

HASAN QUDRATULLAYEV

**BOBUR
ARMONI**

**«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT — 2009**

M a s' u l m u h a r r i r:

Xayriddin SULTON

T a q r i z c h i l a r:

Saidbek HASANOV,
Abduqodir HAYITMETOV,
Abdurashid ABDUG'AFUROV

Qudratullayev, Hasan.

Bobur armoni. Mas'ul muharrir Xayriddin Sulton. —
«Sharq», 2009. — 384 b.

BBK. 63.(50')

ISBN 978-9943-00-509-9

© «Ma'rifat» gazetasi tahririyati, 2005.

© «SHARQ» nashriyot-matbaa aksiyadorlik
kompaniyasi Bosh tahririyati, 2009.

*Butun umrini farzandlarining ilmi
va saodatmand bo'lishiga sarflagan
onajonim Shahribonu Qudrat qizining
porloq xotiralariga bag'ishlayman.*

MUALLIF

SO'ZBOSHI

Vatanimiz mustaqillikka erishgach, milliy madaniy meros, xususan, mumtoz adabiyot va tarixiy asarlarni o'rganishga xolis yondashuv yetakchi usulga aylandi. Prezident Islom Karimovning milliy madaniy merosimizga yangicha munosabat haqidagi fikrlari shu jihatdan muhim ahamiyatga ega. «Asrlar mobaynida xalqimizning yuksak ma'naviyat, adolatparvarlik, ma'rifatsevarlik kabi ezgu fazilatlari Sharq falsafasi va islom dini ta'limoti bilan uzviy ravishda rivojlandi.

Va, o'z navbatida, bu falsafiy-axloqiy ta'limotlar ham xalqimiz dahosidan bahra olibboyibboradi.

Bizning kelajagi buyuk davlatimiz ana shu falsafaga uyg'un holda Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Bahovuddin Naqshband, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo singari mutafakkir ajdodlarimizning dono fikrlariga uyg'un holda shakllanishi lozim»*.

Madaniyat va ma'naviyat tariximizda XV asr — XVI asrning birinchi yarmi o'lmas asarlarga g'oyat boyligi, bu davrda xalqimiz insoniyatga ko'pgina ilm va adabiyot daholarini yetkazib bergani bilan alohida e'tiborga loyiq. Xususan, Xuroson va Movarounnahrda yuzlab shoir-u adib, muarrix va bastakor, san'at ahli barakali ijod qildi. Forsiy va turkiy tillarda yaratilgan durdona asarlardan ham forsiyzabon, ham turkiyzabon kitobxonlar birdek ma'naviy oziq oldilar. Har ikki tilda yaratilgan badiiy, tarixiy asarlar mazmunan bir-birini boyitdi.

---

* *Islom Karimov*. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. "O'zbekiston", Toshkent, 1996, 7—8-betlar.

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» voqeyiy-ilmiiy-sarguzasht asari mumtoz adabiyotimizning eng nodir nasriy namunasi sifatida hayotni haqqoniy aks ettirgani, o'ziga xos uslubi bilan alohida qadrli. Navoiy nasriy asarlaridan so'ng «Boburnoma» turkiy tilda yaratilgan badiiy, ilmiy nasr javohiri sifatida bugungi kunda dunyodagi yuzlab yirik fan tadqiqotchilari diqqatini o'ziga tortibkelmoqda.

«Boburnoma»ning XVI asrdayoq adabiyotchilar, tarixchilar, umuman, ilm ahli e'tiboriga sazovor bo'lgani ma'lum. Asar yaratilganidan ko'p o'tmay fors tiliga, keyinroq ingliz, hind, urdu, nemis, fransuz, rus tillariga tarjima qilindi. «Boburnoma»ning o'ziga xos jihatlarini ochib berishda o'zbek, hind, afg'on olimlari, yevropalik, yaponiyalik tadqiqotchilar teran tadqiqotlar olib bordilar. Chunonchi, XX asrning 90-yillari ikkinchi yarmida Yaponiyada «Boburnoma»ning ilmiy-tanqidiy matni, izohlar va yapon olimi Eyje Mano qarashlari ifodalangan ilmiy-tadqiqot nashr ettirilgani buning yaqqol dalilidir. Shunday nashrlar ingliz tilida ham amalga oshirildiki, bu Bobur ijodiga katta qiziqish va ehtirom ramzidir.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi sovet davrining jamiki cheklashlariga qaramay, o'zbek olimlari tomonidan ham ancha keng o'rganildi. V.Zohidov, B.Valixo'jayev, I.Sulton, A.Qayumov, P.Shamsiyev, A.Abdug'afurov, A.Hayitmetov, S.Azimjonova, M.Shayxzoda, H.Yoqubov G'.Salomov, N.Otajonov, S.Hasan, S.Jamolov, Yo.Is'hoqov, S.G'aniyeva, I.Haqqul va boshqa olimlarimiz Bobur ijodining turli jihatlarini o'rganib, kuzatishlari natijalarini jamoatchilikka havola etdilar. Yozuvchilarimiz — Oybek, P.Qodirov, B.Boyqobilov, X.Sulton adib hayotiga oid nihoyatda maroqli, go'zal asarlar yaratib, yurt-doshlarimizni bu buyuk taqdir sohibining betakror ma'naviy olami bilan oshno qildilar.

Yevropalik olimlardan Leyn Puul, Monstyuart Elfinston, Eduard Davson, Vilyams Rashbruk, Henri Elliot, Eduard Holden, Jan Lui Bakye Grammon, Annetta Beverij xonim va uning turmush o'rtog'i Henri Beverij yaratgan asarlarda Zahiriddin Bobur ijodi, hayoti va siyosiy mavqeyi turli ilmiy, badiiy darajada talqin etildi.

Ayniqsa, inglizlarning Bobur ijodiga qiziqishlari, ularning mustamlakachilik siyosati bilan, hamisha bo'lmasa ham, uyg'un olib borilganligini ko'ramiz. Buni ingliz sharqshunosi F. Talbotning fikridan ham bilsa bo'ladi: "Hozirgi Hindistonni o'rganmoqchi bo'lgan kishi ishni, eng yaxshisi, Boburning xotiralarini mutolaa qilishdan boshlagani ma'qul".

Istiqloldan keyin ma'naviyatimizga daxldor manbalarni hech qanday cheklashsiz, asl holicha o'rganishga keng yo'l ochildi. Binobarin, endi «Boburnoma» asariga faqat biror tarixiy voqyeani tasdiqlash uchun murojaat etiladigan manba sifatida qarash yaramaydi. Nazarimizda, endi asar voqyealarini keng va teran tahlil qilish asosida Bobur dunyoqarashi, uning beqiyos badiiy olamiga kirib borish fursati yetdi. Zero, «Boburnoma»dek ganjining har bir so'zi, jumlası, iborasi Zahiriddin Bobur ichki olami, uning armonli va quvonchli damlari, serqirra olimlik fazilatlarini yorituvchi bebaho dalillardir.

Agar «Boburnoma»ni biz mumtoz nasrimizning yuksak namunasi sifatida tadqiq etish bilangina kifoyalansak, muallifning badiiy ustaligi, nasrdagi poetik mahorati to'la ochilmay qoladigandek. Shu bois, biz «Boburnoma»ni Navoiyning ayrim nasriy asarlari, Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'», Xondamirning «Habib us-siyar» kitoblari bilan qiyoslab, tadqiq qilishga intildik. Zarur o'rinlarda Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Abdurazzoq Samarqandiyning "Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn" asaridan ham foydalandik.

Maqsadimiz ikki (turkiyda — Navoiy, Bobur, forsiyda — Vosifiy va Xondamir) tilda ijod etgan to'rt adib asarlaridagi umumiylik va o'ziga xoslik sirlarini o'rganish orqali «Boburnoma»ning betakrorligini ochib berish, Boburning mohir adib sifatidagi iste'dodi qirralarini ko'rsatish hamda har to'rtala adibning o'z davri adabiyestetik talablariga nechog'li javob bergan asarlar bitganliklarini ilmiy tahlil qilishdir. Tadqiqotimiz konsepsiyasini belgilovchi bu yo'lga asosan quyidagi xulosa asos bo'ldi. XV asr ikkinchi yarmi — XVI asrning birinchi yarmida adabiyotda muallif "men"i yaqqol gavdalandi. Vosifiy, Bobur, Navoiy asarlari nomidagi

«vaqoye'», «holot» so'zlari ham shunga bir ishora, deyish mumkin. Xondamirning «Tarixi Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar» (qisqacha, «Habib us-siyar») asari nomida ham shaxsiyat masalasi bo'rtibko'rinadi. Muallif asar nomini uning yaratilishiga homiylik qilgan vazir Habibullohning ismi bilan boshlaydi va «afrodi bashar», ya'ni insoniyat tarixi avvalidan o'zi yashagan davrga qadar ma'lumot beradi.

Tadqiqotda ilk marotaba adibning ijtimoiy mavqeyi o'z shaxsiy qarashlariga ko'rsatgan ta'sir bilan uyg'unlikda o'rganildi. Hech kimdan hadiksiramagan, «tili qisiqlik» joyi yo'q Bobur, shoh Husayn Boyqaro, vazir Navoiy, tarixchi Xondamir, erkin ijodkor Vosifiyning qarashlari qiyosiy tekshirildi. Shu asnodda mazkur adiblarning jamiyatdagi o'rni ularning ijodiga, hodisa va shaxslar tasviri hamda o'zaro munosabatlariga nechog'li ta'sir etgani aniqlandi.

Adabiyotshunosligimizda hali «Boburnoma» muallifining real hayotni tasvirlashdagi yuksak adabiy-estetik qarashlari hamda badiiy tasvir mahorati deyarli tadqiq qilinmagan. O'rta asrlar tarixiy voqeligining «Boburnoma»da naqadar aniq aks etgani va Boburning adabiy-estetik qarashlariga mos talqinini zamondoshlari asarlari bilan keng miqyosda taqqoslash orqali uning yuksak badiiy salohiyatini yoritish ham mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Mazkur tadqiqotimiz yakun topib, nashrga tayyor holga kelgan bir paytda o'zbek boburshunos olimlari katta jasorat ko'rsatib, «Boburnoma»ning yangi, hozircha oxirgi, nisbatan mukammal ilmiy-tanqidiy nashrini Bobur xalqaro fondi homiyligida e'lon qildilar (Zahiriddin Muhammad Bobur. «Boburnoma». Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev va Eyji Mano(Yaponiya) nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov. «Sharq» NMAK, Toshkent, 2002). Bu nashr Bobur ijodini yanada kengroq tadqiq etishga asos bo'ladi. (Kitobdagi «Boburnoma»dan parchalar shu nashrdan olindi.)

Ushbu tadqiqotning yuzaga chiqishida yaqindan yordam bergan filologiya fanlari doktori, professor Hamidulla Karomatovga, qimmatli maslahatlari bilan

ko'maklashgan marhum akademik Izzat Sulton, akademik B.Valixo'jayev, professorlar — A.Hayitmetov, A.Abdu-g'afurov, N.Komilov, I.Haqqul, Z.Mashrabov, H.Saidov, muhandis-operator J.Erkaboyevga muallif o'z ehtiromini bildiradi. Kitobning badiiy sayqaliga hissa qo'shgan muharrirlar Mahmud Sa'diy va Ahmad Otaboyga ham minnatdorchilik izhor etamiz.

Mazkur tadqiqot bilan tanishib, qimmatli maslahatlarini darig' tutmagan mas'ul muharrir, adib Xayriddin Sultonga tashakkur izhor etamiz.

Aziz kitobxon! Bobur nisbatan qisqa umr kechirsa-da, anchagina ko'ngil armonlariga yetdi. «Boburnoma»ning yaratilishi, bobosi Amir Temur imperiyasini qayta tiklashdagi yutuqlari, goh-gohida bo'lsa-da hayot lazzatlaridan bahramand bo'lish... Ammo shu qatori ona yurti jamoliga intiqlik, qurilmay qolgan imorat, yo'llar, Hindistonda mustahkam davlat tizimini nihoyasiga yetkazish... Bular amalga oshmagan orzular, uning o'tli armonlaridir. Shu bois kitobga «Bobur armoni»deb nom berish lozim ko'rildi.

Kitobdagi ayrim kamchiliklar borasida o'z fikr-mulohazalarini nashriyot manzili yoki matbuot orqali bayon etishni lozim ko'rgan mutaxassis va o'quvchilarga oldindan tashakkur aytamiz. Zero, bu mulohaza hamda takliflar kelgusi tadqiqotlarda asqotadi.

I B O B. BADIY TASVIR VOSITALARI VA IFODA USULLARI

1. Boburning qiyoslash san'ati — teran mantiqiy tafakkur namunasi

«Boburnoma»dagi narsa-hodisalarning, hayvonot va nabototning o'zaro o'xshashligi hamda farqini muallif nazari bilan taqqoslaganda, Boburning fikr doirasi g'oyat kengligi, tabiat va davlatni boshqarish borasidagi mulohaza-mushohadalari ko'lami, atrof-muhit haqidagi fikrlarini yanada kengroq idrok etish imkoni tug'iladi. Misol uchun, quyidagi parchani kuzataylik:

«Kobulning agarchi qish qori ulug' tushar, vale yaxshi o'tunlari bordur va yovuqtur, bir kunda borib keltursa bo'lur. O'tunlari xanjak va balut va bodomcha va qarqanddur. Bulardin yaxshirog'i xanjakdur, yorug' kuyar (tutunining yaxshi idi bo'lur, cho'g'i ham g'alaba turar), o'li ham kuyar... Balut yig'ochida yana bir ajab xosiyatdur: sabzbarglik shoxlarig'a o't qo'ysalar, g'arib sharfa bila kuyar. Oyog'idin boshig'acha sharfa bila bir zamonda kuyar. Bu yig'ochning kuymagi xeyli yaxshi tafarrujdur. Bodomcha borchadin ko'proq va shoyi'roqtur, cho'g'i turmas. Qarqand past-past tikanlar bo'lur, o'liqurug'i teng kuyar, tamom G'azni elining o'tuni budur».

Tasavvur qilaylik: Bobur Movarounnahrda temuriy shahzodalarning o'zaro nizolaridan diqqinapas bo'lib, Kobulda hokimiyatini o'rnatib, hukm yuritayotgan paytlar. Uning taxminicha, Afg'onistonning moddiy daromadi kelgusida saltanat xarajatlariga yetmaydi, demak, asl maqsadi — bobosi Amir Temur tuzgan yagona qudratli saltanatni qayta tiklash orzusi amalga oshmay qoladi.

Keyinchalik u ana shu maqsad yo'lida Hindistonni zabt etgani ma'lum. Yuqoridagi parchada Bobur qishi qattiq keladigan Afg'oniston uchun eng zarur narsa — turli xil yonilg'i-o'tin xususiyatlarini qiyosiy tahlil qiladi, o'tinlardan qaysi biri ko'proq issiqlik berishi bilan qiziqadi. Matnda xanjak, balut, bodomcha va qarqand kabi o'tinlar aytilib, bular orasida xanjak yorug'alangasi, xushbo'y hidi va, eng muhimi, yongandan so'ng cho'g'i (ko'miri) uzoq saqlanishi ta'kidlanadi. Besh xil o'tindan balutning o'ziga xos xususiyati qiyosan belgilanadi, ya'ni balut yoqilganda hatto shoxlarida yashil barglari ham «sharfa bila kuyar». Bu bilan balut o'tinining ta'rifi tugamaydi. Haqiqatda, har qanday o'tinni yoqqanda qurug'iyu ho'li, ingichkayu yo'g'on shoxlari turlicha — goh yonib, goh o'chib, chala kuygan hollar bo'ladi. Balut esa «oyog'idan boshig'acha» bir xil yonadi. Bobur o'tinlar ta'rifini davom ettirib, bodomcha ta'rifiga o'tib, uning «cho'g'i turmas»ligini ta'kidlaydi. Bizningcha, «cho'g'i turmas» degan iboraning mazmuni teran, chunki umr bo'yi sovuq va issiqda dasht-u jangalzorlarni kezib, jang qilgan Bobur uchun cho'g'i ko'p turadigan, cheriklarni uzoqroq isitadigan o'tin muhimdir. Demak, uning ko'zlagan maqsadiga bodomcha uncha to'g'ri kelmaydi. Xo'sh, agar bu o'tinlar topilmasa-chi, unda nima qilish kerak? Bobur o'zi sanagan o'tinlar bilan qarqand tikanlarini qiyoslasada, undan o'tin o'rniga foydalanish mumkinligini, hatto bu yantoqni butun G'azni aholisi o'tin o'rnida ishlatishini misol keltirib, shubhaga o'rin qoldirmaydi. Xullas, bu qiyoslashda Bobur o'tinga, ta'bir joiz bo'lsa, strategik jihatdan yondashadi va o'sha davrning issiqlik manbayi sifatidagi ijtimoiy-harbiy ahamiyatiga alohida e'tibor beradi.

Bobur qiyosiy tahlil uslubidan ko'pincha Hindiston, uning tabiati va yerlari, o'lkaning hayvonot olami ta'rifida ham keng foydalanadi. Masalan, «Kobuldin Hindiston azimati bila otlanildi... Garmser viloyatlarini va

Hindiston navohisini hargiz ko‘rulgan emas edi. Ningnahorg‘a yetgach, o‘zga olame nazarg‘a keldi: giyohlar o‘zgacha va yig‘ochlar o‘zgacha va vuhush o‘zgacha va tuyur o‘zgacha, el va ulusining roh va rasmi o‘zgacha; hayrate bo‘ldi, filvoqi’ joyi hayratur». Bu tasvirda muallifning hayratlantiruvchi darajadagi sinchkovligi, tabiatga xos xususiyatlarni ochishi, ularni ipidan ignasigacha o‘quvchiga yetkazishi diqqatga sazovordir. Masalan, Hindistonda o‘sadigan mevalardan anbaning (mango-**H.Q.**) ta‘rifiga nazar solaylik: «Nabototkim, Hindiston maxsusidur, bir anbadur. Aksar Hindiston eli «be»ni beharakat talaffuz qilurlar, yomon mutalaffiz bo‘lur uchun ba’zi «nag‘zak» debturlar, nechukkim, Xoja Xisrav debtur:

*Nag‘zaki mo nag‘z kuni bo‘ston,
Nag‘ztarin mevayi Hindiston.*

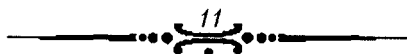
(**Mazmuni:** «Nag‘zak»imiz bo‘ston bezagi. U Hindistonning eng go‘zal mevasidir.)

Yaxshisi yaxshi bo‘ladur, g‘alaba yesa bo‘ladur, vale yaxshisi kam bo‘ladur. Aksar xom uzadurlar, uyda pishadur, xomi xo‘b osh qatig‘i bo‘ladur... Ba’zi el anbani andoq ta‘rif qilib edilarkim, qovundin o‘zga jami’ mevaga tarjih qilib edilar. El ta‘rif qilg‘oncha xud emas-tur, kordiy shaftolug‘a xud shabohati bor. Pashakaal vaqtida pishadur. Ikki nav’ yeyilur: biri — siqib, po‘la qilib, terisini teshib, so‘rub suvini icharlar, yana bir, shaftoluyi kordiydek, terisini aritib yerlar. Bargi shaftolu bargiga andake o‘xshar, tanasi badnamo va badandomdur. Bangola va Gujarotga yaxshi bo‘lur emish».

Agar bu mevaning xususiyati va foydali jihatlarini sanab chiqsak, oddiy o‘quvchi tasavvuri Bobur e’tibor bergan jihatlarining to‘rtidan biricha ham bo‘lmas. U, avvalo, «anba» so‘zining kelib chiqishi va uning hind tilidagi fonetik ifodasi haqida fikr yuritadi, talaffuzi

mushkulligi tufayli «ba'zi «nag'zak» debturlar», deydi. G'ikrining tasdiqi uchun Xoja Xusravdan bayt keltiradi. «Nag'zak» forscha so'z bo'lib, «nag'z» — yaxshi, «-ak» qo'shimchasi erkalash, kichraytirib aytilgandagi ma'no-larni bildiradi. Demak, Bobur meva haqida ma'lumot berishdan oldin uning forscha nomini keltirish orqali sifa-tini ta'riflamoqda va ayni damda o'zining tilshunos sifatidagi iste'dodini ham namoyon etmoqda. Muallif meva nomiga mos so'z ishlatadi: «yaxshisi yaxshi bo'latur». Bu ibora ortiqcha takrordek tuyulishi mumkin. Biroq bu meva «nag'zak» bo'lgani bilan, ayni nom bar-chasiga xos emaski, shu bois muallif shunday ogohlanti-ruvchi ma'lumotni ham beradi: «vale yaxshisi kam bo'latur». Shu tariqa, Bobur kitobxonni aldanishdan saqlaydi. O'z nomi bilan («yaxshigina») nag'zak meva-ning nega yaxshisi kam, degan savolga o'quvchi javob qidirishini bilgan Bobur quyidagi javobni beradi: «Aksar xom uzadurlar, uyda pishadur». Demak, uning fikricha, tabiat muvozanatini buzib, manfaat uchun uni izdan chiqarish sifat buzilishiga sabab bo'ladi. Bunda tabiat va insonni ekologik himoya etish mavzuyi qalamga olinganini ko'ramiz. Xo'sh, Hindistonda anbani xomligida uzib so-tish taomilga aylangan ekan, buni ta'kidlashdan nima foyda? Kitobni o'qigan o'quvchi xom mevani yemasligi-dami? Tasvirda Bobur uslubining juda muhim tomoni ko'zga tashlanadi: tajribali sarkardani har bir meva, av-valo, inson uchun qaysi jihatdan zarur, naf beradi, qolaversa, safarlarda, jangda har narsadan oqilona foy-dalanish lozim, degan fikr tark etmagan. Sinchkov adib-ning nozik didi va qarashlari, ilmiy mushohadalari uyg'unlashib, hayratlanarli tasvirlarni yuzaga keltirgan. Bobur xom anbadan ham foydalanish yo'lini ko'rsatib, «xomi xo'b osh qatig'i bo'latur», hatto «g'o'rasining murabbosini ham xo'b bo'latur», deya uqtiradi.

Bobur qayerga bormasin, o'sha joy xalqining talaffuzi va so'zlashuv tiliga e'tibor bergani quyidagi misolda ham

yaqqol ko'rinadi. XVI asrda Xuroson va Movarounnahr uchun Hindiston uzoq o'lka hisoblangan. «Boburnoma»da bu o'lkada o'sadigan daraxt va mevalar haqida imkon qadar keng ma'lumot beriladi. Chunki hindistonlik bo'lmagan kishi uchun bu yurtning g'aroyib jihatlari ko'p. Masalan, Bobur anba mevasi haqida yozarkan, odamlar anbani qovundan boshqa deyarli barcha mevalarga o'xshatganini aytadi. Uning o'zi Hindistonga bor-gach, bu mevani ko'rib, yeganidan so'ng avvalgi fikridan qaytadi. Bu o'rinda ham Boburga xos sinchkovlik, qiyosiy tahlilni kuzatamiz. Zotan, u anbani shaftoliga o'xshatadi, biroq shaftolining ham xili, rangi, mazasi ko'pligi bois, uni «kordiy shaftoli»ga monandligini aytadi. Shaftolining bu navi po'sti «go'shti»ga qattiq yopishgan bo'ladi, uni faqat pichoq bilan archib yeyish mumkin. Shu bois, anba shaftolining shu naviga o'xshash. Bobur anbaning pishish vaqtini ko'rsatgan («pashakaal» (kuz) vaqtida») va bu mevani tanovul qilishning ikki yo'lini uqtirib, tasvirni yanada mazmunan boyitgan. Muallif, birinchi ko'rgan kishining ixlosi qaytmasligi uchun anbaning tashqi ko'rinishi «badnamo», deydi va o'ziga ham bu mevaning ko'rinishi yoqmagani bois «badandomdur», deya ilova qiladi.

«Boburnoma»dagi Movarounnahrning meva va poliz ekinlariga doir qiyoslashlarda biz Hindistondagi anba mevasiga berilgani kabi keng va batafsil ta'rif-tavsifni ko'rmaymiz. Chunki Buxoro, Andijon viloyati va tumanlarida yetishtiriladigan mevalar haqida fikr yuritganida ularni o'quvchilar izohlarsiz ham tushunishiga muallifning ishonchi komil bo'lgan. Shu bois, bu qiyoslashlarda mevalarning mazasi, ta'mi, rangi, po'stlog'ining qalinyupqaligi, hosildorligi va boshqa jihatlari borasida fikr yuritiladi. Bu qiyoslashlarning yana bir muhim jihati Boburning yuksak darajadagi tasvirlash mahorati bilan bog'liq. U biror-bir tuman yoki viloyat ahlining hamiyatiga tegmaslikka, odilona fikr yuritishga intilgan.

Qarang, «Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko‘b va xo‘b qovun bo‘lmas» degan jumlaning o‘qigan o‘quvchi Movarounnahrning boshqa joylarida yetishtiriladigan qovunlar mazasi va turlariga ko‘ra Buxoro qovuniga teng kelolmasligiga ishonadi. Shu jumladan so‘ng Boburning o‘zi ham qat‘iy fikr aytganini o‘ylab mulohaza qilgan bo‘lsa kerak, «agarchi» so‘zi oraga tushadi. Bu — Boburning yurt bilishi, tafakkuri teranligi, har bir narsa to‘g‘risida puxta o‘ylab xulosa chiqarishiga yaqqol misol. U Buxoro qovunlarini Axsining nomdor qovuni bilan solishtiradi: «Agarchi Farg‘ona viloyatidan Axsining bir nav’ qovunim, «mirtemuriy» derlar, muning qovunidan chuchukroq va nozukroq bo‘lur». Bu o‘rinda gap Movarounnahr qovunlarining sernavligi, sifati haqida borгани bois, Bobur yana «vale»ga joy qoldiradi. Uningcha, baribir, Buxoro xalqi qovunchilikda usta. Agar Aysi bir nav qovunda shuhrat tutgan bo‘lsa, «vale Buxoroda har jins qovundin ko‘bbo‘lur va yaxshi bo‘lur».

Bir qaraganda, “Boburnoma”da hayvonot, nabotot, tabiat manzarasi, qushlar olami ta’rifining berilishi oddiy holdek tuyuladi. Aslida esa bu ta’riflarda Zahiriddin Boburning chuqur falsafiy idroki, atrofimizdagi jonli va jonsiz olamni yaxlitlikda bir makon va zamonda mushohada eta olishdek kuchli mantiqi mavjud. Qulon, tustovuq, kaklik, bedana kabi jonvorlar haqida fikr yuritganda Bobur, albatta, shu mavjudotlarning yashashi uchun zarur sharoitlar: tabiat, iqlim, relyef, o‘simliklar dunyosi, jangalzor-u butalar, ularning oziqa zaxirasi, shu bilan bog‘liq yil fasllarining o‘zaro muvofiqligi, xullas, barcha omillarni nazarda tutadi. O‘quvchi “Boburnoma”ni mutolaa etgani sari o‘zi bilmagan, eshitmagan yoki ko‘p ko‘rgan bo‘lsa-da, e’tiborsiz qoldirgan jihatlarni anglab, muallifning ziyrakligi, zukkoligi, fikri teranligiga tan beradi. Bobur nasri poetikasi, aniqrog‘i, nozik falsafasini o‘zida mujassamlashtirgan bu xususiyat asardagi hayvonot olami ta’rifi bilan ham bevosita bog‘liqdir.

Bobur uslubidagi taqqoslashda hayvonot olami alohida o'rin tutadi. Masalan, uning Hindistonda ko'p, ammo Xuroson va Movarounnahrda uchramaydigan karkni tasvirlashdagi mahoratini olaylik. U «Boburnoma» o'quvchisi uchun uncha ma'lum bo'lmagan bu hayvon haqida hikoya qilar ekan, imkoni boricha uni aniq, tushunarli so'zlar bilan izohlashga intiladi. Shu bois, karkni ko'pchilik biladigan hayvonlar – fil, ot, qo'tos bilan qiyoslaydi. Hayvonlar faqat jussasi, terisining rangi va jismoniy xususiyatlariga emas, balki sezgilarining nozik jihatlariga ko'ra ham qiyoslanadi. O'quvchi karkni mutlaqo ko'rmagan bo'lsa ham, asardan u haqda juda ko'p ma'lumot oladi:

«Yana karkdur; bu ham ulug' jonivoredur, zaxomati uch govmishcha bo'lg'ay. Ul so'z kim, ul viloyatlarda mashhurdur kim, kark filni shox bila ko'tarur emish, g'olibo g'alattur. Bir shoxi bor, burnining ustida, uzunligi bir qarishdin ko'prak, ikki qarish xud ko'rulmaydur. Bir uluq shoxidin bir obxo'ra kishti bo'ldi, yana bir nardning tosi bo'ldi, yana uch-to'rt ellik ham shoyad ortti ekin. Terisi bisyor qalin bo'lur. Qattiq yoy bila bag'al-kusho va xo'b to'ldurub ursalar, yaxshi kirsar, to'rt ellik kirar. Derlarkim, po'stining ba'zi yerlaridin o'q xeyli o'tar emish. Ikki qo'lining qoshidin va ikki butining qoshidin tihi tushubtur. Yiroqdin yopug' yopqondek ko'runur. O'zga hayvonottin otqa mushobahati ko'praktur. Nechunkim, otning uluq qorni bo'lmas, muning ham uluq qorni yo'qtur, nechunkim, otning oshuq o'rnida parcha so'ngagi bo'lur, muning ham oshuq o'rnida parcha so'ngagi bor; nechunkim otning iligida ko'muk bo'lur, muning ham iligida ko'muk bor...»

Xondamir «Habib us-siyar» asarida hayvonot olami borasida ma'lumot berib, kark (karkidon) haqida ham yozadi. Agar Xondamir ma'lumoti «Boburnoma» bilan bir vaqtda yozilganini inobatga olsak, Xondamir ham bu hayvonni fil bilan qiyoslagani tushunarli bo'ladi. Biroq

masalaga taqqoslash san'ati mezoni bilan yondashsak, Bobur tasviri, avvalo, qiyosiy tahlil jihatidan ilmiy mukammal chiqqanini ko'ramiz.

«Karkidon tashqi qiyofasidan govmishga yaqin. Uning uchi o'tkir, burnining ustida joylashgan bittagina shoxi bor. Shu shoxi ila fil bilan urishadi. Shoxni sindirib ko'rganda uning ichi kishini hayratda qoldiradigan tarzda naqshli, go'zal chizmalarga boy ekanligi bilinadi. Chin xoqonlari karkidon shoxini juda qadrlaydilar va undan kamarbandlar yasatadilar. Karkidonning jussasi barcha xonaki va yovvoyi hayvonlarning gavdasidan baquvvatdir. Shunday rivoyatlar borki, karkidon shunchalik quvvatga egaki, filni o'z shoxi bilan ko'taradi va halok bo'lgunga qadar ko'tarib turaveradi. Shunda karkidonning ko'zi filning qoni va yog'idan to'lib, halokatiga sabab bo'lar ekan. Karkidon va filni shunday holatda ko'rgan bir o'lkaning kishilari ularni o'zlari yashaydigan joyga olib borib, ancha vaqt bu hayvonlarning go'shtini tanovul qilar ekanlar. Aytishlaricha, karkidon homilali bo'lganda bolasini qornida to'rt yil, ayrim rivoyatlarga qaraganda — yetti yil ko'tarib yurar ekan va tug'ilish vaqti yetganda bolasi onasining qornidan boshini chiqarar va shu holda bir necha vaqt o'tlab yurar ekan»¹. (Nazarimzida, Xondamir yuqoridagi ma'lumoti oxirida karkidonni kenguru bilan adashtirganga o'xshaydi; fors tilidan tarjima bizniki — **H.Q.**).

«Boburnoma»da kishini hayratga soluvchi tasvirlar ko'p. Aksariyat hollarda ular qiyoslash san'ati orqali ifodalangan. Yuqoridagi misollarda biz asosan bir jinsli predmet va vositalar, hayvonlar qiyosini kuzatdik. Quyidagi parcha Boburning qiyosiy tahlilda yuksak darajaga erishganiga yana bir misol. U bu yerda xurmo daraxti xususiyatini hayvon hayoti bilan qiyoslaydi. Biri

---

¹ G'iyosiddin Xondamir. Tarixi Habib us-siar fi axbori afrodi bashar. 4-jild. Tehron, 1333-qamariy yil, 292-bet. (Bundan keyingi bu kitobdan olingan parchalar ham muallif tarjimasida beriladi.

jonli, boshqasi — jonsiz. Biroq Bobur ular orasida umumiy biologik birlikni ko‘radi. Olimning dalillari nihoyatda ishonchli va qiziqarli: «Derlarkim, nabotot orasida xurmo daraxtining ikki ishi hayvonotqa o‘xshar: bir ulkim, nechunkim, hayvonot boshini kesarlar — hayot munqati’ bo‘lur. Xurmo daraxtining ham boshi kesilsa, daraxti qurur. Yana bir ulkim, nechukkim, hayvonotdin benar natija hosil bo‘lmas, xurmo daraxtig‘a ham nar xurmodin shoxini kelturub tegurmasalar, yaxshi bar bermas. Bu so‘zning haqiqati ma‘lum emas».

Boburning durroj nomli qushni tasvirlashida qiyoslash san‘ati yanada yaqqolroq ko‘rinadi. Dastlabbu qushning jussasi kaklikka o‘xshatiladi, keyin durrojnig qaysi o‘lkada, qaysi tilda gapira olishi bayon qilinadiki, bu, albatta, diqqatni tortadi:

«Yana bir durrojdur. Bu Hindiston maxsus emastur. Garmser viloyatlarda bo‘lur, vale ba‘zi jinsi Hindistondin o‘zga yerida bo‘lmas uchun, muni taqrib bila zikr qildim. Durrojnig jussasi kaklikcha bo‘lg‘ay. Narining orqasi qirg‘ovulning modasi rangidekdur, bo‘g‘zi va ko‘ksi qoradur, oq-oq tuklari bordur, ikki ko‘zining ikki yonida qizil xatte tushubtur, tavre qichqirurkim: «Shir doram shakarak», aning unidin masmu’ bo‘lur, «shir»ni qitdek aytadur, «doram shakarak» xud durust mutalaffiz bo‘ladur. Astrobod durrojleri «Bot meni tuttilar», deb qichqirur emish.

Arabiston va ul navohining durroji «Bishshukri tadumun nu‘m» («Shukr qilsang, ne‘mat farovon bo‘ladi»), deb chorlar emish. Modasi qirg‘ovulning yuzlaridek ranglikdur. Nijrovdin quyi bo‘lur».

Boburning qiyosiy tahlil san‘ati faqat yuqoridagi mavzularda emas, balki temuriy shahzoda va beklarning davlat boshqarishlari, sarkardalik qobiliyatlarini chog‘ishtirishda ham aniq ko‘rinadi. Bu uslubasar muallifining yurt, elatni, mintaqa jug‘rofiyasini puxta bilishi va aniq tasvirlashida ham o‘z ifodasini topgan. Bobur-

ning keng mushohada-mulohaza ko'lami, tasvirda jug'rofiya va tarix ilmlarini uyg'unlashtira olgani asar qimmatini yanada oshirgan. Uning Andijon, Kobul, Gardez, G'azni va, nihoyat, Hindiston o'lkalarini tasarrufiga kiritib, o'z kuzatishlarini ilmiy yo'sinda zikr etgani bunga misol bo'la oladi. Asar davomida ilmiy mushohada mukammal tarzda badiiy tasvirga uyg'un kelgan. Masalan, Hindiston tarixi haqidagi muallif fikrlari voqealar bayoni va shaxslar taqdiri tasviri bilan uyg'unlashib ketgan. O'quvchi bu umumiylik tufayli to'liq tasavvurga ega bo'ladi.

Bobur o'z tasarrufiga kiritgan mamlakatni tasvirlar ekan, o'zidan oldin hukmronlik qilgan lashkarboshilarning tutgan siyosatini o'zinikiga qiyoslaydi. Badiiy adabiyotda qiyoslash, tazod san'ati yangilik emas, biroq Boburning taqqoslashi tarixiy faktlarga boy va ishonarli bo'lgani bois alohida mazmun kasb etadi. Ayrim o'rinlarda bu faxriya janrining nasrdagi namunasidek tuyuladi. Bobur o'zidan oldin Hindistonda uzoq vaqt hukmronlik qilgan Sulton Mahmud G'ozii (G'aznaviy), Sulton Shahobiddin G'uriy saltanati haqida yozar ekan, «Sulton Mahmud, Hindistonnikim musaxxar qildi, Xuroson taxti aning taxti zabtida edi va Xorazm va Dorulmurz salotini anga muti' va munqod edi. Samarqand podshohi aning zeri dasti edi. Cheriki ikki lak bo'lmasa, xud bir lak ne so'z edi. Yana g'animplari rojalar edi. Tamom Hindiston bir podshohda emas edi. Har roja bir viloyatga o'z boshicha podshohliq qilur edi», deydi.

Boburga xos qiyosiy tahlil jozibasini quyidagi ikki misolda ham ko'zga yaqqol tashlanadi. Bobur Afg'oniston tasviriga alohida e'tibor beradi. Uning Afg'oniston tog'lari bilan bu tog'larda yashovchi yerli aholini taqqoslashi chiroyli badiiy tasvirga aylangan: «Yana Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg'oniston tog'lari bir yo'sunluq tog'lardur. Past-past, o'ti oz, suyi tanqis, yig'ochsiz, badnamoy, yaramas tog'lardur. Tog'lari ellariga munosili

tushubtur, nechukkim, «Teng bo‘lmag‘uncha, to‘sh bo‘lmas» debturlar. Olamda mundoq yaramas vaz‘liq tog‘lar kam bo‘lg‘ay».

Haqiqatan, bu yurtning chiroyli bog‘-u rog‘lari bilan birga, o‘simlik, dov-daraxt o‘smaydigan tog‘lari ham ko‘p. Bobur «past-past, o‘ti oz, suyi tanqis, yig‘ochsiz, badnamoy, yaramas», deb baho berar ekan, bu tog‘larni shu yerlik xalqqa o‘xshatib, «Teng bo‘lmaguncha, to‘sh bo‘lmas», deydi. Albatta, buning ma‘lum sabablari bor. Kobulni, Afg‘onistonni zabt etgan Bobur pushtun afg‘onlari, hazariylar tomonidan ko‘p qarshiliklarga uchragan, ko‘pgina bek va askarlaridan ayrilgan, o‘z navbatida, u ham bu xalqqa zug‘um o‘tkazgan. Bu qiyosiy tasvir «Boburnoma»dan shu bois joy olgan.

Ikkinchi misolni esa o‘quvchi diqqatiga tahlilsiz havola etamiz, chunki bu parchadagi mahorat namunasi izohga muhtoj emas: «Kobul uzumidin G‘azni uzumi yaxshiroq bo‘lur. Qovuni ham Kobul qovunidin ortiqroq-tur. Olmasi ham yaxshi bo‘lur... Kobulg‘a boqa G‘azni hamisha arzonliqtur».

«Boburnoma»da muallif o‘zini shoh va lashkarboshi sifatida Ibrohim Lo‘diy bilan zimdan qiyoslaydi, imkoniyatlarini taqqoslaydi. Bu taqqoslashda harbiy san‘at, davlatni boshqarish, qo‘shinga munosabat kabi masalalar o‘z ifodasini topgan. Bobur Ibrohim Lo‘diyning harbiy imkoniyati yuqoriligini baholarkan: «G‘animning hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O‘zining va umarosining, ming-ikki mingga yovuq fili bor derlar edi... Agar mundoq xayol qilsa edi, bir lak, ikki lak ham navkar tuta olur edi», deydi va shunday imkoniyat bilan mamlakatni har jihatdan mustahkam boshqarish mumkinligini qayd etadi. Bobur tasvirida Ibrohim Lo‘diyning barcha jihatlari o‘z aksini topgan. Uningcha, shoh, avvalo, saxovatpesha va el dardini tushunadigan bo‘lishi kerak. Boylikka o‘chlik, atrofidagi amir-u navkarlarini rizo qilmaslik davlat rahbarining illatidir («Tengri taolo rost kelturdi, ne yigitini

rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi... O'zi yarmoq yig'ishturmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi»).

Demak, Lo'diyning xasisligi, tajribasizligi yuz minglik lashkarini mag'lubiyatga duchor qilgan. Bobur bu qiyofani to'liq tasvirlab berish uchun yangi chizgilar vositasida tavsifni kuchaytiradi, raqibining sarkardalarga xos bo'lmagan xislatlarini ham ocha boradi. Chunonchi, Lo'diy shaxsiyatidagi beqarorlik, jangdagi betartib rahbarlik, parishonlik shular jumlasidandir: «Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi». Bu fikri o'z qo'l ostidagilarga aniq yetib borishini sezgan Bobur ajib taqqoslashni lozim ko'radi. Asar davomida Shayboniyxon haqida iliq so'z aytmagani holda, shu o'rinda uning harbiy san'atda ustunligi haqida so'z yuritadi. Bu, bir jihatdan, Ibrohim Lo'diy bilan kutilgan qaqshatqich urush oldidan askarlarini ruhiy hozirlash bo'lsa, ikkinchidan, Boburning Movarounnahr va Xurosonni raqibga osonlikcha tashlab chiqmagani, o'sha janglar tajribasi endi qo'l kelayotganini ko'rsatish zarurati edi. Muallif bu o'rinda tazod san'atidan mohirona foydalangan. Jug'rofiy joylar, urush qatnashchilari kayfiyati, tarixiy vaziyat tasvirlarida Bobur yuksak mahoratini namoyon etgan: «Dedimkim, sen bularni o'zbek xon (ya'ni Shayboniyxon — **H.Q.**) sultonlarig'a qiyos qilamusen? Ul yil Samarqandtin chiqib, Hisor kelganda o'zbekning jami' xon va sultonlari yig'ilib, ittifoq qilib, bizning ustumizga kelur azimat bila Darbanddin o'ttilar. Biz jami' sipohiy va mo'g'ulning ko'ch va mollarini mahallotqa kiyurub-kiyurub, mahallotni ko'chaband qilib, berkittuk. Chun ul xonlar va sultonlar yurush-turushning hisob va yarog'ini bilur edilar, ko'rdilarkim, o'luk-tirikni Hisorda ko'rub, Hisorni berkittuk. Hisor ustig'a kelmakning hisobin topa olmay, Chag'oniyon navohisi Navondokdin-o'q yondilar. Bularni alarg'a o'xshatma, ish hisobini va yurush yarog'ini qanda bilurlar. **Tengri rost kelturdi, men degandek-o'q bo'ldi...**».

Mustaqillikka erishganimizdan so‘ng sovetlar davri zug‘umi haqida ochiq gapiradigan bo‘ldik. Xususan, Zahiriddin Bobur ijodi borasida gap ochilsa, uning merosini o‘rganishda cheklashlar bo‘lganini aytamiz. Gohida Bobur ijodi muxlislari: “Axir, sovet davrida ham Bobur asarlari chop etildi-ku, o‘rganildi-ku!”, deyishadi. Bu to‘g‘ri, albatta. Ammo adib ijodi, shaxsiyati, uslubi aslicha o‘rganilmadi, u qoldirgan ma‘naviy meros sinchiklab, teran tahlillar orqali muxlislarga yetkazilmadi. Biryoqlama o‘rganish, mumtoz manbalarni davr siyosati, mafkurasiga moslab talqin qilishlar odatga aylandi. Sovetlar davrida Boburning harbiy san‘ati, hisobsiz lashkarni saqlash, ta‘minlash, ularni bir yoqadan bosh chiqarib ko‘zlangan maqsadga xizmat qildirish ilmi haqida lom-mim deyilmadi. Afsuski, hanuz bu muhim jihatni o‘rganishga kirisha olganimiz yo‘q. Amir Temur, ta‘bir joiz bo‘lsa, harbiy doktrinasi asosida hukmronlik qilgan Bobur siyosatida, avvalo, cherik-askar ko‘nglini topish, uni e‘tibordan chetlashtirmaslik bosh mezon bo‘lgan. Bunga “Boburnoma”dan ko‘plab misollar keltirish mumkin. Masalan, Bobur safdoshlari bilan Hirotdan Kobulga qaytishda Hindukush tog‘idan qor kechib o‘tgan, o‘zi safning oldida qorni shibbalab yo‘l ochgan. Oddiy fidoyi askar Do‘stbekning o‘limi uni qattiq iztirobga solgan. Uning amri bilan askari jasadi G‘azniga olib kelinib, Mahmud G‘aznaviy maqbarasi yonida dafn etilgan. Qolaversa, Bobur qo‘lga kiritilgan boyliklardan, beklar qatori, askarlarga ham munosib ulushlar belgilab, taqsimlagan.

Ibrohim Lo‘diy mag‘lubiyatining sababini Bobur uning jang san‘atini bilmagani qatori, xasisligida, deb ko‘rsatadi. Hatto askarlariga vaqtida maosh bermaganini alohida qayd etadi.

Ayrim g‘arblik olimlar Humoyun, Komron, Askariy, Hindolning otalarining vafotidan so‘ng ulkan saltanatni boshqara olmaganliklari sababini vaqtida Boburning saxiylik bilan o‘z qo‘l ostidagilarga cheksiz boyliklarni

in'om etib yuborganida, deb bilishadi. Bu haqda ingliz tarixchisi Mallison shunday yozadi: "... Bobur davlatning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash o'rniga xazinani o'g'li, amaldorlari va askarlariga saxiylik bilan taqsimlab berdi, bu esa saltanatdagi moliyaviy vaziyatni qiyin ahvolga solib qo'ygan edi. Shuning uchun ham Humoyunga otasidan iqtisodiy inqirozga yuz tutgan, poydevori nurab turgan saltanat meros qolgan edi"¹.

Bu — ingliz tarixchisining fikri. Biroq "Boburnoma" Hindistonda Boburning juda og'ir ahvolda qolgani, bu mintaqaning diqqinapas havosidan beklar va qo'shinning o'ta bezgani, ularda moddiy manfaatdan ko'ra Vatan sog'inchi ustun kelgani asosiy muammoga aylanganligi haqida darak beradi. Bunday vaziyatda lashkarni u zar kuchi, so'z jozibasi bilan asrab qolgan edi. Hozirgi paytda tarixchi, siyosatshunos, adabiyotshunos olimlarimiz oldida ana shu davlat boshqaruvi sistemasini o'rganish va shu orqali Bobur shaxsiyatini yanada mukammalroq ko'rsatish vazifasi turibdi. Bir jihatdan, ingliz tarixchisi ham haq ko'rinadi. Ehtimol, Boburning bag'rikengligi, o'ta saxiylik bilan qo'li ostidagilarga in'omlar ulashgani ularni biroz aynitgan, kamrog'iga ko'nmaslik kasaliga muhtalo etgan. Agar bu jihatni Boburning davlat boshqaruvidagi kamchiligi, deb qaralgan taqdirda, aynan shu kamchilik zahirida ham buyuk shaxs maqsadini aniq ko'rsatadigan ma'naviy fazilat namoyon bo'ladi. Bobur o'zi va farzandlari uchungina behisob davlat orttirish, dunyo boyliklari bilan xazinasini to'ldirishni maqsad etmagan, Afg'oniston va Hindistonga bu niyatda yurish qilmagan. Uning maqsadi bobosi Amir Temur saltanatini tiklash, barqarorlashtirish edi. "Humoyunnoma"da Boburning qizi Gulbadanbegim quyidagi ma'lumotni qoldirgan. Undan xulosa chiqarish o'quvchilar hukmiga havola. Bunda so'z Boburning Ibrohim Lo'diy ustidan

---

¹ *L.P.Sharma*. Boburiylar saltanati. Toshkent, "Ma'naviyat", 1998, 34-bet.

g'alaba qozonib, hisobsiz boylikka ega bo'lganligi haqida boradi: "U kishining(ya'ni Boburning — **H.Q.**) qo'llariga besh podshohning xazinasini tushdi. Bularning hammasini (jang ishtirokchilariga) bo'lib berdilar. Shu vaqtda hindistonlik amirlar "Hindistonda qadimgi podshohlar xazinasidan xarj qilish ayb hisoblanadi, aksincha, ularga qo'shib-qo'shib ko'paytiriladi", deyishadi. Hazrat buning aksini qilib, xazinalarning hammasini (odamlarga) taqdim qildilar"¹.

Yana, Gulbadanbegim Bobur tomonidan hisobsiz boylik Xurosonga — turli beklar xonadoni va a'yonlariga tortiq etilganini ham yozadi.

Zahiriddin Boburning qiyoslash san'ati tasvir mahoratidagina dalolat berib qolmay, ayni paytda uning raiyat farovonligini ta'minlash, har bir narsadan imkon qadar unumli foydalanish borasida yuritgan fikrlarida ham ko'rinadi. Noranj mevasi haqidagi mulohaza bunga misol bo'la oladi. «Boburnoma»da noranj daraxti Lamg'onot, Bajavr va Savad degan joylarda o'sishi aytiladi. Keyin esa har joyning noranji o'zining shakli va ta'miga ko'ra taqqoslanadi.

Lamg'onot noranji «kichikrak va kindiklik (o'xshatishga e'tibor bering: kindiklik! — **H.Q.**) bo'lur», deya ta'riflanib, keyin uning ijobiy («bisyor latif va nozuk va serob») jihatlari orttirma sifat darajasida ta'riflanadi. Dastlab o'quvchi Lamg'onot noranjini bunday sifatlari bois, betakror, deb tasavvur etadi. Bobur esa har bir narsaga turmush ehtiyoji nuqtayi nazaridan yondashadi. Noranj po'stining nozikligi — uning sifati, demak, yeyishli, kam isrof bo'ladi. Bu mevani uzoqroqqa olib borish savdo masalasi bilan bog'liq. Po'stining nozikligi bunga imkon bermaydi. Uni hatto uncha uzoq bo'lmagan joyga ham olib borish mumkin emas ekan, chunki tez buziladi («nozuklugidindir kim, Lamg'onottin

¹ *Gulbadanbegim*. Humoyunnoma. Toshkent, "Ma'naviyat", 1998, 36-bet.

Kobulg'achakim, o'n uch-o'n to'rt yig'och bo'lg'ay, kelturguncha ba'zi noranjlar xarob bo'lur»). Bu satrlarni o'qigan o'quvchida: zarurat tug'ilsa qaysi noranjni uzoq-roq joyga olib borish mumkin, degan savol tug'ilishi mumkin. Bobur Lamg'onot noranjini Astrobod noranji bilan qiyoslaydi («Astrobod noranjini Samarqandg'akim, ikki yuz yetmish – ikki yuz sakson yig'och bo'lg'ay, eltarlar») va keyingisining buzilmasligini aytadi.

Asarda bu mevani qiyoslash Bajavrdagi noranj navlari tavsifi bilan davom ettiriladi. Bobur Bajavr noranjining yangi navini misol keltiradi, uning kattaligi, mazasi va boshqa xususiyatlarini ta'riflaydi («Bajavr noranjlarining ulug'lig'i bihicha bo'lur, suvi ko'ptur va o'zga noranj-larning suvidin turshroqtur»). Bu qiyoslashda muallif katta-kichiklikni ta'mga qarama-qarshi qo'yadi. Demak, bu meva qanchalik katta bo'lsa, shunchalik nordon bo'ladi, nordon esa iste'molga uncha yaroqli emas. Bobur bunday daraxt juda beor, noranj daraxtlarining boshqa turiga qaraganda ko'p hosil berishini alohida ta'kidlaydi («Xoja Kalon dedikim, Bajavrda ushbu jins noranjning bir daraxtidin olibsanaduk, yetti ming noranj chiqti»).

Noranj xususiyatlarini qiyoslash asarda turunj mevasi ta'rifi bilan davom ettiriladi va mevedan imkoni boricha chiqitsiz foydalanishga, Olloh bergan ne'matni tejab sarflashga e'tibor qaratiladi. Turunj mevasi xisraviy qovuncha bilan hajman solishtirilib, keyin noranj bilan qiyoslanadi va daraxtlar bargi, mevasinig po'sti, ta'mi, shirasi, yaxshi-yomonligi, chiroyli-xunukligi aytiladi: «Yana bir noranj mushobihi meva turunjdur. Bajavr va Savad eli balang deyduklar... Turunj ikki nav' bo'ladur: biri chuchuk va bemaza va dilochur. Chuchuk, yeyarga xud yaramas, magar po'sti murabbog'a yarag'ay. Lamg'onotning turunji ushmundoq dilochur chuchuktur... Turunjning rangi noranj rangidin sarig'roqtur».

Bunda Bobur qiyoslash ichida qiyoslash usulidan foydalangan. Avval noranj turunj bilan solishtiriladi, keyin

turunjning navlari bir-biri bilan qiyoslanadi. Shu tariqa, taqqoslash murakkablashib boradi va o'quvchi turli mevalarning xususiyatlari haqida tasavvurga ega bo'ladi.

«Boburnoma»da qaysi mavzuga doir narsa va hodisalar taqqoslanmasin, muallif har gal to'liq ma'lumot berishga intiladi. Masalan, tovus tasvirini olaylik. Bobur uni boshqa qushlar bilan qiyoslamaydi, balki urg'ochi va narining o'zaro farqlarini ochibberadi. Nega endi Bobur bu gal mazkur usulni qo'llagan? Chunki ko'rgan kishining xayoliga dastlab patlari chiroyli tovlanadigani, tamanno bilan yuradigani tovusning urg'ochisi, degan fikr kelishi tabiiy. Aslida esa, tovusning chiroylisi nari bo'ladi. Shu bois, Bobur kishini aldovchi tashqi qiyofa va jinsiy nomutanosiblikni o'quvchi ongiga qiyoslash orqali singdirishga harakat qilgan:

«Tuyurdin: bir tovusdur. Purrang va purzeb joni-voredur. Andomi rang va zebicha emas. Jussada turnacha bo'lg'ay, turnacha baland emastur(bu o'rinda muallif yana ichki qiyoslash uslubini qo'llagan — **H.Q.**). Narining va modasining boshida yigirma-o'ttuz par bordur, ikki-uch ellik balandlig'i bo'lg'ay. Modasining yana zeb va rangi yo'qtur. Narining boshida tavqi savsaniydur, bo'yni xushrang ko'ktur. Bo'ynidin quyi orqasi sariq va to'tagi va ko'k va binafsha ranglar bila munaqqash voqi' bo'lubtur. Orqasidag'i gullari kichikrak-kichikrak gullardur. Orqasidin qo'yiroq ushbu ranglar bila munaqqash ulug'-ulug' gullar quyrug'ining uchig'acha bordur. Ba'zi tovuslarning quyrug'i birar quloch bo'lur va gulluk parlarining ostida qisqaroq, o'zga qushlarning quyrug'idek, quyrug'i ham bordur. Bu rasmiy quyrug'i va qanotlari qizildur».

Bu tasvir, qiyosiy tahlil namunasidan tashqari, muallifning yuksak badiiy salohiyati, hayvonot olami haqida keng tasavvuridan dalolatdir.

Muallif nilagov hayvonini tasvirlashda yuksak mahoratini namoyon etgan. Bobur bu hayvon balandligini ot

bilan, rangini esa urg'ochisi bilan qiyoslaydi va keyin narini tasvirlaydi. U nilagovning tashqi ko'rinishi suv qo'tosiga monandligini aytib, modasining rangini bo'g'u — maralga taqqoslaydi. Bunday taqqoslash har tomonlama sinchkovlik, bilim talabetishi tabiiy: «Yana nilagovdur, balandlig'i otcha bo'lg'ay. Ottin bir nima inchkaraktur, erkaki ko'ktur. Bu jihattin g'olibo nilagov, derlar. Ikki kichikrak shoxi bor. Bo'g'zida bir qarishdin uzunroq tuki bordur. Bahriy qo'tasg'a mushobahoti bor. Tuvog'i uyning tuvog'idek ayridur. Modasining rangi bo'g'u — maralning rangidektur. Shoxi ham yo'qtur. Bo'g'zidagi tuki ham yo'qtur. Erkakiga boqa tupchoq vaz'dur».

Muallif nilagovning erkagi va modasini farqlash uchun kichik detallarga ham katta e'tibor bergan(erkagida «ikki kichikrak shoxi», bo'g'zida esa uzunroq tuki borligi, modasining shoxi yo'qligi, erkagiga nisbatan «tupchoq vaz'» ekanligi va boshqalar).

«Boburnoma»da qiyoslash ba'zan detallar orqali emas, balki umumlashma tarzida ham kelgan. Bunday qiyoslash obyektida katta mintaqa yoki inson faoliyati olingan. Masalan, Nijrov, Lamg'onot va boshqa tog'lardagi hayvon turlari, qushlarning Hindistonda boryo'qligi qiyoslanadi: «Bu tog'larda (Nijrov, Lamg'onot tog'larida — **H.Q.**) Hindiston qushlari, Hindiston jonivorlari bisyordur, misli to'ti va shorak va tovus va lo'cha va maymun va nilagov va ko'tahpoy, balki bu mazkur bo'lg'on jonivorlardin dag'i o'zga-o'zga jins qushlar va jonivorlar bo'lurkim, Hindustonda dag'i andoq jonivorlarni eshitilmaydur».

«Boburnoma»dagi qiyoslash san'ati muallifning badiiy mahorati yuksak, adabiy-estetik tafakkuri teranligidan, qolaversa, tarix, adabiyot va boshqa fanlarni chuqur bilganidan dalolat beradi. Faqat bugina emas. Har qanday taqqoslash kishidan keng bilim, falsafiy, mantiqiy mulohazani talab qiladi. «Boburnoma»dagi

qiyosiy lavhalar o'quvchini hayot voqea-hodisalariga, atrofimizni o'rab turgan jonli va jonsiz mavjudotga sinchkovlik bilan qarash, ularni chuqurroq idrok etishga undaydi. Nihoyat, «Boburnoma» mutolaasidan so'ng jism, predmetlarni o'zaro qiyoslash o'quvchi uchun ko'nikmaga aylanib, kishida narsa va shaxslarga xos xususiyatlarni chuqurroq bilishga intilish hissini tarbiyalaydi. Bu Boburning mahorati va donishmandligidan yana bir dalolatdir. Xullas, badiiy yuksak iboralar, so'z va atamalar bilan bezatilgan, qisqa bayon uslubida ifoda etilgan qiyoslashlar asarning o'ziga xos noyob nafosatini yanada oshirgan.

2. «Sakkiz sifati asil aning zotig'a mutassil erdi...»

Davlat qurilishi hamisha har bir mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishi bo'lib kelgan. Bugungi kunda O'zbekiston o'ziga xos taraqqiyot yo'lidan borish uchun bizda davlat qurilishiga alohida e'tibor berilmoqda. Ma'lumki, mamlakatning ichki va tashqi siyosatini, hokimiyat tarmoqlari vakolatlarini belgilash, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar sistemasini yaratish, huquqiy-demokratik, iqtisodiy, siyosiy asoslarni mustahkamlash kabi masalalar davlat qurilishining muhim jihatlaridir. Shu bois, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi tashkil etildi. Aslida davlat boshqaruvi masalasi O'zbekiston uchun yangilik emas. Bu borada buyuk ajdodlarimiz, xususan, Amir Temur va Zahiriddin Bobur ulkan yutuqlarga erishgan.

Mazkur mavzuning tadqiqotimizga bevosita taalluqli jihati shundaki, ham adib, ham shoh bo'lgan Bobur o'z asarida davlatning ichki tuzilishiga, yurtni boshqarayotgan turli toifaga mansub shaxslarga batafsil baho bergan. Bu baho, birinchi galda, adabiyotshunoslik nuqtayi

nazaridan, Boburning atrofidagi kishilar xarakteri, ularning ijobiy va salbiy xislatlarini nasriy asar badiiyati doirasida ochibbergani, muallifning davlat boshqaruviga oid qarashlari, uning yagona temuriylar saltanatini asrash yoʻlidagi ruhiy kechinmalari bilan uygʻunlashib ketgani tufayli ham muhimdir. Ana shu jihatni alohida tadqiq etish Bobur uslubini yanada chuqurroq tushunishda asosiy omil ekani shubhasiz.

Ayni paytda tarixchilar, harbiylar, huquqshunoslar Amir Temurning davlatchilik siyosati, tajribasini chuqur oʻrganib, ijobiy jihatlarini hayotga tatbiq etishga harakat qilmoqdalar.

1404-yili Xitoyga yurish boshlagan Sohibqiron 1405-yil 18-fevralda toʻsatdan vafot etadi va oradan koʻp fursat oʻtmay, farzandlari, nevaralari oʻrtasida toj-taxt uchun kurash boshlanib ketadi. Abdurazzoq Samarqandiy «Matlaʼi saʼdayn va majmai bahrayn» asarida bu haqda juda koʻp maʼlumotlarni keltirgan. Lekin Amir Temurdan keyin Movarounnahrda 43 yil hukmronlik qilgan Shohrux mirzo davri nisbatan osoyishta boʻlib, bu podsho saltanat yaxlitligini asrab qolishga koʻp hissa qoʻshgan edi.

Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir, Davlatshoh Samarqandiy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy va boshqa muarrix hamda adiblar asarlarida Amir Temur hamda uning vorislarining davlat qurilishiga doir qarashlari haqida tadqiqotchi olimlarimiz anchagina fikrlar bildirganlar. «Boburnoma»da esa bu mavzu alohida mazmun kasb etadi. Chunki Bobur, Amir Temur vorisi sifatida, bobosi saltanatini tiklashga intilib, ulkan davlatni boshqarishga alohida eʼtibor qaratmasdan iloji yoʻq edi. Uning ana shu maqsad yoʻlidagi intilish va irodasi insoniy feʼl-atvori va sarkardalik isteʼdodida yorqin namoyon boʻlgani diqqatga sazovordir. Bu mavzuni yoritish Bobur shaxsi xislatlarini ochish bilan birga, uning odamshunosligini, davlat boshqaruvi sirlarini puxta egal-

laganini va yuksak badiiy iste'dod sohibi ekanini ham ko'rsatishga imkon beradi.

«Boburnoma»da davlat qurilishi masalasining qanday yoritilganiga to'xtalishdan avval, Amir Temurning o'g'li Shohruxning bu boradagi faoliyati haqida fikr yuritishga zarurat bor. Chunki Shohruxning Amir Temur saltanatiga munosabati ko'p jihatdan Boburnikiga yaqin.

Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» asaridagi har bir voqea-hodisa tasvirida muallifning Shohrux saltanati poydevori mustahkam bo'lishiga xayrixohligini, o'z hukmdoriga sadoqatini sezish mumkin. Shohrux mirzo o'g'li Boysung'urning tajribasizligi, yoshligini inobatga olib, amir Sayyid Faxriddinni davlat ishlariga bosh qilib qo'yadi. U esa «mustaqil ravishda sohibi devonlikda o'tirib qabul yoki rad, hal yoki band qilish ishlarida yakkayu yagona» bo'ladi va oqibatda raiyat tomonidan ko'p shikoyatlar kelib chiqadi. Abdurazzoq Samarqandiy bu amirning manmanlikka berilgani, hirs oshganiyu, nonko'rlikni tasvirlar ekan, nokas shaxs qiyofasini yaratadi. U Sayyid Faxriddin tasvirida o'zi egallagan badiiy san'atlar — mubolag'a, o'xshatish va istiorani achchiq istehzo bilan uyg'unlashtirib, hirsda had bilmas kimsa qiyofasini gavdalantiradi. Sayyid Faxriddin shaxsiyati misolida biz temuriylar saltanatida boylik orttirish faqat to'g'ri va halol yo'l bilan, shariat ahkomi va insof yuzasidan amalga oshganini, el-yurtga o'tkazilgan zulm orqali to'plangan mol-dunyo, erishilgan mansab qoralanganini ko'ramizki, bu jihatlar muhim axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga molik: «Mirzo Boysung'ur devon masnadini sharafli qilgan vaqtda amir Sayyid Faxriddin mustaqil ravishda sohibi devonlikda o'tirib qabul yoki rad, hal yoki band qilish ishlarida yakkayu yagona edi. U juda ko'p a'yonlar va hadsiz buyumlar to'plab, mol-mulkingni ko'pligidan o'z davri Qoruniga va shavkat g'ururidan zamon Fir'avniga aylangan edi... Vazirlik savdosi uning dimog'ini shishirib,

molixumi safrosi kallasi tomon yo'naldi — yurak o'ynog'i, nafas qisishi, sariq kasalligining rangi va istisqo tashnaligi uning ich-u toshiga g'alaba qilib, turolmay yotib qoldi. Mohir tabiatning qo'li uning muolajasiga ko'tohlik qildi va kinaxor siynasi vazirlik hasratiga to'lgan, dili intiqom shiddatida kuygan, nafasi qish shamolidek sovugan, chehrasi zarchuvadek sarg'aygan holda ming dard-u anduh bilan o'z qilmishining giriftori bo'lib, vujud bandidan xalos bo'ldi».

Biz Abdurazzoq Samarqandiy asaridan bu parchani bejiz keltirmadik. Zahiriddin Muhammad Boburning yurtni boshqarishga, temuriy shahzodalarning hamjihatligiga, ahilligiga oid qarashlari juda ko'p jihatlari bilan Shohrux mirzo qarashlariga mos. Boburning hayot ta'limini Amir Temur o'g'itlari qatori, bu podshodan ham olgani ehtimoldan uzoq emas.

Bobur asarida asosiy e'tiborni davlatdorlikning qaysi jihatlari qaratgan, asosan uning qaysi tomonini yoritgan? Bu masalaga Boburning shaxsiy xislatlari va xarakteridan kelib chiqib yondashgan ma'qul. «Boburnoma»ning oxirida ismi noma'lum qolgan kotib shoh Bobur xislatlariga qisqa, ammo aniq baho berib, shunday yozadi: «Va maholdurkim, ul podshohi qobilning yaxshilig'larini aytgan bilan va bitigan bilan tugangay. Lekin mujammal bukim, sekkiz sifati asil aning zotig'a muttassil edi». Biz ham Boburning Amir Temur davlatchiligi qurilishi davomchisi sifatidagi o'ziga xos jihatlari shu sakkiz xislatini talqin etish bilan yoritishni lozim ko'rdik.

«*BIRISI BUKIM, NAJHATI BALAND EDI...*» Bu ta'rifda Boburning nufuzi, obro'-e'tibori balandligi nazarda tutilgan. Haqiqatan, Bobur 12 yoshidan boshlab yurtni boshqarishga kirishganida Amir Temur saltanatini butun saqlash, temuriyodalalar orasida nifoq o'rniga do'stlik, hamjihatlik o'rnatishni o'z oldiga asl maqsad qilib qo'yadi. Shu maqsad yo'lida u imkoni boricha rost va to'g'ri gapni aytishni lozim ko'radi. Movarounnahr

yaxlitligi va Samarqandning poytaxt sifatidagi shuhrati uchun kurashgan Bobur eng yaqin kishilari — temuriy-zodalarning mamlakatni parokandalikka olib kelayotganliklarini, ya'ni o'zaro nizolar bobosi Amir Temur davlatini mayda feodal davlatlarga bo'lib yuborayotganini ko'rib achinadi. Shayboniyxon Amu daryodan kechib, Hirot sari lashkar tortganda, Bobur Husayn Boyqaro bilan birlashib, g'anim ustiga lashkar tortishni taklif etadi. Biroq Husayn Boyqaro bu taklifni qabul qilmaydi, oqibatda Bobur yakkalanib qoladi...

Ehtimol, Husayn Boyqaro nisbatan tinch, uzoq mud-dat feodal kurashlardan xoli bo'lgan hokimiyatini yana urushga tortishni istamagandir. Biroq Boburning Amir Temur saltanatini butun asrab qolishdek aqidasi Husayn Boyqaroning bu qarori mos kelmagani aniq.

Bobur Husayn Boyqaroning yetuk sarkardaligiga, qilichbozlikdagi mahoratiga tan berib, uning zamonida «har kimningkim bir ishga mashg'ullig'i bor edi, himmati va g'arazi ul erdikim, bu ishni kamolg'a yetkurg'ay», desa-da, eng zarur vaziyatda birlashib Shayboniyxonni mag'lub etishga bosh qo'shmay, urushning ikkilamchi tashvishlari bilan band bo'lganini kechira olmaydi: «Sulton Husayn mirzodek Temurbek o'runig'a o'lturg'on ulug'podshoh g'animning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni («Tirmiz va Kilif va Karki guzarlarida kema muncha yasang, ko'pruk asbobi bu miqdor tayyor qiling» — bu so'zlar Husayn Boyqaroniki — **H.Q.**) desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?».

Tarixiy manbalarning dalolat berishicha, ayni shu davrda yosh Zahiriddin Bobur ko'p ruhiy va ma'naviy azoblarga duchor bo'lgan. Yaqin qarindoshlari, bek va temuriy-zodalardan kutilgan najot umidsiz qolgan, fido-yiligi qadr topmagan. «Humoyunnoma»da o'qiyimiz: «U Hazratga(ya'ni Boburga — **H.Q.**) duch kelgan uqubat va xatarlar oz podshohlarga duch kelgan. Ikki qayta Samarqandni qilich zo'ri bilan fath qildilar... Olti oy

davomida Samarqandni olmoqqa urindilar, lekin maqsadlariga yeta olmadilar. (Chunki) Samarqanddagi amakilari Sulton Husayn mirzo Boyqaro kabi Koshg'arda bo'lgan tog'alari – Sulton Mahmudxon ham yordam yubormadilar. Hech joydan madad va yordam kelmagach, ma'yus bo'ldilar».

E'tibor beraylik, «Boburnoma»dagi matnda Boburning ma'yusligiga ishora yo'q. Aksincha, temuriyozdalarning tarqoqligi, saltanatni asrashga loqaydligi uni g'azablantirgan, xolos. Nazarimizda, Bobur bu ichki dardi, afsus va nadomatini nasrda ifoda eta olmagan. Aksincha, bu dard shoir Bobur dilidan nazmda – quyma ruboiyda kuchli izhor etilgan:

*Gar mehr bila bu charx evrulsa edi,
Jonlardin aning javfi kerak to'lsa edi.
Bobur kibi jong'a mehr bog'lar erdim,
Gar ushbu jahonda mehri jon bo'lsa edi.*

Bobur saltanatni asrash uchun temuriy shahzodalar birlashmasliklari, ularning toj-taxt va vorislik uchun o'zaro yakdil bo'lib kurashmayotganliklaridan iztirob chekadi. Temuriylar saltanatini inqirozga olibkelgan ana shu illatlarga qarshi fikrlarga «Boburnoma»da ko'p duch kelamiz. Bobur bobosi Amir Temurning valiahdlikni o'g'li Shohrux yoki nabirasi Xalil Sultonga emas, balki suyuqli nabirasi Mirzo Pirmuhammadga vasiyat etgani kibru g'ururi baland shahzodalarning noroziligiga sabab bo'lganini yaxshi bilardi. Shu bois, u to'ng'ich o'g'li Humoyun mirzoga birodarlari Hindol, Komron, opa-singillari bilan hamisha hamjihat bo'lishni uqdirib, vasiyat qilar ekan, unga atalgan maktubida (bu maktub Boburning boshqa o'g'illariga va yaqin begi Xoja Kalonga ham yuborilgan) yozadi: «Agar mening rizomni tilarsen, xilvat-nishinliqni va el bila kam ixtilotliqni bartaraf qilg'il. Kunda ikki navbat iningni va beklarni ixtiyorlarig'a

qo‘ymay, qoshingg‘a charlab, har maslahat bo‘lsa kengashib, bu davlatxohlarning ittifoqi bila har so‘z — unga qaror bergaysen».

Boburning amir va beklar bilan munosabatida davlatni boshqarish, andishali siyosat yurgizish istagi ustunligini ko‘ramiz. Uningcha, davlat boshlig‘i — shoh o‘z yaqinlari, bek va mulozimlariga yuksak insoniy muomalada bo‘lishi, turli sabab va gina-kuduratlar boisdan ularni o‘zidan chetlashtirmasligi lozim. Agar shoh mayda nizo, arziyas mish-mishlarga ergashsa, saltanatini to‘g‘ri boshqara olmaydi, bu esa faqat raqibga qo‘l keladi. Bobur Shayboniyxon bilan urush olib borgan kezlari Farrux arg‘un, Qora Bulut, Zunnun arg‘un singari beklari Qalot shahrini topshirib, uning harbiy rejasiga qarshi chiqadilar. Oqibatda esa ular Boburning haqligini anglab, ta‘zim bajo etib «sog‘doq, qilichlarini bo‘yinlarig‘a osib» keldilar. Aslida bunday gunoh shafqatsiz jazoga loyiq edi, biroq Bobur «bu tabaqag‘a muzohim bo‘lmoq mening g‘arazim emas edi», der ekan, qarshisida Shayboniyxondek kuchli dushman turganda beklarini jazolasa, elning ta‘na-malomatiga qolishini biladi. Uning davlat boshqaruvidagi bu siyosati ko‘p jihatdan ibratlidir: «Qalotni Zunnun arg‘un Muqimig‘a berib edi. Muqimning navkarlaridan Farrux arg‘un va Qora Bulut Qalotta edilar. Sog‘doq, qilichlarini bo‘yinlarig‘a osib keldilar, gunohlarini afv qildik. Bu tabaqag‘a muzohim bo‘lmoq mening g‘arazim emas edi, ne jihattinkim, o‘zbekdek g‘anim yonimizda turub ekin, orada mundoqlar bo‘lsa, yiroqtin-yovuqtin eshitgan-ko‘rganlar ne degaylar?».

Shoh Boburning ota sifatida o‘g‘illariga bergan bu o‘giti shunchaki tarbiya emas, balki Amir Temur vasiyatlarining bardavomligidir. Qolaversa, temuriy shahzodalar, alalxusus, Husayn Boyqaroning o‘z o‘g‘illari bilan nosozligi, toj-taxt uchun talashishlari ham Bobur uchun katta ibrat bo‘lgan edi.

Uning nazarida, Husayn Boyqaroning davlat boshqa-

ruvidagi yana bir kamchiligi — o'g'illarining birini boshqasidan ustun qo'yishidadir. Bu esa mamlakatni yagona siyosat vositasida boshqarishga imkon bermagan, uni tanazzulga olib kelgan sabablardan biri bo'lgan. Boburning Husayn Boyqaroning o'g'li Muzaffar mirzo haqidagi fikri bunga dalil: «Yana bir Muzaffar mirzo edi. Sulton Husayn mirzoning suyuqluk o'g'li bu edi. Agarchi xeyli suygudek axloq va af'oli ham yo'q edi, o'g'lonlari muni ko'p ortuq ko'rgani uchun aksar yog'iyqtilar».

Bobur haq edi: modomiki shoh o'z farzandlarini insofqa, odobga chaqira olmas ekan, yurt xarob bo'ladi, saltanat inqirozga yuz tutadi. Haqiqatda, Husayn Boyqaro saltanati shu darajaga borib yetadiki, Hirotga ikki o'g'lini «bashirkat» podshoh deb e'lon qilishadi. Bundan hayratga tushgan Bobur yozadi: «Badi'uzzamon mirzo bila Muzaffar Husayn mirzoni Hiri taxtida bashirkat podshoh qildilar... Bu g'arib amre edi, hargiz podshohliqta shirkat eshitilgan emas».

Husayn Boyqaro farzandlarining toj-taxt uchun kurashi, Hirot shahriga ikkisi «bashirkat» hokim bo'lishi Boburga qattiq ta'sir etgan, chog'i. Bunday mantiqsiz vorisiylik o'zaro hurmat oyoqosti bo'lib, ota-o'g'il, aka-ukada mehr qolmagandagina yuzaga kelishi mumkin. Biroq, Bobur fikricha, shunday vaziyatda ham bu siyosiy o'yin amalga oshmasligi lozim edi. Bunday podshohlikdan beklilikni afzal bilgan Bobur saltanat uchun kurashda ham mardlik, hamiyat, oriyat mezon bo'lishini uqtiradi. «Boburnoma»dan keltirilgan yuqoridagi parchada o'z fikrini to'liq aytmagan shoir Bobur quyidagi qit'ada uni rivojlantiradi. Haqiqatda nazm imkoniyati bunda o'z kuchini a'lo darajada ko'rsata olgan:

*Qolmadi hurmat ahli olamda,
Olamu olam ahlidan yuv ilik.
Boburo, ikki podshohlig'din
Yaxshiroq bu zamonda bir beklilik.*

Boburning saltanat boshqaruviga oid bunday qarashlari, faoliyat usuli uning Kobul va butun Hindistonni zabt etishiga, shuhratiga shuhrat qo‘shilishiga, «najhati balandligi»ga asos bo‘ldi.

«*IKKIMCHISI, HIMMATI ARJUMAND EDI...*» Zahiriddin Bobur hukmdorlikda temuriy shahzodalar orasida himmati balandlardan edi. Uning fikricha, podshohlikning asosiy shartlaridan biri adolat bilan ish yurita olishdir. «Boburnoma»da asar muallifining himmatliligi saltanat asosini tashkil etganiga dalillar ko‘p. Afg‘onistonning Ningnahor viloyatida amakisi Mirzo Ulug‘bek qurdirgan bog‘ni uning ayni paytdagi egasi — bir kampirdan narxidan ortiq pul berib, rozi qilibolgani (tortibolmagani), Hindistonni zabt etganda qashshoqlikda qolgan bir qishloq ahliga ko‘p hadyalar berganida ham uning himmatini ko‘ramiz. Yana bir misol. Bobur o‘z asarida o‘sha davr urush vaziyatidagi tartib-qoidalarni ham zikr etgan. Askarlari Qalot yo‘lida uchragan Hindiston savdogarlarini talashni ixtiyor etganda u qarshi chiqadi, bu amal adolatdan emasligini («Dedimkim, savdogarning ne gunohi bor, mundaq juz‘iy-juz‘iy foydadin Tengri rizosini aroda ko‘rub kechsak, muning muqobalasida kulliy-kulliy favoid Tengri taolo ro‘zi qilg‘usidur») va savdogarlardan «peshkash rasmi bila biror nima» olganini aytadi.

Lekin Bobur himmatni faqat iqtisod bilan belgilamaydi, balki do‘stga ardoqli va bag‘rikeng bo‘lmoqni davlat boshqaruvining bosh omillaridan hisoblaydi. Uning fikricha, podshohni hamisha sodiq kishilar o‘rab turishi kerak. Ularga ishonchsizlik, sadoqatsizlik, ularning maslahatisiz ish yuritish saltanatni inqirozga olib borish bilan teng. «Boburnoma»da muallif butun umri davomida o‘ziga sadoqat ko‘rsatgan Qosimbek obrazini yaratadi. Uning, boshqa mulozim-u amirlari qatori, shakl-shomoyili, xulqi, she‘r-u adabiyotga layoqati haqida gapirmaydi, balki uni o‘z shohiga o‘ta vafodor, kordon, mulohazali shaxs sifatida gavdalandiradi. Qosimbek —

do'stlik va sodiqlik namunasi. Sharoit qancha mushkul bo'lmasin, u Boburni tanho qoldirmaydi, yoshi ulug'ligi bois hali hayot tajribasi yetarli bo'lmagan shohni yaqinlashayotgan xavf-xatardan ogoh etadi, obro'sini ehtiyot qiladi. Qosimbekning mavqeyi shu darajaga yetadiki, Afg'onistonda asir olingan aksar turkman hazaralarini qatl etish shaxtidan Boburni qaytaradi («...xayolimda bu edikim, tushgan yurtta turluk-turluk azob va uqubat bila o'lturgaylarkim, jami' rahzan va sarkashlarg'a ibrat bo'lg'ay. Yo'lda Qosimbekka yo'luqub, bemavqi' tarahhum qilib, xalos qilibtur»). Qosimbekning bu harakati-dan ta'sirlangan Bobur qolgan asirlarni ham ozod etadi.

Bobur Qandahorni egallab, shahar xazinasini qo'lga kiritgach, bir muddat shu yerda qolmoqchi bo'ladi. Biroq sharoitni yaxshi anglagan Qosimbek unga shaharda qolish xavfli ekanini bildiradi. Bobur shohligiga qaramay, o'z begining mulohazali, oqilona fikr yuritishini mardlarcha tan oladi va undan minnatdor ekanini yashirmaydi: «Shayboqxon Hiridin tog' yo'li bila meni Qandahorda xayol qilib, Qandahor ustiga ilg'ar, ushmuni mulohaza qilib, Qosimbek tajribaliq kishi muhassilliqlar bila Qandahordin bizni ko'churdi:

*Harchi dar oina javon binad,
Pir dar xishti puxta on binad.*

(Mazmuni: Yosh kishi ko'zguda nimani ko'rsa, qari uni pishgan g'ishtda ko'ra oladi).

Boburning Qosimbek shaxsiyatiga munosabati ko'p jihatdan Amir Temur davlatdorlik siyosati prinsiplarini ochib berishini nazarda tutib, yana bir e'tiborli misolga murojaat etamiz. Bobur fikricha, podshoh hamisha sodiq mulozimlarining maslahati bilan ish tutishi kerak. U mag'lubiyatga uchrab, tushkunlikda qolgan paytda Qosimbek yuksak farosatli elchi sifatida shohining obro'sini himoya qiladi: «Badi'uzzamon mirzoning de-

vonxona uyiga yettuk, **muqarrar andoq edikim**, men uydin kirgach, yukung'aymen, Badi'uzzamon mirzo qo'pub **araqqa** kelgay, dog'i ko'rushulgay. Men uydin kirgach, bir yukundum, dog'i bedarang mutavajjih bo'ldum, Badi'uzzamon mirzo ohistaroq qo'pub, sustroq yurudi.

Qosimbek chun davlatxoh edi va **mening nomusim aning nomusi edi**, belbog'imdin bir tortti, voqif bo'ldum. Taanni bila yurub, muqarrar bo'lg'on yerda ko'rushuldi...» (Ta'kidlar bizniki. — **H.Q.**).

Gulbadanbegim «Humoyunnoma» asarida padari himmatining arjumandligiga bir necha misollar keltiradi. Bu, avvalo, Boburning ayol zotiga bo'lgan yuksak ehtiromi va e'tiborida o'z aksini topgan. «Boburnoma»da ham ayni shu mavzuni ko'p uchratamiz. Ammo Gulbadanbegim keltirgan misollarda tarixchi ayol qarashlari — Boburning ayollarni naqadar e'zozlagani aynan ayol kishi tomonidan zikr etilgani diqqatni tortadi.

Hindiston fath etilgandan so'ng Boburning farmoni va istagi bilan bu yurtga Xuroson va Movarounnahrda ko'pchilik bek-u a'yonlar, ayollar, jumladan, Sulton Abu Said mirzoning qizlaridan Gavharshod begim, Faxri Jahon begim, Xadicha Sulton begim, Badi'uljamol begim, Oq begim, Sultonbaxt begim va boshqalar keladilar. Bobur ularning har biriga hisobsiz in'omlar beradi, ehtirom ko'rsatadi. Gulbadanbegim asaridan olingan quyidagi parchada uning yuksak odamiyligi, himmati, sof insoniy andishi, xullas, komilligi o'z aksini topgan. Asarda yozilishicha, xotini so'ngsiz tashvishlardan charchagan Boburning biroz orom olishini tilab, zodagon ayollarni uning huzuriga chaqirish lozim, degan fikrni aytadi. Bir qarashda, bu ham mehribonlik, oddiy hol. Ammo Bobur buni temuriylar saroyi odobini buzish, ayollarga hurmat-sizlik, deb biladi va malikani izza qiladi: «Podshoh hazratlari Ogra shahrida to'rt yil turdilar. Har juma kuni ammalarini ko'rgani borar edilar. Bir kuni havo nihoyatda issiq edi, onam hazratlari: «Bugun havo nihoyatda

issiq, agar juma kuni ko'rgani bormasangiz nima qiladi, begimlar bundan xafa bo'lmasalar kerak», deb so'radilar. Podshoh onamga mana bunday javob berdilar: «Mohim, sizdan bu gapning chiqishi taajjubdir. Hazrat Abu Said mirzoning qizlari o'z ota va birodarlaridan judo bo'lib bu yerga kelgan, agar men ularning ko'nglini olmasam, unda nima bo'ladi».

Shu o'rinda mazkur mavzuga bog'liq bo'lgan G'iyosiddin Xondamirning Husayn Boyqaroning davlat boshqaruvidagi eng muhim jihat — amirlarning xulq-atvori, o'z vazifasiga munosibliyi yoki munosib emasligiga doir qarashlarini keltirish joiz ko'rinadi. Xususan, «Habib us-siyar» asarida zikr etilishicha, XV—XVI asrlarda temuriylar saltanati qanchalik mustahkam bo'lmasin, ayrim viloyatlar beklari, xalqi muayyan darajada mustaqillikni o'zlarida asrab qolishgan, Husayn Boyqaro amr-farmoniga hamisha ham bo'ysunavermaganlar. Shunday viloyatlardan biri Turshiz bo'lgan. Husayn Boyqaroning beklari orasida Hoji Pir o'zining noloyiq xulqi bilan nom chiqargan, Sulton undan qutulish yo'lini topolmay yurgan bir paytda Alisher Navoiy maslahat beradi. Xondamir yozadi: «Mir (ya'ni Alisher Navoiy — **H.Q.**) uni (ya'ni Hoji Pirni — **H.Q.**) katta tantana va nog'orayu surnaylar sadosi, hisobsiz navkarlar qurshovida u viloyat(Turshiz)ga boshliq etib yuboradi. Biroq bu viloyatning odamlari o'ta bo'yin egmaydigan, fosiq, yakkash bo'lganligi uchun hokim (dorug'a) etib tayinlangan kishi ozgina ularning chizig'idan chiqsa, uni podshohning ruxsatisiz narigi dunyoga jo'natganlar».

Mazkur voqeaning davomi va tafsilotlarini Zayniddin Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'» asarida o'qiydiz. Haqiqatan ham, Hoji Pirning zulm-istibdodi jonidan o'tgan Turshiz aholisi oxir-oqibat uni toshbo'ron qilib o'ldiradi.

«*UCHIMCHISI, VILOYAT OLMOG'...*» Zahiriddin Boburning bobosi Amir Temurga ko'proq o'xshab ketadigan xislatlaridan biri ham shudir. Movarounnahrдан

benasib qolgan Bobur Kobulni egallar ekan, bu hudud iqlimi, boyligi va moddiy imkoniyatini obdon o'rganadi. Faqat iqtisodiy imkoniyatlarga tayanib davlatni boshqarsa, moliyaviy tanglikka uchrab, inqirozga yuz tutishi muqarrarligini his etadi. Askarlar uchun zarur sarf-xarajatlar va boshqa chiqimlar uchun bu yurtdan olingan daromad kamlik qilishini bilgan Bobur uchun Amir Temur saltanati tasarrufidagi yerlarni egallash, imkoni boricha, kengaytirish va asrash orzuga aylanadi. Shu bois Hindiston zabt etilib, uning tasarrufiga kiritiladi. Bobur viloyatlarni kengroq egallash, qo'l ostidagi hududlarda barqaror siyosat yurgizishni davlat qurilishining asoslaridan, deb biladi.

«Boburnoma»da muallif Hindistondagi to'rt yillik hayoti, yerli xalqning bot-bot saltanatiga qarshi qo'zg'alib turgani, boj to'lashdan bosh tortgani yoki urush paytlari bu qarshiliklarni muttasil bartaraf etib turishga to'g'ri kelganini yozadi. Ayrim hollarda Bobur ongida shafqatsizlik ezgulik ustidan g'olib kelgan. Bu jihat Amir Temurning davlat boshqaruvida ham, Bobur siyosatida ham ko'zga aniq tashlanadi. «Boburnoma»da muallifning mulk olish siyosati keng va atroflicha, turli rang, jilolarda o'z aksini topib, ko'pincha kishilar xarakterini yoritish orqali namoyon bo'ladi. Bunday holatlar asar uslubi va yo'nalishini belgilaydi.

Muhimi shundaki, Bobur dunyoqarashi tiniq lahzalar bayoni, o'ziga xos iboralar orqali bizga yetkaziladi, Afg'oniston va Hindistonni tasarrufiga kiritish jarayonida ko'nglidan kechgan iztirob va shodlik, andisha va qahr, qasd olish va kechirish xislatlari yorqin aks etadi. Hindiston yeriga kirgan, uning shahar, qishloqlarini egallay boshlagan Bobur ming andishaga boradi. Tabiati, dini, urf-odati, xalqi, hatto hayvonot va nabotot olami o'zgacha bo'lgan bu yurtda muqim o'rnashish kayfiyati va niyatidan kelib chiqib, mahalliy aholi bilan til topishish siyosatini yurgizishni lozim deb biladi. Biroq hind-

larning hammasi ham uning siyosati, davlatni boshqarish usulini ma'qul ko'rmagan edi. «Boburnoma»da G'ozixon Hindu haqida fikr yuritiladi. Bobur garchi bunday shaxslarni, yaxshilikka yomonlik qaytgani bois, «ko'rnamak» desa-da, yerli xalqning o'z eli, Vataniga sadoqati, ruhiyatini jonli, oshkora va xolis tasvirlab berganki, bunga qoyil qolmay ilojimiz yo'q. Ana shu qarama-qarshilik Boburning o'zligini, xolisligini ko'rsatadi va bundan unga nisbatan mehrimiz yanada oshadi. Zotan, «Boburnoma» haqqoniy yozilgani, unda voqealar halollik bilan bayon etilgani uchun ham jahon tadqiqotchilari e'tiborini o'ziga qaratgan: «Ilgari o'lturg'uzub, bir hindustoniylar bilur kishiga buyurdumkim, bu so'zlarni biror-biror anga xotir nishon qila aytkil, mundoq degilkim, men seni ota dedim, ta'zim va ehtiromingni ul tariqkim, sening xotiring tilar edi, andin yaxshiroq qildim. O'zungni va o'g'lonlaringni balujlarning darbadarliklaridin qutqordim. Xaylxonalarigizni va haramlaringizni Ibrohimning bandixonasidin xalos qildim. Uch karo'r Tatarxonning viloyatini sanga inoyat qildim. Sening haqqingda yomon bordimmukim, to'shung bila belingga ikki qilich bog'lab, cherik tortib, bizning viloyatlarning ustiga kelib, mundoq sho'r va fitna solursen».

Bobur zabt etgan hududlarning xalqi, ularning dini, tili, urf-odatlarini bayoni orqali bu xalqlarning o'ziga bo'lgan munosabatlarini ham belgilab bergan. Masalan, Afg'onistondagi sarkash hazariylar, afg'onlar yashaydigan yerlar Bobur tomonidan qattiqqo'llik bilan egallangan, mollari o'lja qilingan, musodara etilgan, bo'ysunmaganlari qatli om qilingan. Aksincha, alohida turkiynajot, asl qavmlari boburiylarga yaqin bo'lganlarga marhamat ko'rsatilgan, mulk bosqini ham to'la amalga oshirilmagan yoki zarracha ziyon yetkazilmagan. Bobur ko'pincha mahalliy aholini o'z tomoniga qaratishga intilib, «dushmanning bittasi ham ko'p», degan naqlga amal qilgan. Quyidagi misolga ahamiyat beraylik. Muallif mahalliy

xalqning «gala qoralarig'a tegmaslik»ni ta'kidlar ekan, bu xalqning faqat mol-holi, uy-joyi, ekinlariga emas, hatto eng arzimas narsasiga ham tegmaslikka amr beradi. Shu jihatni u juda o'rinli, munosib ibora — «ip uchi» va «igna sinug'i» vositasida ifodalagan. Odatda chok tiki-layotganda ipni ignaga o'tkazishdan oldin uchi kesiladi va tashlab yuboriladi, siniq igna esa hech narsaga yaramsligi bois yaroqsiz bo'ladi. Bu o'rinli o'xshatish far-mon mohiyatining naqadar yuksak ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatgan: «Chun hamisha Hindiston olmoq xotirda edi, bu bir necha viloyatlarkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chanut bo'lg'ay, necha mahal turk tasar-rufida edi, bularni xud mulkimizdek tasavvur qilur eduk. Zo'r bila yo sulh bila o'zimizning mutasarraf bo'luri-mizg'a mutayaqqin eduk. Bu jihattin bu tog'eli bila yaxshi maosh qilmoq vojib va lozim edi. Farmon bo'l-dikim, hech kim bularning gala-qoralarig'a, **balki ip uchi, igna sinug'larig'a atrof va navohida zarar va nuqson yetkurmasun**» (Ta'kidlar bizniki — H.Q.).

«*TO'RTUMCHISI, VILOYAT SAXLAMOG'...*» Tarixiy faktlar hamda «Boburnoma» shundan dalolat be-radiki, Bobur tomonidan qayta bunyod etilgan temuriy-lar saltanati o'zining rasm-odati, qoida-qonuniga amal qilish, iqtisodi, hisob-kitobi mustahkam qo'shinni asrash va uni ta'minlash kabi masalalarni davlat boshqaruvin-ing asosiy omili, deb bilgan. Bu siyosat faqat Boburning hukmdorlik davrida emas, balki Hindiston inglizlar to-monidan bosib olingunga qadar (XIX asrgacha), hatto keyingi bosqichda ham o'z samarasini berdi, hind xalqiga madaniyat, taraqqiyot keltirdi, yagona davlatda yashash imkonini yaratdi. O'z ona yurtida qurolmagan imorat va bog'u rog'lar, sug'orish inshootlariyu suv omborlarini Afg'oniston va Hindistonda bunyod etgani Boburning yurt, viloyat saqlash siyosatini anglatadi. U shoh sifatida davlat nufuzi, kelajagini yerga mehr qo'yishda, deb bildi. Shu bois, qayerga bormasin, o'sha yerni obod etdi,

daraxt, gul, poliz ekinlari o‘stirishga intildi. Shu qatori, qayerda bo‘lmasin, temuriylar saltanatidagi urf-odatlar, tartib-nizomni saqladi, ularga amal qildi.

Temuriylar davlatidagi tartib, o‘ziga xos urf-odatlar hamisha olimlar, sayyohlar va tadqiqotchilar diqqatini jalb etib kelgan. Buning yaqqol misolini biz Temur davrida uning saroyida bo‘lgan ispaniyalik sayyoh Klavixoning yozmalarida, Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sida, Abdurrazzoq Samarqandiyning «Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn» asarlarida ko‘rishimiz mumkin. «Boburnoma» ham bu xususiyatdan xoli emas, aksincha, asarda bu jihat o‘zining rang-barang jilolari bilan ko‘zga tashlanadi. Shulardan biri Hindistonda navbatdagi g‘alaba sharafiga berilgan ziyofat-to‘y manzarasi tasviridir.

Bobur to‘yda yaqin kishilari, bek-u a‘yonlari, xorijlik mehmonlar va hatto oddiy kishilarga ham hisobsiz muruvvat ko‘rsatganini, zar-zevar berganini yozgan. Bunda temuriylar saltanatida to‘y marosimi, mehmon kutishdek nozik, ammo bajarilishi shart bo‘lgan tadbirga xos jihatlilar o‘z aksini topgani ahamiyatga molik. Tasvirda har bir mehmon, mamlakat zodagonining o‘z o‘rni, belgilangan joyi borligini ko‘ramiz. Shu qatori, o‘rni, egallagan joyiga qarab Boburning bu kishilarga munosabati qay darajada ekaniga ham guvoh bo‘lamiz. Masalan, «qizilbosh va o‘zbek (sobiq Shayboniyxon hokimiyatiga mansub elchivakillar — **H.Q.**) va hindularning elchilari»ga o‘zidan yetmish-sakson qari (qadam) naridan joy tayinlaydi. Ularni ko‘zdan uzoqroqqa o‘tirg‘izish bilan kifoyalanmay, eng ziyrak va dovyurak begi Yunus Alini ham bosh, ham mezbon etib tayinlaydi. Bobur o‘ngu so‘liga, bir xil uzoqlikda, o‘zbek elchilarini joylashtiradi. Bunday tantana sharafiga shoh Bobur uchun maxsus taxt yasashadi («Men yang‘i solg‘on musamman xaspo‘sh tolarning zil‘ida o‘lturdum»). Hatto Boburga yaqin kishilar ham o‘ng tomonda va chap tomonda besh-olti qadam narida o‘tiradilar. Bu tartibda, birinchidan, shoh xavfsizligi

nazarda tutilgan bo'lsa, ikkinchidan, shohning kimga qanday munosabatda ekanini bilishni osonlashtirgan. Bobur to'yning muhim jihatlari qatorida quyidagilarni ham yozadi: «Buyurdimkim, olimda zaylucha soldilar. Qizil va oqni (oltin va kumush tanga pullar — **H.Q.**) bu zaylucha ustiga to'ktilar. Raxt va oq parcha va badralarni ham qizil va oqning yonida to'da qildilar.

Oshdin burunroq sochiq kiyurur asnosida mast tevalarni va fillarni o'trudag'i orolda urushqa soldilar. Bir necha qo'chqor ham urushturdilar. Bulardin so'ng kushtigirlar kushti tushtilar».

«*BESHUMCHISI, MA'MURLUG'...*». Zahiriddin Boburning davlatdorligi va bu borada Amir Temur yo'lidan borgani alohida tadqiqotga arziqli mavzu. Biroq yurt ma'murligi, fuqarolarning davlat tuzumidan roziligi masalasi faqat temuriylar hukmronligi davrining emas, balki barcha zamonlar va davlatlar barqarorligining yetakchi muammosi bo'libkelgan. Bobur fikricha, adolat bilan ish yuritish har qanday ma'murlik asosini tashkil etadi. Faqat adolatli tuzum haqiqiy ma'murlikni yuzaga keltiradi. «Boburnoma»dan bunga oid juda ko'p misollarni keltirish mumkin. Bobur mamlakatni boshqargan paytda ochlik, nochorlik pasaygan, qo'lga kiritilgan boylik teng taqsimlangan. Qo'lga kiritilgan o'ljani, boylik va hududlarni beg-u a'yonlar, shahzodalarga insof bilan taqsimlash ham yurt ma'murligining asosini tashkil qilgan. Abdurazzoq Samarqandiy «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» asarida Shohrux mirzo ham saltanatni boshqarish va daromadni insof yuzasidan shahzoda va a'yonu beklarga taqsimlashni otasi Amir Temurdan o'rganganini ta'kidlaydiki, bu chindan diqqatga sazovor. Shubhasiz, ana shu tartib Boburning davlat qurilishiga bo'lgan munosabatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan: «Otalar-cha nasihatlar eshiklarini ularning baxt-saodati yuziga ochdi va har birlari uchun shohona hashamat asboblarini mukammal qilgach (nasihatga boshlab) adolat qonunlari va saltanat qoidalari bo'yicha ergashishi hamda xotirlar

do'stlik va muhabbatga bo'ysunib ko'nixsin va u shahar — diyorlarning obodonligiga sabab bo'lishi uchun u mavzularning akobirlari va sharaf kishilariga mehribonlik nazari bilan lutf-marhamat ko'rsatib, to'la homiylik qilishni buyurdi».

Bobur siyosatida, ta'kidlaganimizdek, olingan o'ljani to'g'ri sarflash, taqsimlash mamlakat qudrati, iqtisodiy siyosatining, xullas, yurt farovonligining asosini tashkil etganini ko'ramiz. Shu bois, olingan o'ljaning miqdori, sifati, turiga qarab, olib borilgan urushning darajasi, mohiyati, qurbonliklar sababi, umuman muhorabaniqning maqsadi ham belgilangan. Agar Boburning avvalgi yurishlarida, ayniqsa, Afg'onistonda hazariylar qishloqlarini bosganida, o'lja qancha qo'y, qoramol, ot (jyadari, ulov, tozi navi) qo'lga kiritilgani bilan belgilangan bo'lsa, Qandahorni olib, xazina egallanganda, Bobur oldingi o'ljalardan buning ustunligini ta'kidlash uchun «qo'yga chandon ham parvo qilmadilar», deydi va bu bilan katta o'lja musodara qilinganini bildiradi. «Har xazinada sanduq-sanduq va tang-tang raxtlar va ortmoq-ortmoq va qop-qop oq tangalar har kimning o'toqida va chodirida har jins o'ljadin bisyor edi, qo'y ham bisyor edi, qo'yg'a chandon ham parvo qilmadilar».

Yurt ma'murligini Bobur har bir shaxsning, xoh u bek, xoh oddiy askar bo'lsin, ma'murligida deb bilgan. To'q, ta'minlangan, oila tashvishlaridan xoli askar, sarkardaning a'lo darajada xizmat qilishini u yaxshi anglagan. Zodagonlarga katta in'omlar berar ekan, ularning madaniy, kam-ko'stsiz yashashini ham orzu qilgan, shunga intilgan. U o'tkinchi umrni xushnud o'tkazishga moyil, fisq-fujur, ig'vo-nadomatdan ko'ra, bir lahzalik shirin suhbatni avlo ko'rgan. U yaratgan g'azallarda bebaho umrga mehr, fursatni xush kayfiyatda o'tkazish, Olloh in'om etgan umr qadriga yetishga da'vat bor:

*O'zni, ko'ngul, aysh ila tutmoq kerak,
Bizni unutmog'ni unutmog' kerak.*

*Ushbu tarab gulbunig'a suv berib,
G'ussa niholini qurutmoq kerak.
Har nimag'a g'am yema, g'am ko'p turur,
Aysh bila o'zni ovutmoq kerak...*

«**OLTIMCHISI, RAFOHIYAT NIYATI TENGRI TAOLO BANDALARIG'A...**». Bobur siyosatida andisha, afv etish, bechoralarga ko'mak berish kayfiyati hamisha ustun bo'lgan. Adashganni kechirish, musulmonchilikka, shariat ahkomiga bo'ysunish uning xarakteri va davlat boshqarish siyosatining negizi hisoblangan. Yuqorida keltirilgan aksariyat misollar bunga dalildir.

Zahiriddin Bobur ko'pincha davlat siyosatini buzmaslik, temuriy zodagonlar orasiga nifoq tushmasligi uchun hatto jonidan o'tib ketgan vaziyatda ham odamlarni kechira olgan, shahzoda va beklarning no-ma'qul harakatlari, toj-taxt talashishlari o'ziga ma'qul bo'lmasa-da, yon bosgan. Ularga yaxshilik qilish, shoh avlodi vakillari nomiga yomon so'zlarni ravo ko'rmaslik ham Bobur shaxsiyatini belgilaydi. Quyidagi misolga e'tibor beraylik: Muhammad Husayn mirzo na insof va na shariatga to'g'ri keladigan ishni qiladi, ya'ni o'zgalar mahramxonasiga so'roqsiz kiradi. Bu qilmishi Bobur nafsoniyatiga qattiq tegsa-da, isnod qarindosh-urug'lariga tegishini bilgani uchun gunohkorni jazolashdan o'zini tiyadi: «Bore baharhol Muhammad Husayn mirzoni xonimning to'shakxonasidin topib, arkta mening qoshimg'a kelturdilar. Men burung'idek — o'q ta'zim qilib qo'ptum, xeyli ham durusht yuzga kelmadim. Muhammad Husayn mirzokim mundoq zisht va shani' harakatga iqdom qildi va bu nav' sho'r va fitnaangiz va bunyodig'a ehtimom ayladi, agar pora-pora qilsam, yeri bor edi, turluk-turluk azob-u uqubat bila o'lmakka sazovor edi. Chun orada bir nav' urug'luq bo'lub edi, mening tuqqon xolam Xo'b Nigorxonimdin o'g'lonlari va qizlari bor edi, **bu huquqni yod qilib**, Muhammad Husayn mirzoni ozod qildim» (Ta'kid bizniki — **H.Q.**).

«Boburnoma»da muallif kasri nafs yoki vaqt ziqligi bois Muhammad Husayn mirzoning keyingi taqdiri haqida batafsil ma'lumot bermaydi. Gulbadanbegim «Humoyun-noma»da ushbu masalada ayrim dalillarni keltiradi. Bu manba Bobur xarakterini yanada oydinlashtiradiki, uning yuksak andisha sohibi, qo'l ostidagilar gunohini kechiruvchi yuksak hamiyatli inson ekanligiga yana bir karra iqror bo'lamiz. Xalqdagi: «Sulton suyagini xo'rlamas» iborasi bu holatdagi yechimga naqadar mos kelganini ko'ramiz. Tabiati adovat, o'ch olish, yiqilganni tepib o'tishdek illatlardan xoli bo'lgan Bobur temuriyzodalarni birlashtirish uchun sabr qiladi, gunohkorga o'zini anglash, to'g'ri yo'lga kirib olishi uchun imkon beradi, insofga chaqiradi. Ehtimol, u boshqacha yo'l tuta olmasdi ham. Toj-taxt talashishlar, o'zaro ixtiloflar saltanatni inqirozga uchratgan bir paytda shaxsiy adovatga erk berish aqldan emasligini Bobur yaxshi anglagan. To'g'ri, eng yaqinlari xiyonat yo'lini tutganda hech kimga ishonmay, faqat o'z aqliga tayanib ish ko'rishga jazm etgan damlari ham kam bo'lmagan. Balki, shunday vaziyatlarda shoir Bobur qal-bida, hayot sinovlaridan toliqqan shuurida quyidagi ruboiy tug'ilgandir:

*Yotlarni kerakki, oshno kam qilsang,
Har kimki vafo qilsa, jafu kam qilsang,
Novmid bo'lur barcha vafodorlaring,
Gar shah nazaring birla vafu kam qilsang.*

Ruboiyda Bobur faqat ilk misrada yot odamlarga unchalik ishonmaslikka da'vat etmoqda. Lekin barchaga ishonmaslik vafodor kishilardan o'zingni uzoqlashtirishga olib keladiki, ayniqsa, bu shohga munosib xususiyat emas, deydi u. Shu boisdan ham shoh vafodorlikka moyil bo'lmog'i lozim. Ayni shu maslak Muhammad Husayn joniga aro kirgan, ya'ni shoh uning gunohidan o'tgan.

Gulbadanbegim yozadi: «Hazrat Muhammad Husayn mirzoning gunohini kechirdilar. Keyinchalik esa xolalarining ko'nglida bo'lib o'tgan kulfat g'ubori qolmasin deb, ilgaridan ham ortiq hurmat qildilar. Har kuni xolalarining bo'sh qolgan uylariga kelib-ketib turdilar (va oxir Muhammad Husayn mirzoni) saroyda bir o'ringa tayin qildilar». Misli ko'rilmagan bag'rikenglik, insoniylikning yuksak namunasi! Saltanatga tajovuz etib, yo'q paytida hokimiyatni egallashga ko'z tikkan bir kimsaga shoh tomonidan ko'rsatilgan iltifot bu! Bular barchasi birlikka da'vat, temuriylar xonadoni sha'nini baland tutish, eng muhimi, ayol zotiga ehtirom! Bu voqea uning komil insonligiga shubha qoldirmaydi. Ochig'ini aytganda, xuddi shu xislat bugungi kunimizda aksariyatimizda yetishmaydi. Boburona andisha, sabr, chidam atalmish islomiy, insoniy mezonni ko'pincha shaxsiy g'ururimiz barbod etadi...

«*YETTIMCHISI, CHERIKNI KO'NGLI(NI) QO'LG'A OLMOQ*». Boburning yurtlarni zabt etish siri, ehtimol, shu tushuncha bilan bog'liqdir. Sharafuddin Ali Yazdiy «Zafarnoma»da yozishicha, Amir Temur har qanday sharoitda ham, eng avvalo, oddiy askar holidan xabardor bo'lib, nazorat etib turgan. Bobur o'z yurti Andijondan uzoqda — Afg'oniston yerlarida yurganida Hirotdan Kobulga qaytishi qish vaqtiga to'g'ri keladi. Haftalab yoqqan qor va sovuq bir to'da otliqning ilgari harakatini qiyinlashtiradi. Bobur ana shu qor kechish mashaqqatini qalamga olganda, inson irodasi tabiat qarshiliklariga bardosh berishini va, pirovardida, yengishini juda jonli va hayotiy tasvirleydi. Ushbu lavhada shoh Boburning cherikka munosabati diqqatga sazovordir. Muhimi, u qorni yorib o'ziga yo'l ochuvchilarga shohlarga xos munosabatda bo'lmasdan, rahm ko'zi bilan qaraydi, o'zi ham jangchilar qatori qorni shibbalab, yo'l ochadi. Qor kechib yo'l ochish azobini o'z tanida kechirgani bois, Bobur asaridagi tasvir o'ta haqqoniy chiqqan. Bu tasvir-

dan olingan quyidagi parchada asar muallifining mushkul vaziyatdagi irodasi, atrofda kishilarga munosabati, dunyoqarashi ham o'z aksini topgan: «Bir haftag'a yovuq qor tepib, kunda bir shar'iy — bir yarim shar'iydin ortuq ko'chulmas edi. Qor tepar kishi men edim, o'n-o'n besh ichki bila va Qosimbek edi, ikki o'g'li Tengriberdi va Qanbar Ali bila yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu mazkur bo'lg'onlar yayoq yurub qor tepar eduk, har kishi yetti-sakkiz, o'n qari ilgari yurubqor tepar edi. Har qadam qo'yg'onida belig'acha, ko'ksig'acha botabota qor tepar edi. Bir necha qadam borg'ondin so'ng ilgari kishining hamli kuyub turar edi, yana bir kishi ilgari o'tar edi, bu o'n-o'n besh — yigirma kishi yayoq qornikim tepar edi, oncha bo'lur edikim, bo'sh otni tortsa bo'lur edi... **Mahal ul emas edikim, kishig'a taklif va zo're qililgay, har kimning himmat va jur'ati bo'lsa, bundoq ishlarni o'zi tilab qilur**» (ta'kidlar bizniki — H.Q.).

Ta'kidlangan jumlada Boburdagi sarkardalik xususiyatining nozik jihati—kuchli ruhshunosligi yaqqol namoyon bo'lgan. Sharoitning nihoyatda og'irligini bilgan sarkarda, garchi hammaga bosh bo'lsa-da, buyruq, po'pisa, zolimlikni ortiqcha biladi, har kimning himmati, vijdoniga qo'yib beradi. Bu tadbir, birinchidan, Boburning og'ir paytlarda o'z eli bilan hamdard bo'lganini bildirsa, ikkinchidan, uning harbiy taktikasi, rahmdilligi, ruhshunosligidan dalolat beradiki, asar muallifi shaxsiyatini o'rganishda ham ayni tasvir muhim omildir.

Askarlarga o'ljani taqsimlar ekan, Bobur kimning qayerdanligi, millati va nasabiga qarab emas, balki sadoqati, mardligi va fidoyiligi, g'alabaga qo'shgan hissasini hisobga oladi: «Yolg'iz bu emas, har qachonkim, Tengri taolo davlati berdi, mehmon va g'arib beklarni va yigitlarni boyrillardin va andijoniylardin ortuqroq va yaxshiroq ko'rdum. Bovujud bu ajab baloyedurkim, hamisha el meni g'aybat qilurlarkim, boyridin va andijoniydin

o'zgani rioyat qilmas. Masal borkim: «Dushman ne demas, tushga ne kirmas». «Darvozayi shahrro tavon bast, natvon dahani muxolifon bast» («Shahar darvozasini yopib bo'ladiyu, ammo dushman og'zini yopib bo'lmaydi»).

Zahiriddin Bobur bu zarbulmasalni bejiz ishlatmagan. Albatta, ulkan bir davlatda barchaning ko'nglini topish imkoni yo'q. Biroq mudom barcha yaxshiliklariga yomonlik, vafosiga jafo ko'rish Boburni charchatgan. Odamlardagi gumrohlik, faqat shaxsiy manfaatidan kelib chiqib voqealarga baho berish, xulosa chiqarish har qanday sabr-bardoshli kishini ham muvozanatdan chiqarishi mumkin. Boburning quyidagi ruboiysi ana shunday nohaqliklardan charchagan paytida yozilgandir:

*Ne xesh meni xushlaru ne begona,
Ne g'ayr rizo mendinu ne jonona,
Har nechaki yaxshiliqta qilsam afsun,
Xalq ichra yomonlig' bila men afsona.*

«SEKKIZIMCHISI, ADOLAT QILMOQ». Boburning adolatga doir fikrlariga o'rta asrlar yaxlit feodal davlati davomchisi sifatidagi shoh qarashlari nuqtayi nazaridan yondashmoq lozim.

Temuriylar saltanatidagi adolat uzoq muddat mobaynida fan, ilm, san'at, adabiyot, tasviriy san'at rivojiga asos bo'ldi. Boburning insoniy fazilatlari uning hukmdor sifatida nisbatan adolat bilan ish yuritganida o'z aksini topdi. Yuqoridagi misollardan tashqari, umumlashtirib aytish mumkinki, u barcha farzandlariga bir ko'zda qaradi: Humoyunga mehri baland edi, ammo uni boshqa shahzodalarga qarshi qo'ymasdi. Tiriklik paytida farzandlarini rizo etib, mulk qoldirdi, beklarga nisbatan ham xuddi shu yo'sinda ish tutdi.

Darhaqiqat, Bobur davlatchiligida layoqatli, yetuk askar, beklar ham qudratli davlat asosini tashkil qil-

gani, aksincha, sotqinlar — davlat asosini yemiruvchilar uning nazaridan chetda qolgani haqida ko'p fikrlar aytilgan.

Amir Temur saltanati va yurishlarining muvaffaqiyatiga, avvalo, harbiy taktika jihatidan yuksak saviyada o'rgatilgan askarlari, lashkarboshilari mahorati omil bo'lgan. Zero, o'sha davrda urush taktikasini egallagan, jismonan baquvvat jangchi hamisha diqqat markazida bo'lgan. Bobur ham bunga alohida e'tibor bergan. «Boburnoma»da bir necha yillar jang qilgan shaxslar tasviri (jumladan, Qosimbek, Muhammad Sayyid Urus va boshqalar) qatori, bir vaziyatda mardlik ko'rsatgan jangchilar nomi ham keltirilgan. Masalan, Sultonquli chinoq nomi kichik, ammo arzirli bir harakati bois asarga kirib qolgan: «Bir afg'on bir parcha tog'ning ustida turub edi. G'olibo nari yoni uchma edi, ketar yeri ham yo'q edi. Sultonquli chinoq jibalik chiqib chopqulob oldi. Mening qoshimda bir qilg'on ishi ushbu edi. Ushbu ishi sababi rioyati va taraqqiysi bo'ldi».

Hamisha yetuk, jangari, g'olibcherik(askar)ni tasvirlash va uni namuna sifatida ko'rsatish Bobur uchun rasm bo'lgan. Misollarga murojaat qilaylik: «Yana Muhammad Sayyid Urus edi... Ul zamonda yaxshi otishliq, yigitlar bor edi. Ul saromardlardin biri budur: yoyi qattiq, o'qi uzun, berk otishliq va yaxshi otishliq ekandur»; «Shujo' va mardona kishi edi (ya'ni Husayn Boyqaro — **H.Q.**). Borlar o'zi qilich tegurubtur, balki har ma'arakada borlar qilich tegurubtur».

Bobur nazdida navkar-u beklarning sadoqati munosib taqdirlanishi kerak. Shu aqidaga u hamisha sodiq qolgan. Do'stbek ismli navkari haqida shunday yozadi: «Seshanba kechasi, oyning beshida, Do'stbekkim, yo'lda tunda isitib edi, Tengri rahmatig'a bordi. Base mutaassir va muta'alim bo'lduk. Do'stbekning na'shini G'aznig'a eltib, Sul-tonning ravzasining eshikining oldida qo'yidilar. Do'stbek xeyli yaxshi yigit edi, begligida hanuz taraqqiy qilur edi.

Begligidin butun ichkiliklarida necha qatla yaxshilar bordi...».

Bu parchada diqqatni tortadigan, «Boburnoma» muallifining mahorati va ichki dunyosini ochadigan nozik jihatlar bor. Bobur «necha qatla yaxshilar bordi» deganda Do‘stbekning urushlarda namuna ko‘rsatganini ta’kidlayotir. Muallif Do‘stbekning jang maydonlarida ko‘p marta g‘olib kelgani, o‘zi mard, shijoatkor, bilaklari qilich o‘ynatish uchun yaratilgani haqida gapiradi. U Boburga vafodorlik ko‘rsatib, uni necha bor o‘limlardan asrab qolgan. Do‘stbek misolida Bobur o‘z davrining bek, amir, lashkarboshilari xarakterini ochadi, vafo qilgan sarkarda hamisha uning in‘omlaridan chetda qolmaganidek, vafotidan keyin ham hurmat-ehtiromi saqlanishini ta’kidlab, «Do‘stbekning favtidin so‘ngra viloyatini inisi Mirim Nosirg‘a inoyat qildim», deb yozadi. Bobur kitobxon ongiga sadoqatli lashkarboshining vafodorligini ulug‘lar ekan, bu bilan uning xislatlarini ta’riflashni tugatmaydi. Do‘stbekning o‘limi Bobur va uning atrofidagilarni ham «base mutaassir va muta‘allim» etar ekan, ana shu qadr ramzini nozik ifodada bayon etadi: Do‘stbekning jasaki Gulkina shahridan ancha uzoqqa — G‘azniga olib borilib, Sulton Mahmud G‘aznaviy qabri — ziyoratgohi yonida dafn etiladi. Bu bilan Bobur sadoqatli do‘st va mohir jangchisini Xuroson va Movarounnahr, Yaqin Sharq va Hindiston viloyatlarini zabt etgan mashhur Sulton Mahmud G‘aznaviy yonida mangu orom olishga loyiq debbiladi.

Boburning askar, bek va lashkarboshilariga qarashi bevosita oddiy, atrofidagi turli toifaga mansub kishilarga munosabati bilan uyg‘un. Bu uyg‘unlikda ham insoniy munosabatlar, hayot qarama-qarshiliklari o‘z aksini topgan. «Boburnoma»ning eng qimmatli va o‘ziga xos jihati shundaki, muallif kimga baho bermasin, bu shaxs hatto otasi Umarshayx bo‘ladimi yoki yaqinlarimi, faqat rost so‘zni aytadi. Masalan, Boburning ko‘ngli to‘lmagan,

ammo xolis baho bergan shaxs — Alisher Navoiyning ukasi Darvesh Alibekka munosabati bunga bir dalil. U shoir, vazir, davlat arbobi Alisher Navoiydek ulug' shaxsning inisi Darvesh Alibekning salbiy xislatlari haqida gapirar ekan, zimdan uning Navoiyga yaqin kishi bo'lganidan afsuslanadi va obro'-e'tibori, yuqori doiralarda yurishi faqat Navoiy tufayli ekanini alohida ta'kidlaydi: «Yana Darvesh Alibek edi. Alisherbekning tuqg'an inisi edi. Necha mahal Balxning hukumati munda edi. Balxda yaxshi bekliklar qildi. Tiyra mag'z va mudaffi' va behunarroq kishi edi. Sulton Husayn mirzo avval Qunduz va Hisor ustiga kelganda tiyra mag'zlig'idin tutturdilar. Balx hukumatidin ma'zul bo'ldi. Tarix to'qquz yuz o'n oltida men Qunduz kelganda, mening qoshimg'a kelib edi, **masx va mabhut edi. Beklik qobiliyatidin dur va ichkilik salohiyatidin mahjur** (ta'kidlar bizniki — H.Q.) edi. G'olibo, Alisherbek vositasidin muncha rioyat topqandur».

Yuqorida har uchala shaxsga ta'rif bergan Bobur bunday salbiy xususiyatga ega kishilar davlat boshqaruvida, shoh va sultonlar davrasida bo'lishini lozim ko'rmagan. Ularning tabiatidagi noqobillik, parishonlik yoki Bobur ta'biri bilan aytganda, «tiyra mag'zlik» saltanat obro'siga ziyon yetkazgan.

«Boburnoma»da davlatni boshqarishda, mulkni idora etishda hamda xulqu axloqlarida sadoqat tuyg'usi ustun bo'lgan bir guruh kishilar ham tilga olingan. Shulardan biri Boburga hamisha sadoqat ko'rsatgan o'g'illari Komron, Hindol va, umuman, boburiylar xonadoniga sarparastlik qilgan amir Xoja Kalondir...

Boburning nasrdagi mahorati uning kishilar ruhiyatini aniq yoritib berishida ham ko'rinadi. Asardagi rostbayonlik, inson ruhiyatini ziyrak nazar bilan ochish, muallifning shaxsiy nuqtayi nazaridan ko'ra tasvirlanayotgan kishi dunyoqarashi, uning davlat boshqaruvidagi o'rni, qolaversa, jamiyatdagi oddiy inson sifatidagi

mavqeyini to'g'ri belgilash hayratlanarli darajada ma-roqli. Bobur Hindistonni zabt etib, ulkan mamlakatni, katta boyligu xazinani qo'lga kiritgan bir paytda lashkari va amiru zodagonlari kayfiyatida Vatan sog'inchini tobora kuchayibborganini his etadi. Shu bois, jang-u jadallarda hamroh bo'lgan yaqinlaridan ajralgisi kelmaydi, imkon qadar adolat qilishga, cherik ko'nglini olishga intiladi. Biroq atrofidagilar «elida husn yo'q, omadu raft yo'q va tab' va idrok va adab yo'q va karam va muruvvat»i bo'lmagan, iqlimi, sharoiti, mevasi, urf-odati muvofiq kelmagan yurtni shoh in'omisiz ham tashlab ketishga rozi holga kelganda Bobur chorasiz qolganini yozadi. Garchi bek va amirlaridan ginamand bo'lib ularni muayyan dara-jada vafosizlikda ayblasa-da: «Mening chashmdoshtim bu-lardin mundoq edikim, men o'tqa, suvg'a kirsam-chiqsam betahoshiy bizlar bila kirgaylar va bila chiqqaylar... yo'qkim: mening xilofi maqsudum so'z aytqaylar, har ish va har muhimningkim, borining kengash va ittifoqi bila o'zumizga jazm qilduk, kengashtin qo'pmasdin burunroq ul so'z va muhimdin qaytqaylar», deb ichki bir insoniy tuyg'u bilan Hindiston, ayniqsa, Ogradagi sharoitning og'irligini tasvirleydi.

Bobur ana shu tasvirda jangchilari ruhiyatini yaxshi ochib beradi. Uning har bir so'z, iborasida nomuvofiq tabiat, sharoit bilan inson sabr-bardoshining zid kelgani o'z aksini topgan — shoh Bobur va pok ko'ngilli inson siymosi gavdalangan. Shoh va inson — ikki qutb muallif qalbi, fikrida to'qnashganidek, «Boburnoma»dagi tas-virda ham to'qnashadi. Biri — odamlarni farmonu zo'rlik bilan olib qolish istagidagi shoh, ikkinchisi — ularga Vatan, oila sog'inchi tufayli ruxsat berishga moyil kay-fiyatdagi inson. Ikkinchi tuyg'u Boburda g'olib keladi. Ograning garmsel shamollari, nomuvofiq tabiati haqida yozganlari, avvalo, bunday sharoitdan azob chekkan muallifning ichki olamini yoritisa, ikkinchidan, lashkaru zodagonlarning kayfiyatini ochib bergan: «Biz Ograga

kelganda issiq vaqtlari edi, xaloyiq tavahhumdin tamom qochib edilar. O'zga va otqa oshliq va xas topilmas edi. Kentlar mug'oyarat va munofarat jihatidin yog'iliqqa va o'g'urliqqa va rahzanliqqa yuz quyub edilar... Yana ul yil xeyli issiq edi. Xeyli el bodi samumning ta'siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o'la kirishtilar. Bu jihatlardan aksar beklar va o'bdon-o'bdon yigitlar ko'ngul solib edilar. Hindistonda turmoqqa rozi emas edilar, balki ketarga yuz qo'yub edilar».

«Boburnoma»da shu voqealar bayoni kelgan o'rinda barcha bek va askarlarga qaratilgan «xitobnoma» bor. Hujjatga o'xshash bu matn ko'p jihatdan Boburning davlatni boshqarish siyosatiga daxldordir. Asarda davlatdorlikka oid bunday hujjatlar anchagina bo'lib, ular asar syujeti, kompozitsiyasiga bog'langan. Bobur «Kobuldin o'tlanadurg'onda, bir nechani yangi bek qililib edi. Mening chashmdoshtim bulardin mundoq edikim, men o'tqa, suvg'a kirsam-chiqsam betahoshiy bizlar bila kirgaylar va bila chiqqaylar», degan umid bilan uzoqni o'ylab Hindistonni egallagan. Biroq butun umri davomida yonida birga bo'lgan beklarining Hind elida uni tashlab ketish mayli borligi Boburni qattiq o'yga toldiradi. Bobur ularni yig'ib kengash o'tkazadi. Uning maqsadi mamlakat yaxlitligini saqlab qolishga, qanchalik mashaqqatlar evaziga erishilgan g'alabaning qadriga yetishga, davlatxohlik ruhiyati bilan ish tutishga qaratilgan edi: «Men dedimkim: «Saltanat va jahongirlik' beasbob va olot dast bermas. Podshohlik va amirliq benavkar va viloyat mumkin ermas. Necha yil sa'ylar qilib, mashaqqatlar ko'rub, uzoq yerlar qat' etib, cheriklar yurub, o'zumuzni va cherikni harb va qitol muxotaralarig'a solg'aybiz. Tengri inoyati bila bu nav qalin yog'iyilarni bosib, mundoq keng mamlakatlarni olg'aybiz. Holo ne zo'r kelibtur va ne zarur qilibturkim, mundoq jonlar tortib olg'on viloyatlarni bejihat solg'aybiz... Har kim davlatxohdur, mundin so'ng mundoq so'zlarni aytmasun,

har kim toqat keltura olmay ketarg'a yuz qo'ysa, borg'onidin qaytmasun».

Ko'rinib turibdiki, bunda Boburning davlatni boshqarish siyosati yaxlit saltanatni mustahkamlash, uni avlodlarga butun qoldirish kayfiyati bilan yo'g'rilgan. Quyidagi satrlarga e'tibor beraylik: «G'arazkim, bu dunyoda kishidin ushmondog' nimalar qolur, har kim aqldin bahravar bo'lsa, nega andog' harakatga iqdom qilg'aykim, andin so'ng yomon degaylar va har kishiga hushdin asari bo'lsa, nega andog' amrga iqdom va ehtimom qilmag'aykim, qilg'ondin so'ng mustahsin degaylar. «Zikri nomero hakimon umri soni guftaand» («Shuhrat bilan yodlanishni hakimlar ikkinchi umr demishlar»).

Boburning Amir Temur davlatdorlik siyosatidan xazinani asrash, hisob-kitobni joyiga qo'yish, saltanatni boshqarishda harom, fahsh va g'ayriinsoniy harakatlardan hazar qilish kabi fazilatlarini meros olgani va ularga tayanganani yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Biz Boburning davlat boshqarishda eng asosiy jihat — mulozim-u beklar, kattayu kichik bilan kengashib ish tutish zarur, degan fikrini yuqoridagi tahlil asnosida ko'rib chiqdik. Bu siyosat temuriylar davlatdorligining asosi, mazmuni va mohiyatini tashkil etadiki, Bobur ham butun umri davomida faoliyatida shuni izchil tatbiq etib kelgan.

«Boburnoma»da muallif ta'kidlagan davlat qurilishi, uni boshqarishda shaxsning o'rni, davlat xizmatchilari-ning o'z lavozimlariga munosib bo'lishlari kabi jihatlar bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotgani yo'q.

Boburning inson xarakterini yoritish, uning jamiyat boshqaruvidagi o'rnini belgilash orqali shaxsiga xos xususiyatlarini ochishdek tasvirlash uslubi buyuk so'z ustasining mahoratidan ham dalolatdir.

3. «Temuriyya salotini dasturi bila...»

«Boburnoma»da ko‘plab fanlarga doir ma‘lumotlar mavjudligini ta‘kidlagan holda, muallifning barqaror saltanat yaratish va uni boshqarishga oid qarashlari asarda alohida mazmun kasb etganini uqtirish joiz. Zotan, bu mavzu «Boburnoma»ning yaratilishida asos bo‘lgani ham sir emas. Asarda Boburning sarkardalik mahorati, yurtga mehr va sadoqati, insoniyligi va qattiqqo‘lligi turli jonli misollarda o‘z aksini topgan. Mazkur mavzu bilan bog‘liq kuzatishlarimiz doirasida temuriylar saltanatidagi diplomatik munosabatlarga ham duch keldikki, bu jihat davlat boshqaruvining ajralmas qismini tashkil etadi.

Tadqiqotimizda «Boburning sekkiz xislati najibi» sarlavhasi ostida shoh Boburning yakkahukmronlik, davlatchilikka oid qarashlariga biroz to‘xtalib o‘tdik. Biroq uning o‘z davri diplomatik munosabatlariga doir qarashlari zamirida mahoratli nosir sifatidagi iste‘dodini alohida tadqiq etishga zarurat sezdik.

«Boburnoma»dagi 1500 – 1501-yil voqealari tasviri Boburning Shayboniyxonni Samarqanddan chiqarib yuborib, shaharni egallashiga bag‘ishlangan. Asar mutolaasi jarayonida Amir Temur yaratgan buyuk saltanat, avvalo, bek va shahzodalarning boylik va yurt talashib, bir-birlariga xiyonat qilishlari oqibatida tanazzulga yuz tutganiga guvoh bo‘lamiz. 1500-yili Bobur ikkinchi marta Shayboniyxondan Samarqandni tortib olishga uringanida unga dastlab tog‘alari, otasi Umarshayxning beklari xiyonat qilishadi.

Hayal o‘tmay Sulton Ali mirzoning onasi Zuhrabegi og‘a Shayboniyxonga o‘z manfaati yo‘lida xufyona Samarqand darvozasini ochib beradi va Bobur shaharga kirolmay ko‘p sargardonlikka duch keladi. Keyinroq kuch to‘plab Samarqandni egallagach, qamalda qolib oxir-oqibat Shayboniyxon bilan sulhga imzo chekib, shaharni tark etishga majbur bo‘ladi.

Samarqandni Shayboniyxonga qoldirgan bo'lsa-da, u o'zining bu g'alabasidan juda g'ururlanadi, bilagida kuch, tomirida temuriylar qoni jo'sh uradi. O'n to'qqiz yoshida Shayboniyxondek g'animni yenggani, Samarqandni egallaganini faxriya tarzida bayon qiladi. Biroq Samarqandni nochor tark etishining sababini temuriy sultonlarning hamjihat emasligida, har kim o'z tinchini ko'zlaganida deb biladi. («Sulton Husayn mirzodek mardona va sohibtajriba podshoh bizga madad qilmay va ko'maklar berib, elchi yibormay, Shayboniyxong'a Kamoliddin Husayn Gozurgohiyni muxosara ovonida elchilikka yubordi».) Ana shu bois «bularning umidi bila qabalda qal'adorliq qilmoq betaqrib ekandur», degan xulosaga kelgan Bobur raqibi Shayboniyxon bilan sulhni imzolaydi.

Samarqand ustidagi muhoraba Bobur uchun katta kurash maktabi bo'lgani aniq. Uning quyidagi xulosasi davlatchilikning, barqaror saltanat negizini yaratishning asosini belgilashi bilan muhimdir. Uzoqni ko'ra olgan shoh Boburning zakovatini ko'rsatadigan bu xulosada yurt barqarorligini ta'minlovchi muhim omillar bor. Shu o'rinda ushbu matndagi yana bir jihatga diqqatni qarataylik: Bobur «burung'ilar debturlarkim», deya so'z boshlar ekan, saltanatni asrashda ota-bobolari ta'limotiga tayanganiga, mavridi bilan ulardan foydalanganiga guvoh bo'lamiz.

«Burung'ilar debturlarkim, qo'rg'on berkitmaklikka bosh kerak, ikki qo'l kerak, ikki but kerak: bosh sardor bo'lg'ay. Ikki qo'l ikki taraftin kelur ko'mak va madad bo'lg'ay. Ikki but qo'rg'onning suyi bila zaxirasi bo'lg'ay. Biz bu atrof va javonibdag'ilardin ko'mak va madad ko'z tutarbiz, bular xud har qaysi bir o'zga xayolda», deb qayd etgan edi Bobur.

Zahiriddin Boburning davlatchilikka bunday yondashuvi qanchalik hayotiy, oqilona ekaniga vafotidan keyin yuz bergan saltanati inqirozi misolida guvoh

bo'lamiz. Hindistonni zabt etgach, saltanatida «bosh, ikki qo'l, ikki but»ni yaratib, davlatni o'g'li Humoyunga meros qoldiradi. Ammo ko'p o'tmay Humoyunning ukalari sodir etgan boshboshdoqlik mustahkam davlatning parchalanishi, salatanatning o'zgalar qo'liga osongina o'tibketishiga sababbo'ladi.

«Boburnoma»ni mutolaa qilgani sayin o'quvchi o'zi uchun katta hayotiy saboq oladi. Kitobda Bobur o'zi yo'l qo'ygan xatoliklarni mardlarcha tan olib yozadi, ularni qanday tuzatganini oshkora bayon etadi. Natijada uning shaxsiyatiga mehrimiz yanada ortadi.

1498 – 1499-yil voqealari tasvirini olaylik. Bobur Andijon taxti uchun kurashib yurgan davr. Sulton Ahmad Tanbal va Uzun Hasan ustidan g'olib kelib, ularni Andijondangina emas, O'shdan ham chiqarib yuborib g'alabaga erishgan Bobur g'anim beklar va ularning tarafdorlaridan o'ch oladi. Xususan, Ahmad Tanbal kishilari-ning Bobur tarafdorlari mol-mulkiga egalik qilishiga chek qo'ygani haqida shunday yozadi: «Bataxisis bizing ko'zimizning o'trusida bizing otimizni minib, bizing to'numizni kiyib, bizing qo'yumizni yeb yurugaylar, munga xud kim tahammul qilgay?.. G'armon bo'ldukim, bizing bila bo'lg'onlar tanig'on nimalarini olsunlar...».

Bir qarashda Boburning ushbu xulosasi va farmoni o'rinlidek. Yengilgan g'animning mol-u joniga egalik qilish temuriylar urush qoidasiga muayyan darajada mos. Biroq yuqoridagi matnning davomida Bobur «...agarchi ma'qul va muvajjah edi, bir nima shitob bo'lmish», deydi. Shu o'rinda «shitob» so'zining mohiyatiga kengroq to'xtalib o'tsak. Nazarimizda, Bobur o'z qalamravidagi kishilar gapiga kirib, ularning ra'yini qaytarishga botinmay bergan bu farmoni ayni vaziyatda qanchalik to'g'ri bo'lmasin, biroq kelgusida Movarounnahr, alalxusus, Andijon taxtini egallash niyatida tuzgan rejalariga berilgan qattiq zarba edi. Zotan, Ahmad Tanbal kabi hiylakor, harbiy qudratda ham nisbatan kuchli g'anim mudom

Boburning tinchligiga rahna solardi. Ikkinchidan, xiyonatkor beklardan tashqari, bu yurtga asl da'vogar Jahongir mirzodek g'animi har lahzada Tanbal bilan birlashib yoki yakka o'zi Boburga qarshi kurashishi xavfi bor ediki, Bobur, bir muddatga bo'lsa-da, buni xayolidan chiqargandi. U bir daf'ali g'alaba sarxushligi ta'sirida qolib, xato qilganini tezda payqaydi. Ammo vaqt o'tgan edi. «Jahongir mirzodek muzi(g'anim) yonimizda o'lturub, elni mundoq hurkutmoqning hech ma'nisi yo'q edi».

Shu jumladan, keyingi parcha Boburning davlatchilik, harb ilmi va, umuman, davlat siyosatida shoshqaloqlik bilan ish ko'rish ayanchli oqibatlar bilan yakunlanishini ta'kidlaganini o'qiymiz. O'ylamay bergan bu o'rinsiz farmonni Andijonni ikkinchi marta boy berganining (bu, ehtimol, Movarounnahr hokimiyatidan mahrum bo'lib qolganining) bosh sababidir deb baholar ekan, u lashkarboshining har bir amri, xulosa va hukmi «yetti o'lchab bir kesish» qabilida bo'lishi lozimligini uqtiradi. Ushbu xulosalar bugungi kundagi diplomatik faoliyatda har bir amalga chuqur o'ylab, keng mulohaza yuritib, keyin kirishish lozimligi borasida saboq vazifasini o'tashi aniq. Boburning bo'lgan voqeadan iztirob chekib aytgan har bir so'zi, xatosidan gunohkorlarcha qilgan tavbasi, shu qatori, mard kishining mardlarcha iqrori hamdir: «Mulkgirlikda va mamlakatdorliqta agarchi ba'zi ishlar zohirda ma'qul va muvajjah ko'runur, vale har ishning zaminida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilg'onimizdin ne miqdor sho'r va fitnalar qo'pti. Oxir, Andijondin ikkinchi navbat chiqg'onimizg'a sabab ushbu betaammul hukm qilg'onimiz bo'ldi» (ta'kid bizniki – **H.Q.**).

Zahiriddin Muhammad Boburning fikricha, mamlakat va qalamravida sodir bo'ladigan har qanday voqea-hodisa, o'zgarishlar bevosita uning sultoni, shohi amr-farmoni orqali amalga oshirilishi lozim. Boshqacha aytganda, mamlakatda yagona rahbar hukm surmas ekan, uning

issiq-sovug'iga javobgarlikni zimmasiga olmas ekan, bunday yurtni boshqarish imkonsiz bo'lib, hukmdorga ishonchsizlik hissi kuchaya boradi. Boburning bu qarashi naqadar hayotiyliigi 1500–1501-yili «g'addor Abu-yusuf»ning xiyonati va bir necha beklarning sotqinligi oqibatida Samarqandni qo'ldan berishi misolida yaqqol ko'rinadi. «Boburnoma»da yozilishicha, Samarqandga vaqtinchalik hokim bo'lgan Sulton Ali mirzo shaharni Shayboniyxonga topshirib qo'yadi. Fitnaning asl sababchisi Sulton Alining onasi Zuhrabegi bo'lib, u Shayboniyxonga maxfiy maktub yo'llab, agar o'zini xotinlikka olsa va o'g'li Sulton Aliga munosib mansab bersa, Samarqand darvozasini ochib berajagini bildiradi. Shayboniyxon bunga rozi bo'ladi va ish maktubdagidek amalga oshadi. Biroq Samarqandni egallagan Shayboniy Zuhrabegiga uylanishni xayoliga ham keltirmaydi, Sulton Ali bilan «ko'rishgandan so'ng quyi yonda o'ltirg'izadi». «Sulton Ali mirzo ham o'z ishiga hayron va chiqqonidin (ya'ni Shayboniyxon huzuriga kelganidan — **H.Q.**) behud pushaymon edi». Xullas, Shayboniyxon Sulton Ali mirzoni qatl etadi. Samarqandda katta nufuzga ega Xoja Yahyoning ikki o'g'li Muhammad Zikriyo va Xoja Boqini Xurosonga yuboriborqasidan odam yollab, Kordzan mavzeyida shahid qiladi.

«Xoja Yahyodin chun Shayboniyxon mutavahhim edi», der ekan, Bobur Xoja Yahyoning o'sha davrda obro'-e'tibori el orasida yuqori ekanini, hatto Shayboniyxon ham undan hayiqishini aytadi. Xoja Yahyoning ikki o'g'lini qatl etishga amr bergan Shayboniyxon, bu jinoyatdan o'zini olib qochib, «Xojaning ishi mendin emas», deydi.

Mazkur voqeani batafsil sharhlaganimizning boisi shundaki, voqea bayonida Boburning usta hukmdor Shayboniyxonga bergan bahosi mavjud. Bu bahoda esa Boburning — lashkarboshining, sultonning jamiyatdagi mavqeyi, burchiga teran munosabati o'z aksini topgan.

Uning fikricha, hukmdor o'zi bergan biron-bir hukm, xulosasidan voz kechmasligi, uni tan olishi lozim va javobgarlik hissi hamisha zimmasida bo'lishi kerak. Shayboniyxonni Xoja Yahyoning Samarqand aholisi oldidagi obro'-e'tibori cho'chitadi, undan ochiqchasiga qutulishdan hayiqadi. Shu bois, qilgan jinoyatkorona harakatini tan olmaydi, uni kimningdir bo'yniga yuklamoqchi bo'ladi, beklarini o'zboshimchalikda ayblaydi. Bobur nazarida, qo'l ostidagi beklar, mulozimlar harakati, jinoyatidan bexabar sulton, xon e'tiborga loyiq emas. U qilgan ishidan tonib, uzr aytar ekan, bu uzr gunohdan battar: «Shayboniyxonning so'zi bu ekan-durkim, Xojaning ishi mendin emas edi, Qanbarbiy va Ko'pakbiy qildilar. Bu andin yomonroq. Masal borkim: «Uzrash battar az gunoh»(Uzri gunohidan yomonroq. *muh.*). Mundoq ishlarni beklar o'z boshi bila xonidin va podshohidin bevuquf qila boshlasa, bas, xonlig'ig'a va podshohlig'ig'a ne e'tibor?»

«Boburnoma»da muallif davlat boshqaruvida yakka-hukmronlik masalasiga doir qarashlarini shu mavzuga hatto xiyol mos keladigan voqea-hodisalar tasvirida ham bayon etib ketaveradi. Ta'kidlash joizki, mazkur masala Bobur shaxsiyatini belgilashda o'ta muhim. Bu uning mustahkam saltanatning mayda feodal mulklarga bo'linib ketishi, qo'shhokimlik tarqoqlikka, beklar orasida keskin nizolarga sabab bo'ladi, degan g'oyasining mag'zini tashkil etadi.

«Boburnoma»dagi 1503–1504-yil voqealari hikoyasida Qabodiyon, Aybak, Darai Zindon kabi manzillar uchun olib borilgan kurashlar tasvirlangan. Ajar qo'rg'onida qo'nim tutgan Bobur o'z qo'shiniga «uchto'rt ko'ch bila Kohmard kelib» qo'shilganini yozadi va kutilmaganda mazkur voqeaga aloqasi bo'lmagan quyidagi matn keladi: «Ajarda ekanda Sulton Mahmud mirzoning Xonzodabegimdin bo'lgan qizirikim, burun Jahongir mirzog'a mirzolar tirigida qo'lub edilar, Jahongir

mirzog'a nikoh bo'ldi. Ushbu asnoda Boqibek manga karrot va marrot aytur erdikim: «Bir viloyatqa ikki podshoh va bir cherikka ikki miri si poh mujibi tafriqa va vayronliq va sababi fitna va parishonliqdur...».

Bu parchaga e'tibor beraylik. Xonzodabegimning qizi Jahongir mirzo davrida boshqa mirzoga unashtirilganiga qaramasdan, sharoit taqozosiga ko'ra, Jahongir mirzoga turmushga chiqqan. Bunday holat turmushda uchrab turadi-ku! Nega Bobur aynan shu voqealar tasvirida, bir qaraganda, uncha arzimagan holatni davlat boshqaruvi masalasiga yo'yib o'rtaga solmoqda?

«Boburnoma»dagi ushbu yil voqealariga diqqatni qaratsak, bu savolga javob topamiz. Bobur Xuroson va Movarounnahrda yagona saltanatni barpo etish ustida tinmay o'ylar edi. Unga goh do'st, goh dushman bo'lib yurgan Xisravshoh va inisi Boqi Chag'oniyoniy harakati mutlaqo yoqmasdi. Chag'oniyon, Shahrisafo va Termizga bek bo'lib, Kohmard va Bomiyonni ham egallagan Xisravshohning xoharzdasi Ahmad Qosim o'zicha bu yurtlarni boshqarib turgan edi. Boshqa beklarda ham mustaqil hukmdorlik qilish kayfiyati vasvasa qilardi. Buning ustiga, Shayboniyxonning Xurosonga tinimsiz tahdidi Boburni yana bir karra hokimlik g'oyasini amalga oshirish to'g'riligiga iqror etardi. U o'zining bu g'oyasini bir necha marta Husayn Boyqaroga aytganida, u o'z qalamravini himoya qilishni ma'qulroq ko'rdi: «Mening bu navohig'a kelgan xabarim borib edi (ya'ni Husayn Boyqaroga — **H.Q.**). Manga ham bitib edikim, sen Kohmard va Ajarda ul ko'hpoyani berkitib, Xisravshoh Hisor va Qunduz qo'rg'onlarida e'timodiy kishilarini qo'yub, o'zi va inisi Vali Badaxshon va Xatlon tog'larini berkitsunlar. O'zbek (ya'ni Shayboniyxon — **H.Q.**) ish qila olmay yong'usidur, deb».

Garchi Bobur Husayn Boyqaroni o'sha davrdagi temuriyzodalar orasida «andin uluqroq podshoh ham yosh va ham viloyat va ham cherik bila yo'q edi», deb baho-

lab, Tirmiz, Kilif, Karkida kemalar yasab, muhofaza qo'rg'onlarini barpo etishga ko'rsatma berib, temuriyzo-dalarga bosh bo'lganini ta'kidlasa-da, uning o'z hududi himoyasi bilan cheklangan harakatlari Boburning davlatchilik qarashlariga mos kelmas va Husayn Boyqaroning yurtni himoya etish usulini noqis, deb bilardi. Buning asosiy sababini u Husayn Boyqaroning Shayboniixondek harbiy imkoniyati kuchli, hiylakor va temuriylar saltanati dushmanining shaxsiyatini yaxshi bilmaganida, u bilan yuzma-yuz olishmaganida ko'radi. Shu bois, Husaynning va'dalari bilan elni Shayboniixoniga qarshi kurashga da'vat etish amri maholligini aytadi: «...bu necha yil o'zbek tafriqasidin dilshikasta bo'lg'an ellarning ko'ngli qaviy bo'lub, umidvor bo'lg'aylar edi.

Sulton Husayn mirzodek Temurbek o'runig'a o'lturg'on ulug'podshoh g'animning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?»

«Boburnoma» muallifining bunday bayon uslubi, voqealar tasvirining izchilligi mumtoz adabiyotimizning boshqa namunalari deyarli ko'zga tashlanmaydi. Asarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ham shunda.

Zahiriddin Boburning davlatchilik ilmida bildirgan yakuniy xulosalari kishini hayratga soladi. Tarixda Boburchalik Husayn Boyqaroga har tomonlama xolis va beg'araz baho bergan shaxs bo'lmasa kerak. Ayrim o'rinlarda Boburshohning shaxsiy qarashlari ustunlik qilgandir, ammo yaxlit olganda, unda adolat tuyg'usi g'olib kelgan.

«Boburnoma»da Husayn Boyqaro, uning urug'-aymoqlari, nasl-nasabi ta'rifini yakunlab, achchiq haqiqatdan xulosa chiqargan Boburning fikrida ta'nadan ko'ra o'kinch, temuriylar xonadoni fojiasidan qayg'urish tuyg'ulari ustun: «Sulton Husayn mirzodek ulug'podshoh, Hiridek islom shahrining podshohi bu ajabturkim, bu o'n to'rt o'g'lidin uchi valadduz — zino emas edi. Fisq

va fujur o'zida, o'g'lonlarida va el-ulusida asru shoyi' edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonvodadin yetti-sekkiz yilda bir Muhammad Zamon mirzodin o'zga osor va alomat qolmadi».

Yakkahukmronlik haqidagi Bobur qarashlari uning umri oxirigacha davlat boshqaruvida asosiy mezon bo'lib qoldi. Hind olimi L.P.Sharmaning fikricha, davlat boshqaruvining bu yo'li Hindistonda Bobur vafotidan keyin ham amalda bo'lib, yagona, mustaqil davlat barpo etilishiga sabab bo'lgan. «Hukmdor sifatida Bobur o'z burchini yaxshi bajarardi, — deydi hind olimi. — U hukmdorning mavqeyini yanada ko'tarishga tirishardi va yagona hukmronlikning qudratiga to'la ishonardi. Shuning uchun ham u o'ziga «Podshoh» degan unvonni qabul qilgan. Mamlakatga yakkahukmronlik qilish uslubi hindlarga ham yaqin bo'lgan va shohning ulug'vorligiga ular juda katta e'tiqod qo'ygan».

Shohlikka bo'lgan munosabati orqali Boburning jamiyat, davlatchilik, umuman, hayotga munosabatini belgilash mumkin. Temuriy sulton shahzodalar, saroydagi hisobsiz beklar ko'proq boylikka ega bo'lish hirsini bilan yongan bir davrda Zahiriddin Bobur o'zining butun salohiyati bilan farzandlari Humoyun, Hindol va Komronni ahilikda yashash, bir-biriga sadoqatli bo'libdavlatdorlik qilishga chaqirdi. U faqat farzandlarinigina emas, balki temuriylar xonadoniga mansub barcha bek va xonzodalarning xatoliklarini kechirdi, ularni el oldida sharmisozlikdan saqlab qoldi. Bunday voqealar o'zining izzatnafsiga tekkan taqdirda ham, u agar shunday ish tutilsa turli darajadagi sultonlarni, beklarni birlashtirish imkoni bo'ladi, degan aqidaga amal qildi. Bu aqida Bobur nazarida Amir Temur saltanatini qayta tiklash, uni dushmanlardan himoyalashning muhim chorasi hisoblangan.

«Bobur sadoqatli o'g'il, mehribon ota, sodiq do'st, vafodor er va g'amxo'r qarindosh edi, — deb yozadi L.P.Sharma. — Bobur qarindosh-urug'laridan mehr-mu-

ruvvatini ayamas, do'stlarining tashvishiga hamdardlik qiladi va quvonchlariga sherik bo'lar, xotinlari bir nechta bo'lishiga qaramay, ularning barchasini baravar izzat qilardi, o'g'illarining ham hammasiga birdek mehr bilan qarardi».

Misollarga murojaat etaylik. Kobulni egallab, poytaxt deb e'lon qilgan Zahiriddin Boburning obro'-e'tibori kun sayin ortibborardi. Shu qatori, Xorazmni zabt etib, Xurosonga ko'z tikkan Shayboniyxonning tahdididan hadiksiragan Husayn Boyqaro 1506-yilning kuzida Boburni Hirotga maslahatga chaqiradi. Biroq yarim yo'lda u Husayn Boyqaroning vafot etganidan xabar topib, Hirotga boradi, shoh va uning yaqinlari mozorlarini ziyorat qiladi. Alisher Navoiy yashagan uy, «Ixlosiya» madrasasida yashab, beklar bilan uchrashib, qahraton qishda Kobul tomon yo'l oladi. Qandaydir bir ichki tuyg'u uni tezroq Kobulga yetishga undar, shu bois Qandahordan o'tadigan ravon yo'lni qoldirib, Hindikush dovoni orqali o'tishga qaror qilinadi. «Boburnoma»da bu qor kechib o'tish voqeasi nihoyatda jonli, ta'sirli tasvirlanganiki, biz mazkur ishimizning bu mavzuga taalluqli joyida unga batafsil to'xtalganmiz.

Xullas, Boburning ko'nglida shubha uyg'otgan gumonlari rost bo'lib chiqadi. Xuroson safari oldidan Bobur o'z xolasining eri Muhammad Husayn mirzo Dug'latga Kobul va unga tegishli qalamravlarni nazorat qilib turishni topshirgan edi. Biroq safari cho'zilgani bois, go'yo u dushmanlari qo'lga asir tushgani, zindonga tashlangani va Kobulga yetib kelishi amri maholligi haqida gap tarqatiladi. Bu fitnaning boshida Boburning buvisi turgan, uning maqsadi suyuqli nevarasi Xon mirzoni (Sulton Vays) shoh etib tayinlash edi. Fitnalardan ogoh bo'lgan Bobur yaqinlari bilan Kobulga kirib, uzoq to'qnashuv va urushlardan keyin shaharni egallab, isyonchilarni asir oladi.

Bu tarixiy hodisalar «Boburnoma»ning 1506—1507-

yil voqealari tasvirida batafsil yozilgan. Bu o'ringda bizni Boburning shunday murakkab davrda Shayboniixondek yirik g'anim bilan emas, sotqin beklari bilan urushib g'alaba qozongani emas, balki o'zi ishongan, qalamraviga muvaqqat hokim etib tayinlagan urug'-aymoqlarining mislsiz xiyonatiga munosabati qiziqtiradi. Shuningdek, quyida Boburning davlatchilik siyosati va shaxsga alohida munosabati yirik imperiyani idora qilishida qanday o'rin tutgan, degan savolga imkon qadar javob izlashga urinamiz:

Boburga xiyonat etganlardan biri Sulton Sanjar barlosdir. Bu shaxs anchagina nufuzga ega bo'lgan, ta'kidlanishicha, Bobur «Ningnarhor viloyatini anga inoyat» qilgan. Biroq «ul ham bu fitnada bular bilan sherik edi». Xiyonat-u sotqinliklarni ko'raverib ko'zi pishgan Bobur bu begini aybi ustida qo'lga olib, qo'l-oyoqlarini bog'lab huzuriga keltirganlarida u «muztarib bo'lub qichqiradurkim, hay, menda ne gunoh», deb. Shunda «gunoh munda ortuq bo'lurmukim, bu jam' bila hamjihat va hammashvaratlardan bir ulug'rog'i sen», degan Boburning fikriga diqqat qilaylik. O'sha davrdagi siyosiy vaziyat Zahiriddin Boburdan qanchalik sabr-bardosh, chidam talab etgan! Davlatga xiyonat qilgan kimsa o'z xiyonatini oddiy hol deb bilsa, mamlakat shohi esa xiyonat bundan ortiq bo'lmasligini aytib tursa, bunday shaxs ustidan qanday hukm chiqarish kerak? Tabiiyki, unga o'lim jazosi muqarrar! Biz yuqorida ham Boburning buyuk insoniy fazilatlarini haqida so'zladik. Fikrlarimizning burhoni qote' isboti ayni misol zahirida ham mujassam. Shu qadar azim gunohga botgan Sulton Sanjar ustidan Bobur quyidagi hukmni chiqaradi: «Chunon dodamning volidasi Shohbegim xoharzodasi bo'lur edi, buyurdumkim, mundoq beizatona kezdurmang, o'lum yo'qtur». Bunda Bobur o'z xohishi-irodasi, davlatchilik tartibini temuriylar xonadoni sha'nini himoya qilishdan tuban qo'ymoqda. Demak, Amir Temur xonadoniga mansub har bir a'zoning obro'yi,

shon-shuhrati butun avlod sha'nini belgilagan. Uning hi-moyasi Bobur diplomatiyasi, muruvvatli axloqining mo-hiyatini tashkil etib, bir umrli faoliyati mezoniga aylangan.

Shoh Boburdagi ana shu yuksak xislatni yanada te-ranroq anglashga intilaylik. Bobur Sulton Sanjar xi-yonatini buvisi Shohbegimga hurmati bois kechirgan. Shohbegimning o'zi bu ehtiromga loyiqmidi? Axir, Ko-buldagi isyonning bosh sababchisi Shohbegim edi-ku? Shu fitnakor, dunyo ko'rgan ayol qancha yaxshiliklar ko'rgiz-gan Boburni yuzxotir qilmay, uning o'rniga suyuqli nabi-rasi Xon mirzoni sulton, deb ko'tarishga intilmaganmidi? Zahiriddin Boburning o'zidan yoshi ulug' temuriyzo-dalarning, hatto ayollarning ham, xiyonat-u xoinlikla-riga qaramay, izzat-ikromlarini joyiga qo'yib, go'yo hech narsa bo'lmagandek ularga peshvoz chiqqani eng vazmin o'quvchini ham hayratga soladi! «Shohbegim va xonim bir uyda o'lturib edilar. **Doimg'i yerda tushub**, kelib burung'idek adab va ta'zim bila yurub ko'rushtum...» (ta'kid bizniki — **H.Q.**). Boburning qo'llagan so'z, ibo-ralariga e'tibor beraylik. Temuriy sultonlar saroy das-turiga ko'ra, shoh, vazir, bek, saroy xonadoni ahlining mavqeyiga qarab bir-birlari bilan ko'rishish tartiblari bo'lgan. Bu o'sha davr diplomatiyasining nozik jihati edi. Bir qadam oldin borib ko'rishish, necha marta ta'zim etish, orqa o'girmasdan qadam bosish, ma'lum masofada turib so'zlash, quchoqlashib ko'rishish yoki ko'rishmaslik va boshqa juda ko'p nazokatli harakatlar saroy qonuni-yati hisoblangan. Zodagonlarning o'zaro munosabati darajasi, ehtiromi yoki nafrati, befarqligi yoki samimiyati, rasmiyatchiligi yoki chin ko'ngildan qilingan hatto oddiy harakati faqat o'zaro munosabatni emas, balki nozik diplomatik darajani ham anglatgan. «Boburnoma»da muallif bunday harakatlarni izohlamaydi va, ehtimol, o'sha davr o'quvchisi uchun bu ortiqcha ko'ringandir. Biz bugun «Boburnoma»dagi ta'riflarga jiddiy e'tibor qaratamiz

ekanmiz, har bir soʻz, ibora, jumlaning zamirida muallif qarashlarining asl mohiyati, shohning aniq shaxsga munosabatini koʻramiz. Yuqoridagi matnga eʼtibor beraylik: Bobur «doimgʻi yerda tushib» koʻrishganini aytmoqda. Demak, nizodan oldin ham shoh Bobur buvisi Shohbegim bilan kelib aynan shu yerda soʻrashgan. Odatda, hukmdor gunohkorni oʻrnidan qoʻzgʻalmasdan surushtirgan. Boburning Shohbegim gunohini kechirgani: «burungʻidek adab va taʼzim bila yurub koʻrushtum», deganida aniq seziladi. Bunda «burungʻidek» soʻziga alohida urgʻu berilgan. Kishi hamisha ham jahl oʻrniga bardosh, shiddat oʻrniga halimlik kabi ruhiy holatni saqlay olmaydi. Buning uchun oʻta mustahkam iroda kerak. Qolaversa, muallif «adab» va «taʼzim» soʻzlarini qoʻllamoqdaki, bu Boburning yuksak insoniy xususiyatini bildirib, vaziyat tasviriga yanada tiniqlik kiritgan.

Hukmdorning bunday munosabatidan Shohbegim va boshqa ayollar oʻzlarini yoʻqotib qoʻyishadi, tillari kalimaga kelmaydi, titroqqa tushishadi. Bobur darhol ularni xijolatli holatdan chiqarish payida taskinli soʻzlarni aytadi. «Boburnoma»da ushbu matndan soʻng bir parcha keladi. Nazarimizda, Bobur Shohbegim va uning atrofidagi shaxslarning saroyda tutgan oʻrni, mavqeyiga alohida eʼtibor bilan qaragan, ular tushgan noqulay holatda ham insoniy tuygʻular ustun kelgan, qarindoshlari oldida na maʼnaviy va na moddiy jihatdan tili qisiqlik joyi yoʻqligini bildirgan. Ogʻir damlarda qarindoshlar koʻmakka qoʻl choʻzmaganlarini taʼkidlab, ichki gʻurur bilan oʻzining bu harakatida gʻaraz yoʻqligini, niyati temuriylar xonadoni shaʼnini himoya qilishdan iboratligini taʼkidlagan: «Necha qatla ham kim, zamona nohamvorligʻidin va davron nosozkorligʻidin va taxt va mulk va navkar va savdardin ayrilib, alargʻa iltijo etdim, onam ham bordi, hech navʻ rioyate va shafqate koʻrma duk... Ul tabaqadin har kimki mening sarvaqtimgʻa tushti, ilgimdin kelgancha tuqqonliqni va

yaxshiligni bajo kelturdum, nechukkim Shohbegim keldilar. Pamg'onnikim, Kobulning a'lo yerlaridindur, berdim. Yana har nav' farzandliq va xizmatgorliqta taqsire qilmadim».

E'tibor beraylik, Bobur «ul tabaqadin» degan iborani ishlatgan. Bu iborada katta ma'no mujassam. Ma'lumki, Boburning otasi Umarshayx mo'g'ullar sulolasidan bo'lmish Yunusxonning qizi Qutlug' Nigor xonimga uy-lanib, undan Zahiriddin Bobur tug'ilgan («Boburnoma»-da muallif «mo'g'uliy rasm ila...» deb ko'p rasm-rusumlar haqida fikr bildiradiki, bu temuriylar xonadonidagi urug'-aymoqchilik masalasi borasida keng ma'lumot be-radi. Biz quyida ayni mavzuga alohida to'xtalamiz — **H.Q.**).

Ehtimol, Kobuldagi isyonni xalq yoki o'sha davr siyosatdonlari Boburning mo'g'ul avlodlariga mansubli-gini pesh qilibuyushtirgandirlar. Asarda bu haqda ochiq gapirilmaydi. Ammo matndan buni ilg'ash mumkin. Muallifning asarda ona tomonidan bo'lgan zodagonlarga alohida e'tibor berganidan anglashiladiki, fitna voqeasi ularning Boburdan ranjiganliklari oqibati emas, balki temuriy bek hamda sultonlarning toj-taxt talashib uyushtirgan navbatdagi fitnasi ekan.

Bobur hamisha beklari, a'yonu ashraflari, otasining xizmatida bo'lgan amaldorlarining izzat-ikromini joyiga qo'ygan, ularga turli yurt, tumanlarni in'om etgan, lavoz-implar bergan. «Boburnoma»da muallif millati, elatiga qarab odamlarni ajratmaganini ko'p ta'kidlaydi. Jum-ladan, Koshg'ar xoni Sulton Saidxon o'z yaqinlari bilan hech vaqosiz kelganda, ularga Lamg'or va Mandovar tu-manini bergani, bor navkarlarini qo'shib, Andijon vilo-yatiga Sulton Saidxonni xon qilibtayinlagani, ko'pchilik mo'g'ul sultonlariga «o'z tuqqonlaridin yaxshiroq ko'rub, rioyat va shafqatlar» qilganini bayon etadi.

Nazarimizda, Zahiriddin Bobur Kobuldagi o'sha fit-nadan qattiq ta'sirlangan. U o'tgan umrini sarhisob

etarkan, go'yo «Boburnoma» o'quvchilarini saroyning chalkash, murakkab hayotida yuz bergan kirdikorlarning tub sabablarini topishga undab, bu g'irrom o'yinlarda o'zining pok, hur fikri bo'lganini, yomonga yomonlik bilan emas, murosa-madora, aql va ma'rifat bilan javob berganini alohida uqtirgan. Asarni o'qish jarayonida Boburning muruvvatidan faqat xiyonatkor va bebosh temuriyzodalar emas, balki shunday yomon amallarga qo'l urgan saroy munajjimi Shamsiddin qatori, unga zahar bergan Ibrohim Lo'diyning onasi, Muhammad Husayn mirzo, Boqi Chag'oniyoniy va yana o'nlarча kishilar bahramand bo'lganini bilib olamiz. Bobur gunohkorlarni kechiribgina qolmay, ularga katta in'omlar, lashkar-u ot-ulov beradi, o'z ixtiyorlariga qo'yadi, komil musulmon sifatida birontasidan o'ch olmaydi, ya'ni o'z ta'kidiga ko'ra, Shayx Sa'diyning baytiga amal qiladi:

*Tu badkunandayi xudro ba ro'zgor sipor,
Ki ro'zgor turo chokarest kiynaguzor.*

(Mazmuni: Sen o'zingga yomonlik qilganni hayotga topshir, hayot sening o'ch oluvchi xizmatkoringdir).

Haqiqatda ham, taqdir ularning juda ko'pidan o'ch oladi, nobakorliklari uchun Ollahning o'rinli jazosiga giriftor bo'ladi.

Ana shunday xulosaga kelgan Bobur chinakam iqrор so'zlaridan iborat haqiqatni bayon etadi. Quyida keltiriladigan satrlar «Boburnoma»ning asl mohiyatini, muallif dunyoqarashini belgilaydi: «Lojaram ota-og'adin har yaxshiliq va yomonlig'kim shoye' edi, taqrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqi' edi, tahrir ayladim. O'qug'uvchi ma'zur tutsun, eshitguvchi taarruz maqomidin o'tsun».

Kitobda Boburning hayotida, kurashlarida goh dushman, goh xiyonatkor, ishi yurishmaganda sulh tuzib,

boshqa paytda qo'liga qilich olib kurashgan Xisravshoh shaxsiyatiga bot-bot murojaat etganini kuzatamiz. Quyidagi misolda Bobur saroyida diplomatik munosabatlar qanday amal qilgani, ulardagi nazokat haqida fikr yuritiladi.

...Bobur lashkarlari Hisor, Xurosondagi Qunduz, Dushay va boshqa viloyatlarni egallab, zafar bilan Kobul tomonga intilayotgan paytda, Movarounnahr uchun olib borilayotgan janglarda unga ko'p dushmanliklar qilgan, hech vaqosiz qolgan paytda bir ozg'in ot, yegulik taomni qizg'angan Xisravshoh Shayboniyxon va mo'g'ul askarlaridan mag'lub bo'lib, kuyovi Ya'qub Ayubni Boburga elchilikka yuboradi va uchrashishni so'raydi. Bobur bu daf'a ham gina-kuduratni yig'ishtirib, insoniy munosabatni ravo ko'radi: «Bu yo'sunluq ahd bo'ldukim, aning joni amonda bo'lg'ay. Molig'a ham ne miqdorkim, o'zi ixtiyor qilsa, muzoyaqa bo'lmag'ay».

Bunday muruvvatni kutmagan Xisravshoh uning huzuriga shoshiladi. Ana shu uchrashuv tasvirida biz ta'kidlagan saroy diplomatiyasining o'ta nozik qirralari chizilgan. Bu holatni muallif o'ziga xos atamalar, so'z-iboralar bilan bayon etadi. Uchrashuvda qudratli sarkarda Xisravshoh taqdir taqozosi bilan yuz tuban bo'lib Boburga ta'zim qilgani tasvirlangan. Xisravshoh «qoida va dastur» bila keladi. Biroq Bobur bilan avvalgidek yaqin kelibko'risholmaydi, «yiroqtin tushub» keladi. Bu mag'lubning holati! Odatda shahzodalar, temuriy sarkardalar bir-birlari bilan bir yukinib (ta'zim etib) yoki uch yukinibko'rishishgan. Har bir yukinish muayyan bir munosabat mazmunini belgilagan. Xisravshoh esa «ko'rushurda uch qatla yukunub, yong'onda ham (orqaga tisarilib ham – **H.Q.**) uch qatla, so'rg'onda va tortuq tortqonda biror yukundi», deb yozadi Bobur. Bunda muallif Xisravshohning har bir yukinishini uning ustidan erishgan bir g'alabasi ramzi sifatida keltiradi. U Xisravshohning zabunligini necha marta egilgani bilan bel-

gilaydi. Zotan, temuriylar saltanatida tiz cho'kishning bir necha darajasi bo'lgan. Bu kishi qomatining oyoqqa qarab darajama-daraja egilishiga bog'liq. Boshni irg'ab quyi tushirib, qo'lni ko'ksiga qo'yibyarim egilibyoki tiz-zasini yerga qo'yib, boshini hukmdor oyog'i tomon yergacha yetkazib egilish singari harakatlarning har biri, ta'kidlaganimizdek, taraflarning o'zaro munosabatidan belgi bergan. Xisravshoh «yigirma besh, yigirma olti qatla payo-pay yukundi va bordi va keldi», deydi Bobur. Bu so'zlarda g'olib Boburning mag'lub dushmanidan ustunligi, muzaffar shohning faxri mujassam. E'tibor beraylik, Bobur Xisravshoh ta'zimini atayin sanagan (25–26 marta), bunga diqqat qilgan. Shu joyda u: «Toliqib tamom yiqila yozdi. Necha yil qilg'on bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti», deb yozadi. Ko'rganimizdek, ana shu mag'lublik holatini muallif saroy rasm-rusumi-dagi zodagonlar xatti-harakati, temuriylar saltanatchilik qoidalari orqali ifodalagan.

Ushbu matndagi temuriy hukmdorlarga taalluqli bir jumлага muhtaram o'quvchi diqqatini alohida qaratmoqchimiz: «Qari tanbal mardak necha yillar o'z murodicha yurub, saltanattin tek bir xutba o'z otig'a o'qumaydur edi». Boburning Xisravshohga bergan bu bahosi ko'zga ko'ringan temuriy bek uchun haqorat aslida. Odatda, biron bek yuksak martabaga ega bo'lib, kattagina hududga hukmronlik qilsa, namoz oldidan xutbada o'z nomini qo'shib o'qishlariga amr beradi. Bu qoida shu bekning o'z qalamravida nisbatan mustaqil ekanligini, shahanshoh u bilan hisoblashishini bildiradi. Ayrim hukmdorlar yuksak martabaga yetgandan keyin o'z nomlari bitilgan tanga pullar zarb etganlarki, bu ham uning qudrati va nufuzini ko'rsatgan.

Bobur yuqoridagi bahosida Xisravshohga ta'na-malomatni ko'zlamagan, balki uning juda katta lashkari, obro'-e'tibori bo'la turib, bunday xor bo'lishga, birinchi navbatda, ochko'zligi, g'ayriinsoniy harakatlari, odam

tanimasligi sababekanini aytayotir. Boburning fikricha, qodir Ollohning unga nisbatan jazosi vojib bo'lgan: «Ajab qodiredur, bir kishikim, yigirma-o'ttuz ming navkarning egasi edi... Sulton Mahmud mirzog'a taalluq viloyot tamom aning tahti tasarrufida edi... Xisravshohni bir yarim kunda urush yo'q, talosh yo'q, bizningdek qal-losh va mafluk ikki yuz-ikki yuz ellik kishining qoshida andoq xor-u zor va zabun va ojiz qildikim, ne navkarig'a ixtiyori qoldi, ne molig'a, ne jonig'a».

Xullas, davlatchilik va yurt idorasi uchun hamisha ham lashkar soni, boshliqning necha yil harb-muhorabada bo'lgani, mol-dunyosi emas, eng avvalo, qo'l ostidagi kishilar o'rtasidagi hurmati, ularning mushkilliklarini tushunishi, qattiqqo'lligi va aniq maqsad — yurt birli-gini asrash niyati ustun bo'lmog'i lozim. Bobur ana shu insoniy fazilatlarining yo'qligini Xisravshoh tanazzuliga sabab qilib ko'rsatadi.

Shu tariqa, Zahiriddin Muhammad Bobur temuriylar xonadoni, ularga yaqin bek, ulamolar obro'-e'tiborini saqlashni yurtni boshqarish, yagona saltanatni asrashda asos, deb bilgan.

Ingliz olimi Uilyam Erskin Kobuldagi xiyonat va Boburning bu voqeaga munosabatini quyidagicha baho-lagan: «Boburning Shohbegim va xonimlarning iltimosi oldida Xon mirzo va Muhammad Husayn mirzo hamda ularga qo'shilganlarning gunohini kechirganini ko'rib, biz Boburni hamiyati yo'q, g'urursiz yoki irodasiz kishi ekan-da, degan xulosaga kelmasligimiz kerak. Uning mehr-shafqatliligi, gunohkorni kechira olish qobiliyati kuchli iroda egasi ekanidan, uning nozik qalbini yaralagan murtadlardan aqlan va axloqan bir pog'ona yuqori tur-ganidan, uning buyuk qalb egasi ekanidan va, ayniqsa, o'z qarindoshlariga nisbatan mehr-shafqati yuqori ekanidan dalolat beradi».

Zahiriddin Boburning barcha shahzodalar, urug'-ay-moqlari bilan ahil yashab va birlikda faoliyat ko'rsatishi

zarurligiga oid qarashlari yosh paytdayoq shakllangan. Zotan, sulton va shahzodalar orasidagi ginalar, arazomuz munosabatlar aksar hollarda yurt yagonaligini istagan yosh shahzodaga to'sqinlik qilar edi. Shu bois, u imkon qadar xonota va tag'oyilari qoshiga ularni yo'qlab, gohida madad istab borganini ko'ramiz. Yosh Boburni har safar ikki masala ruhiy qiynoqqa solgan: biri — noilojlik, harbiy qudratining talab darajasida emasligi, iqtisodiy tanglik; ikkinchisi — temuriyzodaligiga qaramay, turli darajadagi xonlarga yordam so'rab borishga majbur bo'lganidir. Boz ustiga, oilaviy nizolar hamma vaqt ham izzat-nafsini yengib, yordam so'rab borishiga imkon bermagan. Biroq masala noilojlikka borib taqalgan sharoitlarning asl mohiyatini ochib berarkan, Bobur buning barchasi yagona maqsadga — mustahkam saltanatni barpo etishga qaratilganini aytadi yoki shunga ishora etadi. Demak, Zahiriddin Bobur uchun kasri nafsdan ko'ra, bosh maqsadi — yurt yagonaligiga erishish muhimroq hisoblangan.

Shu o'rinda bir misolni keltirsak. Juda ko'p hollarda Bobur nochor qolib, turli hokim-u xonlarga yordam so'rab murojaat etgan bo'lsa (masalan, Toshkent hokimi — tag'oyisiga 19 yoshida yordam so'rab borgan), quyidagi holatda, aksincha, Xo'jand, Shohruxiyani egallab, qirq kunlik jangdan g'alaba bilan chiqqanidan so'ng xonotasi oldiga borishni ma'qul ko'radi. Bunday uchrashuvlar Boburning davlatdorlikda juda uzoqni ko'zlab ish tutganidan, taqdir uning boshiga hali ko'pdan ko'p tashvishlarni ravo ko'rishini bilganidan darak beradi. Qolaversa, yuqorida zikr etganimizdek, o'sha paytdayoq u temuriyzoda va xonlarning barcha kuchlarini birlashtirishga intilganiga ham guvoh bo'lamiz: «Borib mulozamat qilsam, o'tgan kuduratlar raf' bo'lg'ay, iroqda-yovuqta eshitur, ko'rarga yaxshi bo'lg'ay deb kelib, Shohruxiyadan tashqari Haydarbek solg'on bog'da xong'a mulozamat qildim». Bu uchrashuvdan Boburning murodi birlashish,

ko'ngil topish, eng muhimi, do'st-dushmanga umumiy birlikni, yagona qudratni ko'rsatish edi.

Xon yoshi ulug'ligiga qaramasdan, o'rnidan turib Boburning ta'zimiga «ta'zim qilib» kutib oladi. Bu holat tasvirida Bobur «yonib yukungandan so'ng» degan iborani ishlatgan. Bu ruhiy holatni xonotaning yosh shahzoda Boburga ehtiromi, mehri, uning sadoqatiga sadoqat bilan bergan javobi sifatida tushunish mumkin. «Boburnoma» muallifining tilidan aytilgan «qalin» so'zi «juda», «haddan tashqari» degan ma'nolarni ham bildiradiki, bundan xonning Boburga nisbatan shafqati va mehribonligi qay daraja ekanini anglaymiz. «Xon bog'ning o'rtasida solg'on ulug' chodara uyda o'lturib edilar. Uydin kiringach, uch yukundum. Xon ham ta'zim qilib qo'ptilar. Ko'rushub, yonib yukingandin so'ng yonlarig'a tilab, qalin shafqat va mehribonliklar ko'rsattilar».

Saroyda temuriy beklarga munosabatda, birinchi galda, ularning mavqeyiga asoslanilgan. Masalan, «Boburnoma»da ta'kidlanganidek, Husayn Boyqaroning otasi Mansur binni Boyqaroning ikki o'g'il va ikki qizi bo'lgan. O'g'illardan kattasi Boyqaro mirzo, keyingisi Sulton Husayn mirzo, qizlari — Oqobegim va Badabegimlar. 1469-yili Sulton Husayn mirzo Xuroson sultoni etib tayinlanar chog'ida akasi Boyqaro mirzo, yoshi katta bo'lsa-da, shohona qabullarda ishtirok etmagan. Boburning yozishicha, «Boyqaro mirzo Sulton Husayn mirzodining uluq edi va navkari edi (ya'ni ukasi Husayn Boyqaroning navkari — **H.Q.**), vale devon boshida hozir bo'lmas edi». Bu jumlada «vale» so'ziga alohida urg'u berilgan. Demak, temuriyzoda, qanchalik yoshi ulug' bo'lmasin, saroydagi mansabi darajasidan ustun o'rinda o'tirishga, davlat ishlariga aralashish huquqiga ega bo'lmagan.

Bobur bu o'rinda yana bir jihatni juda noziklik bilan alohida ta'kidlaydi: «G'ayridevonda bir to'shakta o'ltururlar edi». Demak, oila davrasida Husayn Boyqaro o'z akasi hurmatini joyiga qo'ygan, uni o'zidan yuqoriga

o'tqazgan. Temuriylar xonadonidagi, bir qarashda mayda ko'ringan, ammo nozik tartiblar majmuyidan temir intizom nizomi yuzaga kelgan.

Temuriy shahzodalar faoliyatini belgilashda, saroydagi xizmatlariga baho berishda ularning o'zlariga munosib bek va sarkardalar, davlat ishlarini yurituvchi olimu fuзалolarni tarbiyalab yetishtirganliklari ham bir mezon darajasini o'tagan. To'g'ri, ba'zan shahzodalar yoshligi bois, taxtni ular nomidan tajribali beklar boshqarganlar. Masalan, otasi Umarshayxning fojiali o'limidan so'ng, 12 yoshida Andijon taxtiga o'tirgan Boburga otasining beklari davlatchilik ishlarini o'rgatishgan. Ana shu beklardan ayrimlari umrining oxirigacha unga sadoqat bilan xizmat qilgan. Shu qatori, Bobur ham hukmronligi davrida juda ko'p beklarni tarbiyalagan, ularga davlatchilik ilmidan tashqari, lashkarkashlik sirlarini o'rgatgan.

Bobur o'sha paytda Balx viloyatining hokimi bo'lgan va Xisravshoh tomonidan qatl etilgan Boysung'ur mirzo haqida fikr bildirar ekan, unga «xushtab' va purfazilat va hasabva nasabbila orasta podshohzoda», deb baho beradi, uning shahid ketganidan afsuslanadi. Bobur shahzodaning davlatchilik ishlaridagi uquvini nihoyatda qadrlagan. Uning nazarida, har bir podshohzodaning, albatta o'zi tarbiyalagan, ishongan beklari bo'lishi shart. Boysung'ur mirzo ayni shu jihatdan oqsagan va bu mirzoning katta kamchiligi: «Andoq istiqbol bila saltanat qilmadikim, bir kishini o'z elidin ulg'aytib mu'tabar bek qilmish bo'lg'ay. Beklari ota-obog'asining-o'q beklari edi».

Xulosa shuki, Zahiriddin Bobur bobosi Amir Temurning yagona saltanatini tiklash, shon-shuhratini himoya etish uchun umr bo'yi kurashdi. Davlatchilik siyosatida adolatni, insofni, eng muhimi, insoniylikni asos, deb bildi. Uning Amir Temur saroyi qoidalariyuksak e'tibori, diplomatik munosabatlarda mohirligi Afg'oniston va Hindistondagi davlat boshqaruvida qo'l keldi va o'zini to'la oqladi.

4. Boburning mo'g'ul qavmi va uning urf-odatlariga munosabati

Zahiriddin Muhammad Boburning ona tomonidan mo'g'ul qavmiga mansubligi to'g'risida ilmda turli-tuman fikrlar bildirilgan. Boburiylarning Hindistondagi hukmronlik davri «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» deya atalib kelingani ham bunga bir misol. Garchi keyingi paytlari sharqshunos, tarixchi olimlarimiz «boburiylar sulolasi» iborasini ilmiy muomalaga kiritishgan bo'lsa-da, xorijda hamon «buyuk mo'g'ullar» atamasi ishlatilayotgani ayni masalaga ba'zi bir aniqliklar kiritishni taqozo etadi.

Zahiriddin Bobur «Boburnoma»da otasi Umarshayx haqida ma'lumot berar ekan, o'zining ona avlodi tomonidan mo'g'ullarga mansubligini aytib o'tadi. U «Umarshayx xotinlari» rukni ostida quyidagicha yozadi: «Qutluq Nigor xonim edi, Yunusxonning ikkinchi qizi, Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxonning egachisi edi.

Yunusxon Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon naslidindir». Ko'rganimizdek, Bobur Qutluq Nigor xonimning to'ng'ich o'g'li, Chingizxonning 12-bo'g'indagi avlodi.

Ota tomonidan temuriylar xonadoniga mansub bo'lgan Bobur Umarshayx avlodi haqida shunday yozadi: «Sulton Abusa'id mirzoning to'rtunchi o'g'li edi... Sulton Abusa'id mirzo Sulton Muhammad mirzoning o'g'li edi. Sulton Muhammad mirzo Mironshoh mirzoning o'g'li edi. Mironshoh mirzo Temurbekning uchunchi o'g'li edi».

Zahiriddin Boburni dunyoga mashhur qilgan jihatlardan biri o'z qo'li ostidagi kishilarga, millati, qavmi va elatidan qat'i nazar, birdek insoniy munosabatidir.

Andijon taxtiga o'tirgan yosh shahzoda, «Boburnoma»da ta'kidlanishicha, saltanatni boshqarishda Umarshayxning juda ko'p beklarini o'z xizmatida qoldirgan. Ularning ko'pchiligi onasi Qutluq Nigorxonimning qarini

dosh-urug'lari, ya'ni mo'g'ul qavmiga mansub bo'lgan. Bobur otasi Umarshayxga ehtiromi bois shunday qilgan. Ular qatorida tag'oyilari Ali Do'st, uning o'g'li Muhammad Do'st, tog'asi Mir G'iyos hamda Qanbar Ali mo'g'ul va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Ona tomonidan bo'lgan bu beklar qanchalik yaxshilik ko'rmasin, baribir, mudom saltanatning tanazzulga yuz tutishini istab ish ko'rishgan, Boburga xiyonat qilishgan. «Boburnoma»ning qaysi joyida bu beklar haqida so'z yuritmagan bo'lsa, Bobur ularning sotqinligini, mansab va boylik uchun har qanday qabihlikdan qaytmasliklarini alohida ta'kidlaydi. 1499–1500-yillar voqealari tasviri bunga bir dalil. Bobur Ahmad Tanbalga qarshi Andijon uchun kurash olib borayotgan payt. Ali Do'st va Qanbar Ali Boburga Shayboniy bilan sulh tuzishni taklif etadilar. Ularning hurmati bois («Chun ikki ulug' bek bu ikki mardak edi, agar bularning so'ziga quloq solmay sulh bo'lmasa, o'zga ehtimollari ham bor edi, zarurat bo'ldi, bu yo'sinliq sulh bo'ldi») Bobur sulhga imzo chekadi. Lekin hayal o'tmay u suyangan bu beklar Ahmad Tanbal bilan kelishib, uning himoyasiga o'tib, Boburga bo'ysunmay, o'zboshimchalik bilan ish yuritishadi: «Andijong'a kelgandin so'ng Ali Do'stning atvori tamom o'zgacha bo'ldi... O'g'li Muhammad Do'st xud podshohona bunyodlar qo'ydi. Suhbat va shilon va devon va dastgoh borchani salotin dasturi bila boshladi. Bu otaliq-o'g'ulluq Tanbalg'a orqalanib, mundoq harakatlar bunyod qildilar».

Ushbu matndan so'ng Bobur siyosiy va iqtisodiy ahvoli juda ayanchli ekanligini, mo'g'ul qavmidan bo'lgan qarindoshlariga hech nima deb bo'lmasligini alohida ta'kidlab, «bu otaliq-o'g'ulluq tin ul muddatda g'alaba xorliqlar tortildi», deydi.

Umrining eng mushkul, xo'rliklarga to'la kunlari, hafta, oylarga cho'zilgan bedor tunlari uni taqdir imtihonidan o'tkazardi. Hali yosh bo'lishiga qaramay, yurtni

boshqarishda yuksak o'quvi borligini ko'rgan, teran tafakkuridan cho'chigan g'animlari, hatto do'stlari, qarindosh-urug'lari ham undan xavfsirardilar. Ularga qarshi kurash esa oson emasdi. «Boburnoma»dagi satrlar bundan guvohlik beradi. Biroq Bobur o'z dardini, tashvishu iztiroblarini g'azallari, qit'a va ruboiylarida ham aniq ifodalagan. Ehtimol, tog'alari, ularning o'zi bilan tengdosh o'g'illari tomonidan o'tkazilgan zug'umlar, xiyonatlar bois shoir bu ruboiyni yaratgandir:

*Bobur, necha bu dahr meni zor aylar,
Sabrimni kamu g'amimni bisyor aylar,
To dahr durur budur aning rasmikim,
Ayirib kishini azizidin xor aylar.*

«Boburnoma»ni mutolaa qilgan o'quvchi bu shaxslarning mudom Boburga xiyonat qilganiga guvoh bo'ladi. Bobur Samarqanddan Andijonga qaytayotib isitmadan azob chekib, yotib qoladi. Andijonga undan oldin yetib kelgan Ali Do'st Boburning o'lim to'shagida yotgani, qazosi yaqinligini aytib, shahar darvozasini g'animlarga ochib beradi. Yoki Movarounnahrda juda ko'p janglarda ham xiyonat yo'lini tutgan tog'alar shaharni uning g'animlariga topshiradilar.

Zahiriddin Bobur Ali Do'st, uning o'g'li Muhammad Do'st, Qanbar Ali va boshqalar qiyofasida munofiq shaxslarni ko'radi. Shu bilan mo'g'ul qavmiga muayyan darajada munosabatini bildirgan «Boburnoma» muallifi, ularning vafotiga oid ma'lumotni keltirarkan, Olloh irodasi bilan yomonga jazo berilishini ta'kidlaydi. Tog'alari vafotiga doir satrlarda achinish, kuyunish o'rnida nafrat tuyg'usini ifodalagan so'zlar keladi. Quyidagi parchada Boburning xiyonatkor shaxs psixologiyasi tahlili, yomon kimsa hech kimga vafo qilmasligi va oqibatida o'z jafosini topishi aniq ifodalangan: «Bir-ikki yildin so'ng Ali Do'stning iligiga qort chiqib o'ldi. Muhammad Do'st

o'zbekka kirib edi. Filjumla, yomon emas edi. Andin ham ko'rnamaklik qilib, qochib, Andijonning ko'hpoyalarig'a borib, yog'iyliqlar va fitnalar angiz qildi. Oxir o'zbek iligiga tushti. Ko'zlarini ko'r qildilar. «Ko'zlarini tuz tutti»ning bu ma'nisi bor emish».

Biz «Boburnoma»da muallif fikrlarini tahlil etarkan-miz, ko'pincha, buyuk adibning aytolmay ko'nglida qolgan, nasrning cheklangan imkoniyatidan kelib chiqib bildirilmagan fikrlarini shoir Bobur asarlarini varaqlab, anglashga urindik. Quyidagi ruboiy go'yo atayin Ali Do'st, Muhammad Do'stlarga – aslida do'st ismida qolib, dushmanlikni shior aylagan kishilarga qarata aytilgandek. Bu satrlar Boburning metin irodasidan darak beradi. Turmushdan ma'lum: yomon jazosini topgunicha necha-necha yaxshilarni ruhan qiynaydi, sindiradi, beozor ko'ngillarga nashtar uradi. Qur'oni karim, hadisi sharifda har mo'minning sabrli bo'lishi, sabr istalgan natijaga beshak yetkazishi ta'kidlangan. Biroq sabr uchun metin iroda zarur. Olloh har kimga ham uni nasib etavermaydi. «Boburnoma»dagi behisob dalillar asar muallifining o'ta sabrli ekanligi, shu boisdan ham komil musulmon sifatida umrguzaronlik qilganini ko'rsatadi. U hech vaqt o'ch olish payiga tushmagan, g'animlarini Olloh hukmiga havola etganki, ular o'z qilmishlariga yarasha jazoga mustahiq bo'lganlar. Quyidagi ruboiy buyuk Boburning hayot falsafasi, umr mantiqi sifatida jaranglaydi:

*Har kimki vaf o qilsa, vaf o topqusidur,
Har kimki jaf o qilsa, jaf o topqusidur.
Yaxshi kishi ko'rmagay yamonlig' hargiz,
Har kimki yamon bo'lsa, jazo topqusidur.*

«Boburnoma»da muallif mo'g'ulcha tartib-qoida, davlatchilik haqida ko'p o'rinlarda fikr yuritgan. Biroq biror joyda bu xususiyatlarning na urug'-aymoq, na nasab jihatidan o'ziga mansubligini aytmaydi. Aksincha, ularni

mutlaqo begona xalq va elatga oid tartib-qoidalardek bayon etadi. Bunday o'rinlarda, odatda, «mo'g'ul dasturi bila...», «mo'g'ul cherikikim...», «mo'g'ul odati bila...» singari iboralarni qo'llaydi. Ya'ni matnda «mo'g'ul» so'zi uchinchi shaxs sifatida keladi. Muallif mo'g'ul urf-odati, tartibi haqida yozganda, uning bayon uslubi Hindiston, Afg'oniston yoki Jalolobodagi (Movarounnahr qavmlaridan uzoq) xalqlar hayotiga oid tasvir uslubidan farq qilmaydi. «Tonglasi kichik xon dodam (ya'ni mo'g'ul avlodidagi bobosi – **H.Q.**) manga **mo'g'ulcha rasmlig** (ta'kid bizniki – **H.Q.**) bosh-oyoq va qo'rini va egarlik xossa otini inoyat qildi. Maftunluq mo'g'uliy bo'rk va sonchma tikkan xitoyi atlas to'n va xitoyi qo'r, burung'i rasmlig toshi chintoiy bila chintoiyni so'l sari, yana uch-to'rt nima xotun kishining yoqosig'a osar anbardon va xaritasidek nimalar osibturlar, so'ng sarida ham ush-mundoq uch-to'rt nima osibturlar».

Matnga e'tibor bersak, mo'g'ul urf-odati, kiyim-kechagi va uning xillarini Bobur o'ziga mutlaqo begona narsalar kabi tasvirlaganini payqaymiz. Ularning ayrim-larini cheriklar bo'yniga osadigan xaritalarga o'xshatishi shundan dalolat beradi. Mo'g'ullarning kiygan kiyimlari ham uning uchun yangilik, bir tomoshadek. Shu misol ham Boburning temuriyzodalarga mansubligini, mo'g'ul qavmiga uzoq qarindoshligi shartli ekanini bildirib turibdi.

Ushbu fikrimizni tasdiqlash uchun «Boburnoma»dagi yana bir-ikki misolga murojaat etamiz. Masalan, 1506-yil voqealari bayonini olaylik. Zahiriddin Boburni otasi Husayn Boyqaro vafotidan so'ng Hirotga da'vat etgan Badi'uzzamon mirzo qabul marosimini tashkil etadi. Ushbu marosimni batafsil tasvirlagan Bobur Badi'uzzamon mirzoning uyi, unda mehmonlarning joylashishi, diplomatik muomala-munosabat va harakatlar, kiyim-kechak, to'shaklarning xili, rangida mo'g'ulcha «dastur» alomatlarini ko'radi va bu unga xush kelmaydi. Bu man-

zarani tasvirlar ekan, «burunlar bizning ota-og‘a Chingiz to‘rasini g‘aribriyat qilurlar edi, majlisda va devonda va to‘y va oshda, o‘turmoqda va qo‘pmaqda xilofi to‘ra ish qilmaslar erdi», deydi Bobur. Uning «burunlar» so‘zini ishlatgani mo‘g‘ullar saltanati davri o‘tganligini, endi davlatchilik ishida, rasm-rusum va muomalada «temuriylar dasturi» bo‘yicha ish tutish rasm ekanini anglatib, mo‘g‘ullar odatiga Badi‘uzzamondek biroz bo‘lsa-da taqlid qilish o‘rinsizligiga ishora etadi. Faqat bugina emas, Bobur shoh sifatida Chingizxon amr bergan qonun-tartibni temuriylar saltanatida qo‘llashni yot bir amal, deb biladi, Chingizxonni «yomon ish qilg‘on ota» qatoriga qo‘shadi. Aytish mumkinki, bunday qarash Boburning mo‘g‘ullar siyosati, davlatchiligiga e‘tirozini, oshkora munosabatini ko‘rsatadi: «Chingizxonning to‘rasi nassi qoti’ emasturkim, albatta, kishi aning bila amal qilg‘ay. Har kimdin yaxshi qoida qolg‘on bo‘lsa, aning bila amal qilmoq kerak, agar ota yomon ish qilg‘on bo‘lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak».

Zahiriddin Boburning mo‘g‘ul qavmiga munosabatini uning mo‘g‘ul askarlari harakati va axloqiga bergan bahosida ham ko‘rish mumkin. U Shayboniynxonga qarshi kurashayotganida mo‘g‘ul cheriklari yordamga yuboriladi. «Boburnoma»da o‘qiymiz: «Mo‘g‘ul cherikikim, ko‘makka kelibedi, urushurg‘a xud toqatlari yo‘q edi. Urushmoqni qo‘yub, bizning elni-o‘q talab, ottin tushura kirishdilar. Bir bu emas, hamisha **badbaxt mo‘g‘ulning** (ta‘kid bizniki – **H.Q.**) odati ushmundoqtur. Bossa ham o‘lja olur, bostursa ham o‘z elini talab, tushurub o‘lja olur».

Qayd etganimizdek, ona tomonidan Chingizxon avlodiga mansubligini o‘zi e‘tirof qilsa ham, na qavm, na fe‘l-atvor va na udum jihatidan, na sarkardalik va lashkarkashlik bobida uning mo‘g‘ullarga daxli yo‘qligiga, ular Bobur tabiatiga mos kelmasligiga «Boburnoma»da ishoralar ko‘p. Aslida volidasi Qutluq Nigorxonimning

nasli turkistonlik qipchoq beklariga mansubligini ta'kidlagan Bobur yana bir karra mo'g'ul qavmi unga begonaligini, o'zi butun vujudi bilan temuriyzodalarga mansubligini bildirgan: «Yunusxonning onasi turkistonliq qipchoq beklaridin Temurbek rioyat qilg'on Shayx Nuriddinbekning qizi yo nabirasi bo'lur».

Xullas, Zahiriddin Bobur shaxsiyati va nasl-nasabini mo'g'ullar qavmiga nisbat berish ham ma'naviy va ham ijtimoiy-siyosiy jihatdan asossizdir. U umri bo'yi Amir Temur saltanatini tiklash yo'lida kurashdi, temuriyzoda sifatida o'z qavmi shuhratini himoya etib, o'ziga sharafli haykal qo'ydi, qisqa, ammo barakali umrni yashab o'tdi.

II BOB. BOBURNING HAYOTNI TASVIRLASHDAGI BADIY MAHORATI

1. «Boburnoma»da haqqoniylik va badiiy talqin

XV asrning oxiri – XVI asrning birinchi yarmiga oid nasriy asarlarga xos bo'lgan, jumladan, Xondamir va Vosifiy ijodidagi kabi jimjimador uslubdan farqli ravishda, «Boburnoma» sodda, ravon, barcha davrlarning o'quvchisiga tushunarli tilda yaratilgan. Bu haqda akademik B.Valixo'jayev shunday yozadi: «Boburnoma»da ko'zda tutilgan g'oyadan unda keltirilgan voqealar tasviri birinchi planga chiqib, muallif ko'zda tutgan g'oyadan ko'ra ilg'or aqidalarni ifoda etgan, ya'ni asarni yozayotganda voqealar yozuvchining obyektiv bo'lishini, haqgo'y va realist sifatida qalam tebratishini ta'minlab boravergan. Bunday hodisa nihoyatda diqqatga sazovordir. Xuddi ana shu xususiyat «Boburnoma»ni o'sha davrlarda yaratilgan ko'pgina tarixiy asarlardan farq qildiradi».

Bobur ijodiga berilgan bunday ta'riflarni V.V.Bartold, S.Azimjonova, V.Zohidov, H.Hasanov, A.Qayumov, H. Yoqubov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida ham ko'rishimiz mumkin. Hozirgacha olimlarimiz «Boburnoma»dan turli fanlarga doir parchalar, tasvirlarni iqtibos sifatida keltirib, muallifning qomusiy bilim egasi bo'lgani, «Boburnoma» esa mumtoz adabiyotimizda voqeyi-ilmiy sarguzasht asar sifatida juda ko'p fanlar uchun tadqiqot manbayi ekanligini ta'kidlashgan. Bu kabi e'tiroflar Boburning olim va donishmand sifatida olamga ko'z-ko'z qilinishiga asos bo'lganini ko'rsatadi. S.Azim-

jonova, V.Zohidov, H.Hasanov, A.Qayumov, H.Yoqubov, S. Jamolov va boshqa olimlarning tadqiqotlarida Boburning badiiy mahorati bilan bog‘liq fikrlar bildirilgan. Biroq adibning adabiy-estetik tafakkuri, tasviridagi badiiylik va dunyoqarash uyg‘unligi, hayotni haqqoniy aks ettirish san‘ati hali yetarli darajada o‘rganilmagan.

«Boburnoma»da hayot voqealari real ifodalangani, naturalizm ko‘rinishlari mavjudligi, ayni paytda bu ikki jihatning uyg‘unligi diqqatni tortadiki, biz tadqiqotimizning asosi sifatida shuni belgilab oldik. Bobur ijodiga xos mazkur yo‘nalishni tahlil etishda «Boburnoma»dan faqat dalillar keltirish bilan qanoatlanmay, balki ulug‘san‘atkorning poetik mahoratini ochibberishga uning teran falsafiy tafakkuri ko‘lamini ko‘rsatishga, asardagi mavzular mohiyatini batafsil yoritishga intildik. Hayot hodisalarini, jonli va jonsiz tabiatdagi har bir jon-zot va jismni, voqea va tasodiflarni mumtoz adabiyotimizda Boburchalik tiniq tasvirlab bergan boshqa bir adibni topish mushkul. Unga xos ulkan san‘atkorlik, nazokatli ifoda uslubi alohida tahlil va tadqiqni talab etadi. Tasvirlangan mavzular ko‘lamining kengligi, fikr bildirilgan sohalar, fanlarning turli-tumanligi va birgina badiiy talqinining o‘zi ham alohida tadqiq obyekti bo‘lishi mumkin. Tadqiqotimizning mazkur bobida, asosan, «Boburnoma»dagi hayotiy, real tasvirlarda muallif mahorati qirralariga, adibi jodida taxayyul va ilohiy qudrat talqiniga e’tibor qaratdik. Nabotot va hayvonot olamining badiiy talqini, hayotning aslicha — naturalistik tasviri ham shu bobda o‘rganildi.

Biz Boburning Movarounnahrğa munosabatini, bu o‘lkani tasvirlashdagi mahoratini alohida mavzu sifatida ko‘rib chiqishni lozim topdik. «Boburnoma» muallifining Movarounnahr bilan bog‘liq ruhiy kechinmalari, orzu-armonlari ham bizni shunday yo‘l tutishga undadi. Biroq tasvirning hayotiyligi, jonliligini yanada aniqroq ko‘rsatibberish uchun ayrim hollarda (masalan, me‘mor-

lik, hayvonot olami tasviri mavzusida) boshqa adiblar ijodidagi shu mavzuga doir tasvirlarni qiyosiy tahlil qilishga urindik. Bobur dunyoqarashini, go'zallikka, hayotga munosabatini to'laroq ko'rsatish maqsadida uning she'riyatiga ham murojaat etdik.

Mohiyatiga ko'ra, «Boburnoma» voqeyiy-ilmiy-sarguzasht asar bo'lgani bois, birinchi galda, muallifning hayotda ko'rgan-kechirganlariga ko'proq diqqatni qaratdik. Boburning o'z boshidan kechirgan mashaqqatlarni ochiq-oydin bayon qilishi ayniqsa diqqatga sazovor. Adibning tarjimayi holi, musofirlikdagi Vatan hijroni botiniy tarzda turli tasvirlarda, misralar qatiga singdirilgan fikr-mazmunda ham o'z aksini topganki, kuzatishlarimiz orqali bu jihatga oydinlik kiritishga urindik.

«Boburnoma»da muallif Hindiston haqidagi qissasini yakunlar ekan, bu mamlakatga oid umumiy qarashlarini bayon etadi. Bunda Boburning umumlashtirish san'ati, olimu fozilligi, zukkoligiyu boy hayot tajribasi ko'zga yaqqol tashlanadi. Bizning muvaddimiz «Boburnoma»ning faqat bu jihatini ochishgina emas, balki Hindiston va uning xalqi tasviri orqali muallifning Vatan sog'inchini, taqdir taqozosi bilan o'zga yurtida yashash mobaynida anglagan haqiqatlarini ham yoritishdir.

Bobur asarining juda ko'p joylarida, shuningdek, nazmida ham Vatandan ayri tushgani ijodiga turtki berganini yozadi. Xuroson va Movarounnahr iqlimiga xos juda ko'p xususiyatlar Hindiston tabiatiga begonaligi, Boburdek musofir uchun u o'lkani iqlimi, suvi, havosi, hatto hayvonotiyu mevasi «o'zgacha»ligining batafsil bayonini asarda ko'ramiz. Bu haqda fikr yurita turib, Bobur o'z ruhiyatida o'zgarish ro'y berganini ta'kidlaydi. Boylik, mulk va yurtga ega bo'lgani bilan ko'ngli yarimligini, o'z yurtida oddiy tabiiy sharoitda yashash xumori barcha narsadan ustunligini bot-bot aytadi.

Boburning sog'inch tuyg'ulariga yo'g'rilgan o'ylari bayoni hindlarning «devtiy» nomli qora shamdoni tasviri,

bu o'lkada oqar suvlar yo'qligi va mahalliy aholi sharmli joylarini bir parcha lungi bilan berkitib yurishlari haqidagi hikoyasi bilan yakunlanadi. Vatan sog'inchini, musofir yurtida «yo'q»larning soni behisobligini ifodalab, u yengil tortadi va Hindistonning ijobiy jihatlarini zikr etish uchun «Latofate, ki Hindistonda bor...», deya so'z boshlaydi. Asarning shu joyidan boshlab «yo'q»lar yurtida bobosi Amir Temurning yagona saltanatini asrash, ulkan mustaqil davlatni barpo etish uchun chidam bilan yashashga tan bergan, ko'nikkan adib va shoh Boburning qissalari o'rin oladi.

«Boburnoma»ning Movarounnahr va Afg'onistonga doir voqealari bayonida ko'rganimizdek, Hindiston ta'rifiga bag'ishlangan o'rinlarda ham tarqoq fikrli sahifalar, boda, may bazmlari shukuhini yoritgan tasvirlar ko'proq. Hind diyori, xalqiga berilgan bahoni eslaylik. Jannatmakon yurt – Movarounnahr, uning Andijon, Samarqanddek shaharlariyu, zilol suvlari, go'zal bog'u sabzazorlari, Kobuldagi gulgashlar sayridan so'ng Hindiston tabiati Boburga nomuvofiqdek, bu o'lka urfodati, nabotot-u hayvonoti ham begonadek... Biroq Hindiston Boburni emas, aksincha, Bobur bu yurti tanladi, unga keldi.

Ulug' adib dunyosi botiniga nazar solish uchun, avvalo, she'riyatiga murojaat etgan ma'qul. Unda go'yo «Boburnoma»da muallifning aytolmagan armonlari, nidosi mujassam. Bobur she'riyatida Vatandan ayrilgan, dunyosi, toj-taxti boru, tolevi yorishmagan, hayot talotumlaridan horigan shoir va shohning ichki olami huvaydo! U taqdiriga tan beradi, go'yo bu yurtida o'zi o'zini mahbuslikka mahkum etgandek faryod chekadi. Bir tomondan, buyuk saltanatni barpo etish mas'uliyati, ikkinchi tomondan, kindik qoni tomgan yurt sog'inchi – shu ikki qutb, biri olov, biri suv yanglig' Zahiriddin Boburni Hindistonda necha yil umr ko'rgan bo'lsa, ruhan ezdi, imtihondan o'tkazdi. Temuriyodalik oriyati bois u

begu askarlarga yalindi, goho kuch ishlatib, farmonlar berib, maqsad-g'oyasi tomon yetakladi. Lekin mudom Vatanga qaytish orzusida yondi, o'zi yozganidek, borarga ixtiyor topolmadi:

*Ko'pdin berikim yoru diyorim yo'qtur,
Bir lahzau bir nafas qarorim yo'qtur.
Keldim bu sari o'z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo'qtur.*

Bobur Hindiston qushlari haqida yozarkan, to'tilar, ularning turlarini nomma-nom zikr etadi. Yerli aholi to'tilarni «suxango'y» etib, gapirtirishlarini ta'kidlaydi va yana bir turi haqida fikr yuritib, shunday deydi: «Xayol qilur edukkim, to'ti va shorak harne o'rgatsalar aytur, o'z boshicha ma'ni taxayyul qilib, talaffuz qila olmas. Bu fursatta Abulqosim jaloyirkim, yaqin mulozimlarimdindur, ajab nima rivoyat qildi: ushbu jins to'tining qafasi yopuq ekandur, to'ti aytibturkim, «Ro'yi maro vo kunki, dangir shudam» («Mening yuzimni och, dimiqdim» — **Muh.**). Yana bir navbat ko'targan qahaarlar dam olg'ali o'lturg'onda rahguzar el o'tubboradurlar ekandur, to'ti debturkim: «Mardum raftand, shumoyon nameraved» («Odamlar ketdilar, siz ketmaysizmi?» — **Muh.**), «val-uhdatu alar-roviy» («So'zning to'g'ri-noto'g'riligi aytuvchining bo'yniga» — **Muh.**). Bovujud kishi o'z qulog'i bila eshitmaguncha inonsa bo'lmas».

Shu o'rinda bir jihatga e'tibor beraylik. Bobur to'ti turlari haqidagi hikoyasini to'ldirib, o'quvchi tasavvurini boyitish maqsadida to'tining o'rgatilgan gapiga emas, balki o'zi fikrlab aytgan gapiga jonli misol sifatida yaqin mulozimlaridan birining rivoyatini keltiradi. Lekin matndan anglashilib turibdiki, bu mulozim shoh oldida qanchalik e'tiborga loyiq bo'lmasin, uning aytganlariga Bobur ishonmaydi. Shu bois bu yolg'onnamo so'zni keltirib, rost so'zning yoniga qo'ygani uchun gunohni

bo'ynidan soqit qilib, Qur'ondan oyat keltiradi. Shunda ham ko'ngli joyiga tushmay, toki odamning o'zi bir gapni eshitmasa, bir ishga guvoh bo'lmasa, unga ishonish mushkulligini qayta ta'kidlaydi. Bu misol ham Boburning asarga faqat aniq, ishonchli voqea-hodisalarni kiritishga intilganini ko'rsatadi.

Ammo «Boburnoma» yaratilgan davrdagi boshqa mualliflar ham shunday yo'lni tanlaganlar, deya olmaymiz. Voqea-hodisalar tasvirida adibning, tilga olingan shaxslarning jamiyatdagi mavqeyi ham muayyan ahamiyat kasb etgan, ta'sir ko'rsatgan. Masalan, Xondamir «Habib us-siyar» asarida Alisher Navoiy tilidan bir hikoya keltirib, yozadi: Husayn Boyqaro mulozimlaridan biri uzoq o'lkaga safardan qaytgach, o'z shohiga tuyaqushning katta tuxumini hadya etadi. Husayn Boyqaro bu tuxumni asrash uchun xazinabonga beradi. Oradan ikki yil o'tgach, xazinabon tuxum haqida eslab, uni Husayn Boyqaroga topshiradi. Shunda, deydi Navoiy, tuxum yoribko'rildi va uning ichidan tuyaqushning tirik jo'jasi chiqdi. Xondamir «Agar bu gapni hazrat Navoiy aytmaganda ishonmasa bo'lar edi», deb hikoyasini yakunlaydi. «Habib us-siyar»da ishonish qiyin bo'lgan misollar keltirilgan o'rinlarda ham «Boburnoma»dagidek, «yolg'on»ning gunohiga qolmaslik uchun Qur'ondan sura, hadisi muborakdan iqtiboslar keltirilgan. Ammo Xondamir yuqoridagi parchani keltirar ekan, bu uslubni qo'llamagan. Bunda tarixchi Xondamir Navoiyning sodiq shogirdi sifatida ustoz, davr amiri va adibining obro'sini ko'klarga ko'taradi. Uning hikoyasida Navoiyning fikri bahs talab bo'lsa-da, bu uning so'zi bo'lgani uchun rost va vojibdur, degani diqqatga sazovordir. Shu bois u «Amir Alisher tabiatida kazzoblik mutlaqo bo'lmagani uchun bu gapni haq deb qabul qilmoq kerak», deydi.

«Boburnoma»da muallif o'zining Andijondan Hindistongacha bosib o'tgan yo'li haqida yozar ekan, qaysi shahar va maskanga bormasin, avvalo, u joyning me'morligi,

qo'rg'oni, tabiati va nodir voqealarga alohida e'tibor beradi. Bu tasvirlarning har biri o'zicha e'tiborga loyiq, bir-biriga o'xshamaydi, ayni paytda, ular o'zaro bog'liqlik, mana shu uzviylikdan badiiy jihatdan mukammal va real tasvirlar yuzaga kelgan. Afg'onistonning Ningnahor viloyatidagi bog' tasvirini olib ko'raylik: «Yeri murtafi», oqar suyi muttasil, havosi qishlar mu'tadil, bog'ning o'rtasida bir kichikrak pushta voqi' bo'lubtur, bir tegirmon suyi bu bog'ning o'rtasidin va bog'ning ichidagi pushtaning ustidin hamisha joriydur. Bog' o'rtasidag'i chorchaman bu pushtaning ustida voqi' bo'lubtur. Bog'ning g'arbi janubiy tarafida dahi dardah havzedur, atrofi tamom norunj daraxtlaridur, anor daraxtlari ham bor. Bu havzning girdo-girdi tamom se bargazordur... Norunjlar sar-g'arg'on mahalda bisyor yaxshi ko'runur, xeyli yaxshi bog' voqi' bo'lubtur».

Kobulda bo'lgan zilzilaning «Boburnoma»dagi bayonida tom ma'nodagi haqqoniy badiiy talqinni ko'rish mumkin. Asardagi boshqa ko'plab real tasvirlardan ko'z yummaganda holda, bu dahshatli tabiiy ofatning Bobur tomonidan naqadar mahorat bilan ifodalanganining o'zini inobatga olganda ham, «Boburnoma»ni jahon adabiyotining nodir namunalari qatoriga kiritish mumkin. Zotan, zilzila tasviri muallifning teran mulohaza sohibi bo'lish bilan birga, yaxshigina ruhshunos, inson psixikasi bilimdoni ekanidan ham dalolat beradi. Bunday dahshatli ofat paytida (Bobur tasvirlagan hodisani hozirgi seysmologiya mezonlari bo'yicha 9–10 balli zilzila sifatida belgilash mumkin) kishi o'z ixtiyorini qo'ldan boy berishi tabiiy. Ana shu psixologik holatning tasviri asarda juda jonli chiqqan.

Zilzila paytida Nurullo tanburchi Bobur yonida tanburda kuy chalar edi. Zilzila boshlanishi bilan u o'z jonini asrashni o'ylamay, qo'lidagi va yerda turgan ikkinchi tanburga tashlanadi. Bu payt davrda o'tirgan Jahongir mirzo jonini asrash payida o'zini boloxonadan

pastga otadi. Bobur Nurullo tanburchi holatini tasvirlar ekan, uning o'zini emas, tanburini asrashga shoshilganini yuksak san'atkorlik bilan ta'kidlab ko'rsatgan: «Bu asnoda andoq zilzila bo'ldukim, qo'rg'onning fasillari va bog'larining tomlari aksar yiqilib, shaharda va kentlarda ko'p uylar hamvor bo'lub, uy va tom ostig'a qolib, o'lgan bisyor bo'ldi. Pamg'on kentining uylari tamom yiqildi. Yetmish-sekson o'bdon kadxudolar tom ostig'a qolib o'ldilar. Pamg'on bila Bektut orasida bir parcha yerkim, arzi birgina tosh otimi bo'lg'ay, uchub, bir o'q otimi quyi bordi. Uchqan yerning o'runidin chashmalar paydo bo'ldi. Istarg'achtin Maydong'acha taxminan olti-yetti yig'och yo'l bo'lg'ay, yer andoq yorilib edikim, ba'zi tarafi belcha baland bo'lur edi, ba'zi tarafi belcha past, yorilg'an yerga ba'zi yerda kishi sig'ar edi».

Bobur zilzila oqibatining har bir asoratini diqqat markaziga olib, zukkolik bilan tasvirlagan. Tabiiy ofat Kobul va uning atrofidagi qishloq hamda mahallalarning qaysi birida qay darajada bo'lib o'tganiga doir ma'lumotlar bugungi kunda ham tarixiy, ham seysmologik tadqiqot nuqtayi nazaridan ahamiyatli. Tasvirlarda muallif keltirgan o'ziga xos o'lchov birliklari («arzi birgina tosh otimi», «uchqan yerning o'runidin chashmalar paydo bo'ldi», «belcha baland bo'lur edi», «yorilg'an yerga ba'zi yerda kishi sig'ar edi» va boshqalar) zilzilani o'rganuvchi mutaxassis uchun qimmatli material vazifasini o'taydi.

Muallif mazkur hodisa tafsilotlarini davom ettirib, yozadi: «Zilzila bo'lg'on zamon jami' tog'larning boshidin gardlar qo'pti. Nurullo tanburchi qoshimda soz chaladur edi, yana bir soz ham bor edi, o'shal zamon har ikki sozini iligiga oldi, **andoq beixtiyor bo'ldukim, sozlar birbirig'a urundilar.** Jahongir mirzo tepada, Ulug'bek mirzo solg'on imoratlardin bir boloxonaning ayvonida edi, zilzila bo'lg'och, o'zini tashladi, osibe yetmadi... O'shal kun o'ttuz uch qatla yer tebrandi...».

«Boburnoma»dagi hayotiy tasvir va turmush haqiqatlari aks ettirilgan yana bir necha misollarga murojaat etaylik. Garchi ularning ayrimlarida mitti voqealar berilsa-da, ammo hammasida aniq sujet, rivoj, avj va mantiqiy yechim bor. Masalan, quyidagi to'fon tasviriga e'tibor beraylik: Pashkol, kuz payti, tabiat osoyishta, Bobur kitobat bilan mashg'ul. Birdan shamol ko'tarilib, to'fon boshlanadi. Tasvirda dinamizm, voqea-hodisalar rivoji, izchilligi, oqibatda insonning o'zini va ashyolarini asrashga tushgan holati san'atkorona berilgan. Boburning o'z jonidan ko'ra, aziz kitoblarini, yozgan asarini, davotu qalamini ehtiyot qilish, ularni yig'ishtirish va quritish sarosimasi g'oyatda tabiiy tasvirlanganki, o'quvchi bexos shu voqealar ishtirokchisiga aylanib, muallifga hamdard bo'ladi va yordam berishga u ringuday holga tushadi. Bu tasvir adibning o'zi bitgan har bir satrni, qimmatbaho mulk, boylik sifatida asrashga intilganini ko'rsatadi. Zotan, Bobur to'fon paytida chodir ostida qolgan qimmatbaho narsalar haqida so'z yuritmaydi, biroq tonggacha yozgan varaqlarini asraganini alohida zikr etadi: «Ushbu oxshom tarovihdin so'ngra bir pos va besh gariy bo'lub edikim, pashakaal bulutlari qaynab, bir zamonning ichida andoq to'fon bo'lub, qattiq yel qo'ptikim, yiqilmag'on chodir kam qoldi. Men xirgoh ichida kitobat qiladur edim, kog'az va ajzoni yiqishtirg'uncha fursat bo'lmadi, xirgohni peshxona bila-o'q mening boshimg'a yiqti. Xirgoh tunglugi reza-reza bo'ldi. Tengri saxladi, osibe yetmadi. Kitob va ajzo g'arq o'l bo'ldi. Tashvish bila yig'ishturuldi. Saqarlot kat zayluchasig'a chirmab, kat ostig'a qo'yub, ustiga gilemlarni yoptuk. Ikki gariydin so'ng taskin topti... Mashaqqat bila o't yondurub, tong otquncha uyuxlamay, avroq va ajzoning qurutmog'ig'a mashg'ul eduk».

«Boburnoma»dagi bu tasvirlar muallifning adabiyot va san'atga yuksak mehr va sadoqatini ko'rsatadi, she'riyat va musiqaning o'zigina emas, balki ular bilan

bog‘liq har bir vosita (tanbur va qo‘lyozmalar) uning uchun g‘oyatda qadrlı ekani ayon bo‘ladi.

Zahiriddin Bobur nasridagi shoirona ibora va tiniq tasvirlar muallifning fikrlash miqyosidan dalolat beradi. Misol uchun, poyonsiz suv ombori tasvirini olaylik. Bobur faqat ko‘z o‘ngidagi manzarani ta‘riflamaydi, balki aniq ilmiy xulosalar chiqaradi. Tabiat in‘om etgan buyuk ne‘mat — suvning iqtisodiy tomoni, sarflanishi, hatto qaysi mintaqa yerlarini sug‘orishga yaroqliligi ham ta‘kidlanadi: «Bir ikki-uch ko‘chdin so‘ng Obi Istodag‘aga yetduk. G‘arib ulug‘ suv nazarg‘a keldi. Ul yuzdagi dashtlar xud aslo ko‘runmaydur. Suv osmon bilan payvast ko‘runadur, ul yuzdagi tog‘lar va pushtalar ne tavrkim, Serobning ul yuzidagi tog‘ va pushtalar muallaq ko‘runur. Bu tog‘lar va pushtalar ham yer ila ko‘kning orasida muallaq ko‘runadur. Munda yig‘ilur suvlar Kattavoz vodiysining va Zurmat julg‘asining va G‘azni rudining, bahor yomg‘urlarining sellari va yozlar suv ulg‘ayganda ziroatdin ortqon suvlari emish».

Mazkur tasvirda muallifning tabiat mo‘jizalaridan oddiy inson sifatida bahramand bo‘lgani, uning maftunkor sehridan hayratga tushgan holatini kuzatish mumkin. Bobur Obi Istoda hududini sinchkovlik bilan kuzatgan, uning tabiiy zaxirasi, inson hayoti, dehqonchilik uchun suv sarfining yo‘li, zaruratini ko‘rsatgan. O‘sha paytdagi suv omborining aniq tasviri kishini hayratga soladi. Tasvirni davom ettirar ekan, muallif eng chiroyli, go‘zal va nozik lahzani suratlash singari aynan tasvirlab berganiga guvoh bo‘lamiz. U ko‘l ustida, kishi ko‘z o‘ngida harakatlanuvchi «shafaq» paydo bo‘lishini yozadi. Bir zumda Bobur ongida tabiatning bu mo‘jizasi-dan hayratga tushish, uning nimaligini aniqlash, haqiqatiga yetish kabi psixologik holatlar kechadi. Ana shu ichki kechinma tabiat hodisasi bilan chambarchas bog‘liq holda ishonarli tasvirlangan: «Obi Istodag‘a bir kuro‘h yetganda ajabnima mulohaza qilduk. Har zamon bu suv

bila osmonning orasida shafaqdek nima qip-qizil ko'runadur, yana bartaraf bo'ladur. Yovuq yetguncha bu hol edi, yovuq yetganda ma'lum bo'ldukim, tog'lon qoz ekandur. Ne o'n ming va ne yigirma ming asru ko'p tog'lon qoz, qalin tog'lon qoz uchub qanot urg'onda qizil parlari goh ko'runub, goh ko'runmas ekandur».

«Boburnoma»da tabiatning shunga o'xshash voqea-hodisalari tasviri keng o'rin olgan. Ularning barchasida muallifning hayotni aynan aks ettirganiga, badiiy san'atlardan mohirona foydalanganiga guvoh bo'lamiz. Boburni hayratga solgan quyidagi voqea ham fikrimiz dalilidir. Bunda turli tasodiflarga boy hayotga va tabiatga qiziquvchanlik, uni o'rganish, har qanday jumboqning tagiga yetishga intilishni kuzatamiz. Eng muhimi, Boburning bu voqeani qisqa, lo'nda, jozibali ifodalagani alohida e'tiborga loyiq: «Sanjid darasining orasi bila o'tub, Xoja Seyoronning yaqinig'a yetganda, bir ulug' yilonkim, yo'g'onlig'i bilakcha va uzunlig'i bir quloch bo'lg'ay edi, o'lturuldi. Bu ulug' yilonning ichidin bir inchkarak yilon chiqti, g'olibo o'shul yaqinda yutub ekandur, bori a'zosi butun edi. Bu inchka yilon bu ulug' yilondin juzviy qisqaroq bo'lg'ay edi. Bu inchka yilonning ichidan bir katta sichqon chiqti, ul ham butun edi, hech yeri hal bo'lmaydur edi».

Bu parchada tabiat qonuni — yashash uchun kurash xolis tasvirlangan. Avval ingichkaroq ilon katta sichqon — kalamushni tutib yutib yuboradi, kalamushni mo'ljal olgan katta ilon quruq qolganini payqagach, jahl bilan kichik ilonni yutibyuboradi. Ham kichik ilon, ham sichqonning katta ilon ichida butun qolgani, Bobur ta'kidlaganidek, tabiatning hayratlanarli hodisasidir. Muallif bu voqea — yashash uchun kurash jarayoni tasviri orqali hayotning ichki mohiyatini chuqur tahlil ham etgan.

Quyida keltirilgan misolda Hindistondagi sug'orish usuliga oid jihatgina emas, balki xalq hunarmandligi borasida ham fikr bildirilgan. Chig'iriq bilan ariqdan suv

chiqarish jarayonini tasvirlar ekan, muallif chig'iriqning tuzilishi, harakati, bu sug'orish uskunasi nimadan tayyorlanishini badiiy tarzda batafsil va ayni paytda juda sodda ifodalab beradi.

Diqqatga loyiq joyi shundaki, Bobur xalq dehqonchiligining bu oddiy, ammo juda qulay usulining har bir unsuriga alohida e'tibor beradi va ularni erinmay izohlaydi. Natijada o'quvchi hindlar tomonidan juda keng qo'llanib kelingan oddiy suv chiqarish vositasi bo'lmish chig'iriqni aniq tasavvur qila oladi: «Ikki uzun ipni chohning qaddicha halqa qilibturlar, ikki ipning orasig'a yig'ochlar bog'lab, ko'zalarni yig'ochlarga berkitib turlar. Bu ko'zalarni berkitgan ipni choh ustidagi charxg'a solub turlar. Bu charxning tiyrining yana bir boshida yana bir charx qilib turlar, bu charxning qoshida yana bir charx qilib turlarkim, o'qi tik turub tur, o'y bu charxni evurgach, parralari ikkinchi charxning parralarig'a kirib, ul ko'zalik charx evrilar, suv to'kulur yerda nov qo'yub turlar, novdin har qayon suv eltarlar».

Boburning badiiy mahoratini belgilovchi yuksak hayotiy tasvirlar, qaysi mavzuga doir bo'lmasin, haqqoniyligi bilan ajralib turadi. Muallif muayyan bir tasvir obyektini haqida fikr bildirar ekan, uni bir ichki hayajon, ehtiros va hayotiy tajriba bilan uyg'unlashtirib hikoya qiladi, tabiat voqea hodisalarini yaxlit kuzatadi. Uning fikricha, hayotda, tabiatda sodir bo'ladigan voqealar, birinchi navbatda, Ollohning irodasi, qolaversa, kishi taqdir «chizig'i»dan ayri sodir bo'lmaydi, bularning hammasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Masalan, Bobur qahraton qishda Hindukush tog'ini ne mashaqqatlar bilan oshib, Kobul tomon tushar ekan, chekilgan azob-u uqubatlarga qaramay, tog'dagi qalin qor tufayli o'z odamlari bilan eson-omon, dushmanlar qarshiligiga uchramasdan manzilga yetib olganini aytadi. Muallif fikricha, bu o'tkir cho'qqilardagi qalin qor taqdirning tuhfasidir:

«Agarchi ulug' qordin necha kun xeyli tashvish ko'rduk, vale oxir ushbu ulug' qor sababidin o'zumizni manzilg'a yetkurduk. Nechukkim, agar mundoq ulug' qor bo'lmasa, andoq berah uchma va sekirtmadin kim o'ta olg'ay edi, balki agar ulug' qor bo'lmasa, uchmada-o'q elning ot va tevasi tamom qolg'ay edi.

*Gar neku badeki dar shumorast,
To dar nigari salohi korast».*

(Mazmuni: *Har bir yaxshi-yomonni tekshirib qarasang, turmush uchun xayrli ekanini anglaysan.*)

Hindukush tog'ini ayni qahraton, qori qalin paytda oshib o'tish «Boburnoma» muallifiga chuqur psixologik ta'sir o'tkazgan ko'rinadi. Asarning bir necha joyida, turli voqea va shaxslar haqida so'z yuritganda, Bobur shu qor kechuvini eslaydi, Olloh o'shanda o'zi va sheriklariga ikkinchi umr baxsh etganligini bildirib shukronalar aytadi. Yuqoridagi matnda Bobur shaxsiyatidagi bir nozik jihat ham o'z ifodasini topgan. Bobur va uning hamrohlari uchun hayot-mamot masalasi bo'lgan bu qor kechuvidan ham adib yaxshilik belgisini qidiradi, qalin qor bois ot-ulov cho'qqilarda qolib ketganini aytadi. Bunda Bobur inson taqdiri hamisha Olloh qo'lida ekanini, jamiki yaxshilik va yomonlik, ro'shnoqlik va qora kunlar bizning dunyoqarashimiz, fe'l-a'molimizga qarab belgilanishini ta'kidlagandek bo'ladi.

Yana «Boburnoma» matniga murojaat etaylik. Bobur kamsonli bek va askarlari bilan qor qamalida qolganda, Yaratgandan mushkullarini oson qilishni so'raydi. Aslida qish, qorning ham o'z gashti bor: go'zal tog'manjarasi, musaffo havo. Biroq, Bobur fikricha, bu go'zallikni payqash, undan huzur qilish uchun kishida shunga muvofiq kayfiyat, do'stlarning shodon davrasi lozim. Aks holda, go'zallikning maftunkor jihatlarini ko'z ilg'amaydi, ko'ngilga botmaydi. Ushbu ruboiy Bobur

tomonidan Hindukush cho'qqisida yaratilgani mantiqan haqiqatga yaqindir:

*Qish bo'ldiyu bo'ldi barcha tomu tosh qor,
Jam'iyati bor kishiga bordur xush qor.
Bu qishda yamon yo'lu parishon holim,
Yo rab, meni yaxshiliq sariq'a boshqor.*

Oллоh inoyati bois u va sheriklari eson-omon bu mashaqqatdan qutulib, Kobulga keladilar. Bobur bu haqda yaqinlari, farzandlariga ko'p hikoya qilgan bo'lsa kerakki, qizi Gulbadanbegim ham «Humoyunnoma»da qor kechuvi borasida ma'lumot beradi. Muhim jihati shundaki, Gulbadanbegim, yana bir karra «Boburnoma»dagi dalillarni tasdiqlaydi, ya'ni qor kechuvida askarlar podshoh va Xo'ja Kalonbekka yo'l ochmaganlar, balki, aksincha, shoh va vazir o'z yaqinlari bilan qor shibbalab oddiy askarlarga yo'l ko'rsatganlar. Buni Boburning o'zi ham ta'kidlagan. Ammo «Humoyunnoma»da Hindukushdagi hodisaning ochiq e'tirof etilgani juda muhim: «Hazrat(ya'ni Bobur — **H.Q.**) bilan Qosimbek o'z o'g'il-lari bilan uch-to'rt kun davomida qorni ku rab yo'l ochdi-lar va askarlar ularning ortidan o'tdilar».

«Boburnoma»da muallif hayotni aslicha tasvirlash us-lubi orqali o'sha davrda sodir bo'lgan juda ko'p tarixiy hodisalarni misoli oynada aks etgandek ko'rsatib bergan. Bobur Hindistonni egallashga kirishib, kamsonli lashkari bilan yuz ming askarli Ibrohim Lo'diy armiyasini mag'lu-biyatga uchratadi. Ana shu urush tasvirida u hindlarning temuriylar hukmronligiga qarshi kurash olib borganini san'atkorona yoritgan. Urush lavhalari, qahramonlar ruhiy holatini haqqoniy, jonli tarzda ifodalagani bois asar ta'sirchanligi oshgan. Masalan, Hindistonni dastlabbosib olib, Ibrohim Lo'diy lashkarining asosiy qismini mag'lu-biyatga uchratgan Bobur olijanoblik ko'rsatib, Ibrohim va uning rojalariga muayyan hududlarda hukmronlik qi-

lish huquqini qoldiradi. Keyinroq esa, Ibrohimning onasiga o'z saroyiga yaqin joydan manzil beradi. Biroq na Ibrohim va na uning yaqinlari Bobur hukmronligi ostida faoliyat yuritishni ma'qul ko'radilar, unga qarshi kurashni davom ettiradilar. Hatto fitna bilan shoh Bobur taomiga zahar solib, unga ko'p aziyatlarni ravo ko'radilar. Sabr kosasi to'lgan Bobur Ibrohimning oxirgi tayanchlarini yanchib, urushda o'ldiriladi va g'animi ustidan g'olibchiqadi.

«Boburnoma»da Ibrohim Lo'diy bilan bo'lgan urush sahnalari ancha batafsil tasvirlangan. Ayniqsa, Chandiriydagi jang manzarasi xolis va real tasvirlangani bilan diqqatni tortadi. Bunda Bobur hind qo'rg'onini zabt etish sahnasini tasvirlar ekan, avvalo, o'z lashkarining mahorati, sadoqat bilan jang qilganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, hindlarning tap tortmay urushishi, qarshilik ko'rsatishida mislsiz mardlik, o'z vataniga sadoqatini juda jonli ifodalaydi. Harb tasvirida dushman qo'lga asir tushishdan ko'ra, faqat o'zini emas, ahli ayolini ham qurbon qilgan, keyin o'limga tikka borgan jangchilar xalq timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Fidoyilik, mardlik, yurtga sadoqat shunchalik xolis va jonli ifodalanganki, ularni o'qib hayajonga tushmay iloj yo'q: «Yuqqoridag'i qo'rg'onda muncha ham urushmadilar, bot qochtilar. G'alaba kishi tormoshib, yuqqorig'i qo'rg'ong'a chiqtilar. Andak fursattin so'ngra kofirlar tamom yalang'och bo'lub kelib, urusha kirishtilar. G'alaba elni qochurub, fasildin uchurdilar. Bir necha kishini chopqulab, zoyi' qildilar. **Fasilning ustidin bot borg'onlarining jihati bu ekan-durkim, oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturub, o'zlarig'a o'lumni ko'rub, yalang'och bo'lub, urushqa kelmishlar.** Oxir to'sh-to'shdin zo'r qilib, fasil ustidin qochurdilar. Ikki yuz-uch yuz kofir Mediniy Ravning hovlisig'a kirdi. Ushbu havolida **aksar o'zlari bir-birlarini o'lturubtur.** Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, o'zgalari birar-birar

rag'bat bila bo'yunlarini uzotib turubtur. Aksar bu das-
tur bila do'zaxqa bordi» (ta'kidlar bizniki — **H.Q.**).

Boburnoma» adibning hayot daftari, tarixi kitobi. Undagi manbalarda muallifning dard-hasratlariga duch kelavermaymiz. Hind diyorida Bobur shunga o'xshash necha bor g'alaba nashidasini surgan bo'lmasin, baribir, ichki dard, tug'yon uni o'z toleyi, baxti shirin umrguzaronlik qilishni orzu etgan go'shasi Movarounnahrda ekanligini bildirib, tinchlik bermagan. Taxt topib baxt, tolega to'la ega bo'lmagan shoir she'rlarida lo'nda, aniq, yuksak shoirona dard bilan ana shu ichki tuyg'ularini bayon etgan. U vijdonli, oriyatli shaxs sifatida bu yurtidagi g'azovotlaridan, o'zga xalq turmush tarzini muayyan darajada o'zgartirganidan g'ururlanish qatori, aziyat ham chekkan, ularni «yuz qarolig'i» deb bilgan, bosgan har qadamiga hisobberib, o'z faoliyatini xolis baholaganki, bu — Zahiriddin Boburning buyukligi, mardligidan dalolatdir:

*Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi.*

Ushbu satrlarni bitgan Bobur, balki yanada chuqur o'y-mulohazalarga berilgandir, Hindistondagi hayoti, sargashta taqdiriga nazar solgandir. Axir, juda qisqa muddatda u qanchalik imoratlar, bog'-rog' yaratdi, yurtidan tok qalamchalari, olubolu nihollari va qovun urug'larini keltirtirib, shu yer nabototini boyitdi, hindlarning ibodatxonalarini buzishdan asradi, eliga, o'rni kelganda, o'z qavmidan ustun darajada ehtrom ko'rsatdi, lavozimlar berdi, ishondi. Movarounnahr va Xurosondagi bek-u mirzolarining esa Boburga ko'rsatgan nomardliklari, jabrlarining cheki bo'lmadi...

«Boburnoma»dagi dalillarga asoslansak, hindlar

katta-katta shaharlarini jang-u jadalsiz Bobur lashkarlari ixtiyoriga topshirgan hollar ham bo'lgan. Lekin, baribir, yuqoridagi tasvir hindlarning boburiylar saltanatiga murosasiz munosabatda bo'lganidan dalolat beradi.

«Boburnoma»da voqea rivoji shiddatli kechadi, tez o'zgaradi va xuddi shu sur'at bilan yakun topadi. Bunday tasvirlarda ortiqcha so'z-iboralar, lirik chekinishlar, Vosifiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Xondamir asarlari-dagidek sharqona jimjimadorliklar deyarli uchramaydi. So'zlar o'z o'rnida, uzukka qo'yilgan ko'zdek, mazmun teran va boy: «Otliq sayr qilurda daryo yoqasida g'ofil borilg'on jarning usti bila o'ttum. Ot darz qilg'on jarning ustig'a chiqqach, jar ucti, men filhol sekrab, o'zumni yoqag'a soldim, ot ham uchmadi. Agar men otning ustida bo'lsam edi, g'olib bu edikim, ot bila-o'q uchqay edim».

«Boburnoma» — shoh va shoirning hayot daftari bo'lib, unda muallifning oddiy insonga xos xatti-harakatidan jismoniy va ma'naviy imkoniyatlargacha yorituvchi dalillar oz emas. Quyidagi satrlardan biz Boburni faqat shoh, shoir, adib, musiqashunosgina emas, balki mohir suzuvchi ekanligini ham bilib olamiz. Uning maqsadi o'zining usta suzuvchi ekanini ko'rsatish emas, balki o'zi bo'lgan yurt daryosida cho'milganini, daryolarning bir qirg'og'idan ikkinchisiga suzib o'tganini aytish bilan birga, har bir daryoning, necha quloch otib, bir qirg'og'idan ikkinchisiga suzibo'tish mumkinligini, cheriklarning daryodan o'tishi uchun qancha vaqt zarurligini aniqlash hamdir. Bu adib Boburning sinchkovligidan ko'ra, uning shoh va sarkardalik sifati, desak to'g'ri bo'ladi. «Ushbu kun Gang daryosini qo'l solub o'ttum. Bir qo'lni sanadim, o'ttuz uch qo'l bila o'ttum, yana tinmay o'zub bu yuzga ham o'ttum. Bori daryolarni o'zub, kechib edim, Gang daryosi qolib edi...».

«Boburnoma»ning «Yigirma beshinchi yil voqealari»da muallifning ko'p vaqt mayxo'rlikka berilgani,

goh davrada, goh xossa o'tirishlarda, bog' yoki tog' ustida, goh koriz tepasida ichilgan chog'ir va yeyilgan ma'jun haqida yozilgan. Bu tasvirlarning qaysi birini misol tariqasida keltirmaylik, yigitlikning sargashtlik, xumor to'la bir davrining manzarasiga duch kelamiz. Ularda Boburning shohligi ham, davradoshligiyu may sarxushligidan dunyo tashvishlarini bir qadar unutgani ham mohirona, real aksini topgan.

«Yigirma beshinchi yil voqealari»ga bag'ishlangan sahifalar avvalgi yillar tasviridek to'liq, teran ifodalar vositasida badiiy sayqal topmagan. Hisobsiz jang-jadallar, beorom kechalar, mahrumliklardan charchagan oddiy inson – Boburning chog'irdan tasalli topgani uning ichki dunyosini tushunishda bir omildir.

«Boburnoma»da muallifning talay kunlarni may, ma'jun, araq va boshqa ko'ngilni xush etuvchi vositalar bilan o'tkazgani aytilgan. Bu paytda urush va saroy mashmashalaridan horigan yosh shahzodada hayot laz-zatidan bahramand bo'lishga ulgurishdek tuyg'u hukmronlik qilgani seziladi. Nasr imkoniyatining cheklangani, fursatning kamligi hamisha ham muallifga ana shu shirin damlarning asl mohiyatini izohlashga imkon bermagan. «Boburnoma»da ko'pgina voqealar mohiyati shoir Bobur ijodida o'z ifodasini topgani bois, bu mavzuni yanada oydinlashtirish uchun uning nazmiga murojaat etamiz.

Zahiriddin Boburning muayyan muddatda mayga ruju qo'ygani turli tashvishlari, g'am va muammolarni bir damga bo'lsa-da unutish, o'tkinchi dunyo lazzatidan, yoshlik sururidan bahramand bo'lishga intilganidandir. Uning she'rlarida oddiy insonga xos tuyg'ular, yor vasli-dan quvonish, lazzatlanish ifodasini ko'ramiz. Shoirning quyidagi satrlarida izhor etgan orzusi «Boburnoma»dagi do'stlar davrasi haqidagi gapini eslatadi. She'rda endi lirik qahramon o'z orzusini sevimli yori bilan baham ko'rmoqchi:

*Bir go'shai bog' o'lsayu sen bo'lsangu men,
May quysoq ikkimiz qadah ichra bir hin.
Ondin so'ngra oyoq ilikka olibon,
Sen tutsangu men ichsamu, men tutsamu sen.*

Baribir, Boburdagi ichki tug'yon, hamiyat mayga surunkali berilishiga, ruju qo'yishga yo'l bermaydi. Adib ikki-uch daf'a may ichishni to'xtatadi, go'yo tavba qiladi. Ammo taqdiridagi oromsizlik, beqarorlik uni qayta-qayta sharobga yetaklaydi, turmush mushkulotidan forig' bo'lishni u maydan izlaydi, chorasizligini aytadi. Quyidagi satrlar hayotiy, kundalik turmushni shunchalik aniq aks ettirganki, ular bevosita «Boburnoma»dagi real tasvirlar bilan mantiqan uyg'unlashib ketgan. Misralarda ochiqko'ngil, beg'ubor Bobur qalbining pok iqrori mujassam:

*May tarkini qilg'ali erurmen g'amliq,
Bor tiyra ko'ngulga har zamon darhamliq,
G'am birla fasurdaliq halok etti meni,
May birla emish shodliq'u xurramliq.*

Zahiriddin Boburning mayga munosabati hech vaqt alohida, bugungi kun ta'biri bilan aytganda, ichkilikbozlik qobig'ida qolmagan. Bu munosabat yaratuvchilik, hayot uchun kurash, g'amlarga bo'yin bermaslik tushunchalari bilan hamohang. Zero, g'am, shoir fikricha, kishi faoliyatining kushandasi. May, aysh esa g'amning kushandasi. Qandaydir darajada may farog'atli ko'ngilni poklaydi, yaratuvchilik ishtiyoqiga kuch bag'ishlaydi, deydi shoir:

*Ayshu tarab gulbunig'a suv berib,
G'ussa niholini qurutmoq kerak.
Har nimag'a g'am yema, g'am ko'p turur,
Aysh bila o'zni ovutmoq kerak.*

Lekin Bobur o'zini aysh bilan ovuta olmadi. U may bilan oshno damlarini keyinchalik «g'aflat dami», deb baholadi (*«Kechurdung oyu yilni mastu bexudluq bila Bobur, Necha g'aflat bila umr o'tkarursen, necha kun, oy, yil?»*). U go'yo umri poyoniga yetayotganini sezgandek, may ichishni na faqat o'zi tark etadi, balki alohida farmon bilan butun qalamravida mayxo'rlikni bekor qiladi. «Humoyunnoma»da o'qiymiz: «Rano Sango jangidan ikki kun burun podshoh hazratlari sharob ichishdan va boshqa nomunosib ishlardan tavba qilgan edilar. Mardonalik va yakdillik, hamjihatlik bildirgan yana to'rt yuz atoqli yigit o'sha majlisda podshoh tufayli sharob ichishdan tavba qildilar».

Bobur zamonida ayollarning chog'ir ichish hollari deyarli kuzatilmagan. Do'stlar davrasida, korizning tepasida chog'ir ichib, erkin o'tirganda, «Turdebek dedikim, Hulhul anikaning armoni borkim, sizning bila chog'ir ichgay. Men dedimkim, men ham xotun kishining ichganini ko'rmaydurmen, suhbätqa tilang», deydi Bobur. Shundan so'ng «Hulhul anika kelib, manga (ya'ni Boburga — **H.Q.**) bisyor shaloyinliqlar qildi. Oxir o'zumni mastliqqa solibxalos bo'ldum», deydi.

Boburning may ichgan kishiga xos holatni bunday ochiq ifodalagani «Boburnoma» qimmatini yanada oshiradi. XVI asr nasrida kuzatiladigan bu soddabayonlik, «hasbi hol» muallifning uslubini belgilashdan tashqari, Boburdek shoh, adib va shoirning ichki olami, hayot tarzi, oddiy insondek umr kechirganini gavdalantirgani bilan ham muhimdir.

«Boburnoma»dagi bunday hayotiy tasvirlarga boy lahza va voqealardan istagancha misol keltirish mumkin. Ularning har biri, yuqorida keltirilgan parchalardagidek, o'zining mazmuni, badiiy ifodasi, muallifning muayyan voqea-hodisa, jonli va jonsiz mavjudotni ta'riflab berishdagi originalligi, badiiyati va, qolaversa, qomusiy bilimga ega ekanligining isboti bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuni asardan yana bir parcha keltirib yakunlaymiz. Unda Bobur Kobulning tabiat va nabotot olami, ko'rishlari haqida fikr yuritgan. Muallifning qisqa satrlarda olam-olam ma'lumot berishi, mevalarni inson mizojiga ta'siriga ko'ra «garmseri», «sardseri» turlariga bo'lishi va ularning tasnifini aniq keltirishi, Afg'onistonda bo'lmagan olubolu niholini Movarounnahrda oldirib ektirgani va bugungi kunda bu meva shu yurtning asosiy mevasi ekanligini inobatga olsak, Boburga nisbatan ehtiromimiz yanada oshadi. Bobur bunda «G'azni tarafidagi ko'histondin asal kelmas», der ekan, uning Afg'oniston jug'rofiy sharoitini ne chog'li chuqur o'rgan-gani, aniq ilmiy xulosaga kelgani ma'lum bo'ladi. Haqiqatan ham, bugungi kunda G'azni tomonida asalchilik umuman rivojlanmagan, chunki u yerlarning quruq tog'lari, kamsuvligi asalarichilikka mos emas. Adib Kobulning «ravochi xo'b bo'lur», «bihi bila olusi ham yaxshidir», deb qiyoslar ekan, uning bu fikri juda hayotidir. Haqiqatan ham, Kobul va uning atrofidagi tog' havosi, mo'tadil harorat juda hayratlanarli darajada sifatli ravochlarning yetilishiga omil bo'lgan. (Bunga ushbu satr muallifi ham guvoh.) «Garmser va sardseri yovuqtur, — deydi Bobur. Kobuldin bir kunda andoq yerga borsa bo'lurkim, hargiz qor yog'mas. **Ikki soati nujumiyda** andoq yerga borsa bo'lurkim, hargiz qor o'ksumas, magar ahyonand oq yoz kelgaykim, qor qolmag'ay. Garmseriy va sardseriy mevalar Kobul tavobiida ko'ptur va yovuqtur. Kobul va kentlarida sardseriy mevalardin uzum va anor va o'ruk va olma va bihi va amrud va shaftolu va olu va sanjid va bodom va yang'oq ko'ptur. **Men olubolu niholini kelturub ekturubmen,** yaxshi olubolular bo'ldi va hanuz taraqqiyda edi.

Garmseriy mevalar, misli norunj va turunj va amluk va nayshakar Lamg'onottin keltururlar. Nayshakarni men kelturub ekturub edim... Kobul atrofidag'i Ko'histondin asal bisyor kelur... Kobulning ravochi xo'b bo'lur, bihi

bila olusi ham yaxshidir. Bodringi dag'i yaxshi bo'lur».

Boshqa mualliflarning nasriy asarlarida ham, «Boburnoma»dan keltirilgan yuqoridagi misollardagidek, hayotiy tasvirni, reallik va jozibadorlikni ko'rish mumkin. Farq shundaki, «Boburnoma»ning deyarli barcha sahifalarida bunday xususiyatni kuzatish mumkin, asarning yetakchi xususiyati ham shunda. «Badoye' ul-vaqoye'», «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn», «Habibus-siyar» va boshqa asarlarda bu jihat romantik tasvirlar bilan, ta-rixiy sana va aniq shaxslar taqdiri talqinlari bilan qorishib ketgan. Akademik B.Valixo'jaye'v yozadi: «Vosifiy asarida realistik tasvir uslubi bilan romantik tasvir uslubining qorishib ketishini mushohada eta olamiz. Shuning uchun «Badoye' ul-vaqoye'»da tarixiy voqelikning tasviri uzoq yoki yaqin o'tmish voqealari bilan bog'liq bo'lgan hikoyalar bilan ulashib ketadi. Bular esa o'z navbatida sarguzashtlilik, tarixiylik yoki fantastik ruh bilan sug'orilgan bo'lib, badiiy tasvir nuqtayi nazaridan muallifning qalamiga xos mahorat bilan yozilgan hikoyalardir».

«Boburnoma»dagi singari, Vosifiy ham imkoni boricha har kunlik hayotiy voqea-hodisalarni aslicha zikr etishga intilgan va bu yo'nalishda muvaffaqiyat qozongan. Agar Bobur shoh sifatida ko'proq harbiy yurishlari, jamiyatning yuqori tabaqasi hayotidagi voqealar, turmush tarzi haqida fikr yuritib, shunga bevosita o'zining oddiy inson sifatidagi kechinmalarini ham yoritgan bo'lsa, Vosifiy ko'proq oddiy xalq, hunarmand, talaba, mullavachchalar hayoti haqida hikoya qiladi. Shu bilan birga, tasvir talabiga ko'ra, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Pahlavon Muhammad, Suyunchxojaxon kabi davr hokimlari, mashhur kishilar hayotiga oid ma'lumotlarni ham keltirib boradi. O'quvchi Vosifiyning uslubiga xos behisob jimjimador tasvirlar orasidan haqiqiy, hayotiy lavhalarini tez ajratib oladi. Lekin «Badoye' ul-vaqoye'»da qisqa, mantiqan puxta tasvirlar ham ko'pki,

ular da aniq sujet, maqsad kuzatiladi va badiiy san'at namunalari muallif uslubidan darak berib turadi: «Karvon Amu sohiliga yaqinlashdi. Ayni suvning toshiboqayotgan payti ekan. Jayhun to'liqlari to'dalarining ko'pik sachratuvchi mast tuyalari osmondek zabardast nortuyalar bilan jang boshladi, kemalar sahnida tog'dek yuklarini tashlab, unga tushgan sarbonlar ustiga uyurildi. Baliq ovlash qasdida Karvon har tun falak aksidan yulduzlarga tuzog'i sufrasini yasadi, dengiz suvini simiruvchi nahang komi uchun unga yangi oy aksidan yoy o'qini otdi... Karvon daryo sohiliga yetgach, to'xtadi»¹.

Vosifiyning o'sha davr mashhur pahlavoni, insoni komil Pahlavon Muhammad Kushtigir hayotidan so'zlovchi lavhalarida real hayot tasviri, davr nafasini sezish mumkin. Ma'lumki, Pahlavon Muhammad Husayn Boyqaro hokimiyati davrida davr pahlavonigina emas, balki shoir, musiqashunos, tasavvuf ilmining katta bilimdoni, o'sha davrdagi ilm ahlining sarvarlaridan bo'lgan.

Shu qatori, Hirot dagi boshqa bir pahlavon — Muhammad Moloniy ham zabardastlikda Muhammad Kushtigirchalik kuchga ega bo'lgan. Vosifiy ana shu pahlavonning fil bilan kurashi sahnasini keltirar ekan, insonning imkoniyatlari naqadar kengligini tasvirlaydi. Pahlavonning fil bilan jon talashib olishishi, g'alabaga ishtiyoqi «Badoye' ul-vaqoye'» asaridagi eng nodir sahifalardandir: «Pahlavon yaktagu dastorini o'rab bir chekkaga otdi. Ko'ylagi yenglarini shimardi. Barini tangbandiga qistirdi va bir oyog'ini sal oldinroq qo'yib, jangga hozir bo'lib turdi. Fil xartumini silkib, Pahlavonning yelkasiga qo'ydi va qo'ltig'i aralash o'rab bir silkib tortgandi Pahlavonning poshnalari yerdan uzildi. Yana bir harakat qilganda Pahlavon oyoq barmoqlari uchida qoldi. Pahlavon qarasa, fil yana bir zo'r berib ko'tarib yerga urishi aniq. Unda

---

¹ *Zayniddin Vosifiy*. «Badoye' ul-vaqoye'». Forsiydan Naim Norqulov tarjiması. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979, 14-bet.

suyaklari mayda-mayda bo'lib ketadi. Pahlavon langar tashlab, yerga oyoq bosib oldi. Filning qorniga niqtay boshladi. Fil og'riqqa chiday olmay aylana boshladi. Kurash qoidasi bo'yicha beliga tepa boshladi. Filbon o'zini yerga otdi. Shu choq filning oyog'i osmonda bo'lib qoldi. Ko'rgan odam to'rt ustun havoga muallaq bo'lib qoldi, deb o'ylardi. Xaloyiq qiy-chuv ko'tardi. Mirzo (Husayn Boyqaro — **H.Q.**) buyurdi: bir laganda oltin va kumush keltirishdi va Pahlavon boshidin nisor qilishdi. Filni ustunlar bilan ko'pchilik bo'lib turg'azdilar».

Ushbu epizod tasvirining davomi yanada haqqoniyli-gi bilan hayratga soladi. Vosifiy tasviri oddiy, unda mubola-g'a, istiora, o'xshatish kabi badiiy tasvir vositalari yo'q. Adibdiqqatini ko'proq Pahlavon va fil o'rtasidagi kurash-ning yakuni — g'olib Pahlavon bilan filning «yarash» oshi jarayoni o'ziga tortadi. Muayyan sujet Vosifiyga badiiy vosi-talarni ishlatishga zarurat qoldirmaydi. Sodir bo'lgan vo-qeaning o'zi ishonchdan uzoqroq, biroq bu hodisa ko'pchil-likning ko'z o'ngida bo'lgani, ayniqsa, unda davr sulton-lari, amirlar ishtirok etganligi bois ishonmasdan o'zga iloj yo'q. Asarda inson qudrati, aqli, zakovati oldida hatto fildek bahaybat hayvon ham nochor qolgani, insonga bo'ysunganining hayotiy tasvirlar vositasida ifoda topgani muallif san'atidan dalolatdir: «Tong otgach, Mirzo mu-lozimlariga deydi: «Pahlavonni fil bilan yarashtirib qo'yamiz. To'yu bazm quramiz. Alqissa, qo'y va otlar so'yidilar. To'y boshladilar. Pahlavonga va filga faxrli li-boslar kiydirdilar. Fil uchun mosh va guruch pishirdilar. Barkashda fil oldiga qo'yidilar. Pahlavon bir tomondan, fil ikkinchi tomondan ovqat yeyishga kirishishdi. Pahlavon katta-katta oshamlar yasab, fil oldiga kelib, og'ziga tash-lar, fil ham oshamlar yasab Pahlavon yoniga qo'yardi. Keyin Pahlavon filning peshonasidan o'pdi, fil o'zining niyoz-mandlik boshini Pahlavon qarshisida egdi».

Mavridi kelgani bois ta'kidlashimiz kerakki, bugun «o'zbek kurashi» atamasi butun jahonga ma'lum bo'lib,

sportning bu turi bo'yicha xalqaro musobaqalar o'tkazilmoqda. Tadqiqot obyektimizga aylangan manbalarda esa milliy kurash tarixi, kurashchilarning tabobatiga oid juda qimmatli ma'lumotlar bor. Faqat bugina emas. Davr sultonlarining kurashga e'tibori, kurash yurt faxri, yakka pahlavonlar esa xonliklar, podshohliklarning iftixori, ramziga aylangani tarixini o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Shu bois, kurash tarixiga oid ilmiy dissertatsiyalar yoqlash, monografiya, risolalar nashr etish fursati yetdi, nazarimizda. Fikrimiz isboti uchun Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'» asaridan quyidagi parchani o'z tarjimamizda keltirmoqchimiz. Bunda mumtoz tabobatimizdagi mo'jiza o'z aksini topgan. Jarrohlikdagi bu amaliyotni, ehtimol, jahon tabobatida misli ko'rilmagan misol, deyish mumkin. Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Mufrid ismli pahlavonni Mirxalil nomli g'animi atrofidadilari bilan bir bog'da tutib rosa kaltaklashadi, bu ham yetmaganidek, badanining 18 joyiga pichoq va xanjar urib, o'lar holatda tashlab ketishadi. Bu ahvoldan xabar topgan davr sultoni Husayn Boyqaro eng mashhur jarroh bilan jabrlangan Mufridni o'z huzuriga olib kelishni va qanday bo'lmasin pahlavonni sog'aytirish yo'lini topishni buyuradi. Vosifiy yozadi: «Ustod Shayx (ya'ni tabib — **H.Q.**) Mufridning holatini ko'ribbir necha katta izvosh (chumolining bir turi) chumoli topib kelishlarini buyurdiki, tezda yetkazdilar. Ustod Mufridning ezilgan ichaklarini kesib, ikki tomondan yaqinlashtirdi va izvosh chumolining og'zini ichakning ulangan joyiga tutdi. Chumoli nishli lablari bilan ikkala ichakning chokidan tishladi. Ustod shu zahoti chumolining bo'ynini kesib, tanasini tashqariga tashladi. Shunday qilib u barcha uzilgan ichaklarni tikib chiqdi. Mufrid qirq kun deganda sog'ayib oyoqqa turdi»¹.

---

¹ *Sadriddin Ayniy*. «Vosifiy va xulosai «Badoye' ul-vaqoye'», «Irfon» nashriyoti, 1977-yil, Dushanbe, 74-bet.

Sharq tabobatining ko‘plab mo‘jizalaridan bir namuna bu. Singan bel, bilak, oyoq suyaklarini asl holiga keltirish, mashq dasturi va tartiblari yoshlarni ezgulik ruhida tarbiyalashda juda qo‘l keladi. Bu tabobat izzat-ikrom, hamiyat, mardlik, Vatanga sadoqat, raqib kuchi va shaxsiyatini hurmat etishdek qadriyatlar bilan uyg‘unlikda namoyon bo‘ladiki, ayni shu jihatlar yanada muhimdir.

Vosifiyning «Badoye’ ul-vaqoye’» asarida bunga o‘xshash hayotiy tasvirlar anchagina va ular tarixiy qimmatini bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Ismoil Safaviy tomonidan Hirot shahri bosib olinganda Vosifiyning safaviylar tomonidan ta’qibetilishi, ularning mutafakkir shoir Abdurahmon Jomiy qabriga o‘t qo‘yib, maqbarasini buzishlari, Samarqand shahridagi qahraton qish va ocharchilik tasvirlari fikrimizga dalil bo‘la oladi.

Biz «Boburnoma»dagi hayotni aynan aks ettirgan real, naturalistik tasvirlardan ayrim namunalar keltirdik, xolos. Ana shu jihat Bobur uslubini va «Boburnoma»ning o‘ziga xos xususiyatini belgilaydi. Kitobning barcha boblaridagi mavzular tahlilida bu mavzuga yana qaytishimizni hisobga olib, ushbu xulosalar bilan cheklandik.

2. Taxayyul va ilohiy qudrat

Boburning ilohiyot, taxayyul, falakiyot va ularning sirlarini o‘rganish, tadqiq etishga doir fikrlari faqat buyuk adib dunyoqarashini yoritib qolmasdan, XVI asrda ruhshunoslik faniga munosabat hamda Bobur atrofidagi shaxslarning ham bu masalalarga qarashlarini muayyan darajada belgilash imkonini beradi. Bu mavzularni yoritishda muallif hayot lahzalarini ilmiy tafakkur va badiiy tasvir uyg‘unligida ifodalagan hamda ularni davlatdorlik bilan bog‘liq holda zikr etgan. Bobur ijodining mazkur yo‘nalishini tahlil qilish adibning ijodiy labora-

toriyasiga kirish, uning mahoratiga kengroq nazar tashlash imkonini beradi.

Zahiriddin Muhammad Boburning shaxsiy hayoti va ijodida kishi diqqatini tortadigan alohida bir jihatni uning naqshbandiya tariqatining mashhur vakili Xoja Ahrori Valiga munosabati, tasavvuf ilmi va Xojaning valilik holi hamda salohiyatiga bergan bahosidan bilsa bo'ladi.

Akademik B. Valixo'jayev «Xoja Ahror tarixi» kito-bida yozadi: «Xoja Ubaydulloh — Xoja Ahrori Vali XV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr va Xurosonda naqshbandiya tariqatining muridi sifatida tanilib, shuhrat qozonib, o'zining rang-barang faoliyati bilan davrning ij-timoiy-falsafiy va ma'naviy hayotida katta iz qoldirib, XV asrdan keyingi davrda ham ko'rkamli siymo sifatida muxlislari qalbi to'ridan o'rin oldi».

«Boburnoma»da bu mavzu muallifning Ollohga is-honishi, Yaratgandan madad tilashi bilan hamohang ifo-dalangan. Tasavvuf g'oyalari Abduxoliq G'ijduvoni, Bahovuddin Naqshband, Ahmad Yassaviy va boshqa al-lomalar ijodi, diniy-falsafiy qarashlarida o'z aksini top-gan. Temuriylar davrida naqshbandiya tariqatining «Dil ba yoru dast ba kor» shiori XV—XVI asrlar ijtimoiy, madaniy, ma'naviy hayoti ravnaqiga ulkan hissa qo'shdi. Bu davr adiblari olam «vahdat ul-vujud»dan, ya'ni yago-na vujudan iborat ekanligini, bu borliq hamisha o'zidan nur taratib, olamga hayot baxsh etishi haqidagi tasavvuf g'oyasini targ'ibu tashviq qilib, olamning cheksizligi, undagi mavjudotning asosi ham shu yagona borliqdan yuzaga kelganligini uqdirdilar. Masalan, ushbu ta'limotga binoan odamning mohiyati bo'lgan RUH shu borliqning bir zarrasi, u dunyoga kelib kamol topadi va yana o'z asliga qaytadi. Insonning maqsadi kishilar ongida ana shu asliyatni qaror toptirish, ulg'aytirish, insonni Olloh nomi bilan tarbiyalash, yetuklikka yetaklashdir. Keyingi paytda tasavvuf g'oyalarining mumtoz adabiyotimizdagi

in'ikosi professor N.Komilovning «Tasavvuf», «Tavhid asrori», I.Haqqulning «Tasavvuf va she'riyat» nomli kitob va maqolalarida teran tahlil etildi. Boburning ilohiy qudrat va tushga munosabati adabiyotshunoslar — Yo.Is'hoqov, A.Abdug'afurov, shoir va tarixnavis Xurshid Davron, yozuvchi Xayriddin Sulton asarlarida tadqiq va talqin etilgan.

Umuman olganda, falakiyot ilmi va sirlariga ishonish, uni inson umrining bashoratgo'yi deb bilish Sharqda qadimdan mavjud. Agar temuriylar davrini oladigan bo'lsak, «Boburnoma»dan boshqa nasriy asarlarda ham bu mavzuning talqini va tasvirini ko'ramiz. Masalan, Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» asarida 1417—1418-yillar voqealari zahirida shahzoda Rukniddin mirzo Alouddavlaning tug'ilgani zikrida keltirilgan astrologik, aniqrog'i, telepatik holat bayoni kishi diqqatini tortadi. Ma'lumki, Sharqda sayyorashunoslar shohlar uchun qaysi vaqt va faslda safarga chiqish, urushlarni boshlash yoki qoldirishni, xullas, toleni belgilashda yordam berganlar va, aytish mumkinki, bu soha ancha ishonchli, rivojlangan ilm sirasiga kirgan. Adib, tarixchi, o'z davrining falakiyot ilmidan xabardor Abdurazzoq Samarqandiy shahzoda Rukniddinning Shohrux mirzo oilasida tug'ilishini sayyoralar harakatiga, ularning bir-biriga mutobiq yoki qarama-qarshiligiga asoslanib: «osmoniy baxt-saodat u bilan do'stlik qilishni istagan bir soat va Mushtariy (sayyorasi) undan saodat istirofida qilgan bir toleda Zuhra (sayyorasi) ruhni shodlantiruvchi navoni chertib Kayvondek ulug'vor piri raqsu jazabaga keltirdi...», deb yozadi. Shohrux mirzo ko'nglining «xayol oynasi»da ilohiy tushuncha o'z aksini topgan. Shohrux ichki olamining yulduzlar harakatiga mos kelgani tasviri bu fikrni yanada quvvatlaydi: «...tangrining fazliga umid barqarordirki, u (farzand) podshohlikning a'lo darajalariga ko'tarulg'usidir. Ollohga hamd bo'lsinki, **xayol oynasida aks etgan naqsh amalda ham xuddi o'shanday jamol ko'rsatdi**».

O‘z davrining yetuk shaxsi va adibi Zahiriddin Muhammad Bobur bu ta‘limotlarni har tomonlama o‘rganib, ulardan hayot va qismat mazmunini qidirishga intilgani tabiiy hol. Tasavvuf va din, urf-odatlariga ko‘r-ko‘rona emas, balki har bir hodisa va aqidaga aql mezoni bilan yondashgani uning dunyoqarashi naqadar kengligidan dalolat beradi. «Boburnoma»da muallifning naqshbandiya tariqatiga munosabati, birinchi navbatda, Xoja Ahrori Vali shaxsiyati orqali ochiladi. XV asr jamiyatining ko‘zga ko‘ringan ma‘naviy sardori, davlat arbobi, tariqat peshvosi, shayxu valisi bo‘lgan bu shaxs temuriy shohu shahzodalarning maslahatchisi, zarurat tug‘ilganda, moddiy jihatdan homiysi va ma‘naviy yo‘lboshchisi ham bo‘lgan. Bobur Xoja Ubaydullohi Valini baxt-u tolening posboni, barcha balolardan xalos etuvchi pir sifatida bejiz tasvirlamagan. Bu xislatlar Xoja Ahrorning ilohiy nur tushgan qudrati, valiligi, ko‘pchilikning qurbi yetmagan ishlarni bajarishga qodirligi va Boburga ruhiy madad berishi bilan bog‘liq.

1502–1503-yillar voqealari, feodal urushlardan charchagan, mag‘lubiyatlar sharobini ichgan Bobur yozadi: «O‘zumni o‘lumba qaror berdim. O‘shal bog‘da (Karnon mahallasi – H.Q.) bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak‘at namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub, tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a borib-tur. Ko‘radurmenkim, Xoja Ya‘qub—Xoja Yah‘yoning o‘g‘li — hazrati Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati ablaqsuvor bilan keldilar. ***Dedilarkim, g‘am yemangiz, Xoja Ahror meni sizga yibordilar. Dedilarki, biz alarg‘a is-tionat tegurub, podshohliq masnadig‘a o‘lturg‘u-zubbiz. Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soat fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring, uyg‘oning***» (ta‘kidlar bizniki. — H.Q.).

Bobur ilohiy qudrat o'z tomonida ekani va muruvvat Xoja Ahrorning unga mehri tufayli amalga oshganini aytadi. Matndagi falakiyot hodisasi talqini va ilmiy yakunga e'tibor beraylik. Xoja Ahror Boburning kelajakda yetuk podshoh bo'lishini oldindan bilgan va uni o'z himoyasiga olgan («...dedilarkim, biz alarg'a istionat tegurub, podshohliq masnadig'a o'lturg'uzubbiz»). Xoja Ubaydullohning ruhi Boburga yaqindan yordam bergan, mushkul holatga tushganida esa, unga yordamga shoshilgan.

Bobur Xoja Ahrorni tushida ko'rib, undan madad kutgan paytdan biroz oldin yoniga Qutluq Muhammad barlos kelib, tushida Xoja Ahror uning qayerdaligini aniq aytganini gapirib beradi. Qiziqki, Xoja Ahror ruhi bir vaqtda Boburning hamda unga podshohlikka erishgani xabarini yetkazgan Muhammad barlosning tushiga kirib, voqeadan ogoh etadi. Shu ilohiy, ruhiy holatni tasvirlagan Bobur bunga nechog'li ishongani, ruhlanganini bildirib, shunday yozadi: «Qutluq Muhammad barlos dedikim, Ax-sidin qochib chiqg'anda sizdin ayrila tushganda Andijon keldimkim, xonlar ham Andijon kelibtur. Men tush ko'rdumkim, Xoja Ubaydullo dedilarkim, Bobur podshoh Karnon degan kenttadur, borib ani olib kelingkim, podshohliq masnadi anga taalluq bo'lubtur. Men bu tushni ko'rub, xushhol bo'lub, ulug' xon, kichik xong'a arz qildim, xonlarga dedimkim, mening besh-olti ini, o'g'lum bor, yana bir necha yigit qo'shungiz, Karnon tarafidin borib xabar olayin».

«Boburnoma»da Xoja Ahror shaxsiyati bilan bog'liq yana bir tush tafsiloti bayon etilgan. 1501-yili yosh sarkarda Bobur Samarqandni ishg'ol etishga kirishar ekan, ko'p qiyinchiliklarga duch keladi, bir necha marta mag'lubiyatga uchraydi. Navbatdagi jang arafasida u tush ko'radi. Shu tush bayoni orqali muallif Xoja Ahrori Vali obrazini, uning jamiyatdagi mavqeyini tasvirlaydi. Bobur: «Xojaning olig'a g'olibo betakallufroq dastarxon solmishlar», der ekan, tushdagi bu holatni uning obro'-e'tibori,

mavqeyiga munosib harakat qilinmaganidan dalolat, deb biladi. Avval Xoja dasturxon Bobur tomonidan solingan, deb gumonsirasa, keyin bu boshqa kishining ishi ekanini anglyadi va Boburga lutf ko'rsatib, uni dast ko'tarib, turkiy tilda maslahat beradi («shayx maslahat berdi»). Bobur yozadi: «O'shal necha kunda-o'q Samarqandni oldim». Tush tafsilotidan ko'rinib turibdiki, Bobur Samarqandni qayta qo'lga kiritganini Xoja Ahror ruhi-ning o'zini qo'llaganidan, deb bilgan. Tush «qissa»sining davomida yana ayrim dalillarni keltiradi. Birinchidan, Xoja Ahror yosh Boburga inoyat qilib, dastavval mehr ko'rgizadi («Xoja fahm qilib, bu uzr masmu tushti»). Xojaning unga munosabati shayx maslahati (tariqat shayxi nazarda tutilmoqda — **H.Q.**) orqali yanada oydinlashtiriladi. Umuman, bu tush tasviri, uning mazmuni borasidagi mulohazalari Boburning shayx va ulug' shaxslarning ilohiy qudratiga ishongani, e'tiqod qo'yganini bildiradi.

Mumtoz adabiyotimizda tush mavzuyi tez-tez uchraydi. Ko'pincha bu holat kishi taqdiri, kelajagining bashorati sifatida ifoda topgan. Harholda, tush ko'rish qobiliyati inson ruhiyatining u yashab turgan muhit va atrofdagi kishilar, voqealar bilan bog'liqligi ilmiy isbotlangan. Zayniddin Vosifiy ham «Badoye' ul-vaqoye'»da bir qiziq ma'lumotni keltiradi. 1512-yili, Hirotda safaviylar g'alabasidan so'ng Samarqandni Najmi Soniy bosib olishi haqida dahshatli shov-shuvlar ko'tarilganda Vosifiy tush ko'radi. Vosifiy: «...bu faqirning ro'yosi oynasida g'oyibdan xabar beruvchilar va muayyan mubashshirlar shunday namoyon etdilarki...», deya so'z boshlar ekan, tushida osmon qo'ylari yelinlaridan sut oqib «ko'cha va bozorlardan sut ariq bo'lib oqa boshladi», deydi. Shunda u ertalab turib, Xoja Tabriziy oldiga boradi va tushining ta'birini so'raydi. Xoja tushni: «Sut Muhammad dini-ning nuridir, uning mazmuni shariatning safosidirki, samovot olamidanoil bo'lgandir. Bu farahbaxsh voqea xabari bo'lib, porloq dalil va qat'iy hujjatdirki, bu toifa

(ya'ni Samarqandni bosibolib, shaharni poliz dalasiga aylantirishni istagan Najmi Soniy — **H.Q.**) davlatining yaramas daraxti... xorlik tuprog'iga yiqilgusi», deb ta'bir-laydi. Haqiqatda ham, 1513-yil 27-yanvarda dushman ustidan g'alabaga erishiladi va shu tariqa Vosifiy tushi o'ngidan keladi.

Bobur Xoja Ahrori Vali shaxsiyati yordamida o'z ichki dunyosi, e'tiqodu qarashlarini bir mezonga solibgina qolmay, balki ijodida ham uning ruhidan madad olib, marhamatidan bahramand bo'lganini yozadi. Bobur «Qasidai Burda»ning muallifi o'z asarini yaratganidan so'ng falaj (shol) kasalligidan qutulganini yozadi. Shu bois, bemorlikka uchragan Bobur ham Xoja Ahrorning «Volidiya» risolasini turkiy tilga tarjima qiladi va tarjima tugashi bilan kasallikdan forig' bo'ladi. Tarjima jarayonida u faqat Xoja Ahrorga emas, Abdurahmon Jomiyga ham ixlos bildiradi, zimdan u zotdan ham dardiga shifo tilaydi. Shu bois, tarjimada Jomiyning «Subha» qasidasi bahri — «ramali musaddasi maxbun, arzuz va zarbgohi maxbuni mahzuf» vaznini tanlaydi. Bobur: «Tengri inoyati bila, hazratning himmatidin, panjshanba kuni, oyning yigirma to'qquzida andake afsurda bo'ldi, o'zga bu orizadin xalos bo'ldum», deydi. U tez tuzalganini avvalo Olloh, so'ngra piri Xoja Ahror sharo-fatidan, deb biladi, piring mo'jizakor xislatga egaligiga o'quvchisini ham ishontirishga harakat qiladi va: «O'tgan yil va balki har mahal mundoq orizakim bo'ldi, aqali bir oy-qirq kunga tortti» deb, o'tgan yilgi kasalligining cho'zilganini keyingi safar tez sog'aygani bilan qiyos-laydi.

Aslida, samoviy kuchlarga ishonch tuyg'usi Boburda yoshligidan shakllangan bo'lib, bu uning islom aqidala-riga hamisha sodiq qolgani bilan bog'liq. Masalan, yosh-ligida Andijonni o'z ixtiyorida qoldirish uchun otasi Umarshayx avlodlari bilan toj-taxt uchun talashar ekan, g'animlarining hujumga o'tishmaganini Ollohning inoyati

deb biladi: «Tengri taolokim, o‘z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad be-minnati maxluq rost kelturubdur, munda ham necha ishni bois qildikim, alar (Umarshayx vafotidan keyin Andijonni bosib olish niyatida bo‘lganlar — H.Q.) bu kel-makdin o‘sondilar».

Bobur islom dini bilan bog‘liq qadriyatlarni, voqea-hodisalarni umr bo‘yi mulohaza qilib, idrok etib, hayotiy tajribalariga tayanib, teran e‘tiqod bilan turli mo‘jizalar haqida muayyan xulosalar chiqargan. U G‘azni shahridagi bir chashma bilan qiziqadi va bu haqda tugal fikr aytishdan oldin G‘aznini aylanib chiqqach, «bu chashmadin hech kim nishon bermadi», deydi. Chashmaning mo‘jizakorligiga ishonmagan Bobur u haqdagi bayonini «kitoblarda bitibturlarkim...», deb boshlaydi: «Kitoblarda bitibturlarkim, G‘aznida bir chashma bordurkim, agar najosat va qozurotni bu chashmag‘a solsalar, o‘shul zamon to‘lg‘oq va to‘fon va yog‘in va chopg‘un bo‘lur. Yana bir tarixda ko‘rulubturkim, raayi hind Sabuktiginni G‘aznida muhosara qilg‘onda Sabuktigin buyururkim, bu chashmag‘a najosat bila qozurot solurlar. To‘lg‘oq va to‘fon, yog‘in va chopg‘un bo‘lur. Bu hiyla bila ul g‘animni daf‘ qilur. Men G‘aznida har necha tajassus qildim, bu chashmadin hech kim nishon bermadi». Xondamir ham «Habibus-siyar» da G‘aznidagi bu chashma tarixi haqida Bobur ma‘lumotini keltiradi va u ham bu chashmadan darak topmaganini yozadi.

Ko‘rinib turibdiki, Bobur xalq orasida tarqalgan turli-tuman afsonaga yo‘g‘rilgan sirli hodisalarga aql mezonini bilan yondashib, ularni obdon tekshirgan va shundan keyingina xulosa chiqargan.

Islom olamidagi qarashlar hamisha ikki qutbga bo‘lingan. Birinchi qutbga ko‘ra, diniy aqidalardan inson tarbiyasi uchun foydalanish maqsad qilingan bo‘lsa, ikkinchi qutbdagilar shu aqidalarni shaxsiy manfaatga, muayyan diniy oqim va guruhlarning ustunligiga, odamlar ongini

keraksiz rasm-rusumlarga bo'ysundirishga qaratishni ko'zda tutishgan. Bu masalaning to'g'ri hal etilishi barcha zamonlarda dolzarb hisoblanadi. Zotan, mamlakatimizda istiqloq sharofati bilan ilmiy, amaliy meros targ'ibotida faqat asl islomiy aqidaga tayanib, o'rinsiz ixtiloflarga qarshi bo'lgan Imom Abu Mansur al-Moturudiy ta'limotini o'rganishga katta e'tibor berilgani shu jihatdan g'oyatda o'rinli: «Al-Moturudiy o'z ta'limoti an'analari va ilmiy asarlari bilan Movarounnahr ilohiyot maktabining rivojlanishiga katta ulush qo'shdi. Ilohiyot ilmlarining to'la shakllanib, takomilga yetishishida ularni qayta ishlab chiqib, ma'lum tizimga solishdek katta bir ishni amalga oshirdi... U yaratgan ta'limot islom dinining buyuk aqidaviy oqimlaridan biri sifatida tanildi»*.

Boburning yuqorida keltirgan dalillari bilan Al-Moturudiy qarashlari orasida qanday bog'liqlik bor? «Boburnoma» asari va shoir Boburning ijodiga nazar solsak, buyuk adibning nafaqat islom olamida ahillik, birlikni targ'ib etganiga, balki boshqa dinlar, ularning vakillari bilan ham til topishganiga, murakkab ziddiyatlarni yechish yo'llarini qidirganiga guvoh bo'lamiz. Bobur islomning asl aqidalariga bir umr sodiq qolib, soxtakorlikdan, nizoga eltuvchi dindorlardan uzoq turgan. Bu esa mohiyat e'tibori bilan Abu Mansur Moturudiy ta'limotining amalidir. Quyidagi misollar ham fikrimizga oydinlik kiritadi, degan umiddamiz.

Ma'lumki, fol ekstrasenslik xususiyatlaridan biri bo'lib, kishining ruhiyati, borliqni qay darajada idrok etishi, qabul qilishi, ishonish yoki ishonmasligi bilan bog'liq. Quyidagi misolda Boburning folga to'la ishonganini kuzatamiz. Ehtimol, romchi uning ko'nglidagini bashorat etgani tufayli, Boburda shunday ishonch hosil bo'lgandir. Harholda, u folchining xulosasiga e'tiroz

---

¹ *Shovosil Ziyodov*. «Al-Moturudiy hayotiy va merosi». Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 2000-yil. 21-bet.

bildirmaydi, aksincha, rom ochish jarayonini qiziqish bilan kuzatib, shavq bilan bayon etadi. Bundan tashqari, parchada xalq urf-odati, irimi va san'ati ham o'z aksini topgan: «G'olibo, zuafo orasida fole rasmdurkim, o'g'ul bo'lurmu yo qiz bo'lurmu ekin, debikki kog'azda birida Ali yo Hasan bitib, yana birida Fotima bitib, ikki kulula balchiq ichida qo'yub, ul balchiqlarni bir ayog' suv ichig'a qo'yarlar. Har qaysi burna ochilsa, andin istidlol qilurlar: er kelsa, er bo'lur, qiz kelsa, qiz bo'lur, derlar. Fol qildilar, er keldi. Chun mujda bo'ldi, aning yuzidin-o'q xat bitib yiborduk».

«Boburnoma»dagi turli aqida va mo'jizalarning jonli tasviri diqqatni tortadi. Ayrim mozorot va ziyoratgohlarning soxtaligini isbotlash orqali odamlarni diniy jaholatdan asrashga intilgan Bobur dunyoviy yoki ilohiy voqea-hodisalarga, aqidalarga, avvalo, haqqoniylik nazari bilan qaragan. G'azni qishloqlaridan birida harakatga keluvchi «qabr» sirini ochgan Bobur uni shunchaki inkor etish bilan cheklanmaydi, balki bu nayrangning ilmiy, hayotiy isbotini keltirib, soxtakorlikka qarshi hatto johillar ongida ham nafrat uyg'otib, so'ng bu «ziyaratgoh»ni buzishga amr beradi. Muhimi, u shoh sifatida shunday ma'naviy jasoratga qo'l uradi: «Dedilarkim, G'azning kentlarida bir mazor bordurkim, salavot aytg'och, qabr mutaharrik bo'lur. **Borib mulohaza qilildi**, qabrning tebrangani mahsus bo'ldi. So'ngra ma'lum bo'ldukim, **mujovirlarning tazviri** ekandur. Qabrning ustig'a bir jul'ya yasabturlar, har zamon jul'yag'a tegadurlar, jul'ya tebrangach, qabr tebrangan-dek mahsus bo'ladur. **Nechukkim, kemaga kirmagan el kemaga kirgach sohil mutaharrik mahsus bo'lur**. Buyurdumkim, mujovirlar jul'yadin yiroq turdilar, bir necha salavot ayttilar, qabrda harakate mahsus bo'lmadi. Buyurdumkim, jul'yani buzub, qabrning ustida gunbaz qildilar. Mujovirlarni bu harakattin tahdid bila man' qilildi» (ta'kidlar bizniki — H.Q.).

Uzoq asrlar davomida falakiyot ilmining rivojlanib, munajjimlik shohlar saroyida eng mo'tabar vazifalardan bo'lgani tarixiy risolalardan ma'lum. Temuriylar saltanati davrida, ayniqsa, Mirzo Ulug'bekning falakiyot ilmini rivojlantirgani tufayli bu kasb yanada ko'proq obro'-e'tibor topgan. Bobur ham o'zining yurishlari va sayohatlarida saroy munajjimi xizmatidan foydalangan. «Boburnoma»dagi dalillarning guvohlik berishicha, Bobur uchun saltanatni yaxlit saqlash, maqsad sari dovyuraklik bilan ildam borish har narsadan ustun edi. 1526-yil voqealari tasviridan uning Hindistondagi yurishlari goh g'alaba, goh umidsizliklar bilan kechgani ayon bo'ladi. Ayniqsa, g'anim Bobur turgan joyga yetganda, askarlari «jiba kiyib, otlarga kejim solib, yaroqlanib» urushga hozirlik ko'rayotgan pallada munajjim Muhammad Sharif shumnafaslik bilan yulduzlar Bobur lashkari xavf ostida ekanidan darak berayotganini bildiradi. Shunda munajjim «bashorat»idan Boburning o'ktamligi ustun keladi — u samo yulduzlariga qarab aytilgan «bashorat»ga ishonmaydi. «Muhammad Sharif munajjim shumnafas, agarchi manga aytur yorosi yo'q edi, har kimga yo'luqsa mubolag'alar bila aytur edikim: «Bu ayyomda Mirrix g'arb saridur, har kim bu tarafdin urushsa, mag'lub bo'lur». Mundoq shumnafas nekim surdi, bedil elning ko'nglini ko'prak sindurdi. Aning bu parishon so'zlarig'a go'sh qilmay, qilur ishlarimizni tikilmay, urush ishida bajid va masof qilmoqqa mustaid bo'lduk».

Ko'rinadiki, Zahiriddin Bobur rivoyat va bashoratlarga hamma vaqt ham ishonavermagan, aksariyat vaziyatlarda voqea-hodisalarga o'z nuqtayi nazari bilan yondashgan. Yuqoridagi matnda u «bedil elning ko'nglini ko'prak sindurdi», deydi. «Bedil el» deganda muallif tezda tahlikaga tushadigan, biror voqea-hodisaning mohiyatiga yetib-yetmay o'zini yo'qotib qo'yadigan, ayniqsa, Boburning shaxsiy munajjimi bashoratini eshitganda butkul tahlikaga tushgan kishilarni nazarda tutmoqda. Xullas, Bobur munajjimning «bashorati»ga qaramay,

qat'iy qaror bilan urushga shaylanganini aytadi. Aslida, bunday iroda juda kuchli ruhiy o'zgarishlar, fikrlar qarama-qarshiligi jarayoni zamirida sodir bo'ladi. Biz bir asosga tayanib shunday xulosaga keldik: kishining savodsizligi, turli aqidalarga mukkasidan ketishi uni o'zgalar fikriga ergashadigan, ma'naviy mo'rt va ruhan ojiz qilib qo'yadi. Chunki bunday kimsaning ong umurtqasi bo'sh, har qanday o'zgarishga moyildir. Ana shunday beqaror, murtdalarning «islom jangarilari» niqobidagi kirdikorlariga — istiqlolimizga soya solish yo'lidagi nokasliklariga guvoh bo'ldik.

Zahiriddin Bobur «bedil el» — «yuraksiz el»ni jur'atga, bir maqsad sari birlashishga, Hind elida temuriylar saltanati nomini oqlashga chaqirgan. Garchi ayni da'vat «Boburnoma»da ochiq yozilmagan bo'lsa-da, bu — shoh Boburning qalb nidosi edi. Bu nido adib Bobur dunyoqarashining, shoh Bobur faoliyatining mohiyatini tashkil etadi.

Gulbadanbegim otasining qalb tug'yoni, maqsadini uning Hindistondagi yurishi sarhisobi darajasida ifodalagan. Bunda o'ta murakkab siyosiy, ijtimoiy sharoitda ham o'zini yo'qotmagan sarkarda qiyofasi qad rostlaydi. U Vatani uchun, oliy maqsadi yo'lida jonini berishga hozir, niyatlarining bekam-ko'st inobati uchun bu dunyo rohatidan kechuvchi, hatto o'limga tik qarovchi jangchi sifatida gavdalanadi. Quyidagi satrlarni mutolaa qilgan o'quvchi Shekspir Hamletning «yo hayot, yo mamot» monologini Zahiriddin Bobur hayotidan olib yozmaganmikan, degan xayolga borishi ham mumkin. Gulbadanbegimning bu iqrorida haqiqiy temuriy shahzodaning — umrini hisobsiz jang-u jadallarda o'tkazgan, buyuk imperiyani tiklash uchun hatto jonini ayamagan jasur sarkardaning metin xarakteri butun borlig'i bilan namoyon bo'ladi. Mana o'sha satrlar: «Shuni esingizdan chiqarmangizki, Vatanimiz va shahrimizdan bizni necha oylik yo'l ajratib turibdi. Xudo u kundan asrasin. Agar askarlarimiz bu jangda yengilsa, xudo bizni himoya

qilsin, biz qayerlarda qolib ketamiz? Shahrimiz qayerda, vatanimiz qayerda. Ish ajnabiylar va begonalar qo'liga tushib qoladi. Ahvol shunday ekan, ikki yo'ldan birini tanlab olish kerak. Agar dushmanni o'ldirsak, g'ozi bo'lamiz, agar o'ldirilsak shahid bo'lamiz. Shu har ikkala taqdir ham biznikidir. Bizning ulug' darajamiz va oliy martabamizdir».

Zahiriddin Boburning o'sha paytdagi holatini bugungi kun odamining qarashlari bilan tahlil etishga ma'nan nechog'li haqli ekanimizni bilmadigu, biroq gumroh, «bedil el»ning nazarida el manfaatini ko'zlagan shohdan ko'ra munajjim Muhammad Sharifning fikri tosh bosib turgan vaziyat, bunday vaziyatda Boburning ma'naviy ustunligi, fikriy g'olibligi, shoh sifatida o'zining qarashlarini o'tkazish siyosati kishini hayratga soladi. Shoh Bobur ezgu niyatlarini amalga oshirish uchun so'nggi imkoniyati — so'z boyligi, ta'bir joiz bo'lsa, hamiyatini ishga soladi. Axir, butun umri davomida erishilgan orzular, buyuk saltanatni tiklash maqsadi yakuniy pallaga kirgan bir sharoitda hal etuvchi jangni bir munajjimning bashorati yo'qqa chiqarishi tayin edi. Boburning da'vatiga, qalbnidosiga e'tibor beraylik, kurashga chorlovchi iboralarining, mantiq kuchiga nazar solaylik. Unga qanchalik ruhiy azob, fikriy qiynoq va kasri nafsni yengish evaziga kelgan ekan, bu so'zlar: «Podshoh (ya'ni Zahiriddin Bobur — **H.Q.**), xudo xohlasa, to jon-u tanimizda oxirgi nafasimiz qolguncha urushamiz, jon fidolikda va qon sochishlikda o'zimizni ayamaymiz, agar shu gapdan qaytsak, xotinimiz taloq bo'lsin, deb Qur'on bilan qasam ichdilar».

Hurmatli kitobxon! Ahli ayoli, ayniqsa, Qur'oni karim bilan qasam ichish sodiq musulmon uchun so'nggi qasam! Bundan ortig'i Olloh nomi bilan bog'liq. Lekin Qur'on Olloh kalomi bo'lgani bois, uning muqaddas ismi ham bunda bor. Ushbu qasam va niyatdan so'ng Zahiriddin Boburga Rango Sango ustidan g'alaba nasib etadi. Niyat va imon birligi tantana qiladi.

Bobur xarakteridagi o'ta nozik xususiyatlar aynan shu satrlarda – uning qizi iqrorida teran, ta'sirchan aksini topgan. Bu, aslida, Boburning Hindistonga qilgan yurishining mantiqiy cho'qqisi, umr xulosasi, maqsadining sarhisobi hamdir.

Boburning ilohiy kuchga, uning madadi va g'oyibona ta'sirga ishonishi «Boburnoma» oxirrog'idagi bir voqea – suyukli o'g'li Humoyunning qattiq betob bo'lib yotgani tasvirida, uning dardini o'ziga olib, Humoyun sihat topib, o'zi qattiq og'rib, oxiri vafot etganida ko'rinadi. Shubhasiz, bu misol mehribon otaning aziz farzandiga cheksiz mehridan dalolatdir. Bu misol mulohalarimizga munosib xulosa bo'la oladi.

Bobur umr bo'yi inson ruhiyatiga bevosita ta'sir etuvchi ilohiy qudratga qattiq ishongan. Humoyunning sog'ayishini astoydil tilagan Bobur, butun vujudi bilan uning dardini olishga, hatto bu dard bilan qazo bo'lishiga ham o'zini ruhan hozirlaydi. Boburning e'tiqodi, otalik mehri va o'zi sig'ingan samoviy qudrat birlashib, bu bag'rikeng insonni yiqitadi. Uning ruhi, orzu-umidlari o'g'li Humoyunga ko'chadi. «Boburnoma»dagi bu satrlar ichki kechinmalar, mehr va sadoqatning yorqin ifodasidir. Ollohning mavjudligi va qodirligiga astoydil ishonib, qalban tan bergan inson o'z niyatiga yetishi mumkinligini Bobur o'ta ta'sirli ifodalagan: «Mir Abdulqosimkim, ulug' kishi edi, arzg'a yetkurdikim, ush-mundoq dardlarg'a darmon budurkim, yaxshi nimar-salardin tasadduq qilmoq kerak. Toinki Tengri taolo sihat bergay. Mening ko'nglumga keldikim, Muhammad Humoyun(ning) mendin o'zga yaxshiroq nimarsasi yo'q. Men o'zum tasadduq bo'layin, Xudoy qabul qilsun. Xoja Xalifa, o'zga muqarrablardin arzg'a tegurdilarkim, Muhammad Humoyun sihat topar, siz bu so'zni nechun tilingizga kelturasiz. G'araz budurkim, dunyo molidin yaxshisini tasadduq qilmoq kerak. Bas, o'shal olmoskim, Ibrohimni urushida tushub edi, Muhammad Humoyung'a

inoyat qilib edingiz, tasadduq qilmoq kerak. Tilga keldikim, dunyo moli aning ivazig'a nechuk bo'lg'ay, men aning fidosi qilurmenkim, hol anga mushkul bo'lubtur. Va andin o'tubturkim, men aning betoqatlig'ini toqat kelturg'aymen. O'shal holatga kirib, uch qatla boshidin o'rgulub, dedimkim, men ko'tardim har ne darding bor. O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qo'pti. Men noxush bo'lub yiqildim».

Keyingi paytda dunyoning turli nuqtalarida ekstrasenslar va ruhshunoslarning har xil usullarda faoliyat ko'rsatishi, bir-biridan olisdagi ikki kishining bir xilda fikr yuritishi, uzoq masofadan turib ta'sir o'tkazib, bemorlarni davolashlar kundalik hayotimizga kirib kelmoqda. Telepatik hodisalar ko'pincha (telepatik sezgilari o'ta kuchli shaxslarni hisobga olmaganda) shu hodisalar bilan bevosita bog'liq kishilarning ruhiyati, dunyoqarashi, jamiyatdagi o'rnining yaqinligida, bir masala va bir mavzuda fikr yuritishning har ikkala kishida bir vaqtda sodir bo'lishida ko'rinadi. Bunday holat bayoniga «Boburnoma»da ham duch kelamiz.

Bobur tomonidan Badaxshonga hokim etib jo'natilgan Humoyun otasidan ko'ngli notinch bo'lib, sog'inchdan bezovtalanadi. Shunda u o'z o'rniga kuyovi mirzo Sulaymonni vaqtincha qoldirib, Ograga otasi diydoriga shoshiladi. Humoyunning kirib kelishini ilgaridan sezganini Bobur quyidagicha tasvirlaydi: «Bir necha kunda dor ul-xilofa Ograga yetib, o'shul soatkim, biz aning **onasi bilan otini tutub**, so'zlashib o'lturub edukkim, yeta-o'q keldi. Ko'ngullar gul yanglig'ochilib, ko'zlar chirog'dek yorudi».

Zayniddin Vosifiyning «Badoye' ul-vaqoye'» asarida telepatik holatning juda bir kamyob misoli keltirilgan. Vosifiy hikoya qilishicha, bir adabiy davrada Keldimuhammad Sulton Vosifiy va Qatiliyga Abdurahmon Jomiyning devonidan diqqatga loyiq o'nta she'r tanlashni

topshiradi. Vosifiy va Qatiliy har qaysisi mustaqil ravishda Jomiy she'rlaridan namunalarni tanlab, uch kundan so'ng olib kelib ko'rsatganlarida, ular tanlagan o'nta she'r mutlaqo bir xil chiqadi va Vosifiy bu nodir telepatik holatni quyidagicha tasvirlaydi: «Mavlono (Qatiliy — H.Q.) Mavlaviy (Abdurahmon Jomiy — H.Q.) kulliyotini olib uyiga ketdi va uch kundan keyin u ham o'n parcha she'rni tanlab keldi. Ochib qarajak, Qatiliyning Jomiy kulliyotidan tanlagan parchalari men tanlagan 10 she'riy parchaning o'zginasi edi. Bu — dunyoda sodir bo'ladigan ajoyib tasodiflardan biri edi».

Xullas, Boburning falakiyot ilmi va ilohiy qudratga oid qarashlari g'oyat teran va ibratlidir.

3. «Boburnoma»da tabiat va muhit in'ikosi

«Boburnoma»ning nasriy asar sifatidagi qimmatli jihatlardan biri unda insonning tabiat bilan bog'liqlikda tasvirlanishidir. Bobur tabiat go'zalligi haqida gapirganda, albatta, uning muayyan hududning relyefi, tuproq tarkibi, nabototi haqida ham fikr bildirib, o'quvchi tasavvurini boyitadi, jonli va jonsiz mavjudotning mutanosibligi, o'zaro bog'liqligini ta'kidlab, borliqni asrash haqida qayg'uradi.

«Boburnoma»da Hindistondagi hayvonlar haqida so'z yuritilarkan, ular yashaydigan iqlim sharoiti, joyi, oziqlanadigan o'simliklar haqida ma'lumotlar berib boriladi. Bobur ijodining jug'rofiyaga doir jihatlarini tadqiq etgan olim H.Hasanov yozadi: «Bobur stiliga yana shu narsa ham xarakterliki, u o'zi ko'rgan joyni, o'zi guvoh bo'lgan voqeani «ko'rdim», deydi. Boshqalardan eshitgan bo'lsa, «derlarkim», «andoq rivoyat qilurlarkim», «bo'lur emish» iboralari bilan izohlaydi. Bu real tasvir Bobur ijodiga husndir»*.

¹ H.Hasanov, «Zahiriddin Muhammad Bobur». Toshkent, «O'zbekiston» nashriyoti, 1966, 38-bet.

Darhaqiqat, «Boburnoma»dagi aksar ma'lumotlar muallifning o'zi bevosita ishtirok etgan yoki ko'rgan, yoxud eshitgani asosida bayon etilganki, ular muallifning tabiat va borliqqa munosabati orqali dunyoqarashini teranroq tahlil etish imkonini beradi.

«Boburnoma»da tabiat manzaralarining haqqoniy, jonli tasviriga oid misollar ko'p. Ular chuqur bilim va turli fan sohalaridan keng ma'lumotga ega kishining xulosalaridir. Mazkur tasvirlar muayyan o'lka, mamlakat, shahar, qishloq haqidagi mushohadalar yakunida yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Amudaryodan o'tib, Kobul shahriga kirib borgan Bobur uning tasvirini shu darajada boy va sermazmun aks ettirganki, bu kishini hayratga soladi. Tasvir keng qamrovli bo'lishiga qaramay, bir mavzu ikkinchisiga xalal bermaydi, bayon esa qisqa va aniq. Muallif «Kobul viloyati to'rtunchi iqlimdir», deb so'z boshlar ekan, avvalo, uning Yer kurrasidagi mavqeyini ilmiy jihatdan belgilaydi. Har bir jumla, ibora ilmiy asosga ega («Shimoli Qunduz va Andarob viloyatidir. Hindukush tog'i vositadir. Janubi Farmul va Nag'ar va Bannu va Afg'onistondur»). Bunday ilmiy talqin bevosita bugungi Afg'oniston deb atalmish mamlakat tarixiga ham daxldor. Chunki Bobur davridagi «Afg'oniston» hozirgi hududni egallamagan, davlatning nomi ham «Afg'oniston», deb yuritilmagan. «Boburnoma»dagi «Afg'oniston» o'sha payt yashagan afg'on pashtunlarining joylarini anglatadi (bugungi Qandahor, Paktiya, Lo'gar, Jalolobod va boshqa joylar). Boburning Hindukush tog'ini «vosita» deyishida ham jon bor. Haqiqatda, bu eng baland va qorli tog' Xuroson o'lkasini janubdagi afg'on, baluj va hindlar yashaydigan o'lkalardan ajratib turgan, uni oshib o'tadiganlar uchun vosita — ko'prik vazifasini bajargan.

Bobur Kobulning jug'rofiy mavqeyini ta'riflagandan so'ng boshqa joylar tasviriga ko'chadi, hech narsa uning nazaridan chetda qolmaydi: na tog' etaklarida Shohi

Kobul tomonidan qurilgan imorat («Shohi Kobul imorat qilgani uchun bu tog'ni Shohi Kobul derlar». Bunda muallif hatto joy etimologiyasiga e'tibor bergan), na unda qurilgan sug'orish inshootlari («mening amakim Ulug'bek mirzo zamonida Vays atka mirzoning atkasi bu tog'ning domanasida bir ariq chiqaribtur. Domanadag'i bog'ot tamom bu ariq bila ma'murdur»), na Kobul shahrining ko'rki bo'lgan Kobul arki («yozlar Kobulda shimoliy yeli kam emastur... Arkta shimol sari darichaliq uylar asru xushhavodur») va boshqalar.

Boburning o'zi yaratgan bir bog' tasviriga e'tibor beraylik. Unda muallifning tabiatga oshiqligi, yaratuvchilik ruhi, imkoni boricha har bir borgan joyini obod etishga intilganini ko'ramiz. Balki bu bog'ni yaratishda unga amakisi Ulug'bek Mirzoning Kobulda qazgan arig'i ibrat bo'lgandir. Odinapurdagi bu bog'ga nayshakar olib kelib o'stirishni tajriba qiladi, banan daraxti ko'chatini ham birinchi bo'lib shu boqqa o'tqazadi. Bu — Bobur faoliyatining bir tomoni. Muhim jihati — tasvir obyektining mantiqiy barkamolligi, kompozitsion butunligidir. Muallif oldin bog'ning mavqeyi, qurilgan yili, qaysi tarixiy voqea sodir bo'lganda ko'chat o'tqazilganini bayon qilib, keyin bog'ni jug'rofiy tomondan ta'riflaydi. Bobur uchun tabiatning nash'u namosi oqar suv bilan bog'liq. Shu bois, uning uchun bog'ning eng afzal tomoni «bir tegirmon suyi bu bog'ning o'rtasidan va bog'ning ichidagi pushtasining ustidan hamisha joriy»ligida. Bog'ning qolgan jihatlari ana shu imkoniyat bilan bog'liq. Muallif o'quvchini bog' aro aylantirib, «ayni yeri»ga yetaklaydi va diqqatni shunga qaratadi. Tasvirning tadrijiy mukammalligiga erishganidan so'ng, «xeyli yaxshi bog' voqi' bo'lubtur», deydi.

«Boburnoma»ning Afg'onistonga oid qismida muallif Bog'i Vaf o tasviriga alohida to'xtaladi va Hindistonga safar taraddudida Humoyun mirzo tufayli shu bog'da to'xtadik deb, davom ettiradi: «Bog'i Vafoning haddi va

hududi va safo latofati bu tarixda (ya'ni «Boburnoma»-da — **H.Q.**) mukarrar mazkur bo'lubtur. Asru safoliq bog' voqi' bo'lubtur. Har kim **xaridorlik ko'zi bila ko'rsa**, bilgaykim, ne turluk yerdur». Ushbu parchadagi bir iboraga diqqatni tortmoqchimiz. Bobur o'quvchini Bog'i Vafo haqida asarining tegishli joyida to'xtalib o'tgani va mavzu tafsilotini bu o'rinda keltirish uslubiga mos kelmasligini zimdan bildirmoqda, bog'ning tuzilishi, go'zalligi va hashamatiga e'tiborni tortmoqda. «Boburnoma» — muallifning hayotdagi barcha voqea-hodisalar va narsalarga «xaridorlik ko'zi bilan» qarashi kitobidir.

Zahiriddin Boburning Kobul hududida yashovchi aholi tili, elati, millati va etnik tarkibi haqidagi ma'lumotlari bugun ham ulkan ilmiy qimmatga ega. Haqiqatan, Buyuk Ipak Yo'lida joylashgan, arab va mo'g'ul istilosini boshidan kechirgan, o'sha davrda katta savdo markazi bo'lgan bu mintaqa va uning markazi Kobulda turli tilda so'zlashuvchi ko'plab millat-u elatlar o'troq holda yashagan. Biroq bu xususiyatni ziyrak anglab, alohida tasvirlash, ilmiy xulosa chiqarish muallif uslubini boshqa adiblarnikidan ajratib turadi: «Muxtalif aqvom Kobul viloyatida bordur. Julgasida va tuzlarida atrok va aymoq va a'robdur. Shahrida va ba'zi kentlarida sortlardur. Yana ba'zi kentlarida va viloyotida pashoyi va parojiy va tojik va baraki va afg'ondur. G'arbiy tog'larida hazora va nakdariydur...

O'n bir-o'n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo'g'uliy, hindiy, afg'oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg'oniy. Muncha muxtalif aqvom mutag'oyir alfoz ma'lum emaskim, hech viloyatta bo'lg'ay».

Shundan so'ng Bobur Kobul atrofidagi shahar va qishloqlar haqida batafsil ma'lumot beradi. Ularda ham ilmiy tahlil, badiiy tasvir yetakchilik qiladi. Shu bois, biz Kobul haqidagi tasvirga kengroq to'xtaldik. Samarqand,

Farg'ona, Andijon, O'sh, Hindiston kabi shahar va mintaqalar ham Bobur tomonidan shunday keng, har tomonlama tasvirlangan.

Bobur biror mintaqa, joy haqida gapirganda, uning tabiatini tasvirlash bilan cheklanmaydi. O'zi shohid bo'lgan voqealar, tabiatning go'zal manzaralarini inson turmushi lavhalari bilan uyg'unlikda aks ettiradi. Bu «Boburnoma» sahifalarini shirali va mazmundor satrlar bilan boyitgan. Fikrimiz isboti uchun ularni Abdurazzoq Samarqandiyning ijodidan olingan misol bilan qiyoslaylik. Abdurazzoq Samarqandiy «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» asarida 1426-yilgi voqealar haqida yozarkan, sovuq qish havosini quyidagicha tasvirlaydi: «Yo'lda sovuq va qor shu qadar zo'rayib ketdiki, tahrir qalamining tili sharhlabyozishga o'zligidan barmoq uning bayonini ado eta olmay (tashlab) ketdi». Bu parchada muallif sovuqning qattiqligini tasvirlashga qalami o'z qolganini aytib, qahraton qishni shunday ifodalash bilan cheklanmoqda, xolos.

Abdurazzoq Samarqandiy tomonidan tasvirlanmay, «qalami o'z» qolgan qish manzarasi Bobur tasvirida go'yo to'ldirilgandek bo'lib tuyuladi. Manzarada inson va tabiat injiqligi o'rtasidagi kurash qor bo'roni bilan odamlar sabot-matonati, mashaqqatlar evaziga tabiat qarshiliklarini yengishi ochib berilganini ko'ramiz: «Qutiy degan havolg'a kelduk. Ushbu kun g'aribchopqun bila qor yog'ar edi. Andoqkim, borchag'a o'lum vahmi bo'ldi. Ul el tog'dag'i g'or va kovaklarni havol derlar; bu havolg'a yetganda chopqun behad tez bo'ldi. Ushbu havol qoshida-o'q tushuldi. Qor uluq, yo'l yakraha, tepilgan-bosilgan yo'l bila ham ot ba hiyla boradur. Kunlar g'oyat qisqaliqqa ilgarigi kishi yorug' choqta havol olig'a keldilar. Namoz shom, namoz xuftang'acha el kela qoldi. Andin so'ngra turg'on yerda-o'q tushti. Ko'p el ot ustida-o'q tong otturdi, havol torroq ko'rundi. Men havolning og'zida kurak olib, qor kurab, o'zimg'a bir takiya miq-

dori yer yasadim, qorni ko'kugacha qozdim, hanuz yerga yetmaydur edi. Bir nima yelga panoh bo'ldi, o'shanda-o'q o'lturdum...».

Tabiat hodisalarini har kim o'zicha ko'radi, o'zicha idrok etadi. Lekin ko'pchilik ko'rganlarini tez unutadi yoki ko'rganicha e'tibor qaratmaydi. Adib, san'atkorning oddiy kishilardan farqi ham shundaki, u o'quvchi diqqatini nozik jihatlarga, tabiat, atrofimizdagi mavjudot va sodir bo'ladigan voqealarga kengroq jalbetadi. Geologiya fanida berilgan ma'lumotga ko'ra, yosh tog'larning tepasidan pastga qarab mayda toshlarning to'kilishi kuzatiladi. Bobur yozadi: «Bu ikki dasht(Dashti Shayx va Parvon)ning orasida bir kichikrak tog' tushubtur, bu tog'da bir parcha qum tushubtur, tog' boshidin tubigacha Xoja Regiravon derlar. Yozlar derlarkim, naqora va duhul uni bu qumdin kelur». Bobur «naqora va duhul uni» kelishini eshitmagan, shuning uchun ishonqiramay «derlarki» deb, odamlardan eshitganini bildirmoqda. Aslida bu gap rost bo'lishi ham mumkin. Kamina Afg'onistonning Toshqo'rg'on shahri atrofidagi nisbatan yosh tog'lar qullasidan doimo shag'al toshlar to'kilib turishi, o'ziga xos tovush chiqarishining guvohi bo'lganman. Mahalliy aholining aytishicha, bu tovush ikki tog' orasidagi daraga «oqib» tushgan toshlarning bir-biriga urilishidan hosil bo'lar ekan.

Zahiriddin Boburning tabiat va borliqni tasvirlashida kishiga zavq beruvchi manzaralar talaygina. «Boburnoma»ni mutolaa qilgan bugungi o'quvchi ham ularning jozibasiga, haqqoniyligiga tan bermasdan iloji yo'q. «Boburnoma»dagi lolalar va ularning xillari haqidagi ma'lumotlar fikrimizga dalildir. O'quvchida beixtiyor Dashti Shayx va Parvonning «bir parcha yeridagina» o'sadigan «sadbarg lola»ni o'z ko'zi bilan ko'rish ishtiyoqi tug'iladi. Lola adibning asosiy tasvir mavzuyi bo'lib, unda Boburning hayotga mehri, tabiat mo'jizasidan lazatlanishi va ilmiy xulosalari mujassam. Ayni shu kabi

mushohadalar «Boburnoma» shuhratini oshirgan, muallif uslubining o'ziga xosligini ta'minlagan. Muallif dastlab «rango-rang» «har nav'» lola haqida gapiradi. Bir qaraganda, bu ikki ibora sinonimga o'xshaydi, aslida esa — boshqacha. Birinchi ibora lolaning turli ranglarini, ikkinchisi — uning navini anglatmoqda. Bobur erinmay lola navlarini sanabchiqadi va ular «o'ttiz ikki-o'ttiz uch nav», degan xulosaga keladi. Bu xulosadan o'quvchi bir xil nav', ammo turli rangdagi lolalar soni ko'paytirib ko'rsatilibdi, degan fikrga bormasligi uchun: «g'ayrimukarrar lola» iborasini ilova qiladi. Demak, lolalar nav jihatidan aynan bir xil emas, balki betakroridir. Sanalgan o'ttiz uch navga kirmaydigan yana bir nav bor — «lolayi gulbo'y». Boburning bu navni ajratib ta'kidlaganining boisi shundaki, har qanday lola xushbo'y hidga ega emas. «Lolayi gulbo'y» esa o'zgacha, xushbo'y. Bobur va uning hamrohlari bu navni shunday atashgan. Sad barg lola hamma joyda o'savermaydi, Dashti Shayxdagi mo'jazgina yerda unadi. Xullas, bu parchada Boburning badiiy talqini, tabiatni teran idrok etishi yana bir karra namoyon bo'lgan: «Bu domana(Dashti Shayx — **H.Q.**)da rango-rang har anvo' lolalar bo'lur. Bir qatla sanattim, o'ttuz ikki-o'ttuz uch nav' ***g'ayrimukarrar lola chiqti***. Bir nav' lola bo'lurkim, andin andak qizil gul idi kelur, lolayi gulbo'y der eduk. Dashti Shayxta bir parcha yerda bo'lur, o'zga yerda bo'lmas. Yana ushbu domana Parvondin qo'yiroq sad barg lola bo'lur, ul ham bir parcha yerda G'urband tangisining chiqishida bo'lur».

Zahiriddin Muhammad Bobur behisobjang-u jadallardan, saroy ichidagi ig'vo-kuduratlardan toliqqan paytlarda ko'pincha tabiat sayriga chiqqan, betakror mo'jizalarga boqib rohatlangan, yuqorida ko'rganimizdek, lola sayrida bo'lib, o'zi sezmaganda bizga «Boburnoma»ning oltin sahifalarini in'om etgan. Bu sahifalar tabiat muxlisining shunchaki oddiy kuzatishlari emas, balki yetuk olim, yuksak mushohadakor adibning o'ta nozik estetik didi, teran

tafakku rining mahsuli. Ularda o'quvchi Bobur yuragining sasini, imkon qadar musaffo havodan nafas olib, ko'zni yumibrohatlanish kayfiyatini kuzatadi.

Xuddi shunday holatlarda, shubha yo'qki, shoir hayot nashidasini surib, o'tkinchi umrni imkon qadar xush o'tkazish lozim, degan kayfiyatda g'azallar bitgan. G'azallarida u yurt olish, shahzodalarni insofga chaqirish, mamlakat iqtisodini yuksaltirishdek tashvishlardan uzoqroq. Bunday damlarda u na maslahatgo'y vazir, na nasihatgo'y shayxulislom va na o'zga hamrohu do'stlarga muhtoj. Unda oddiy insoniy kayfiyat ustun. May sarxushligi, boda kayfi, yor jamoli, mutrib chertayotgan dutorning sehrli ohangi qalbini maftun etgan. Goh-gohda, ahyonda nasib etadigan bunday damlarda tabiat mo'jizalaridan yosh boladay quvonish baxtiga muyassar bo'lgan nozikta'b zot quyidagi dilbar g'azalida dil izhorini yanada ravshan oshkor etgan:

*Yoz bo'ldiyu bo'ldi yana jannat kibi yozi,
Xush ul kishikim aysh ila o'tgay qishu yozi.*

*Dutora uni ayshu farog'atni berur yod,
Mutribg'a quloq tutki, ne der nag'mada sozi.*

*Chun qiblam erur yor, qilay qoshida sajda;
Nosih so'zin naylay, emas so'zi namozi...*

«Boburnoma»da muallif o'quvchiga uncha tanish bo'lmagan ma'lumotlarni iloji boricha kengroq yoritishga uringan. Bu, birinchidan, muallifning o'zi bilmagan narsalarni sinchkovlik bilan o'rgangani alomati bo'lsa, ikkinchidan, o'quvchini tabiat mo'jizalari bilan tanishtirish, uni tabiatning rang-barang olamiga olibkirish ishtiyoqidandir. Shu bois, Bobur har bir voqea va narsaning nozik, kishini hayratga soluvchi tomonlarini alohida bo'rttirib ko'rsatishga harakat qilgan. Xususan, u kadhal

mevasi haqida ma'lumot berar ekan, daraxtning bahaybatligi va mevasining bemazaligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, mevaning «xeyli chaspandadur, chaspandalig'idin ba'zi ilikni, og'izni yog'lab yer erishlar», degan fikrni keltirib, o'quvchi tasavvurini kengaytiradi: «Yana kadaldur. Bu g'arib badhay'at va badmaza mevadur, biaynihi qo'yning qornidurkim, kepadek qorinning ichi tashqari bo'lg'ay. Mazasi dil ochur chuchukdur, ichida fundukdek-fudukdek donalari bor. Xurmog'a filjumla shabohati bor. Muning donalari girddur, uzun emastur. Bu donalarning xurmodin yumshoqroq go'shti bor, ani yeydurlar, xeyli chaspandadur, chaspandalig'idin ba'zi ilikni, og'izni yog'lab yer erishlar. Ham daraxtning shoxida bo'ladur, ham tanasida, ildizida ham bo'lur emish...».

«Boburnoma»da Hindistonda muallif tomonidan tokzorlar barpo etilgani, qovun ekish va yetishtirish tajriba qilingani haqida ham o'qiymiz. Bobur Hindistonda qovun va uzum yetishtirish mumkin emasligiga ishonmaydi, ularning bu o'lkada yo'qligini yerli aholining hafsalasizligidan, deb biladi. Natijada o'zi ishga kirishadi: «Balxiy polizkorni qovun ekkali qo'yulub edi. Bir necha qovun saxlag'on ekandur, kelturdi. Xeyli yaxshig'ina qovunlar edi. Bir-ikki buta tok «Hasht behisht» bog'ida ekturub edim, aning ham yaxshig'ina uzumlari bo'lub edi. Shayx Go'ran ham bir sabad uzum yiborib edi, yomon emas edi. Hindistonda qovun, uzumning muncha bo'luridin filjumla xursandlig'e bo'ldi».

Boburning tok ektirib qovun polizi yaratish niyati atrofidagi kishilarga ham ayon bo'lgan ko'rinadi. Hindistonning «Hasht behisht» bog'i tomoniga Boburning kelganini eshitgan bog'bon (Shayx Go'ran) va polizchi (Balxiy) unga qovun va uzum peshkash qilganlar. Tuhfa o'z vaqtida berilgan va Bobur uni qadrlab, qoniqqan: («filjumla xursandlig'e bo'ldi»). Biroq tajribaning ilk natijalari — bu ne'matlar, bizningcha, uncha mazali

bo'lmagan. Chunki ularning ta'rifida Bobur uslubiga xos sifatlovchi iboralarni ko'rmaymiz. Qovunni «xeyli yaxshig'ina», uzumni «yomon emas edi», degani bu ne'matlarning asl sifatiga emas, tajribaning natijasiga berilgan baho edi. Baribir, bu parcha Boburning tabiat injiqligi ustidan g'olibligi, ijodkorligining samarasi sifatida qadrli.

Vatanga bo'lgan muhabbat hamma vaqt ham kishida tuproq, umuman, tug'ilgan yurt, el timsolida gavalanavermaydi. Kishi ma'shuqasini faqat jisman sevib, eslash bilan cheklanmay, uning xatti-harakatlari, kiyimlari, yurgan ko'cha-yu xiyobonlarini ko'z oldiga keltirib, shularga-da hissiyotini bog'laydi, eslaydi. Zotan, Hindistonda Bobur shunchaki umumiy havas bois tokzorlarni, polizni rasm etishga kirishmagan. Tabiatning bu ne'matlari shoh Boburga Vatan timsoli, ramzi bo'lib qolgan. «Boburnoma»dan Andijondan keltirilgan qovun, uzumni ko'rib Boburning ho'ngrab yig'laganini bilamiz. Vatanning ramzlari uzoq vaqt unga orom bermagan, chog'i. Oxiri tajriba qo'llashga — Hind tabiatiga yangilik, o'zgartirish kiritishga jazm etgan. Quyidagi fard esa Boburning bu kayfiyatini yanada oydin ifodalagan:

Qovun birla uzumning hajrida ko'nglumda

g'am har so',

Oqar suvning firoqidin ko'zumdin har dam oqar suv.

«Boburnoma»dagi yana bir tasvirni kuzataylik: «Yana bir mahvadur, gul chikon ham derlar. Muning daraxti ham xeyli bolida bo'lur. Hindiston elining imoratlari aksar mahva yig'ochidindur. Mahvaning gulidin araq tortarlar va gulini mavzdek qurutib yerlar va araq ham tortarlar. Filjumla kishmishga shabohati bor. Badmazalig'i bor. Gulining o'li ham yomon emas, yesa bo'lur. Bu ham sahroyi bo'ladur. Mevasi bemaza bo'ladur. Donasi uluqroq, terisi yupqa, muning donasining mag'zidin yog'

ham tortarlar». Ushbu hayotiy tasvirning o'zi muallifning yuksak badiiy san'atidan darak beradi. Bir daraxt va uning mevasi haqida qanchalik keng ma'lumot berilgan! Boshqa narsalar tasvirida kuzatganimiz kabi, bu gal ham Bobur mahva daraxti mevasi ta'rifida uning kishi uchun zaruratini mezon qilib oladi. Bobur fikriga asoslansak, bu daraxtning turgan-bitgani foyda, chiqitga chiqadigan joyi yo'q. Cho'pidan mahalliy aholi imorat qurishda foydalanadi, gulidan araq oladi yoki quritib yeydi, agar quritishga fursat bo'lmasa ho'lligida ham yesa bo'ladi, deydi muallif. Mahvaning danagi ham bekorga ketmaydi — undan yog'olinadi. Ijobiy xususiyatlari qatori bu daraxtning kamchiligi ham Bobur nazaridan chetda qolmagan. U o'z uslubiga sodiq qolib, har bir narsaga turli tomondan yondashib aytadi: «badmazalig'i bor».

Jahon adabiyotining ko'plab mashhur adiblari asarlarida ov manzaralari tasvirini o'qiganmiz. I.Turgenev, L.Tolstoy, G.Mopassan, E.Xemenguey asarlaridagi ov va ovchining psixologik kechinmalari tasviri fikrimizga dalildir. Sharq mumtoz adabiyotida esa bu mavzu G'arb adabiyotidagidan ancha ilgari paydo bo'lgan. Firdavsiyning «Shohnoma», Nizomiyning «Xamsa», Navoiyning «Xamsa», Muhammad Solihning «Shayboniynoma», Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» kabi asarlarida bu mavzu atroflicha yoritilgan. Bu asarlar sujeti asosida yaratilgan miniatura san'ati namunalari ham fikrimizni tasdiqlaydi. Hech mubolag'asiz aytish mumkinki, Zahiriddin Boburning «Boburnoma»sidek ov mavzuyiga keng e'tibor berilgan asar kamdan kam topiladi. Undagi tasvirlar jonliligi, real, aynan hayotning aksi ekanligi bilan kishi diqqatini tortadi.

Biz Zahiriddin Boburning ov va ovchilikka doir qarashlarini tahlil usulimizdan biroz chekingan holda, ya'ni kengroq, batafsil, analitik tahlil orqali yoritishni ma'qul ko'rdik. Bu usul, nazarimizda, Bobur nasri poeti-

kasining ayrim qirralarini batafsilroq ochib berishidan tashqari, muallifning ichki olami, ruhiy tug'yoni, tabiat va inson o'rtasidagi mutanosiblik, g'ayri mutanosiblik, hayvonot, qushlar va baliqlar xatti-harakati kabi hali biz payqamagan, e'tiborimizdan chetda qolgan jihatlarga diqqatimizni tortadi.

«Boburnoma»dagi ayrim parchalarni hijjalab o'rganmasak, oldimizga qo'ygan maqsadimiz yuzaga chiqmaydigandek, nazarimizda. Bizning bunday tahlil usulini tanlaganimiz boisi shundaki, ov temuriylar xonadoni uchun shunchaki ko'ngilochar mashg'ulot bo'lmay, balki mardlik, shijoat, topqirlik, turli jonzotlar psixikasini bilish maktabi ham hisoblangan. Boburning bu boradagi bilim va tajribasi faqat adib yashagan davrda emas, balki bugungi kunda ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Qush, baliq ovining mufassal bayoni bu mashg'ulot bilan mutlaqo shug'ullanmagan kishida ham, «Boburnoma» muto-laasidan so'ng, juda katta qiziqish uyg'otishi tayin. Bu — masalaning bir tomoni. Quyida keladigan parchalar misolida Boburning nasrdagi mahoratini belgilash niyatidagi tadqiq esa asl maqsadimizga kiradi. Shu bois, adib ishlatgan har bir so'z, ibora, jumla, ularning mantiqiy yaxlitligi tahlilimiz obyektiga aylanadi. Shu tarzda Boburning so'z boyligi, san'atkorligi uning tabiat olami haqidagi bilimi bilan uyg'unlikda ko'rib chiqilib, muayyan xulosalarga kelinadi.

«Boburnoma»da ov manzaralari sodir bo'lgan va tasvirlangan voqeaning tabiiyligi, haqqoniyligidan tashqari, ularning mufassal bayon etilgani bilan ham qimmatli. Yana bir muhim jihati shundaki, shoh va adib Bobur turli millat-u elat vakillarining ov usullari, ov asbob-anjomlarini shunchalik batafsil tasvirleydiki, o'quvchi mazkur ashyolarni o'zi bimalol tayyorlashi ham mumkin. Qolaversa, ov jarayonlari tasvirida insonning tabiat, hayvonot va o'simlik dunyosi bilan uzviy munosabati san'atkorona ko'rsatib berilgan. Inson fe'l-atvoriga

xos botirlik, qo'rqoqlik, ikkilanish, tez xulosa chiqara olish yoki buning aksi, sheriklariga yordamga kelish yoki o'z jonini asrashga urinish, sabr-chidam bilan ovlanadigan qush, hayvonni kutish yoki chidamsizlik qilib ovni tark etish va boshqalar bunga misoldir. Bulardan tashqari, yana bir nozik jihat bor: ov obyekti bo'lgan hayvon, qush, baliqning odam ongi, harakati oldida ojiz qolishi, o'zini asrash xususiyatini zohir etishi kabi harakatlar ham Bobur tomonidan diqqat bilan kuzatilgan.

Biz quyida shu poetik mahorat haqida so'z yuritamiz.

Jangu jadallardan charchagan Bobur dam olish uchun ko'pincha ov tashkil qilgan. «Boburnoma»da atayin tashkil etilgan ov manzarasi tasviri kam uchraydi. Aksincha, muallifning turli yurtlarni kechganda yo'l-yo'lakay uchragan hayvonlarni ovlagani tasviriga ko'proq duch kelamiz va ular jonli, hayotiy chiqqan. Ularda to'satdan ro'para kelgan ovchi bilan hayvon yoki parranda harakatlari tabiiy ifodalangan. Bobur turli yurt va elatlar, shahar va tog'lar haqida hikoya qila turib, to'satdan to'qayzorda oyoq ostidan chiqib qolgan hayvon, qush, ilon va boshqa mavjudotlarga to'qnash kelganini aytadi va bu manzaralarni qanday ko'rgan bo'lsa shunday tasvir laydi. Bunday vaziyatlarda muallif hikoya qilayotgan mavzuyini to'xtatib, vaqtni g'animat bilib, qiziqarli ov jarayonini tasvirlab ketadi. Bu, aslida, «Boburnoma» muallifi uslubiga xos. Asarda ov tasviri uchungina shunday uslub qo'llanilgan deyish noto'g'ri, albatta. Bobur muayyan voqea bayoni davomida qiziqarli, kutilmagan hodisani tasvirlaganki, bu «hikoya ichida hikoya» usulini vujudga keltirgan.

Mana, kutilmagan bir ov tasviriga e'tibor beraylik. Zahiriddin Bobur Sind daryosi yoqalab lashkarlari bilan borayotir. Tabiat go'zalligi kishi ko'nglini maftun etadi, Bobur kayfiyatida ham Ollohning bunday mo'jizasidan imkon qadar bahramand bo'lish zavqi kuchli: «O'rdu yovug'ida bir balandi ustida o'lturub, gulzor tafarruji qil-

duk. Tarrohliq qilg'andek bu tepaning olti tarafida bir daf'a sariq va bir daf'a arg'uvoniy gul xat-xat musaddas shaklda ochilibtur». Tasavvur qiling, jang-jadallardan charchagan, uzoq yo'l azobi tinkasini quritgan shoh Bobur bir lahza bo'lsa-da gulzorlar chiroyidan mast, tabiat og'ushida orom olmoqda. Saharlab «daryo yoqasidin bir sher g'irqirab chiqti...». Ana shu iboradan so'ng «Boburnoma»dagi tabiat manzarasi o'rnini ov tafsiloti egallaydi. O'quvchi bexosdan shiddatli kurash jarayonini, o'z navbatida, kuchli hayvonning jon talvasasini his etadi. Har ikkala tomon ham g'olib chiqish uchun kurashadi. Bunda ovchilarning o'z jonlarini ayamaskliklari, sherni mag'lub etishda turli usullarda olishishlari, mardlik va jasorat huvaydo.

Oxiri yirtqich hayvon qanchalik kuchli bo'lmasin, odamzodning aqli, shafqatsizligi oldida yengiladi. Bu tasvir Boburning poetik mahorati namoyishi, hayotning haqqoniy aksi. Unda mumtoz nasrimizdagi so'z pardozi, tashbih, mubolag'a, istiora yo'q. Naturalistik tasvirning o'zi xolos: «...otlar sher unini eshitgach, beixtiyor har sarig'a elni olib, titrab, jar va chuqurg'a o'zini tashladi. Yonib, yana jangalg'a kirdi. Buyurdukkim, govmish kelturub, jangalg'a solib, sherni chiqarg'aylar. Yana g'irqirab chiqti, har taraftin o'qladilar, men ham o'qladim. Xolviy piyoda nayza bila sancharda nayzaning sinonin ushata tishladi. Sher qalin o'q yeb, butag'a siqinib turib edi, Bobo yasovul qilich sug'urib, yaqin yurib edi, sher hamla qilurda, boshig'a chopti. Andin so'ng Ali Siystoniy belig'a chopti, sher o'zini daryog'a soldi, suv ichida-o'q o'lturdilar».

Yuqorida ko'rganimizdek, Boburning ovlarida jamiyatning barcha tabaqa vakillari ishtirok etadilar: oddiy baliqchi, askar, filbon, shoh va uning amirlari, shahzoda Humoyun va boshqalar. «Boburnoma»dagi ov manzaralari orasida baliq ovi tasviri alohida o'rin tutadi. Boshqa ovlardan farqli o'laroq, baliq ovi bayonida keng tafsilot,

baliqchiga xos xususiyatlarni ochuvchi ko'pdan ko'p dalillar diqqatni tortadi. Bobur Hindistonning Boron degan joyini ta'riflab, qish faslida yerli aholining o'qor nomli qushni ko'p ov qilishlarini yozadi va «ushbu mavsumda Boron suyida baliq'ning guzari bo'lur», deydi. Shu qisqa jumladan ham Boburning baliq ovi haqida tasavvuri kengligini bilish mumkin. Chunki baliq yilning muayyan fasli va muddatida daryo, oqar suvlarning munosib joyidagina bo'ladi yoki ma'lum joyidan o'tadi. Aynan shu muddatda va joyda mahalliy aholi «to'r bila yana jax bog'lab, qalin baliq tutarlar». Biroq bu — baliq tutishning umumiy usuli. Boronliklarning o'z baliq ovlash usulini ko'rgan Bobur uni batafsil yoritadi. U joyda «qulon quyrug'i» o'ti bo'lib, unda efir moyi moddasi ko'p va bu o't mast qiluvchi xususiyatga ega. Baliqchilar bu o'tni suvga tashlab, baliqlarni garang qilib tutib olishadi. Ammo bu shunchaki oson ish emas. Suvga tashlanadigan o'tning me'yor, hajmi, qay paytda, qay tarzda tashlansa baliqqa ta'sir etishi ovda hal etuvchi omildir.

Bobur bu masalalarga oydinlik kiritib, shu darajada aniqlik bilan tasvirlaydiki, baliq ovidan mutlaqo bexabar kishi ham «Boburnoma»ni o'qib, baliqchilik sirlaridan to'la xabardor bo'lishi mumkin: «Yana kuz mahallari-dakim, qulon qo'yrug'i degan o't chiqibkamolg'a yetib, gul qilib, dona bog'lar, bu qulon quyrug'idin o'n-o'n ikki pushtvora, yana ko'k shiboqdin yigirma-o'ttuz pushtvora ***suv boshig'a kelturub yanchib***, suvg'a solurlar, ***solg'on zamon-o'q suvg'a kirib*** mast bo'lg'on baliqni tuta kirishurlar».

Bu yerda muallif baliqchini aniq dastur asosida harakat qilishga undamoqda. Imillash barcha mehnatni yo'qqa chiqarishi aniq. Qulon quyrug'i va ko'k shiboq ko'p bo'lishi mumkin, ammo kam bo'lmasligi kerak, shu bois uning hajmini aniq bildiradigan «pushtvora» so'zi ishlatilgan. Bu so'z bir kishining orqasiga ko'tarib ke-

ladigan yuk, ya'ni matnda o't hajmini anglatadi. Suvga kirishni ham kechiktirib bo'lmaydi, o't solingan zahoti ishni boshlash kerak. Demak, vaqt o'tishi bilan o'tning baliqni mast qiluvchi xususiyati yo'qoladi, oqar suv o'tning ta'sir kuchini susaytiradi.

«Boburnoma»dagi ushbu manzaradan so'ng Boron elining «jax bog'lab» baliq tutishi tasvirlangan. Bunda ham, asosan, ov detallariga e'tibor berilgan. Bu usul bilan Gulbahor, Parvon, Istalif suvlarida baliq tutilishi aytilgan, biroq muallif u haqda yuqoridagidek batafsil to'xtalmagan. Chunki mazkur usul, uning fikricha, nisbatan keng tarqalgan.

Boburning diqqatini qishda Lamg'onotda baliq ovlash jarayoni ko'proq o'ziga jalb etadi. U baliqchi mahoratini alohida ta'kidlab, uning aql-farosat bilan ov qilishi va topqirligini ta'riflaydi. Aslida, Bobur uchun bu usul ham unchalik yangilik emas, lekin ovning qishda amalga oshishi, sovuq kezlari ham baliq («har qachon balig' kerak bo'lsa... bir zamonda») olib kelish muhimroq. Quyidagi parchada asosan baliqchilarning suvning o'rtasida qazilgan chuqurdan bironta ham baliqni chiqarib yubormaslikka urinishlari tasvirlangan. Chunki bu usulning mohiyati baliqni chuqurlikda to'plash emas, balki to'plangan baliqlarni undan chiqarib yubormaslikda: «Yana qish Lamg'onotda g'arib tavr balig' tutarlar. Suv to'kukur yerlarda uy o'runicha yerni chuqurroq qilib, o'choq poyasidek toshlarni bu chuqurlarda qo'yub, ustiga tosh qalarlar. Bu yerga suv quyidin bir eshik qo'yarlar, toshni andoq qalarlarkim, ushbu bir eshikdin o'zga hech yerdin balig' kirib-chiqa olmas, bu qolg'on toshning ustidin suv oqar, mohixona amali qilurlar. Qishlar har qachon balig' kerak bo'lsa, bu chuqurlarning birini ochib, qirq-ellik balig'ni bir zamonda keltururlar. Bu tariq ocharlarkim... (bu o'rin qisqartirib olindi – **H.Q.**) balig' chiqa olmas, yonsa bu kichik chig'ning ichkarigi og'zining shishlari jihatidin o'ta olmas...».

«Boburnoma»da turli xil qushlarni ovlash jarayoni ham batafsil, chiroyli tasvirlangan, Boburning fasih bayonligi, qushchilarning o'zlariga xos uslubi, mahorati jonzibali berilgan. Baliq ovi tasvirida ko'rganimizdek, bu gal ham muallif asosiy jihatlarga ko'proq e'tibor qaratgan.

Nijrovdagi qush ovi tasvirini kuzataylik. Ovchining pistirmasi ko'talning chiqish joyida toshdan omonat yasalgan. Bunday qush ovi oddiy bo'lib, ko'p joyda qo'llaniladi. Shuning uchun Bobur tafsilotlarga berilmaydi. Biroq ovning bu usuli qanchalik oddiy bo'lmasin, natijasi ijobiydir («qushlar o'zi-o'q to'rga kirar»): «Nijrov tavobiidin Pichg'on eli bu ko'talda qalin qush tutarlar. Ko'talning chiqishida har yerda-har yerda toshdin panohlar yasabturlar. Qush tutar kishilar bu panohlarda o'lturub, to'rning bir uchini besh-olti qari yiroqroq berkiturlar, to'rning bir tarafini yerda toshqa bostirurlar. Yana bir tarafida to'rning yarmig'acha uch-to'rt qari yig'och bog'larlar. Yig'ochning bir uchi panohda o'lturg'on kishining iligidur. Yasag'on panohning tushuklaridin muntazirdur. Qushlar yovuq kelgach-o'q to'rni ko'tarurlar. Qushlar o'zi-o'q to'rg'a kirar. Bu tadbir bila g'alaba qush tutarlar. Andoq mubolag'a qilurlarkim, gohi andoq qalin qush tutarlarkim, bo'g'uzlarg'a fursat bo'lmas».

Tasvirning mantiqiy zanjiri nechog'li izchil va mustahkamligiga e'tibor qilmaylik: «esharlar», «yasabturlar», «berkiturlar», «chirmarlar», «otarlar» kabi fe'llar ovchining epchil harakatini bildirsa, «yiqilur», «ucharlar», «past uchar», «borurlar», «kelurlar», «yetarlar» kabi so'zlar qushlarning jon talvasasidagi urinishini anglatadi. Boburning nasrdagi poetik mahoratini namoyon etgan bu tasvirlar o'quvchiga muallifning nazmiy asarlari qatori badiiy zavq beradi, hayotiyli va badiiy talqini bilan uni maftun etadi: «**Tutmog'ining kayfiyati bu turlukdirkim**, bir gaz otimi inchka tanob esharlar, bu tanobning bir uchida gazni berkiturlar, yana

bir uchida shoxdin bildurga yasab turlar, bu bildurgani berkiturlar, yana bir bilakcha yog'ochtur, uzunlug'i bir qarish bo'lg'ay, gaz tarafidin bu tanobni bu yig'ochqa tugangucha chirmarlar, tanob tugangandin so'ng bildurgani berkiturlar, andin so'ng bilakcha yig'och tanob ichidin chiqarurlar, tanob chirmog'liq, kovok-o'q turar. Bildurgani ilikka solib keladurgan qushning oli sari gazni otarlar. Qushning qanotig'a yo bo'ynig'a tusha chirmashib, qush yiqilur».

Bobur ishlatgan «tanob», «gaz», «bildurga», «bilakcha yog'och» kabi ovchilik atamalariga e'tibor beraylik. Bu vositalarsiz qush ovini tashkil etish mumkin emas, qolaversa, ularni ishlatish tartibi ham muhim. Qushlar payqamasligi uchun tanob «bir gaz otimi inchka» bo'lishi kerak. Qush ovi uchun «bildurga» lozim, u qushning qayerda harakat qilgani, to'rga ilingani yoki ilinmaganini bildiradi. Bildurgani qush payqab qolmasligi uchun yashirish zarur: «bu bildurgani berkiturlar». Ov vositalarini ishga solish uchun yana bir ishni mohirona bajarish talab etildi: uzun ham, kalta ham bo'lmagan «bir bilakcha yig'och» olinadi. Bobur masalani oydinlashtirish uchun yog'ochning uzunligini aniq aytadi: «uzunlig'i bir qarish bo'lg'ay». Gaz bilan tanobning mutanosibligini ta'minlash uchun ularni yog'ochga «chirmab» bog'lash va keyingina bildurgani berkitish kerak. Faqat shundan so'nggina «bilakcha yig'ochni tanobuchidin chiqarurlar». Shunday qilinganda tushgan qushning xalos bo'lishi amri mahol. Ammo yana bir nozik jihati ham borki, tanob kavak holda turishi lozim, agar kavak turmasa unga kelib urilgan qush ilinmay, chiqib ketishi tayin. Bu ishlar bajarilgach, bildurgani qo'lga olib, qushga qarab otish qoladi, xolos.

Ov jarayonini Bobur diqqat bilan har tomonlama kuzatib, o'rganib, keyin asariga kiritgan. Tasvir ov detallariga juda boy. Bunday tasvirni yaratish uchun kishi ovchi-yozuvchi yoki bu ishga o'ta qiziqqan bo'lishi kerak.

Shubhasiz, ov lahzalarini mohirlik bilan tasvirlash Boburning nozik uslubidan dalolatdir.

Qush ovining tasviri davomida muallif «tamom Boron eli bu tariq bila qalin qush tutarlar», derkan, bu ish osongina amalga oshmasligi, ovchidan mashaqqat chekishni, katta mahoratni talab etishini alohida ta'kidlaydi. Bobur ruhshunos sifatida ovchi sabr-matonatli, ov qiyinchiliklariga bardoshli, maqsadiga ishonchi mustahkam bo'lgandagina natijaga erishishini uqtiradi. Muallif tasvirda qushlarning o'zini asrash instinkti — jon vahmida qanot qoqishi, ularga suv oqimi va undan taralgan yorug'lik yordam berishi, ayni damda shu yorug'lik qushlarning domga ilinishiga sabab bo'lishini ham juda hayotiy lavhalarda ko'rsatib bergan.

Bobur har qanday voqeani oldin o'zi tekshirib, keyin bayon etgan. Yuqoridagi jarayonni o'z ko'zi bilan ko'rgan muallif, bu usul bilan qush ovlashni sinab ko'radi. Uning harakati dastlab natijasiz qolgandek ko'rinadi, ammo ertalab odamlar tanobga ilingan qushni Boburga olib kelganlarida uning bu ishdan qanoat hosil qilganini biladilar. Shuning uchun qush ovi tasvirida Bobur «ovlar emishlar», «aytishlaricha» kabi iboralarni ishlatmasdan manzarani aniq tarzda o'z nomidan hikoya qiladi: «...vale bu qush tutmoqning xeyli mashaqqati bor. Yomg'urlik va qorong'u kechalari kerak, bu kechalarda bu qushlar sibo' va darandalar jihatidin tong otquncha tinmaslar va muttasil ucharlar va past ucharlar, qorong'u kechalarda qushlarning yo'li oqar suvdur, qorong'uda oqarib ko'runur. Qo'rqunchdin suv yuqqori, suv quyi tong otg'uncha borurlar va kelurlar. Tanobni bu mahalda otarlar. Men bir qatla kecha tanobottim, tanobuzuldi, qush ham topilmadi. Toglasig'a qushni uzulgan tanob bila topib kelturdilar».

Qanchalik jang-u jadallarda, qonli urushlarda ishtirok etgan bo'lmasin, Bobur qalbini tabiatga, mavjudotlarga g'amxo'rlik, insonga xayrixohlik, shafqat tuyg'usi hech

qachon tark etmadi. Qush ovi bayonida ham u o'zining ayni ezgu tuyg'usiga sodiq qoladi, inson tabiatni asrashi, insoniy fazilatlarini saqlab qolishi zarurligini targ'ib qiladi. Masalan, u Boron elining qush ovlash usullaridan birini tasvirlarkan, bu usul qushlarga nisbatan vahshiy-larcha munosabat ekanini, qushni bu tarzda ovlash insofdan emasligini ta'kidlaydi. Boburning bu da'vati bugungi kunda ham dolzarbdir: «Boron yoqasida qishning oxirlarida o'rdak qalin kelur, bisyor semiz bo'lur... Boron yoqasida turnag'a tanob otib, tanob bila qalin tutarlar. O'qor va qarqara va qo'tonni ham tanob bila qalin tutarlar, *bu nav qush tutmoq g'ayrimukarrardur*».

Aslida ovchilik ham bir kasb. Onda-sonda havaskorlik yuzasidan shug'ullanadigan kishilarning ovi baroridan kelavermaydi. Ovchi jonivorlarning yashash tarzi, xavf tug'ilganda o'zini qanday tutishini puxta o'rganmas, o'rganganini esa amalda sinab ko'rmas ekan, ovdan quruq qaytishi aniq. «Boburnoma»da tasvirlangan ko'pgina ov jarayonlarida asar muallifining o'zi qatnashgan. Boburning ovchilik bobidagi tajribasi kishini hayratda qoldiradigan darajada boy. Adibni ovlamayotgan jonzotga xos xususiyatlargina emas, balki uning yashash muhiti, jug'rofiy sharoiti, yil fasllarining meteorologik jihatlari ham qiziqtirgan. Ana shu bilim va ko'nikmalar ovning samarasini belgilagan. Eng muhimi, omadli ov ovchiga huzur baxsh etgan. Ehtimol, bu jihat ham ov mantiqi va mazmunini ifodalasa kerak: «Yozlar Kobul qushlog'i qalindur. Aksar qushining guzari Boron yoqasidur, ne uchunkim, sharqi tog'lardur. G'arb tarafi ham tog'lardur. Ushbu yerning to'g'risidinkim, Boron yoqasi bo'lg'ay, bir ulug' Hindukush ko'talidur va bas o'zga ko'tal yo'qtur. Bu jihattin tamom qushlar muning bila o'tarlar. Agar yel bo'lsa yo Hindukush ko'tali ustida andak bulut bo'lsa, qushlar o'ta olmas. Tamom Boron tuziga tushar, bu mahal ul Navohidag'i ellar qalin qush olurlar».

Boburning qush ovlashga doir yuqoridagi nazariy qarashlari amalda unga ko'p qo'l kelgan. Biroq uning har turli jonivorlarni shaxsan ovlagani va bu jarayonni «Boburnoma»da jonli tasvirlagani diqqatga loyiq. Quyida keltiriladigan parcha asosida mohir yozuvchi ajoyib ssenariy yozishi yoki talantli musavvir hayratlanarli ov jarayoni manzarasini chizishi mumkin. O'sha davridayoq «Boburnoma» matni asosida ov manzaralarini aks ettirgan miniaturachi musavvirlarning diqqatini ham aynan shu manzaralar o'ziga jalb etgan bo'lsa ajabmas.

«Boburnoma»ning Hindiston o'lkasiga oid sahifalarida karkidon tasviriga tez-tez duch kelamiz. Xuroson va Movarounnahrda bu hayvonning yo'qligi bois, muallifning o'zi ham karkidon haqida ko'proq ma'lumot olishga intilgani matndan sezilib turadi. Bobur hamrohlari bilan Bigromdan o'tib ketayotib, to'satdan karkidon(kark)ning jangalzorga kirib ketganini ko'rib qoladi. Shundan so'ng ov avjiga chiqib, tasvir dinamikasi boshlanadi. Otdagilar «jilavrez tebrab», «jangalg'a charga solib» karkidonni chakalakdan quvib chiqaradilar. Shu tariqa jonini asrashga uringan karkidon bilan uni mag'lub etishga intilgan ovchilarning o'zaro olishuvi boshlanadi. Bobur ovchilarning ruhiy holatini qiziqarli tasvirlagan. Ular birinchi marta bahaybat, beo'xshov, tumshug'ida bitta o'tkir shoxi bor hayvon bilan yuzma-yuz kelishadi. Ovchilar, jumladan, Bobur ham bu hayvon filni ham yengadi, degan gaplarni eshitgan. Tarixiy, nasriy asarlarda kark haqida ma'lumotlar bor. Masalan, Xondamirning «Habib us-siyar» asarida kark fil bilan olishib, filni tumshug'idagi shoxi bilan ko'tarib o'ldirgani, fil qoni kark ko'ziga quyilib, uni ko'r qilgani yozilgan. Ovchilarda hadikdan ko'ra bu qudratli hayvoni mahv etish hissi zo'r kelganini tasvirlagan Bobur, insonning qudrati va aql-zakovati har qanday kuchdan ustunligini uqtirgan. Shu bois, ularning hammasi «xotirxoh» — intilish va qiziqish bilan harakat qilganlar. Bu ov Bobur uchun ham tajriba maydoniga ay-

lanadi, oldin sinab, keyin ishonish odatiga ko'ra, u darhol ovga kirishadi. Karkni ot, fil bilan yuzma-yuz qiladi, biroq kark ularga hamla qilmaydi, qo'rqadi. Demak, kark filni yenggan degan gap o'z isbotini topmaydi. Lekin karkning qo'rqqani, ehtimol, ko'pchilikdan hayiqishi oqibatidir.

Bobur kark ovini quyidagicha tasvirleydi: «Bigromnning yovug'ida — o'q ozroqcha jangalg'a kark kirdi, tegrasini olib turubturlar, o'shandin jilavrez tebrabyetuk. Jangalg'a charga solib, g'avg'o qilg'on bila kark chiqib, tuzga qocha berdi. **Humoyun va ul yuzdin kelganlar hech kim karkni ko'rgan emas edi**, bori xotirxoh tafarruj qildilar. Bir kuro'hga yovuq qovlab, qalin o'qlab yiqtilar. Bu kark hech kishiga va otg'a yaxshi hamla qilmadi. Yana ikki karkni ham o'lturdilar. **Doyim xotirg'a kechar edikim**, fil bila karkni ro'baro' qilsa, nechuk muomala qilg'aylar. Bu navbat filbonlar fillarni kelturadur ekandurlarkim, bir kark ro'baro'-o'q chiqar, filbonlar ilgarrak yurugan bila kark ro'baro'kelmas, o'zga sari qochar».

Quyidagi qisqa bayon ham kark ovi haqida. Unda tafsilotlar kam, biroq hazilomuz badeha bor: «Yana Hindistonda Saru daryosining yoqasida qalin bo'lur (ya'ni kark ko'p — **H.Q.**)... Bir ovda Maqsud otliq chuhraning otini shoxi bila bir nayza bo'yi tashladi. Bu jihatdan Maqsud karkka mulaqqab bo'ldi».

Boburning ov mavzuyidagi ma'lumotlarida umumlashma xarakterdagi xulosalar ham mavjud. Biroq ular qanchalik qisqa, umumiy bo'lmasin, o'sha joyning hayvonot va nabototi, ularning miqdori, ov uchun qulay yoki yaramasligi haqida boy ma'lumot berilgan. Ma'lumotlar mazkur davlatning tarixini bilish, bugungi mavqeyi bilan qiyoslashda ham foydali: «Ilamish daryosining yaqinidag'i qalin changallarda bo'g'u, maral va to'ng'uz ko'p bo'lur. Ushoq-ushoq changallarida qirg'ovul va tovushqon qalin bo'lur. Pushtasida tulkusi

bisyor bo‘lur va rangin bo‘lur, *tulkusi* o‘zga yerning tulkusiga boqa *yuguruk bo‘lur*... Qirg‘ovullari behad semiz bo‘lur. To ul qishloqta eduk, qirg‘ovul eti farovon edi».

«Boburnoma»dan tabiat manzaralari tasviri orqali jonli va jonsiz mavjudot haqida boy ma‘lumot olamiz, tabiat, jamiyat va borliqni in‘ikos etishda Boburning yuksak poetik mahoratiga guvoh bo‘lamiz. Inson, tabiat va hayvonot olamidagi hodisalarni o‘zaro aloqada va uyg‘unlikda ifodalash Bobur tasvirlarining jonli va qiziqarli chiqishini ta‘minlagan. Bu hol, ayniqsa, ov manzaralarida yorqin ifodasini topgan. Ayni tasvirlar inson qudrati, aql-zakovati, yashash uchun kurashining aniq sharhi sifatida ham qimmatli. Umuman olganda, voqeiy-ilmiiy sarguzasht asar bo‘lgan «Boburnoma»da hozirgi zamon badiiy asarlariga xos jihatlarning uchrashi o‘rta asrlar o‘zbek mumtoz nasrining xususiyatlarini ko‘rsatadi. Boburga xos qisqa bayon, hodisa-voqealarni real, naturalistik tasvirlash o‘sha davr nasriy asarlarida uchramaydi. Bu muallifning o‘ziga xos, betakror uslubini belgilaydi.

4. «Boburnoma»da sug‘orish mavzusi

«Boburnoma»da zikr etilgan ko‘p fan sohalariga doir tafsilotlar orasida sug‘orish mavzuyi alohida e‘tiborga molik. Ushbu mavzudagi sahifalar Boburning yaratuvchanlik faoliyatini — imorat qurish, bog‘ yaratish, umuman hayotda umid va ishonch bilan yashashdek ruhiy xususiyatini ochishga ham ko‘mak beradi. Temuriylar davri taraqqiyotini, ulkan shaharlarni bezagan bog‘-rog‘lar, saylgoh va chamanzorlarni suv inshootlari qurilishi va ulardan foydalanish san‘atisiz tasavvur etish amri mahol. Ayniqsa, Zahiriddin Boburdek tabiatda shahar-sozlikka, me‘morlikka, bog‘-u chamanzorlar yaratishga rag‘bati cheksiz shaxsning «Boburnoma»da suv, yer, sug‘orish, daryo va ko‘llarga qiziqishini tahlil etmasdan

bu ulkan ijodkor dunyoqarashini to‘laligicha tasavvur qilish mumkin emas.

Dastlab «Boburnoma»dagi bu mavzuga olimlardan H.Yoqubov, S.Azimjonova, B.Valixo‘jayev, A.Qayumov va boshqalar e‘tibor qaratganlar. Biz quyida mazkur asardagi sug‘orish mavzuyiga doir tasvirlar tahlili asosida Boburning nasrdagi poetik mahoratini ko‘rsatishga, uning bu soha bilimdoni ekanligini batafsil ochib berishga harakat qilamiz.

Amir Temurning bepoyon saltanati hududida temuriy-zodalar tomonidan ko‘plab bog‘-rog‘lar, saylgoh va koshonalar barpo etilgan. Zahiriddin Bobur bu an‘ananing davomchisi sifatida eng ko‘p imorat qurgan, bog‘ yaratgan shahzoda sifatida ham tarixda qoldi. Bugungi Kobul shahri atrofida Gulkina otlıq xushmanzara mavze bor. «Boburnoma» muallifi bu maskanning go‘zalligi haqida to‘lib-toshib yozadi, o‘zining eng sarmast, beg‘am damlari shu yerda o‘tganini ta‘kidlaydi («g‘alaba lavandliqlar anda qililib edi»). Qal‘alari tog‘ etaklariga tutashgan bu joyda Boburning Vays ismli amakisi ariq qazdirgan. Qazilgan ariq bir to‘da zodagonlarga emas, butun elga xizmat qilgan, shu yerning obod, farovon, ma‘mur bo‘lishini ta‘minlagan («Domanadagi bog‘ot tamom bu ariq bila ma‘murdir»).

Bobur bu joydagi suv va sug‘orish masalalariga, ariq, chashmalar orqali bog‘-rog‘li iqlim yaratilganiga e‘tibor beradi. Chashmalar atrofida mozorot, hatto Xo‘jai Xizrning qadamjosi ham borki, bu Kobul ahlining dam oladigan saylgohi bo‘lgan.

Kamina XX-asrning 70-yillarida Kobuldagi go‘zal maskan — Gulkinada bo‘lganimda aynan «Boburnoma»da tasvirlangan manzara, tiniq suvli chashmalar va ziyoratgohlarning yaxshi saqlangani, mahalliy aholi shu joydan uzoq bo‘lmagan Bobur maqbarasini avaylab asrayotgani, undan minnatdor ekanliklarini bildirganlariga guvoh bo‘lgandim. «Qal‘aning janubida, Shohi Kobul-

ning sharqida bir ulug' ko'l tushubtur, — deb yozadi Bobur. Girdo-girdi bir shar'iy yovushur. Shohi Kobul tog'idin Kobul sari boqa uch kichikrak chashma chiqar, ikkisi Gulkina navohisidadur. Bir chashma boshida Xoja Shamu otliq mazordur; yana birida Xoja Xizrning qadamgohidur. Bu ikki yer Kobul elining gashtgohidur. Yana bir chashma Xoja Abdusamad to'g'risidadur, Xoja Ro'shnoyi derlar».

Ta'kidlaganimizdek, Shohi Kobul mavzeyida mahalliy aholining saylgohi, ko'ngilochar makoni bo'lgan. Bu joydagi bir necha katta buloq suvlaridan obodonchilik yuzaga kelganini ko'rsatgan «Boburnoma» muallifi, asarning ko'p joyida obodonlik, el rizq-ro'zi, bog'-rog'larining ta'rifini, albatta, suv bilan bog'liq holda tasvirlaydi. Boburning barcha o'lchovlari, bog'lar sathi, aholi nufusi, joyning orastaligi, avvalo, suv miqdori, albatta, yerning meliorativ holati asosida bayon etiladi. Ikkilanmay aytish mumkinki, mumtoz adabiyotimizning biron-bir nasriy, badiiy yoki tarixiy namunasida bunchalik suvga aniq va ilmiy teran yondashilganini uchratmaymiz.

Bobur Samarqand atrofidagi hisobsiz bog'lar, ayniqsa, aholining dam olish joylari — o'langlar haqida so'zlarkan, bu joylarning saylgohga aylangani sababini suv hajmi, uning boshlanishi va sarfi, foydali koeffitsiyenti orqali tushuntiradi. O'quvchi bu dalillarga darrov ishonadi, chunki ular shubha va bahsga o'rin qoldirmaydi — «Suv bor joyda hayot bor» degan maqol o'z isbotini topadi: «Bir mashhur o'lang Konigil o'langidur. Samarqand shahridin sharq tarafidadur, bir nima shimolga moyil... qora suvkim, Obi Rahmat ham derlar, Konigilning o'rtasidin oqar, yetti-sekkiz tegirmon suyi bo'lg'oy. Bu suvning atrofi tamom obgirdur. Ba'zi derlarkim, bu o'langning asli oti Konobgir ekandur, vale tarixlarda tamom Konigil bitirlar, xeyli yaxshi o'langdur. Samarqand salotini hamisha bu o'langni qo'ruq qilurlar».

Bobur tasvirlagan Obi Istoda ko'lining hayotiy tasviri

haqida yuqorida fikr bildirdik. Shu suv manbayining sug'orishga doir jihatini ta'riflarkan, muallif tabiiy suv omborining vujudga kelishi, uning iqtisodiy tomoni, suvning qancha yerni sug'orishga yetishini bayon etadi: «Bir ikki-uch ko'chdin so'ng Obi Istodag'a yetduk. G'arib ulug'suv nazarg'a keldi. Ul yuzdagi dashtlar xud aslo ko'runmaydur. Suv osmon bila payvast ko'runadur... Munda yig'ilur suvlar Kattavoz vodiysining va Zurmat julgasining va G'azni rudining, bahor yomg'urlarining sellari va yozlar suv ulg'ayganda ziroatdin ortqon suvlari emish».

Bu shunchaki tasvir emas, balki davr shohining suvga strategik xazina sifatida qarashidir. Suv qayerda to'plana boshlab, qayerga quyilishi, uning hududi aniq ta'riflangan. Yuqorida yomg'ir, sel suvlari, ularning sarfi, ortishi va kamayishi, qaysi yerlarni sug'orishiyu partav suvning qayerda to'planishi haqida ma'lumot berilmoqda.

Sho'rolar davrida O'zbekiston Afg'onistondagi irrigatsiya qurilishlari bo'yicha bosh pudratchi edi. Kamina shu sohada xizmatda bo'lganimda Sarde suv ombori, G'azni, Qorabog', Zurmat kabi joylarning irrigatsiyasi va sug'orilishida Bobur qoldirgan ma'lumotlardan loyihalashtiruvchi muhandislar qanday foydalanganlariga guvoh bo'lganman.

«Boburnoma»da Hindistonda daryolardan tashqari boshqa oqar suvlar yo'qligi ko'p aytiladi. Maqsadga ko'chishdan oldin mana bu parchaga e'tibor qilaylik: «Ora qo'nub, Bano'r va Sano'r rudi yoqasig'a tushtuk. Hindistonda daryolardin boshqa bir oqar suvkim bor — budur, muni Gagar suvi derlar, Chitr ham bu suv yoqasidadur. Bu suv yuqqori sayr qila otlanduk. Chitrudin uchto'rt kuro'h yuqqorroq bu suv rudning zihidin chiqib keladur, rud yuqqorikim, sayrg'a borildi, bir keng daradin to'rt-besh tegirmon suv chiqib keladur. Yuqqorroq xeyli latif va xushhavo munosib yerlardur. Ushbu suvning keng daradin chiqishida bir chahorbog' buyur-

dum. Bu suv tuzga tushub, bir-ikki kuro‘h yo‘l borib, rudg‘a singadur. Gagar suvi zihobdin chiqar, bu suv singar yerdin uch-to‘rt kuro‘h quyiroq bo‘lg‘ay. Pashakaalda bu rud suvi qalin kelib, Gagar suvig‘a qotilib, Samana va Sunamg‘a borurlar».

Bu o‘rinda matndagi bir jihatga e‘tiborni qaratmoqchimiz. Dastlab Hindistonda o‘qar suvlar yo‘qligini aytgan Bobur, bu yurtni kezib Bano‘r va Sano‘r rudiga yetar ekan, daryolardan boshqa o‘qar suvlar ham borligini ko‘rib xursand bo‘ladi. Shubhasiz, uni mintaqaning sharoiti, gidrogeologik holati juda qiziqtirgan. Ayniqsa, bu suvning sarchashmasi va quyilish joyini aniqlash unga juda muhim ko‘ringan. U suv yoqalab borib, uning manbayi va hajmini («to‘rt-besh tegirmon») aniqlagan. Hindiston iqlimining namligi, havosining diqqinafasligi Boburni juda qiynagan. Bu joy esa unga, avvalo, o‘qar suvi borligi, qolaversa, «xeyli latif va xushhavo munosib yerlar» bo‘lgani bois e‘tiborini tortgan. Aniqrog‘i, bu mavze unga qay bir xususiyati bilandir o‘z Vatanini eslatgan. Shu tufayli, Bobur bu joyda bog‘ yaratishni buyurar ekan, bog‘ning o‘rnini «suvning keng daradin chiqishida» belgilaydiki, bu bejiz emas. Hozirgi zamon kurortologiya fani ham dam olish maskanlarini aynan tog‘daralarining chiqishida, shamol, o‘qar suv va mo‘tadil mikroiklim mavjud joyda qurishni tavsiya etadi.

Bobur mavzeni o‘rganarkan, suv yoqalab borib suvning boshqa ro‘d — katta ariqqa qo‘shilishini yozadi. Biroq Gagar suvi «zihobdin chiqar», deya ta‘kidlaydi. Zihob (zahob) suvi odatda sho‘r, sug‘orishga yaroqsiz hisoblanadi. Shuning uchun muallif uning quyilish joyini, daryochasini alohida-alohida ko‘rsatgan. Ilmiy til bilan aytganda, Bobur yuqoridagi parchada gidrologik tadqiqot sirasidagi farazlarini bayon etgan: suvning hosil bo‘lish manbayi, hajmi, havzasi, yer relyefi, sug‘orish maydoni, suv tarkibi, suv havzasida qurilish olib borish imkoni, istiqboli va bog‘ yaratishga mosligi haqida fikr bildirgan.

Albatta, Movarounnahr va Xurosonda yashab, to'rt fasl oqar suv va hisobsiz daryolarni ko'rgan Boburdek odam uchun Hindistonning biqiq, qariyb oqar suvsiz tabiiy sharoiti ruhiy azoblarga sabab bo'lgan. Shuning uchun ham u: «doim xotirg'a yetar edikim, Hindistonning bir ulug'aybi budurkim, oqar suvi yo'qtur», degan. Bu yurtning qayeriga bormasin, «har yerda o'lturushluq» yer bo'lsa «charxlar yasab, oqar suvlar qilib, tarhliq va siyoq yerlar» yaratish fikri uni tark etmagan. Bobur qayerda bog' yaratmasin, imoratlar qurmasin, «tarh» va «siyoq»li bo'lishini alohida ta'kidlaydi. U bog'ning to'rt tomonli, to'g'ri chiziqli, xullas, har jihatdan go'zal chiqishini birinchi shart darajasiga ko'targan. Shunday bog'ni u Ograning Juun suvi yoqasida qurishni ixtiyor etadi. Biroq bu joyning haddan tashqari tashlandiqligini ko'rgach, «chorbog' xayoli xotirdin chiqdi», deydi. O'sha davr sharoiti sababidanmi, bog' yaratish uchun boshqa mavze topilmagani uchunmi, baribir, bog'ni shu joyda barpo etish zarurati tug'iladi.

Bobur keyingi tasvirda suvdan oqilona foydalanish, sug'orish va ichimlik suvni pokiza saqlash, isrofgarchilikka yo'l qo'ymay, tejab sarflash, muhimi, «makruhlig'i va noxushlig'idin» kishi tabiati tortmaydigan suvni tozalash yo'lini topganini bayon qiladi. Buning uchun bir necha havzalar qurib, suvni tindirib, tozalaydi. Quyidagi satrlar Boburning ijodkorligi va yaratuvchiligiga yorqin dalildir: «...necha kundan so'ng zarur bo'lub, bu yerga o'q ilik qo'yuldi. Ul ulug' chohkim, hammom suvi andindur, bunyod bo'ldi. Yana bu parcha yerkim, anbilij daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so'ng ulug' havz va sahne bo'ldi. Andin so'ng tosh imorat olidag'i havz va tolur bo'ldi. Andin so'ng «Xilvatxona» bog'chasi va uylari bo'ldi. Andin so'ng hammom bo'ldi».

Zahiriddin Muhammad Bobur hayotning mazmunini, farovon va go'zalligini, avvalo, suv, ayniqsa, oqar suv bilan bog'laydi. «Boburnoma»da muallif xoh Andijon,

xoh Samarqandu Kobul, xoh Hindiston haqida soʻz yuritmasin, bu joyning kelajagi, obodonligi mezonini suvda koʻradi. Tahlilga oʻtishdan avval fikrimizni asardan olingan bir necha parcha orqali dalillashni lozim koʻrdik:

«Chagʻonsaroy suyi sharq-shimoliy tarafidin Kofiristonning ichi bila kelib, bu viloyatning orasi bila oʻtub, Koma boʻlukida Boron suyigʻa qoʻshulub, sharqqa boqa oqar»;

«Gʻarazkim, muncha yoʻlkim bordilar, suv bir qoida bila otning qornida edi. Tuz yer uchun gʻolibu suyi chuqur emastur. Kattavoz dashtining Obi Istodagʻa kelur rudining yoqasigʻa kelibtushtuk. Bu rud quruq rudtur, munda hargiz suv oqmas, necha navbatkim, mundin oʻtubturbiz, hargiz bu rudda oqar suv koʻrulmabtur. Bu navbat yoz yogʻinlari jihatidin bu rudqa andoq suv kelibturkim, aslo guzar topolmadik».

Misollardan Boburning asl maqsadi suv, sugʻorish va u bilan bogʻliq masalalar haqida soʻz yuritish emasligi ayon koʻrinadi. Birinchi misoldan oydinlashadiki, Kunar va Nurgir tumanlarining mavqeyini aniqlash maqsadida Bobur daryo, suv mavzuiga murojaat qilgan («Nurgil bu suvning gʻarb tarafidur, Kunar sharq tarafi»)(shu jumladan soʻng Mir Sayyid Ali Hamadoniyning Nurgilga qilgan safari va boshqa mavzular haqida soʻz yuritiladiki, bu fikrlar suv mavzuiga daxldor emas).

Ikkinchi misolda esa, oʻziga xos holat ifodalangan. Lashkari bilan yurt kezgan Bobur hamisha turli tasodiflarga duch kelgan. Bu misol har qanday vaziyatga doimo tayyor turish, qaltis holatdan eson-omon chiqib ketishni oʻylash, tabiat injiqliklaridan oqilona foydalanishga undaydi. Bobur bu ruddan necha marta oʻtgan, ammo unda suv koʻrmagan. Biroq bu safar bevaqt yoqqan «yoz yogʻinlari jihatidin» katta sel kelib, hatto otlarning oʻtishiga ham xalal bergan. Bunda sinchkovlik, mahalliy sharoitni aʻlo darajada bilishdek jihatlarni kuzatamiz.

Bobur Hindistonda yerni sugʻorish va uni mahalliy

o'g'it bilan oziqlantirish hamma joyda ham yo'lga qo'yilmaganidan afsuslanadi. Biroq bu kamchilikni isloh qilishga urinadi. Muallif bu jarayonni shu qadar aniqlik bilan batafsil yoritganki, uning maslahatlariga amal qilgan kishining qo'lidan bu ish kelishi tabiiy. Bobur fikricha, bu ish «mashaqqatliqdur», ammo «murdorlig'i ham bor». Odamlarni mehnatga chorlash, erinmaslik, yaratuvchanlik ruhida tarbiyalash Bobur dunyoqarashi va umr mazmunining mag'zini tashkil etadi: «Yana Ogra va Chandvar va Bayana va bu navohida dalv (rezina paqir — **H.Q.**) bila suv berurlar. Bu mashaqqatliqtur va murdorlig'i ham bor. Choh yoqasida ayri yig'ochni berkitib, ayriining orasida g'altak tartibqilibturlar. Uzun arg'amchig'a ulug' dalvni bog'lab, bu g'altak ustig'a solibturlar. Arg'amchining bir uchini o'yg'a bog'labturlar. Bir kishi o'yni haydamoq kerak, bir kishi dalv suvin to'kmak kerak. Har qatla o'y tortib, dalvni chiqorib, yonar mahalda ul arg'amchi o'yning yo'lig'akim, o'y siyduk va tezagi bila mulavvasdur, tegib, yana chohqa tushar. Ba'zi ziroatlarg'a suv ehtiyoj bo'lsa, ko'za bila er va xotun suv tashibsug'oradurlar».

Zahiriddin Muhammad Boburning irrigatsiya va yerining meliorativ holatini yaxshilashga doir qarashlari uning badiiy mahoratini o'rganishda ham qo'l keladi. Ko'pincha bu mavzu me'morlik borasidagi adib fikrlari bilan uyg'unlashibketgan...

Bobur davrida hovuzlar faqat suv zaxirasini saqlash vazifasini bajarmasdan, bog', shahar va tabiatning ajralmas bo'lagi sifatida go'zal manzaraga uyg'unlik bag'ishlagan hamda aholini ichimlik suv bilan ta'minlovchi inshoot ham hisoblangan. Shu bois, «Boburnoma»da hovuzlarning mavqeyi, chuqurligi, suv qaysi tomonidan quyilib, qaysi tomonidan chiqishi, atrofidagi daraxtlar, supalar, qo'rg'on va boshqa binolar bilan uyg'unlashgani, marmar toshlarning tarashlangan yoki tarashlanmagani, ularning rangi, suv zaxirasi, tarkibi, sifati va boshqa xos-

salari haqida ham ma'lumotlar berilgan. Mana bu parchaga e'tibor qarataylik: «Yakpora toshda buyurulg'on kaylador havzning yuzini bir martaba tamom ko'tarmaydurlar edi, buyuruldikim, sangtaroshlar ko'prak kelib, bir martaba, havzning tubini durust olsunlarkim, suv qo'yub, atrofini tarozu qilsa bo'lg'ay. Kech namozi digar havzning bir martaba yuzini tamom oldilar. Buyurdikim, suv to'ldurdilar. Atrofini suv bila tarozu qilib, hamvor qilmoqqa mashg'ul bo'ldilar. Bu navbat yana bir obxona buyurdikim, yerini yakpora toshdin tarosh qilg'aylar, ichidagi kichik havzni ham yakpora toshdan qozg'oylar».

Boburning bu dalillariga e'tibor bilan nazar solaylik. U hovuz qazuvchilar ishidan tamom norozi. Bunda adibning muhandislik qobiliyati yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ustalar hovuzning ost sahnini tekislasdan ustki, hoshiya qismiga yaxlit marmartoshlarni terganlar. Bobur ko'plab sangtaroshlarni ishga solib, hovuz sahnini obdon tekislatadi, keyin suv yordamida tarozi(shayton) orqali hovuz hamvorligini sinovdan o'tkazadi. Faqat shundan keyingina ko'ngli to'ladi, suv hamvorligi, hovuz sathining maqsadga muvofiqligiga ishonch hosil qiladi. Yana kichik hovuz, obxonadagi yuvinadigan joyni yirik marmartoshdan qurishni buyuradi va bu ish ham bajariladi. Ayni misol yana bir karra Boburning binokorlik, sug'orish ilmidan xabardorligini, har bir imoratni alohida e'tibor beribqurdirganini ko'rsatadi.

Quyidagi misol esa o'zgacha xarakterga ega. Unda suvning zaxirasi, suv ta'sirida vujudga kelgan holatlar («suv tushar yerdin quyiroq ulug'ko'l bo'lubtur») ko'rsatilgan. Shular qatori, bu ko'l qanchalik katta bo'lmasin, uning zaxirasi «aldamchi»ligi («vale bu suv doimiy emas emish») ham uqdirilgan. Bu shoh Bobur diqqatini yo'l-yo'lakay o'ziga tortgan shunchaki holatlar emas, balki strategik masala. Chunki Bobur qo'shini mabodo shu yo'ldan qaytishiga to'g'ri kelsa, suvning bor-yo'qligiga

ishonch hosil qilish lozim. Shu boisdan ham, muallif bu mavsumiy oqar suv ekanligiga diqqatni tortgan: «Bir arg'amchi baland qiyodin bir tegirmon suyi shorildob tushadur. Bu suv tushar yerdin quyi-roq ulug' ko'l bo'lub-tur... Bu suvning yoqalarida yakpora parcha-parcha toshlar tushubtur, ***o'lturg'udek, vale bu suv doimiy emas emish***». Mazkur matndan Bobur xarakteridagi suv bilan bog'liq bir nazokatni ham kuzatdik. Muallif matnning davomida: «suvning bidoyatig'acha sayr qilib» kelganini yozadi. Yuqorida zikr etganimizdek, Bobur Hindistonning qayerida oqar suv ko'rsa, chanqoq kishidek unga talpingan. Ushbu sharsharaning yil bo'yi oqib turishini umid qilgan Bobur erinmay uning boshlanish joyigacha borgan. Buni o'zi «sayr» debatagan esa-da, aslida, suv zaxirasini aniqlash, undan oqilona foydalanish, odatiga ko'ra, uning atrofida oromgoh, hovuz, bog'lar yaratish ishtiyoqida uni nazardan o'tkazgan bo'lishi mumkin.

Bobur biror joyni tasvirlaganda hamisha suv ta'minotiga alohida e'tibor bergan. Afg'onistonning Ningnavor viloyati — subtropik o'lka. Uning atrofini Ko'hi Safid (hozir afg'onlar bu tog'ni pushtu tilidagi nomi Sping'ar — «Oq oltin» nomi bilan ataydilar. — **H.Q.**) o'ragan. Bobur shu tog'larning suv manbayi, yog'ini, havosini *juda qisqa va aniq* ifodalagan. Uning sinchkovligi shu darajadaki, «Har qachon Kobulda qor yog'sa, bu tog'ning qullasig'a qor tushar. Lamg'on eli Kobulda qor yoqg'onini mundin bilurlar» (Kobul va Ningnavor orasi 140 — 150 km. — **H.Q.**), deydi. Mana o'sha matn: «Ko'hi Safid Ningnavorning janubida voqi' bo'lubtur, Bangash bila Ningnavorg'a vosita ushbu tog'dur. Otliqqa yo'l yo'qtur. To'qquz rud ushbu tog'din chiqar, bu tog'din qor hargiz o'ksumas. Bu jihattin g'olibo Ko'hi Safid derlar. Quyi julg'ada hargiz qor tushmas. Fosila tushchilik yo'ldur. Bu tog' domanasida yaxshi havoliq yerlar bor. Suvlari sovuq, yaxga anda hech ehtiyoj bo'lmas».

«Boburnoma»ni sinchiklab mutolaa qilar ekanmiz, boy mumtoz adabiyotimiz tarixida o'tgan buyuklar qatoridan o'rin olish, ularday shuhratga erishish oson emasligiga qayta-qayta iqror bo'lamiz. Bobur asarda Afg'oniston hududidagi Xoja Seyoron chashmasi haqida ma'lumot beradi. Ushbu ma'lumotnomada tarix, biologiya, gidrologiya, tilshunoslik(etimologiya), jug'rofiya, etnografiya(elshunoslik), geologiya va boshqa fanlarga oid dalillarga, raqamlarga duch kelamiz.

Diqqatni tortuvchi jihati shundaki, turli fan ma'lumotlari yagona mantiqqa izchil bo'ysundirilgan, asosiy mavzu – suv, bu o'rinda Xoja Seyoron chashmasi tarixi, jug'rofiy o'rni, sug'orish imkoniyati Boburning bog' yaratish ishtiyoqi hamda san'ati bilan hamohang ifodalangan: «Bu kentlardin quyiroq dashtdin bir kuro'hibir yarim kuro'h yuqqori boqa domanada tog'ning tubida chashma voqi' bo'lubtur. Xoja Seyoron derlar. Bu chashmada va bu chashmaning atrofida uch nav' daraxtlardur. Chashmaning o'rtasida qalin chinor daraxtlaridur, latif soyasi bordur. Chashmaning ikki tarafida tog'tubidagi pushtalarda qalin balut daraxtidur. Ushbu ikki parcha balutistondin o'zga Kobulning g'arbiy tog'ida balut daraxti aslo bo'lmas. Chashmaning olidakim, dasht tarafi bo'lg'ay, qalin arg'uvonzor voqi' bo'lubtur. Bu viloyatta ushbu arg'uvonzordin o'zga arg'uvonzor aslo yo'qtur. Derlarkim, bu uch jins daraxt uch azizning karomatidur. Seyorong'a vajhi tasmiya muni derlar. Bu chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum... muncha yer ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay».

Zahiriddin Muhammad Bobur uchun yurt olish, qo'shin tortish, she'r yozish, «Boburnoma»dek jahonshumul asarni yaratish qanchalik umr mazmuni bo'lsa, ariq qazish, suv chiqarish, bog' yaratish, suv to'g'onlari qurish, bor suv inshootlarini ta'mirlash ham shu qadar umrining ma'no-mazmuniga aylangan edi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Fikrimizni «Boburnoma»da keltirilgan talay

dalillar isbotlaydi. Sulton Mahmud G‘aznaviy (X–XI asrlar) davrida ko‘pgina suv to‘g‘onlari, inshootlari qurilgan. Jumladan, G‘azni shahrida o‘sha paytda yashagan Abu Rayhon Beruniy taklifi, Sulton Mahmud amri bilan korizlar(yerosti ariqlarini yuzaga chiqarib sug‘orish usuli)dan foydalanilgan. Hozir ham Afg‘onistonning bu viloyatida koriz usuli bilan sug‘orish keng yo‘lga qo‘yilgan. O‘sha davrda qurilgan suv to‘g‘oni (band) Alouddin Jahonso‘z G‘o‘riy tomonidan buzib tashlangan. Oqibatda katta-katta yer maydonlari sug‘orilmay qolib ketgan. Boburning yozishicha, u to‘g‘onni qayta ta‘mirlashga amr bergan. Biz 1978–1979-yillari G‘azni shahrida bo‘lganimizda, bu suv to‘g‘oni hali ishlab turar, xalq uni «Bandi Sulton» deb atardi. Mahalliy aholi to‘g‘onning Bobur tomonidan ta‘mirlanganligini mamnuniyat bilan eslashiga guvoh bo‘lganmiz: «*Sulton (Mahmud) zamonida uchto‘rt band bor ekanur...* Alouddin Jahonso‘z G‘o‘riy bu viloyatqa musallit bo‘lg‘onda bu bandni buzubtur va sultonning avlodining bisyor maqobirini kuydurubtur. G‘azni shahrini buzubtur va kuydurubtur, elni talabtur, o‘lturubtur, qatl va buzuqluqdin daqiqaye nomar‘i qo‘ymabtur. (Biron daqiqa ham qatl etish, buzuqlik bilan shug‘ullanishdan qo‘l uzmad). Andin beri bu band buzug‘dur. Hindustonni fath qilg‘on yil bu bandni yasamoq uchun Xoja Kalondin yarmoq yiborildi. Tengri inoyatidin umid borkim, bu band obodon bo‘lg‘ay».

Mazkur matnning yana bir jihatiga e‘tibor beraylik. Bobur G‘azni shahrini xarobaga aylantirib, aholisini qatli om qilgan Alouddin Jahonso‘z G‘o‘riyga baho berarkan, uning barcha g‘ayriinsoniy harakatlari orasida eng yomoni Bandi Sultonni buzgani ekanini alohida ta‘kidlayotir. Alouddindan farqli o‘laroq, Bobur bunyodkor, borgan yurtini obod etish uchun jon kuydiradigan shoh bo‘lgani shu misoldan ham ko‘rinib turibdi. Yana bir nozik jihati shundaki, Bobur Afg‘onistonda yashab, uning hududidagi G‘azni shahri suv to‘g‘onini ta‘mirlagani yo‘q, balki

Hindistondan turib bunga amr bermoqda. Ya'ni o'z saltanati tasarrufiga kirgan yerlarning barchasini, o'zi qayerda bo'lmasin, obod etishga intilmoqda.

Zahiriddin Muhammad Bobur qurgan imorat, inshoot, bog'-rog'larning hisobi yo'q. Ularning muayyan qismi «Boburnoma»dan ma'lum. Bu o'rinda biz asardan olingan quyidagi parcha bilan chegaralanib, fikrimizni umumiy tarzda xulosalamoqchimiz. «Bu chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum. Chashmani gach va soruja bila dahi dardah qildurdum. Bu chashmaning chor hadi siyoqliq, go'niyalik taxti bo'ldi, tamom arg'uvonzorg'a mushrif, arg'uvon guli ochilg'an mahalda muncha yer ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay. Sariq arg'uvoni ham bisyor bo'lur. Sariq arg'uvon bila qizil arg'uvon domanada darham ochilur. Bu chashmaning g'arbi janubiy tarafida bir daradin hamisha yarim tegirmon suyi joriydir. Bu suvni men ariq qazdurub, dashti Seyoronning g'arbi janub tarafidag'i pushtaning ustig'a kelturttum. Pushtaning ustida ulug' gird sufa soldurdum. Sufaning girdida tamom tol daraxtlari ekildi. Xeyli yaxshi manzile bo'ldi. Bu sufadin yuqorroq pushtaning yonida uzum bog'i soldurdum. Bu ariqning ta'rixi «jo'yi xush» topildi», — deydi Bobur.

Shunday qilib, «Boburnoma»dagi borliq, tabiat, hayot tasvirida qalamga olingan suv va sug'orish mavzusi asardagi boshqa barcha mavzular bilan chambarchas bog'liq tarzda ifodalangan. Bu tasvirlar hayotiyliigi, turmushning o'zidan olingani, muallifning keng dunyoqarashi, qomusiy bilimi bilan uyg'unlashib ko'zgodagidek tiniq aks etib turibdi.

5. Bobur — bunyodkor shoh

XV asr oxiri — XVI asr boshida Movarounnahr va Xurosonda temuriylar saltanatini jahonga ko'z-ko'z qiladigan me'moriy obidalar bunyod etildi. Shubhasiz, bu

bunyodkorlik o'sha davrda me'morlik muhandisligini, unga qiziqishni juda yuksaklikka ko'targan edi. Mana shu ijtimoiy-madaniy uyg'onishning tarixiy, badiiy adabiyotga bevosita ta'siri kuchli bo'lgan. Xususan, nasriy asarlarda qurilgan, qurilishi lozim bo'lgan binolar keng tasvirlangan. Bu ma'lumotlar manba sifatida faqat me'morlik tarixigagina aloqador bo'lmasdan, balki har bir adibning mazkur sohaga qanday yondashganini ko'rsatishi bilan ham muhimdir. Masalan, Bobur o'z asarlarida binolar, o'zi yaratgan bog'lar haqida hikoya qilarkan, mavzuga o'sha davrning hokimi — shoh nuqtayi nazari bilan yondashadi. Uni ko'proq tiklanajak imoratning baland-pastligi, joylashgan mavzeyi, imorat qaysi materialdan qurilgani, atrofidagi bog'larning tarhi, hatto daraxtlar, gul ko'chatlari bilan muvofiq kelish-kelmasligi qiziqtirgan. Xullas, Bobur masalaga yurtboshi nazari bilan qaragan va shunday tasvirlagan.

Alisher Navoiyni esa, ko'pincha qurilgan binoning asl vazifasi qiziqtirgan. Zayniddin Vosifiy asaridagi imoratlar tasvirida na shoh Boburning, na adib, vazir Navoiyning «tashvishlari»ni sezamiz. Ularda ko'pincha gap shahar binolar, yoki biron konkret imorat haqida borsa, adibning so'z san'ati, uslubi badiiy bo'yoqlarda o'z ifodasini topgan. G'iyosiddin Xondamir asarlarida esa me'morlikka doir tasvirlarni deyarli uchratmaymiz. Biror voqeaga hamohang tarzda bu mavzu tilga olinsa-da, muallif imoratning qaysi hukmdor tomonidan qurilgani, unda qaysi kotibning xattotlik hissasi qo'shilgani va boshqalar asosiy ma'lumot sifatida keltiriladi, xolos.

«Boburnoma»da Hindiston rojalari Man Sing va Bikramajit imoratlari badiiy tasvirlangani diqqatga loyiq. Bobur ko'proq Hindistonning me'morlik uslubiga katta e'tibor bilan qaraydi, bu imoratlarning «g'arib» (go'zal)ligini ta'riflash bilan birga, o'z didiga o'tirishmagan tomonlari — «besiyoq»ligini ta'kidlaydi. Qolaversa, hind ustalari tomonidan qo'llanilgan afzallikni

(«bu imoratlar tamom sangi taroshidadindur») alohida ta'kidlaydi va namuna sifatida Man Sing imorati tasviriga o'tadi. Bu tasvir kitobxon ko'z o'ngida yozuvchi Boburdan ko'ra, me'mor Boburni ko'proq eslatadi. Imoratning tuzilishidan tashqari, uning qaysi materialdan ishlangani, qavatlarining yer sathidan quyi yoki balandligi, hind uslubidagi gunbazlar, koshinkorlik nozik did bilan ta'riflanadi. Bobur Man Sing imoratlarida «girdo-girdini tamom keyla (banan) daraxtlarini ko'rsatib turlar» deb, Hindustonda o'sadigan mashhur banan daraxtining rasmini devorga solish odat ekanini alohida uqdiradi: «Man Singning va Bikramajitning imoratlarini tamom yurub, sayr qildim, g'arib imoratlardur. Agarchi bo'luk-bo'luk va besiyodur, bu imoratlar tamom sangi taroshidadindur. Barcha rojalar imoratlaridin Man Singning imoratlari yaxshiroq va oliyroqtur. Man Sing imoratining tomining bir zil'i sharq soridur. Bu zil'ni o'zga zil'larga boqa ko'prak takalluf qilibtur, balandlig'i taxminan qirq-ellik qari bo'lg'ay, tamom sangi taroshidadindur, yuzini gach bila oqortib turlar. Ba'zi yerda to'rt tabaqa imorattur, ikki quyig'i tabaqasi xeyli qorong'udur, andak yorug'lug'i muddate o'lturg'ondin so'ngra zohir bo'ludur...».

Bobur tasvirida muallif dunyoqarashi, fikr teranligi namoyon bo'ladi. Hindiston viloyatlaridan biri — Chanderyni tasvirlar ekan, imorat sifatleri orqali jamiyatdagi turli tabaqaga mansub kishilarning mavqeyini ko'rsatadi. Azaldan imoratlar, saroylar, yirik me'moriy obidalar o'sha davr hukmdori shuhratining belgisi bo'lgan. Shubhasiz, Bobur yashagan va hukmronlik qilgan davrda ham bu masalaga shunday qaralgan, hatto bunday e'tibor o'zining eng yuksak darajasiga chiqqan edi. Shu jihatni yaxshi bilgani Bobur bu holat Hindiston uchun ham xos ekanini juda ustalik bilan ifodalagan: «Vazi' va sharifning imorati tamom toshdin, ulug'larining imoratlarini takalluf bila taroshida toshdin qilib turlar. Rezapoy elining imorati

ham toshdin, g'oyatash taroshida emas, po'shishi safol o'rnig'a taxta sanglar bila qilibturlar».

«Boburnoma»dagi me'morlikka oid tasvirlar ziyrak nigohli yozuvchining kuzatishigina emas, balki o'zi ko'plabimoratlar qurgan, ular tarhini chizgan mohir me'mor mushohadalaridir. Muallif Man Sing imoratlarining har bir detaliga e'tibor beradi, ularni Movarounnahr va Xuroson me'morlik obidalari bilan solishtiradi. Qiyoslarda me'mor Boburning o'z yurtiga mehrini, Vatanga sadoqat va muhabbatini ham anglaymiz. Bobur bu muhtasham imoratdagi asosiy kamchilikni («agarchi hindustoniylar takalluflar qilibturlar, vale behavoroq yerlardur») ko'rsatib, o'z yurtidagi pursafo va go'zal binolarni eslaydi. Bobur Man Sing imoratidan so'ng uning o'g'li Bikramajit tomonidan qurilgan binolarni ko'zdan kechiradi. Bu tasvirda tanqidiy ruh xiyla kuchli ifodalangan. Uningcha, eng asosiy kamchilik — imorat ichiga yorug'lik tushmasligidir. Shu bois, bu binolar Boburga ma'qul tushmagan: «Man Singning o'g'li Bikramajitning imoratlari qo'rg'onning shimoli sori o'rtada voqi' bo'lubtur. O'g'lining imoratlari otasining imoraticha emas, bir uluq gunbaz qilibtur, xeyli qorong'u, muddate turg'ondin so'ngra ravshanliq zohir bo'ladur. Bu uluq gunbazning ostidag'i bir kichikrak imorattur, anga xud hech tarafdin yorug'luq kirmas».

«Boburnoma»da me'morlikka doir sof tasvirlarni qariyb uchratmaymiz. Muallif har bir manzarani qanday idrok etsa, ko'ziga nima ko'ringan bo'lsa, qayd etib borgan. Bikramajit imoratlari borasida so'z yurita turib, Bobur bino yonidagi Rahimdod ismli shaxsning madrasasi tasvirini keltiradi va kutilmaganda bu madrasa hovlisida o'sayotgan gullar haqida: «Bu bog'chada xeyli gullar tikibtur... Bu yerlarning kaneyri guli shaftoludek bo'lur. Gvaliyarning kaneyri qip-qizil xushrang kaneyrilardur. Bir pora qizil kaneyri Gvaliyardin Ogra bog'larig'a kelturub ekturdum», deydi.

Demak, Bobur imorat tarkibini, uning har jihatdan mukammalligini bog‘, gulzor, chiroyli manzarali va mevali daraxtlarsiz tasavvur etmagan. Hatto uzoq o‘lka – Gvaliyardan Ogra bog‘lariga mos gulni olib kelib o‘tqazdirgan.

Boburni hamisha ham me‘moriy obidalarning balandligi, serhashamligi hayratga solmagan. U, avvalo, imoratning siyoqi mutanosibligiga ahamiyat bergan. Bunda imoratlar uchun ishlatilgan materiallar – qurilish ashyolarining sifati, xili, qayerdan olinishi, konning zaxirasi, uzoq-yaqinligi ham uni qiziqtirganki, bular muallif tasvirida yetakchi unsurlar hisoblanadi. Imorat uchun ishlatilgan tosh, qum, yog‘och, g‘ishtning rangi, pishiqligi, qalinligi, chidamliligi, agar mahalliy material bo‘lsa, qayerdan olinishigacha (yoki uzoq o‘lkalardan tashib keltirilishi) zikr etilgan. Quyidagi parchada Bobur diqqatini butxonaning balandligi o‘ziga tortganini aytib, juda katta mehnat evaziga bunyod etilgan obidani besiyiq, «beandomroq» ayvonlar buzib turganini ta‘kidlagan. Ayni paytda u butxona qurilishi uchun ishlatilgan toshlar shu imoratning yonginasidan olinganini, ya‘ni uzoqdan tashib keltirilmaganini ibrat sifatida ta‘riflaydi: «Bu butxona xeyli baland butxonadur. Qo‘rg‘onda mundin balandroq imorat yo‘qtur va Do‘lpurning tog‘idin Gvaliyar qo‘rg‘oni va butxona mushaxxas ko‘runur. Derlarkim bu butxonaning toshlarini tamom ushbu uluq ko‘ldin qozib olibturlar. Bu bog‘chada bir yig‘och tolur qilibtur, pastroq, beandomroq. Bog‘chaning eshigida hindustoni vaz‘liq bemaza ayvonlar qilibtur».

Amir Temurdan Zahiriddin Boburgacha va undan keyin ham Hindistonda shukuhli koshonalar qurildi. Boburiy Shoh Jahon qurdirgan Toj Mahal buning tengsiz dalilidir. Bobur vafotidan so‘ng o‘g‘li Humoyun ham qurbi yetguncha me‘morlikka qo‘l urgan. «Humoyun-noma»da bu haqda diqqatga loyiq misollar keltiriladi. Gulbadanbegim tasvirlagan obidalarning Bobur tasvir-

laridan farqlanadigan jihatlari ko'p. Uning tasvirida ko'proq ayollar nigohi tushadigan tomonlar: uylardagi tokchalar soni, uy anjomlari, shu qatori, temuriyzodalar foydalanadigan uy jihozlari, ayniqsa, buyumlar tavsifi ko'proq o'rin olgan: «Tilsim (to'yxona vazifasida qurilgan imorat — **H.Q.**) uchun solingan qasrning joylanishi bunday edi: sakkiz burchakli eng katta uy bo'lib, bu xonada to'y beriladi. Boshqa kichik xona ham xuddi shunga o'xshash sakkiz (burchakli) bo'lib, har ikkala sakkiz (burchak) turli bezaklar bilan bezatilgan edi. Katta uy to'yxona bo'lib, unga oltindan taxt qo'yilgan edi. Bu taxtning usti va tagiga zar tikilgan zardevorlar tashlangan... Taxtning bag'riga osilgan zardevorning uzunligi o'ttiz-qirq gazga yaqin bo'lib, unga ham marvarid shodalari osilgan».

Ko'rganimizdek, Gulbadanbегinning me'moriy obidalar tasvirida xalq hunarmandchiligi bilan urf-odatlariga taalluqli ma'lumotlar yonma-yon keltirilgan. Bunday ma'lumotlarni boshqa biror tarixiy asardan topish amri mahol. «Humoyunnoma» shu kabi nodir ma'lumotlarga boy asar sifatida katta ahamiyatga molikdir.

Zahiriddin Boburni Hindistondagi ko'chmanchi elatlarning yashash tarzi, ayniqsa, uy-joy qurish usuli hayratga solgan. Quyidagi parchada muallif hind lo'lilarining o'troq yashay olmasligini, yer, mulk va uning obodonligiga mutlaqo e'tiborsizliklarini tasvirlash bilan birga, bir-ikki kecha-kunduzda «shahar»lar bunyod etishlaridan hayratga tushadi va zarurat tug'ilganda shunday qisqa muddatda bu «qurilish»larni yig'ishtira olishlariga qoyil qoladi: «Hindistonda mavozi' va kentlarning, balki shahrlarning buzulmoq va tuzalmagi bir zamonda bo'ludur. Ushmundoq uluq shahrlarkim, yillar anda mutavattindurlar, agar qocharlari bo'lsa, bir kunda-bir yarim kunda andoq qochadurlarkim, osor va alomatlari qolmaydur. Agar tuzalmakka yuz qo'ysalar, ariq qozmog'i va band bog'lamog'i ehtiyoj emas. Ekinlari tamom

la'lmidur. Eliga xud nihoyat yo'qtur, jami' yig'ildilar, bir havz yasadilar, yo choh qozidilar. Uy yasamoq yo tom qo'parmoq xud yo'qtur. Xas bisyor va daraxt beshumor, chirilar qildilar, filhol kent yo shahr bo'ldi».

«Boburnoma»dagi Samarqandning Ko'hak mavzesi Bog'i Maydon o'rtasidagi bog' tasvirida muallifning yuksak estetik qarashlari, sinchkovligi yorqin aks etgan. Bu imorat Amir Temur saltanati davrida qurilgan oliy me'morlik san'ati durdonasi. Bobur tasvirining qimmatini avvalo shundaki, asarda endilikda umuman nom-nishoni qolmagan bu bog' va imoratlarning qariyb to'la tarhi keltirilgan. Boz ustiga tasvirlarda davr shohining nazari mujassam. O'quvchi mutolaa jarayonida imoratning har bir gardishi, siyoqi, baland-pastligi, atrofidagi bog'chalar, ko'katu gullar — bari-barini aslidagidek tasavvur etadi. Ayniqsa, imorat o'rtasida qo'yilgan «toshtaxt»ning kattaligi, sayqal berilgani Boburni hayratga solgan. Shunday katta toshni uzoqlardan qanday olibkelingani uning aqliga sig'maydi. Bu ishning mashaqqatli ekaniga ham, bobosi Amir Temurning yurt obodonligiga hafsalasi naqadar katta bo'lganiga ham qoyil qoladi: «Bu bog'ning o'rtasida bir oliy imorat qilibtur, Chilsutun derlar, du oshyona, sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchida to'rt manordek burjlar qo'poribtur larkim, yuqqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjdindir. O'zga tamom yerlarda toshdin sutunlardur. Ba'zini morpech xiyora qilibturlar. Yuqqorig'i oshyonining to'rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin... ayvonning ichida bir ulug' tosh taxt qo'yubtur, tuli taxminan o'n to'rt-o'n besh qari bo'lg'oy, arzi yetti-sekkiz qari, umqi bir qari. Mundoq ulug' toshni xeyli yiroq yo'ldin kelturubturlar. O'rtasida darz bo'lubtur...».

Zahiriddin Boburni Samarqanddagi purshukuh imoratlar, madrasa va masjidlar maftun etgan. U «Ulug'bek mirzoning imoratlaridin Samarqand qal'asi-ning ichida madrasa va xonaqohdir», deb hikoyasini bosh-

lar ekan, bugungi kunda ham Registon ansamblida o'zining besh yuz yil oldingi sehr-u jozibasini ko'z-ko'z etib turgan muhtasham me'morlik obidasi haqida fikr yuritadi: mazkur madrasaning o'sha davr uchun yagonaligi va mislsizligini ta'kidlash bilan birga («xonaqohning gunbazi bisyor ulug' gunbazdur, olamda oncha ulug' gunbaz yo'q deb nishon berurlar»), uning yaxlit bir koshona ekaniga e'tibor beradi.

Temuriylar davrida salobatli hammomlar qurish ham rasm bo'lgan. Kundalik turmush uchun zarur bu qurilishlar ichki va tashqi ko'rinishi, bezalishi, qanday materialdan bino bo'lganligi, katta-yu kichikligi, suv bilan ta'minlash sistemasi, xullas, barcha jihatlari bilan kishilar diqqatini jalbetgan. Ulug'bek mirzo qurgan madrasa yonida «yaxshi hammom solibtur... har nav toshlardin farshlar qilubtur», deyiladi «Boburnoma»da. Bobur bu hammomga ham Ulug'bek madrasasi shukuhini tasvirlagandek ta'rif beradi («Xuroson va Samarqandta ancha hammom ma'lum emaskim, bo'lg'ay»). Demak, Registon ansambliga mos madrasa, xonaqoh bilan birga, ularga uyg'un tarzda hammom ham bunyod etilgan. Madrasa ta'lim-tarbiya olish talablariga javob beradi, xonaqohda toat-ibodat uchun, hujralarda mullavachchalar va ustozlar yashab, bahs-munozara o'tkazadilar. Hammomning vazifasi esa o'z-o'zidan ayon.

Mazkur hammomning qurilishi Boburga o'zgacha shavq-zavq bag'ishlagan chog'i, hammom haqida u ikki ruboiy ham bitgan. Chunonchi:

*Hammomki qildim ko'runguzkim, ayyom
O'xshatti aning bori ishi manga tamom.
Ko'z yoshiyu ko'ngul o'ti birla mendin,
Gulchehralar istabon yuruydur hammom.*

Ansamblga tag'in, albatta, namoz, ibodat, amri ma'ruf'larni o'tkazadigan masjid zarur. Bobur Ulug'bek

mirzoning bunyodkorlik didini to'la maqullagan holda, bu yerda qurilgan masjid haqida zavq bilan hikoya qiladi. U, avvalo, masjidning nomi bilan qiziqadi («masjidi Muqatta' derlar») va uni izohlabberadi. Ayni shu izohda sinchkov binokor-muhandis Boburning estetik qarashlari o'z ifodasini topgan: «Bu jihattin Muqatta' derlarkim, qit'a-qit'a yig'ochlarni tarosh qilib, islimiy va xitoy naqshlar solibturlar, tamom devorlari va saqfi ushbu yo'sunluqtur».

Ma'lumki, masjiddagi mehrob qiblani ko'rsatib turadi, umuman, mehrobhamma joyda bir jug'rofiy nuqtada bo'lishi shart. «Bu masjidning qiblasini bila madrasa qiblasining orasida bisyor tafovuttur», deganda Bobur o'zida bu yerdagi tushunmovchilik sababini qidirish mayli tug'ilganini aytadi. Chunki ikkala imoratdagi «qibla» ko'rsatgichlaridagi farq oz emas, «bisyor». Bobur bu farqni topib, o'quvchiga bildiradi. Matndagi «g'olibo» so'zi loyihachilar tomonidan yo'l qo'yilgan chalkashlikka ishora qiladi. Albatta, binodagi bunday farqni anglash uchun kishi astronomiya fanidan xabardor bo'lishi kerak. Bunda Bobur aynan shu qobiliyatini namoyon etgan: «G'olibo bu masjid qiblasining samti munajjim tariqi bila amal qilibturlar».

«Boburnoma»da XV — XVI asrlarda va undan oldingi asrlarda qurilgan istehkom qal'alari, devorlariga oid tasvirlarga ham duch kelamiz. Ularda shoh Bobur va «Boburnoma» muallifi — adib Boburning yaxlit qarashlari aks etgan. Tabiatan qurish, yaratishga moyil bo'lgan Bobur qal'alar me'morligiga alohida diqqat qaratgan. Zero, hisobsiz dushman hujumlaridan himoyalanişda, jangda g'olib kelishda mustahkam istehkomlar alohida o'rin egallagan. Xususan, Zahiriddin Bobur O'sh qo'rg'onlarini egallash uchun Ahmad Tanbal bilan urush olib borgan. O'shdagi Mozu qo'rg'onini muallif «rustliq bila mashhur», deb baholaydi. «Rustliq» — mustahkam, kirish amri mahol bo'lgan istehkom ma'nosida. Bobur

mazkur qo'rg'onning mustahkamligini ta'kidlab, «xeyli», ya'ni o'ta mustahkamligiga diqqatni tortadi: «Mozu qo'rg'oni xeyli rust qo'rg'ondur, shimol sarikim, soydur, xeyli baland voqi' bo'lubtur». E'tibor bilan qarasa, Bobur qo'rg'onning mustahkamligini ikki marta takrorlasada, tag'in shu fikriga quvvat berib, shimol tomonda soyi borligi, ya'ni o'tish mushkilligi va boz ustiga devorlari juda balandligiga ishora qilmoqda.

Nazarimizda, bu tasvirdan Boburning ko'zlagan o'z maqsadi bo'lgan. Qo'rg'on mustahkam, g'animning unga kirishi juda qiyin. Biz ana shu parchani keltirishdan oldin Boburning adibsifatidagi mahoratiga e'tiborni qaratmoqchimiz. Demak, ana shunday mustahkam qo'rg'onda Boburning dushmani Ahmad Tanbal o'rnashgan. Bobur lashkarlari tashqaridan turib hujum qilib, Tanbalning qal'adan qochishiga erishadilar. Qal'ani egallagan lashkarlar hatto «Tanbalning inisi Xalil boshliq yetmish-sakson-yuz o'bdon kishini band qilib», Andijonga yuboradilar. Qal'a tasviri orqali Bobur o'zining sarkardalik mahoratini namoyish qilgan: g'anim kuchli, ko'psonli lashkarga ega. U mustahkam istehkom-qal'a ichida. Biroq Bobur lashkari ularni yengadi, bir qismini asir oladi...

Yozuvchi tanlagan usul o'quvchini hayratga soladi — qal'a tasviridagi aniqlik, me'morlik talablari ijrosi, nazokat birikib, mukammallikni ta'minlagan: «Agar soydin o'q otsalar shoyadkim, fasilg'a yetgay. Obduzd ushbu tarafda voqi' bo'lubtur. Qo'rg'ondin quyig'a boqa ko'chadek ikki tarafdin fasil qo'porib kelturub suvg'a yetkurubturlar. Pushta taraflari xandaqtur. Soyg'a yovuq uchun soy toshlaridin uluq-uluq qazondek toshlar qo'rg'onga chiqarib edilar. Ul miqdor ulug' toshlarikim, Mozu qo'rg'onida otilar, ushmuncha qo'rg'on urushi bo'lub hech qo'rg'ondin mundaq toshlar otmadilar.

1506—1507-yillar voqealarini hikoya qilib, Bobur yozadi: «Muzaffar mirzo bizni Bobur mirzo solg'on

Tarabxonada otliq imoratqa olib bordi, Tarabxonada chog'ir majlisi bo'ldi». Bu o'rinda temuriyzodalarning xos majlislari, dam olib ishrat qiladigan bino haqida so'z bormoqda. «Boburnoma»da Tarabxonani tasvirlayotgan muallifning ko'tarinki kayfiyatini sezish qiyin emas. U, avvalo, binoning vazifasiga oid detallarga ko'proq e'tibor qaratadi, imoratning qanday g'ishtdan tiklangani, o'lchami va boshqa detallari uni uncha qiziqirmaydi. Aksincha, mirzozodalarning aysh-ishrati, dam olishi uchun nimalarga e'tibor berilgani — hujralarning alohidaligi, shahnishinlarning xos suhbatlarga mos qurilgani, imoratning ichki sahni, devordagi ko'ngilochar rasmlar diqqatni tortadi. «Boburnoma»dagi arxitekturaga oid imorat tasvirida tabiat, urush manzarasi, hayvonlar rasmining chizilgani haqida fikr bildirilmagan. Biroq Tarabxonada bu qoidadan mustasno. Bu binoni Samarqandning oldingi hukmdori Bobur mirzo soldirgan, rasmlarini chizishni Sulton Abusaid mirzo buyurgan. Ana shu uyg'unlikni ziyraklik bilan ilg'agani, bino vazifasiga mos tasvirni o'z o'rnida zikr etgani Zahiriddin Bobur adabiy-estetik olamining teranligi, rang-barangligidan yana bir dalolatdir: «Tarabxonada bog'chaning o'rtasida voqi' bo'lubtur, muxtasarroq imorattur, ikki oshyonaliq, vale shiring'ina imorattur, yuqqorig'i oshyonida takalluf ko'proq qilibturlar. To'rt kunjida to'rt hujradur. O'zga bu to'rt hujraning o'rtasi va mobaynlari tamom bir uy doxilidur, bir uydurkim, hujralarning mobayni to'rt shahnishin yo'sunluq bo'lubtur. Bu uyning har zil'i musavvardur, agarchi bu imoratni Bobur mirzo qilgandur, vale bu tasvirlarni Sulton Abusa'id mirzo buyurg'ondur, masof va urushlarini tasvir qilibturlar...».

Navbatdagi tasvirda, avvalgi misollardagidek, imorat detallari yo'q, fikrlar umumlashma tarzda, lo'nda ifodalangan. Bunda faqat shoh Boburning davlatchilik manfaatlar borasidagi nuqtayi nazari — mamlakatni dushmanlardan asrash, qal'aning mustahkamligi, kirib-chiqish yo'llari,

suv ta'minoti masalasi, aniqrog'i, uning strategik mavqeyiga ko'proq e'tibor berilgan: «Andijondurkim... Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo'rg'onidin so'ngra mundin ulug'roq qo'rg'on yo'qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqi' bo'lubtur. *To'qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas.* ...Qal'aning girdogirdi tamom mahallotdur. Bu mahalla bila qal'ag'a fosila ushbu xandaq yoqasidog'i shohrohtur».

Boburning qurilishga oid qarashlarini Alisher Navoiyning ushbu mavzudagi mulohazalari bilan qiyoslash diqqatga molik. Temuriylar davrida Ollohning «yakka va yagona»ligi haqidagi ta'limot asosida otashparastlik, butparastlik va ayrim joylarda xristian diniga taalluqli imoratlarni buzib masjid, xonaqoh qurish hollari kuzatiladi.

Alisher Navoiyning «Vaqfiya» asarida ham shunday voqea tasviri bor. Navoiyga Husayniy tomonidan hadya etilgan yerda qadimda qurilgan, ammo xarobaga aylangan cherkov binosi bo'lgan. Mazkur bino tasvirida ulug' shoirning yuksak badiiy uslubini kuzatish mumkin. Tasavvuf aqidasisiga sodiq, musulmoni komil, shu qatori barcha tariqat va mazhablarni tan olgan Navoiy eskirgan, vayronaga aylangan cherkovni buzdirayotganidan xijolatda ekanini aytadi. U badiiy san'at imkoniyatidan foydalanib, keraksiz holga kelib qolgan cherkov o'rniga masjid-u madrasa qurib foydalanish avloroqligini zikr etib, o'quvchini shunga ishontirishga urinadi. Kitobxon cherkov tasviri orqali vahmangiz imoratga kiradi, uning tim qorong'uligi, boyo'g'li (bum) va ko'rshapalaklar (xuffosh) makoniga aylanganini tasavvur etadi. Cherkov tomlarining vayronaligi («yuqori oqshomi buzug'lig'idin firolq ahli ko'ngli evidin nishoni...») tasviri kitobxonda bunday imorat bahridan kechgana ma'qul, degan istakni tug'dirsa, badiiy nasrning bevosita istiora, saj' va o'xshatish san'atini ishlatgan Navoiyning fikr-mulohazasi esa: bu imoratni buzib, o'rniga boshqa bino qurgan

tuzuk, degan fikrni tug'diradi. («anda navmidliq chug'zlari bila motamiy libos kabutarlar oshyoni»).

Mazkur kaliso, uning atrofida qurilgan madrasa («Ixlosiya») va masjid tasvirida Navoiyning me'morlikka oid qarashlari o'z aksini topgan. Shoir «Ixlosiya» madrasasini Bobur kabi barcha detallari bilan tasvirlamaydi. Biroq o'quvchi madrasa tuzilishi haqida umumiy ma'lumotga ega bo'ladi. Navoiyning madrasa qurishdan ko'zlagan maqsadi — bu dargohda tolibul-ilmlarga ta'lim berishdir. Shu bois, bino tasvirida ham ana shu maqsad bo'rtib ko'ringan. Navoiy madrasaning shimolida qurilgan gunbaz ostida har kuni Qur'ondan o'ttiz pora tilovat qilishni, tolib ul-ilmlarning fiqh, hadis o'qishlari, yosh, madrasaga endi qadam qo'ygan «tifli abjadxon»larning «oy girdasi va quyosh qursi ikki fatir va tabbohlar taxtasiga kakhkashon shakli un sepgan bir zuvola xamir» kabi qaldirg'ochsimon doira shaklida o'tirib ta'lim olishlarini tasvirlaydi. Bunday har bir ifoda va so'zda muallif badiiy mahoratini kuzatish mumkin. Aniq tasviriy ifodalar so'z ko'rki bilan hamohanglikda yuksak badiiy nasrni yuzaga keltirgan. Qolaversa faqat Navoiyning nasrdagi mahorati emas, balki ma'rifat fidoyisi, el dardi va tarbiyasi uchun kuyungan tasavvuf va islom homiysining siymosi ham o'z aksini topgan: «Madrasadin kirgach, masjid aning haddi g'arbiki, qibla sori bo'lg'ay, voqi' bo'ldi. ***Va xushxon imom va xushovoz mukri muqarrar bo'ldikim***, saloti xamsani mahalla ahli bila qoim tutub ul hazrat duosig'a mashg'ul bo'lg'aylar. Va madrasaning to'ridakim, haddi shimoliydur, ***gunbaze yasaldikim, surai qur'oniy va oyoti furqoni adosida qiroat gulshanining Isaviy nafas andalibi xushilhonlari va tajvid ravzasining Dovudiy nag'ma foxtai shirin adolari har kuni si pora kalom o'qub ul, hazrat duosi bila xatm qilg'aylar...*** Omiy va nodon va har tolibi ilm olinda Atorudkim ikkinchi sufa mustakiddur — tifli abjadxon, xodimlari sufasida oy girdasi va quyosh

qursi ikki fatir va tabohlari taxtasida kakhkashon shakli un sepgan bir zuvola xamir...».

Matndagi biz ta'kidlab ko'rsatgan so'z, iboralarga bir karra diqqatni qarataylik. Navoiyning «Ixlosiya» madrasasini tasvirlashdan kuzatgan niyati imoratning zebu zevari, tarhini berish emas, balki har bir sufa, gunbaz ostidagi koshona qanday maqsad asosida qurilganini uqtirishdir. Bundan tashqari, Navoiy «Vaqfiya» asarining vazifasidan kelib chiqib, bu madrasada o'qiladigan Qur'ondan davr hukmdori Husayn Boyqaroga savob yetishini alohida ta'kidlaydi. Demak, Navoiy uchun «Ixlosiya» madrasasining binosi tasviridan ko'ra, bu daroghning vazifasini zikr etish muhim ko'ringan. Shuning uchun tasvirda me'morlikka oid detallar emas, balki ma'naviyatga taalluqli jihatlarni tasvirlash yetakchilik qilgan. Bu, albatta, Navoiy dunyoqarashining yana bir qirrasini ochib beradi.

Darhaqiqat, «Vaqfiya»da Navoiy bu yerni unga Husayn Boyqaro tortiq qilganini aytgan. Tasvirdan ayon bo'lishicha, imorat uchun ajratilgan joy juda bahavo, bu jihat ham shohning Navoiyga ehtiromi, sadoqatining ramzi sifatida qabul qilingan. Navoiy mavzening ochiq, toza havosini ta'riflab, bularning bari Husayn Boyqaro himmati tufayli amalga oshganini aytadi. Bunday tasvirlar «Boburnoma»da ham bor va ularni taqqoslash uchun asardan kichik parcha keltiramiz: «Bu kentta Bog'i Kalon otliq Ulug'bek mirzoning bir mag'sub bog'i bor edi. Men egalarig'a baho berib oldim. Bog'din tashqari ulug'chinorlar bor, chinorlarning tubi sabzaliq, safoliq manziledur. Bog'ning o'rtasidin bir tegirmon suyi hamisha joriydir. Bu ariq yoqasida bog' o'rtasida chinorlar va daraxtlardur, burun bu ariq egri-bugri va besiyog edi. Men buyurdumkim, bu ariqni raja va siyoq bila qildilar. Bisyor yaxshi yer bo'ldi».

Endi Navoiy yaratgan bog' tasvirini kuzataylik: «Bu faqir ul yerda o'ttiz jerib yerni devor tortib, saroy imorat

qilib, bog‘chasig‘a har turlik ashjor bila safo va nazrat va har chamanig‘a har nav‘ rayohin bila zeb-u ziyonat berdim va aning ta‘rifi mundin o‘tmaskim, ul hazratning (ya‘ni Husayn Boyqaroning — **H.Q.**) mavkib gardunsoyi necha qatla ul manzilni g‘ayrati bihishti barin va maqdami falak farsoyi necha navbat ul ma‘manni rishki nigorxonai Chin qildi. Va umidim budirkim, hamisha ul yer bu davlatqa sazovor va mudom bu xoksor ham bu inoyatqa barxurdor bo‘lg‘aymen...».

Bu ikki bog‘ tasvirini keltirishimizdan murod ikki buyuk adibning me‘morlikka oid tasvirini qiyoslashdangina iborat emas. Balki juda muhim bir mazmunni ochish, ya‘ni temuriyzoda shahzodalar, amirlarning o‘z davrida imorat qurish, bog‘ yaratish, imkoni boricha yurt, Vatanni bog‘-bo‘stonga aylantirish yo‘lidagi ixlosi, sa‘y-harakatlaridan xabardor etish. Bu o‘rinda Bobur uzoq Afg‘onistonda Amir Temur nabirasi Mirzo Ulug‘bekdan qolgan bir bog‘ni muqaddas bilib, bu joyni temuriylarning bir parcha vatani sifatida qadrlagani va bog‘ egasini rozi qilib, uni sotib olgani muhim. Bobur bu bog‘ga boshqa imoratlardan ko‘ra juda katta mehr qo‘yib, unga aslidan ham go‘zalroq tus beradi. Navoiy misolida esa, Husayn Boyqaro o‘z vaziriga oltin emas, ganjina emas, balki yurtni obod qilish uchun yer bergani muhim. Bu yerda Navoiy «Ixlosiya» madrasasini quradi, uni ko‘rkam bog‘ga aylantiradi. Har ikkala misol o‘sha davr kishilari uchun ham, bugungi avlodlar uchun ham ibrat namunasidir. Qolaversa, temuriylarning faqatgina aqidada emas, balki hayotda ham tasavvuf ta‘limotining har kim yaratuvchilik bilan shug‘ullanishi kerak, degan g‘oyasining amali sifatida qadrlidir.

Zayniddin Vosifiyning «Badoye‘ ul-vaqoye‘» asarida me‘morlikka oid tasvirlar kam uchraydi. Borlari ham juda umumiy tarzda. Boshqa hikoyalardagi singari bu kabi tasvirlarda ham mubolag‘a, istiora, tashbeh va o‘xshatishlar bor. Agar Navoiyning shahar va obidalar mavzusidagi

tasvirida me'morlik detallari bayon etilsa, Vosifiyda bu masala umumiylik kasb etgan: «Bir shahar ko'rdimki (Toshkent shahri — **H.Q.**) zangori falak har shom gazandalarni quvish uchun yulduzlardan isiriq urug'ini uning uchun shafaq otashida kuydiradi; aholisi yo'li va ravishiga deb oyning jahonni yorituvchi mash'alasini yoqardi. Qon ichuvchi Bahrom bu qal'a zabti va qo'riqlanishi uchun yulduzlardan miltiqlarga soqqa tayyorlardi... Bu shahar atrofida Kaykovus binolaridin chorbog'lar bo'lib, Eram bog'ining dilida dog'i bordir».

Quyida keltirilgan Samarqand shahar qo'rg'oni haqidagi parcha ham Zayniddin Vosifiy qalamiga mansub «Badoye' ul-vaqoye'»dan. Bunda shoh va adib Boburni qiziqtirgan, davlatning himoyasiga taalluqli qal'a detallari deyarli uchramaydi. Samarqandga kirib kelgan Vosifiy e'tiborini ko'proq shahar qal'asining balandligi va xandaqlarning chuqurligi tortadi. Shahar qurilishi, qal'a arxitekturasiga oid aniq tasvir o'rnini shoirona mubolag'a, o'xshatish, tashbehtar egallagan. Haqiqatda, butun asarda kuzatilgani singari, mazkur parchada ham Vosifiyning o'ziga xos uslubi ko'rinibturadi: «Karvon Samarqand shahar darvozasiga yetgach, shunday bir shahar ko'rdilarki, g'oyat mustahkam va mahkam. Devorning balandligi shu qadar edi, agar falak ho'kizi uning tepasidan o'tganda, kungirasining uchi qornini yirtgan bo'lar edi... Shaharning xandaq chuqurligi shu qadar ediki, yerosti ho'kizi uning qa'ri sabzazorida o'tlabyurar edi».

Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla'i sa'dayn va majmai bahrayn» asarida ham me'morlikka oid tasvirlarni ko'rish mumkin. Masalan, u Shohrux mirzo amri bilan tasavvuf ilmining peshvolaridan biri Xoja Abdulloh Anso'riy mozori ustida qurilgan imorat haqida yozadi. Bunda muallif imoratning nozik jihatlariga uncha e'tibor bermaydi. Tarixchi sifatida u ko'proq bu imoratni qurishga amr bergan Shohrux haqida maqtov so'zlarini bitadi. Bobur tasviridagidek imoratning yer maydoni,

qurilish vositalarining shakli, sifati, xona va sufasining hajmi, tosh va g'isht bilan qoplangani va boshqa tafsilotlar uchramaydi. Ushbu qiyosda ham Bobur nasrining ustunligi, hayotiyligini ko'rish mumkin:

«U oliy darajadagi imoratning tarhi va nodir fazilati poydevorning quyilishi quyidagicha voqe' bo'lgan: Sharq tomonidagi uning peshgohiga buzurgvorning mazoriga qaratib g'oyat baland kamoli latofat bilan oliy bir ayvonning sufasi qurilgan va sufaning ikki tarafida sufalar va ularning tepasida yana sufalar va ayvonga yaqin balandlikda past-u baland xonalar, uning o'rtasida esa oliy bir sufa: shimol tomonda ham sufalar va xonalar; shimol tomonning o'rtasida katta bir sufa; yana, janub tomonda ham xonalar bo'lib, ularning o'rtasida oliy sufa; saodat eshigining ochilishi bo'lmish mag'rib tomonda esa nurga to'la mazorga qaragan oliy imorat ikki tomonida ikkita jamoatxona bag'oyat go'zal tarzda tartibga keltirilgan, buzurgvor mazoring tashqarisida, mag'rib tarafda baland bir kursi o'rnatilgan va osmon bilan tenglashadigan ayvon qad ko'targan».

Parchadan ko'rini turibdiki, Abdurazzoq Samarqandiy binoning ijobiy jihatlarini sifatning orttirma darajalarini belgilovchi: «oliy», «past-baland xonalar», «katta», «bag'oyat go'zal», «osmon bilan tenglashadigan» kabi so'zlar orqali bergan. To'g'ri, binoning sifatini madh etuvchi to'rtlikdan keyin muallif imorat qurilishida ishlatilgan material haqida fikr yuritadi. Ammo bu o'quvchiga bino bezaklari bo'yicha umumiy tasavvur bersada, Bobur tasviriga nisbatan umumiyliigi bilan farq qiladi: «U oliy imoratlarni barcha tosh va g'ishtlardan g'oyat go'zal tarzda qurib bitirgandan keyin, koshiy zarhal va lojuvardlardan ziynat berildi, har tomoniga ma'qaliy, kufiy va forsiy xatlar va shakllarni juda nozik qilib chizildi».

Shunday qilib, Navoiy, Bobur, Xondamir, Vosifiy asarlaridagi me'morlikka oid tasvirlar tahlili orqali ham har bir adibning o'ziga xos nasriy uslubi, jamiyatga munosabati, dunyoqarashini belgilab olish mumkin.

6. «Boburnoma»da Movarounnahr

«Boburnoma» uch mintaqa — Movarounnahr, Afg'oniston va Hindiston haqida batafsil ma'lumot beradi. Asarni tadqiq etgan olimlar ham aksar hollarda shu holatga alohida e'tibor qaratganlar. Masalan, akademik S.Azimjonova Boburning Afg'oniston va Hindistondagi davlat hokimiyatini tadqiq etgan bo'lsa, Sayfiddin Jalilov «Boburning Farg'ona davlati» asarida Boburning Farg'ona yerlaridagi hukmronligini alohida mavzu sifatida tadqiq etgan. Yoki bir qancha ingliz, hind olimlari Boburning Hindistondagi hukmronlik davri hamda hayotini diqqat bilan o'rganganlar.

«Boburnoma»da Zahiriddin Bobur Farg'ona vodiysi — kindik qoni to'kilgan yurtni tasvirlar ekan, bu o'lkaning xoh unumdor yerlari, xoh Koson, Axi, Andijon, O'sh, O'zgan, Konibodom singari shaharlari to'g'risida bo'lsin, alohida mehr bilan so'z yuritadi.

Avvalo, diqqatimizni joy tasvirlariga qaratsak. Bobur Koson haqida fikr yuritar ekan, favqulodda mahoratini namoyon etadi. Har bir satrda muallifning yurtga cheksiz mehri, uning xush havosi, muvofiq jug'rofiy o'rnidan faxrlanish, huzurlanish kayfiyatini kuzatamiz. Har bir iborada, jumlada shaharchaning go'zalligi aniq-tiniq ochilib, o'quvchini o'ziga rom etib, Bobur suygan bu yurtni o'z ko'zi bilan ko'rishga oshiqtiradi. Koson tasviri nihoyasida o'quvchini Boburning navbatdagi jumlasida («Safu va havoda O'sh bila Koson elining taassubi bor») hayratga soladi. Bobur Farg'ona vodiysida Koson singari joylar ko'pligi, eli esa o'z yurti tabiati, Vatani bilan faxrlanishi, uning go'zalligini olamga ko'z-ko'z qilishga qodirligi, hatto bu qasabalarining qaysi biri chiroyliligi borasida o'ziga xos bahslar bo'lganini mamnuniyat bilan qayd etadi: «Yana bir Kosondur, Axsining shimolida tushubtur. Kichikroq qasabadur. Nechukkim, Andijon suyi O'shdin kelur, Axi suyi Kosondin kelur. Yaxshi

havoliq yerdur. Safoliq bog'chalari bor. Vale safoliq bog'chalari tamom soy yoqasida voqi' bo'lg'on uchun, «po'stini pesh barra» debturlar. Safo va havoda O'sh bila Koson elining taassubi bor».

Adib uchun yurtning har bir giyohi qadrli. Ayniqsa, Farg'ona vodiysi haqida so'z yuritar ekan, Bobur uning tog'laridagi yayloqlaridan ham o'lkaning afzalligini, o'ziga xosligini bildiruvchi alomatlarni ko'radi. Har bir narsa va jonivorni alohida-alohida ta'riflab, ularga imkon qadar ilmiy sharh berib o'tadi. Masalan, muallif Farg'ona tog'larida uchraydigan tobulg'u og'ochi haqida fikr yuritadi, bu og'ochning turmushda zarurligiga doir bir qancha xususiyatini sanab o'tadi. Bunda bizning ko'z o'ngimizda sinchkov, ishbilarmon shoh Bobur siymosi gavdalanadi. U yurtning mo'jizakor og'ochini tabarruk bilib tasvirleydi: «Farg'ona viloyatining girdo-girdi tog'larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg'u yig'ochi bu tog'larda bo'lur, o'zga hech yerda bo'lmas. Tobulg'u bir yig'ochdur, po'sti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlarg'a qafas qilurlar, tarosh qilib tirtgaz qilurlar, xeyli yaxshi yig'ochdur. Tabarruklik bila yiroq yerlarga eltarlar».

Ma'lumki, Movarounnahr, alalxusus, O'zbekiston tog'lari azaldan shifobaxsh giyohlarga boy. Bugungi kunda ham xalq tabiblari bu giyohlardan unumli foydalanib, bemorlarni davolamoqdalar. Qadimda ham olim va tabiblarni, hatto Zahiriddin Bobur diqqatini shifobaxsh o'simliklarning xosiyati qiziqtirgan. Ular orasida mehrijiyoh deb ataluvchi alohida mo'jizakor giyoh borasida ko'p rivoyatlar bor. Ta'kidlashlaricha, har kim mehrijiyohni topib iste'mol qilsa, qarimas, yoshlikdagi quvvati saqlanar va uzoq umr ko'rar ekan. Bugungi kunda ham bu sirli o'simlikni ko'rgan, iste'mol qilgan kishilar haqida bot-bot eshitib qolamiz. Biroq masalaning murakkab tomoni shundaki, mehrijiyoh tog' cho'qqilariga yaqin joylarda o'sar, juda kamyob, uni qo'lga kiritish

mushkul emish. «Boburnoma»da muallif mehriyohning arabcha nomini («yabruh us-sanam») keltirib, uni o'zi ko'rmaganini, kitoblarda o'qiganini yozadi. U o'quvchisini noumid qilmaslik uchun Yettikent tog'larida o'sadigan «ayiq o'ti» mehriyoh ekanini aytadi va bu fikrda xolis qolish uchun «el bu ot bila ayturlar», deydi: «Ba'zi kitoblarda bitibturlarkim, «yabruh us-sanam» (mehriyoh) bu tog'lardadir, vale bu muddatta hech eshitilmadi. Bir giyoh eshitildikim, Yettikentning tog'larida bo'lur, ul el «ayiq o'ti» derlar, mehriyoh xosiyatliq, g'olibo mehriyohdur, ul el bu ot bila ayturlar».

Bu o'rinda Zahiriddin Bobur Farg'ona tog'larini tasvirlarkan, ularning go'zal manzarasi, dam olish uchun qulayligi haqida fikr yuritmaydi, balki vodiyning maf-tunkor tabiatini «Boburnoma»ning keyingi sahifalarida zavq bilan ta'riflaydi. Yuqoridagi satrlar asarning dastlabki sahifalaridan — Boburning ilk xotiralari, xolos. U o'z yurti nabototidan olingan ikki misolda kishini hayratga soluvchi giyoh, o'simliklar o'lkada serobligini alohida ta'kidlaydi. Uningcha, Farg'ona vodiysining yog'ochi ham shu qadar azizki, uni tabarruk bilib uzoq o'lkalarga olib boradilar, tog'dagi mo'jizakor o'tlar esa odamlarga boqiy umr bag'ishlaydi. «Boburnoma»dagi ushbu satrlar beixtiyor Hamid Olimjonning «O'zbekiston» she'ridagi yurtimizni madh etgan quyidagi baytni yodga soladi:

*Bunda qurtlar ipak to'qiydi,
Bunda ari keltiradi bol...*

Bobur Farg'ona o'lkasining asosiy iqtisodiy bazasini ta'minlovchi jihatga ham e'tibor qaratgan. U tog'lardagi feruza va temir konlari bilan bog'liq masalaga diqqatni tortadi: Farg'ona viloyatidan olinadigan daromad va uning xarjini chamalab, bu daromad uch-to'rt ming kishini saqlashga (askarlar nazarda tutilgan — **H.Q.**)

yetishini ham bildiradiki, bu juda muhim: «Bu tog'larda feruza koni va temur koni bo'lur. Farg'ona viloyatining hosili bila, agar adl qilsalar, uch-to'rt ming kishi saxlasa bo'lur».

Zahiriddin Muhammad Bobur o'sha davrdagi jug'rofiy birlik — «Farg'ona viloyati» hududi haqida fikr yuritarkan, uning qaysi qasaba, shahar yoki qishloqlari haqida so'z yuritmasin, muallifning yurak entikishlarini, bu yerlarning toza havosidan simiribnafas olgani-yu, betakror tabiatiga sodiq oshiq misoli hayrat bilan termulganini sezib turasiz. «Boburnoma» muallifi tomonidan sevilib tasvirlangan makon O'sh qasabasidir. Bobur, bu shaharga cheksiz mehri bois, Baroqxon tog' qullasining tepasida bir ayvonliq hujra soladi.

«Boburnoma»ni o'qirkanmiz, muallif diqqatini bog', oqar suv, gulzor, orasta maydon va rastalar ko'proq o'ziga jalb etganini kuzatamiz. Adibning har bir iborasi, so'zi uning sururli qalb taftiga yo'g'rilib qog'ozga tushgan. Keyingi jumlar bu go'zal yurt nash'asidan mast Boburning mehr to'la so'z bisotini ko'z-ko'z qilgandek — shoda-shoda gavhardek asarga go'zallik ato etgan. Ikkinchi jumla birinchisini, uchinchi jumla ikkinchisini shu tariqa to'ldirib o'quvchi ko'z o'ngida tabiati go'zal, sharqiragan suvlari zilol, yerlari gulzor, tog'lari dilkash bir ma'sum o'lkaning yaxlit manzarasini gavdalandirgan: «Andijon rudi O'shning mahallotining ichi bila o'tub, Andijong'a borur. Bu rudning har ikki jonibi bog'ot tushubtur, tamom bog'lari rudqa mushriftur, binafshasi bisyor latif bo'lur, qalin lola va gullar ochilur...».

Farg'ona vodiysining qaysi shahar, qasaba yoki qishlog'ini ta'riflmasin, Bobur bu elning saxiyliги, mehmondo'stligi, go'zal tabiati haqida ham gapiradi. Ayni paytda imkon qadar shaharlarning bir-biridan farqlanib turadigan jihatlariga e'tiborni qaratadi. Masalan, u Marg'ilon haqida so'zlarkan, uning purne'matligi, ayniqsa, anor va o'rigi «asru ko'p»ligini ta'kidlaydi.

Marg'ilon o'riklarining oliy sifatligini aytib qolmay, marg'ilonliklarga xos o'rik quritish usuli haqida zavq bilan ma'lumot beradi: «Yana bir jins o'ruk bo'lurkim, donasini olib, ichiga mag'z solib quruturlar, «subhoniylar» derlar, bisyor lazizdur». Qolaversa, shoh Bobur diqqatidan Marg'ilon elining jasurligi — botir askarga xos xususiyati ham chetda qolmagan: «Jangaraliq rasmi Movarounnahrda shoyi'dur, Samarqand va Buxoroda nomdor jangaralar aksar marg'inoniydir».

Zahiriddin Muhammad Bobur uchun Samarqand va unga qarashli muzofotlar faqatgina jug'rofiy muhit emas, balki bobosi Amir Temur saltanatining poytaxti, Movarounnahr markazi, temuriyzodalar orom topgan muqaddas shahar sifatida ham qadrlidir. «Boburnoma»da Samarqand haqida ma'lumot bergan muallif, nazarimizda, yuksak mas'uliyatni his etgan, bilimni xarj etib, bugungi ahvolda shahar tarixi uchun juda qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan. Zotan, asardagi boshqa shaharlarga berilgan ma'lumotlar bilan Samarqandga oid muallif qarashlarini qiyoslasak, katta farqni ko'ramiz. Bu, avvalo, ma'lumotlar qamrovining kengligi, bir-birini mantiqan to'ldira borishi va, nihoyat, bu buyuk shahar haqida imkon qadar boy dalillar vositasida fikr yuritilgani bilan xarakterlanadi.

Zahiriddin Bobur olim sifatida Samarqandning Yerkurrasidagi jug'rofiy o'rnini o'sha paytdagi «beshinchi iqlim», «ramzi nujumiy», «daraja va daqiqa» va boshqa atamalar bilan belgilaydi va «rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqtur», deydi. E'tibor bersak, Bobur Samarqandga qanchalik mehr qo'ygan bo'lmasin, odob yuzasidan bu shaharchalik dunyoda boshqa shahar yo'q demaydi, balki «kamroqtur» so'zini ishlatadi.

Muallif Samarqandning, umuman, Movarounnahrning islom dini va mafkurasini nazariy jihatdan asoslashda o'ziga xos beshik bo'lganini faxr bilan ta'kidlaydi, Samarqand eliga yuksak baho beradi («eli tamom sunniy va pok

mazhab va mutasharri' va mutadayyin eldur»). Bu bahoda islomiy aqidaga sodiqlikdan tashqari, insonning fazilatlarini belgilovchi muhim jihat — jamiyat tartib-qoidalariga bo'ysunuvchi, o'z qadr-qimmatini ardoqlovchi kishilar sifati ham aytilmoqdaki, bu juda muhim.

Shundan so'ng Bobur hayoti Samarqand shahri bilan bog'liq holda kechgan buyuk shaxslar, alloma va olimlar nomlarini tilga oladi. Uning fikricha, islom dini paydo bo'lgandan beri dunyoda hech bir shahar bu din rivojiga Samarqandchalik xizmat qilmagan, bunchalik ko'p olimu fuzalolarni yetishtirib bermagan. Shayx Abu Mansur al-Moturudiy, Imom Buxoriy, Burhoniddin al-Marg'iononiy singari allomalar nomlarini zikr etarkan, Bobur ularning muborak qabrlari shu shaharda ekanligini yozadi. Shu o'rinda bir jihatga diqqatni tortmoqchimiz. Yurtimiz mustaqillikka erishgach, hukumatimiz o'tmish qadriyatlarimiz, allomalarimiz merosini o'rganish, tiklashga kirisharkan, dastlabkilar qatorida aynan «Boburnoma»da muallif tilga olgan Imom Buxoriy va Abu Mansur Moturudiy tavalludlari sanalarini keng miqyosda nishonladi, ularning qadamjolari qayta tiklanib, obod etildi, ilmiy meroslari bugungi avlodga yetkazildi. «Hazrati Risolat sallallohu alayhi vasallam zamonidin beri ul miqdor aymayi islomkim, Movarounnahr din paydo bo'lubtur, hech viloyattin ma'lum emaskim, muncha paydo bo'lmish bo'lg'ay. Shayx Abu Mansurkim, aymayi kalomdindur, Samarqandning Moturid otliq mahallasidindur. Aymayi kalom ikki firqadur, birni «moturidiya» derlar, birni «ash'ariya». Moturidiya Shayx Abu Mansurg'a mansubdur. Yana sohibi «Sahihi Buxoriy» Xoja Ismoil Xartanak ham Movarounnahr dindur...».

Samarqandning jug'rofiy o'rnini ta'riflagan Bobur shahar tarixiga alohida to'xtalgan. Uningcha, «Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur»(aslida Iskandar zabt etganda Samarqand katta shahar bo'lgan va shu nom bilan atalgan). Boburning Samarqandga oid ma'lumotida

diqqatni tortuvchi muhim jumla bor. Unda shoh Boburning mulk, Vatan muhofazasiga kuyunishi, sarkarda sifatida dushmanlardan himoya etishga intilishini kuzatamiz. Ma'lumki, qadimda shaharlar mustahkam qo'rg'onlar bilan o'ralgan. Qo'rg'on devorining mustahkamligi, uzunligi shaharni, davlatni boshqargan hukmdor qudratining ramzi sifatida baholangan. O'n ming olti yuz odimli Samarqand qo'rg'oni Bobur orzu qilgan poytaxt qo'rg'onidir: «Qo'rg'onini, fasilning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O'n ming olti yuz qadam chiqti».

Zahiriddin Bobur Samarqand qad ko'targan vodiy haqida zavq bilan hikoya qiladi. «Boburnoma»ni mutolaa qilar ekanmiz, muallif shahar go'zalligi, oqar suvlari, muhtasham binolaridan tuygan zavqni biz ham tuyamiz. Bobur yaxshi geograf olim sifatida, Samarqand chegaralarini birma-bir sanab o'tar ekan, shahardagi Ko'hak, Konigil, Bog'i Maydon mavzelarining maftunkor go'zalligini alohida shavq bilan tasvirlaydi. Uni, avvalo, Ko'hak ariqlaridagi tiniq, zilol suvlar, Darg'om kanalining shukuhi o'ziga tortgan. U Darg'om suvi haqida yozarkan, Movarounnahr yerlarining muayyan qismi shu kanaldan bahramandligini uqtiradi: «Samarqandning bog'ot va mahalloti va yana necha tumonoti bu suv bila ma'murdur. Buxoro va Qorako'lgachakim, o'ttuz-qirq, yig'och yo'lg'a yovuqlashur, Ko'hak suyi bila ma'mur va mazru'dur». Bobur o'sha davrda ham Samarqand aholisi bog'dorchilik va sabzavotchilik bilan shug'ullanganini, dehqonchilik elning asosiy yumushi va rizq-ro'zi manbayi bo'lganini ta'kidlagan. Bunga Boburning quyidagi fikri yanada oydinlik kiritadi: «Mundoq ulug' daryo (Zarafshon — H.Q.) aslo ziroattin va imorattin ortmas, balki yozlar uch-to'rt oy Buxorog'a suv yetmas».

Samarqand ta'rifida Bobur bir juda nozik, o'ziga xos qiyosiy tahlilni keltirgan. Gap Samarqand va Kobul ob-havosini taqqoslash, Samarqand mevalari dovrug'i

haqida. Bu ikki shahar Zahiriddin Boburning hayoti mazmuni, unda poytaxt ishtiyoqini tug'dirgan makonlar sifatida xushhavoligi, o'zgacha tabiati bilan boshqa shaharlardan alohida ajralib turgan, adib mehri tushgan yirik maskanlardir. Shu bois, muallif bu shaharlarning o'ziga xos fazilatlarini qiyoslaydi, ijobiy jihatlarini jamlab, bir shahar timsolida ko'rishni istaydi.

«Boburnoma»ni muallif ko'rganlarini kunma-kun yozib borib yaratgan, degan fikr mavjud. Quyida keltirilgan parcha esa shundan dalolat beradiki, muallif zarur o'rinlarda asarni tahrir qilib, to'ldirib borganga o'xshaydi. Zero, Samarqand haqidagi quyidagi fikrni muallif 1497 – 1498-yil voqealari kechgan paytda yozgan. Afg'onistonning Kobul shahrida esa u faqat 1503-yili bo'lgan. Parchada Bobur Samarqand havosini Kobul havosi bilan qiyosan tahlil etgan, demak, keyinchalik «Boburnoma» («Vaqoi'») muallif tomonidan ko'zdan kechirilib, asarning bu joyiga ayrim o'zgartishlar kiritilgan: «Uzumi va qovuni va olmasi va anori, balki jami' mevasi xo'b bo'lur. Vale ikki meva Samarqandtin mashhurdu: sebi Samarqand va sohibiyi Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo'qtur».

Zahiriddin Boburning Samarqand shuhratini behisob bog'lari, muhtasham me'morlik obidalari orqali ko'rsatgani tabiiy hol. Zero, temuriylar saltanati davrida bu shahar imperiya poytaxti bo'lib, Amir Temur shaharning obodonligi, bog'-rog'lar bilan chiroy topishi, shunga mos yuksak me'moriy obidalar yaratishga katta e'tibor bergan. Shahzodalar Shohrux, Ulug'bek, Muhammad Sulton tomonidan bu an'ana davom ettirilib, bir qancha madrasalar, binolar, osmono'par minoralar qad ko'targan. Amir Temur vafotidan yuz yilcha vaqt o'tgach, Samarqandni ko'rgan, bu shaharda yashab, uni tasvirlagan Bobur buyuk maskanning muhtasham ko'shklari, masjid-u madrasalari haqida maroq bilan hikoya qiladi. Bog'i

Dilkusho, Bog‘i Bo‘ldu, Naqshi Jahon, Bog‘i Chanor, Bog‘i Shamol, Bog‘i Behisht singari bog‘lar inson qo‘lining yaratuvchilik mevasi ekanini ta‘kidlab, buning natijasida jannatsimon o‘lka bunyod bo‘lganini maroq bilan ta‘riflaydi. Bobur bog‘larni alohida-alohida tasvirlar ekan, o‘quvchi diqqatini bog‘dorchilik san‘ati, uni yaratuvchilarning estetik did va qarashlari sirxonasiga boshlaydi. Me‘morlik jozibasi, «go‘niyalik», «tarhlik», «siyoqlik» bog‘lar — shahar ko‘rki va jozibasi tavsifi o‘quvchini befarq qoldirmaydi, diyonatli ajdodlarimizning tabiatga imon mezoni bilan qarab ish tutganlariga tasannolar aytadi, albatta.

Samarqand shahrining beqiyos fazilatlarini sanab o‘tgan Bobur, o‘sha paytda hukm surgan sulton va beklar, vorisiylik tarzida, bobolari Amir Temurning an‘analariga sodiq qolib bog‘lar yaratayotganini, bu bog‘lar ham o‘zining purfayzligi va pursafo, havoli maskanlarni vujudga keltirayotganini maroq bilan tavsif etadi: «Sulton Ahmad mirzoning zamonida ham bek va bekot qalin bog‘ va bog‘cha soldilar. Ul jumladin, Darvesh Muhammad tarxonning chorbog‘icha safoliq va havoliq va maddi nazarliq chorbog‘ kam bo‘lg‘ay. Bog‘i Maydondin quyiroq, balandining ustida Qulba o‘langiga mushrif bir chorbog‘ solibtur, tamom bu o‘lang oyog‘os-tidadur. Chorbog‘da ham martaba-martaba yerlarni siyoq bila tuzatib, yaxshi norvanlar va sarv va safedorlar tikib-turlar, xeyli saromad manzilidur. Aybi budurkim, ulug‘ sui yo‘qtur».

Bobosi Amir Temur singari bog‘ yaratish, muhtasham koshonalar qurishga yuksak ishtiyoq sezgan Bobur uchun Samarqandning Ko‘ksaroyi, muhtasham masjidlari, Ulug‘bek mirzo madrasasi, hammomlar, muhandislik san‘ati mo‘jizasi hisoblangan Muqatta‘ madrasasi, Ko‘hak pushtasidagi bog‘ va imoratlar, sangfarsh ko‘chalar va tartibli savdo rastalari, xullas, barchasi hayrat va havas namunasi bo‘lgan. Bobur Samarqand koshonalari ichida

Ulug'bek rasadxonasi haqida batafsil ma'lumot beradi: «Pushtayi Ko'hak domanasida rasaddurkim, zij bitmakning olatidur. Uch oshyonliqtur. Ulug'bek mirzo bu rasad bila «Ziji Ko'ragoniy»ni bitibtur...». Bu ma'lumotda olim Boburning aniq qarashlari, Mirzo Ulug'bek ilmiga ehtiromi mujassam. Bu satrlar sho'ro davri ideologiyasi tarqatgan, go'yo Ulug'bek rasadxonasi uning vafotidan so'ng Xoja Ahrori Vali «johiliyati» bilan buzilgan degan safsatani yo'qqa chiqaradi. Zotan, oradan shuncha vaqt o'tib, Bobur rasadxonani o'z ko'zi bilan ko'rib tasvirlaganki, ayni shu haqiqat «Boburnoma»ning tarixiy jihatdan ham juda qimmatli manba ekanini yana bir bor isbotlaydi.

Bobur Mirzo Ulug'bekning falakiyot ilmida nodirligi, boshqa astronomlardan ustunligini aniq dalillar keltirib isbotlaydi, qondosh shahzodaning ilmiy yutug'idan g'ururlanadi. Bu satrlar Boburning falakiyot ilmi tarixidan xabardorligini ham ko'rsatadiki, bu nihoyatda muhimdir: «Ulug'bek mirzo bu rasad bila «Ziji Ko'ragoniy»ni bitibturkim, olamda holo bu zij musta'maldur. O'zga zij bila kam amal qilurlar. Mundin burun «Ziji Elxoniy» musta'mal erdikim, Xoja Nosir Tusiy Halokuxon zamonida Marog'ada rasad bog'latibtur, Halokuxondurkim, Elxon ham derlar. G'olibo olamda yetti-sekkiz rasad besh bog'lamaydurlar...».

Ushbu satrlardan so'ng Bobur falakiyot ilmida «Ziji Ma'muniy», «Ziji Batlimus» borligi, Hindistonda ham o'z zijlari mavjudligi, ulardan eng mukammali esa Mirzo Ulug'bek asari ekanini alohida uqtiradi.

Zahiriddin Bobur temuriylar davrida Samarqandda juda ko'p imoratlar qurilganini aytib, shahardagi bir qadimiy imoratga o'quvchi diqqatini tortadi: «Samarqandning qal'asining ichida yana bir qadimiy imorattur, Masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o'rtasida yerga tepsalar tamom gunbazdin laq-laq un kelur, g'aribamredur, hech kim muning sirrini bilmas».

Bobur shahar atrofidagi uncha muhtasham bo'lgan, ammo tabiatning xayrli in'omi bois yaratilgan va o'sha davr hokimlarining dam olish go'shalariga (o'langlar) aylantirilgan qator maskanlarni ham tilga oladi. Bu joylarning aksariyati Boburning hayoti, Samarqand uchun olib borgan kurashlari, g'alaba nashidasi va mag'lubiyat alamlari bilan bog'liq. Quyidagi parchada Konigil, Xon yurti, Bo'dana qo'rig'i, Ko'li Mag'ok, Qulba va boshqa o'langlarni bir-bir sanab o'tarkan, bu yurtdan ko'ngil uzgisi kelmayotgani, uning ta'rifini tugata olmayotganini payqash qiyin emas: «Yana bir o'lang Bo'dana qo'rug'idur, Dilkusho bog'i bila Samarqand orasida voqi' bo'lubtur. Yana bir Ko'li mag'ok o'langidur, Samarqandtin ikki shar'iyg'a yovushqay, g'arb saridur, bir nima shimolg'a moyil... Yana bir Qulba o'langidur, bu mux-tasarroq o'langdur...».

Zahiriddin Bobur Samarqand ta'rifini yakunlar ekan, fikr-mulohazalarini umumlashma tarzda bayon etadi. Bunda faqat shahar tavsifi emas, balki aholisining sarf-saranjomligi, o'z ishining ustasi bo'lgan kasb-hunar egalari ko'pligi alohida ta'kidlangan. Zotan, bu ta'rifda o'tmish ma'naviyatimizning bir sahifasi, savdo, hunarmandchilik madaniyatining ustunligi va jahonshumul ahamiyat kasb etgani o'z aksini topgan: «Samarqand shahri ajab orosta shahredur, bu shaharda bir xususiyati borkim, o'zga kam shaharda andoq bo'lg'ay. Har hirfagar-ning bir boshqa bozori bor, bir-birlariga maxlut emastur, tavr rasmedur. Xo'b nonvoliqlari va oshpazliqlari bordur. Olamda yaxshi kog'az Samarqanddin chiqar. Juvozi kog'azlar suyi tamom Konigildin keladur. Konigil Si-yohob yoqasidadurkim, bu qora suvni Obi Rahmat ham derlar».

Zahiriddin Boburning Movarounnahr haqidagi mulohazalarida Buxoro shahri va tumanlarining «yaxshi viloyot va tumonoti» borligi ta'kidlanadi. Biroq «Boburnoma»da biz Buxoro shahri haqida unchalik ko'p

ma'lumotni uchratmaymiz. Asarda shahar 25 marta tilga olinsa-da, bu asosan urush lavhalari, shaxslar taqdiri, madrasa va mudarrislar hayoti bilan bog'liq holda eslanadi. Bu, ehtimol, Bobur hayotining, «Boburnoma» voqealarining islom olamidagi bu mashhur shaharga uncha aloqador bo'lmaganidir. Shu bois Bobur «Buxoroning ham necha tumonoti bor. Tavr shahre voqi' bo'lubtur», deya uning tarixiy obidalari haqida fikr bildirmagan, aksincha, bu muzofot ta'rifida uning meva va poliz ekinlari tavsifini berish bilan qanoatlangan. Xususan, «Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko'b va xo'b qovun bo'lmas», «yana «oluyi buxoriy» mashhurdur», «Buxoro olusidek hech yerda bo'lmas», «Movarounnahrda Buxoro chog'irlaridin tundroq chog'ir bo'lmas» kabi baholarda bundan besh yuz yil oldin bu shahar va tumanlarda hisobsiz bog'-rog'lar, tokzorlar, ya'ni g'oyatda muvofiq ekologik muhit mavjud bo'lganidan xabar topamiz.

Bulardan tashqari, «Boburnoma»da Movarounnahrda tegishli Kesh (Shahrisabz) viloyati haqida ham so'z yuritilgan, u yerda Jahongir mirzo va boshqa qarindoshlarining qabrlari borligi va Amir Temur bilan bog'liq ma'lumotlar keltiriladi. Bobur yashagan davrda Qarshi Nasaf va Naxshab deb atalganligini bilamiz. G'uzor, Karmana, Shovdor viloyatlari haqida ham qisqacha ma'lumot berib, muallif bu joylarning tabiati, o'simlik va hayvonot olami haqida to'xtalib o'tgan. Shu bilan Bobur Movarounnahr o'lkalari haqidagi ta'rif-tavsiflarini «agarchi yana tumanlari ham bor, bu mazkur bo'lg'onlarcha emas. Ushmuncha bila iktifo qilildi», deb so'zini yakunlaydi.

1. Voqelik va ruhiy holat tasviri

Tabiiyki, barcha badiiy, tarixiy asarlarda, esdaliklarda inson hayoti, turmush tarzi va fe'l-atvori o'z ifodasini topadi. Mumtoz nasriy asarlar ham bundan xoli emas. Zero, odamlar orasidagi munosabat, avvalo, hissiyot, hayajon, ruhiy o'zgarishlarsiz yuzaga kelmaydi. Bu holatlar badiiy, sarguzasht, tarixiy-ilmiy sarguzasht asarlarda qanday yoritilganini o'rganish adib uslubi, bayon tarzini belgilashda yordam beradi.

Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" kitobida Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari ta'riflanib, asar personajlarining ruhiy holatlari jonli va hayotiy aks ettirilgani alohida ta'kidlangan: "Zafarnoma"ning muallifi, jahonning eng latofatli va sharafli (kishisi), yotgan tuprog'i pok bo'lgur, Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy u yurishda oliyjanob shahzoda Abul Fath mirzo Ibrohim Sultonning uzangisi yonida mulozim bo'lgan ekan. U aytadi: "O'ta jangovar dushmanning mustahkam istehkomi bo'lgan Salmos ro'baro'sida men dovyuraklilik va shijoatlilikning mukammalligi, dilovarlik va g'ayratlilikning cheksizligini o'z ko'zim bilan ko'rdim va bu borada nimaniki aniq ko'rgan bo'lsam, haq ustiga haqdirki, agar uni yuzdan birini bo'lsa ham naql tariqida og'izlardan eshitilsa, aql uni qabul qilishdan, albatta, ibo qilgan bo'lur edi".

Abdurazzoq Samarqandiyning bu bahosini tarixchi adibning "Zafarnoma" haqidagi mulohazasi sifatida qabul etish mumkin. Bunda asarning muhimligi, undagi voqeahodisalar imkoni boricha keng, hayotiy tasvirlangani

shahzoda Ibrohim Sul-ton ta'rifida ko'zga tashlanadi. Al-batta, Abdurazzoq Samarqandiy baho bergan haqqoniy tasvir bizning tushunchamizdagi bahoga mos kelmas. Biroq "Zafarnoma"dagi bo'rttirish, mubolag'a va istioraga boy tasvirlar bu bahoda o'sha davr adabiy-estetik mezonini aks ettirgan desak, to'g'ri bo'ladi.

Mushkulliklarga bardosh berib, mashaqqatlarni mato-nat ila yenggan, qiyinchiliklardan nolimaydigan Bobur ham ba'zan oddiy odam qatori ko'ngli to'lib, ko'ziga yosh oladi. Asarning ayrim joylarida ana shu ichki tuyg'u, muallifning ruhiy holati, iztirobi betakror o'xshatishlar yordamida ifodalangan.

Vafotidan ikki yilcha oldin Bobur umr karvoni manzilga yetayotganini savqitabiiy bilan anglaganga o'xshaydi. U, ayniqsa, 1527 – 1528-yillar voqealariga doir dil izhorlarida farzandlariga tez-tez vasiyatnomalar bitadi, nasihatlar qiladi, mulklarini zurriyotlari va yaqinlariga taqsimlab, bosh vorisi sifatida Humoyunga maktub va far-monlar yozib jo'natadi.

Uning so'nggi ikki-uch yillik hayoti o'ta ziddiyatli ruhiy kechinmalar, qarama-qarshiliklar girdobida o'tgan. Bir tomondan, Hindistonni fath etgani, Ibrohim Lo'diy-dek sarkardani yenggani, hisobsiz boylikni qo'lga kirit-gani ko'ngliga taskin bergan bo'lsa, boshqa tomondan farzandlari Humoyun, Komron va Hindol harakatlarida toj-taxt, mol-mulkka o'chlik kayfiyati, vorislikka da'vo-garliklar tashvish tug'diradi. Qolaversa, hindlarning qanchalik boshini qovushtirmasin, ularni davlat, yurt boshqaruviga tayinlamasin, ayrimlarining boburiylar saltanatiga ishonqiramay qarashi, gohida dushmanlik kay-fiyati Boburning beorom qalbiga tahlika solardi. Axir, u Ibrohimning onasi Baydaga qancha yaxshiliklar ko'rgizib, farzandidan ko'rmagan inoyatlar qilganda ham bu ayol uning taomiga zahar solgan edi. Eng yaqin kishilari, hatto u suyangan bek Xo'ja Kalon Hind iqlimi yoqmagani bois uni tark etib, G'azniga jo'naydi...

Bu voqealarning barchasi — Bobur uchun ichki ruhiy toliqish, dunyodan bezish darajasida taʼsir etgan noxushliklar «Boburnoma»da zikr etilgan. Keling, quyidagi gʻazalga eʼtibor beraylik. Shoir ruhiy holati avvalgidan ogʻirroq, kayfiyatida tushkunlik gʻalaba qilgandek. Uning metin irodasi, bardam ruhiyati ham taqdir boshiga solgan sarnavisht dastidan mumdek ezilgan, goʻyo chorasizdek. Buning ustiga surunkali bemorlik ham qandaydir noumidlik soyasini solgan:

*Soʻrma holimniki, boʻldum burnogʻidin zorroq,
Jism jondin zoru jonim jismdin afgorroq.*

*Banda taqrir aylay olmon bandi-bandim dardini,
Yuz temur band oʻlsa andin bu erur dushvorroq...*

*Kelmas oʻxshar zahmating islohgʻa, Bobur, magar,
Har davokim qildilar, boʻldung dogʻi bemorroq.*

Haqiqatda ham bu gʻazal Boburning umr karvoni poyoniga yetayotgan, tabiblarning harakatlari ojiz qolgan damlarda yozilgan boʻlishi mumkin. Ehtimol, bu misralar buyuk adibning umri davomida qalbidan kechgan tugʻyonlar, amalga oshirgan ishlari sarhisobi va armon toʻla yuragida qolib ketayotgan qoniqmaslik hislari ifodasi tarzida yuzaga kelgandir. Uning xasta paytini Gulbadanbegim chuqur hissiyot bilan boy maʼlumotlar asosida tasvirlaydi. Bemor shoh koʻziga bunday damlarda na egallagan hududsiz oʻlkalari, na tengsiz boyligi koʻrinadi. Uni, avvalo, farzandlari, nevaralarining taqdiri, ularning temuriyzoda sifatida kelajakda qanday ish yuritishlari koʻproq oʻylantiradi. “Humoyunnoma”da Boburning Hindolni bemorlik toʻshagida kutishi oʻta hayajonli tasvirlangan. Bu satrlar ayovsiz hayot sahnasining aynan oʻzi. Sanʼatkorona tasvirlangan Bobur va uning atrofida-gilarning ruhiy holati oʻquvchini hayratga soladi. “Boburnoma”da koʻrganimizdek, shoh farzandlari orasida

Humoyunga mehri balanddek, go‘yo faqat uni suyadigandek tuyuladi. Lekin bu misolda farzandlarining barchasini birday mehr bilan sevadigan ota – Bobur gavdalanadi. U o‘zining so‘nggi damlari yaqinlashganini sezarkan, Hindol o‘g‘lini haligacha ko‘nglidagidek suymagani, unga otalik mehrini berolmagani boisdir, juda bezovtalanib: “Hindol qayerda, qachon kelmoqchi, nima balo kuttirib qo‘ydi?” deb atrofidagilarga jovdirab qaraydi, farzandi “ha” deganda yetib kelavermagani bois tahlikaga tushadi.

Ana shu ruhiy holat Boburni ota, shaxs, oddiy inson sifatida ko‘z o‘ngimizda gavdalanitiradi, unga mehrimiz yanada oshadi: “Hazrat Hindolning qad-qomati qanday ekan, ko‘rsam edi, deb yana qattiqroq talab qila boshladilar. Har soat, har vaqt, afsuski, Hindolni ko‘ra olmadim, der edilar... Kasallik asnosida onamga: Gulrangbegim bilan Gulchehrabegimlarni erga berish lozim, deb hukm qildilar va agar ammam hazratlari kelsalar, u kishiga podshoh, mening fikrimcha, Gulrangbegimni Eson Temur Sultonga va Gulchehrani To‘xta Bug‘a Sultonga bersak deganlar, debxabardor qilinglar, dedilar”.

Zahiriddin Boburning mehribonlik bilan o‘z jigarbandlarining turmush qurishlari haqida vasiyat qilgani, nimaga asoslanib aynan shunday qarorga kelgani bizga qorong‘i. Ammo bir narsa ayonki, Bobur bunday xulosaga kelguncha qarindosh-urug‘larining kayfiyati, fikr-mulohazalari, saltanatining kelajagi borasida ko‘p va xo‘p o‘ylagan, qanchalik ruhiy iztirob chekkan yoxud orzular chamanida sayr etgan. Nima bo‘lganda ham, bu holat Boburni yana bir karra o‘zгалar baxti, tinchligi uchun oxirgi damgacha qayg‘urgani, ota sifatida farzand mehriга chanqoq ekanini ko‘rsatadi – ko‘z o‘ngimizda uning shaxsiyatini yanada yuksaltiradi.

Yuqorida Zahiriddin Bobur hayotining oxirgi yillari-dagi ruhiy holatiga qisman to‘xtaldik. Endi uning yoshlik davriga, jo‘shqinlik pallasiga nazar tashlaylik.

Bir muddat (1524–1526-yillar) Bobur chog‘ir – may ichishga beriladi. “Boburnoma”dagi ayrim sahifalar uning “chog‘ir majlislari”dan guvohlik beradi. Shunday majlislardan biri tasvirida uning oddiy insonga xos ruhiy holati aks etgan. Bobur kemada “namozi xuftang‘acha” may ichib, qattiq mast bo‘ladi. Albatta, sharob ichgan har qanday odam aqliy faoliyatini muayyan darajada idora qilolmay qolishi tabiiy hol. Shunday holat “Boburnoma”da jonli va haqqoniy tasvirlangan. Muallif o‘zi haqida hech narsani yashirmasdan – voqea qanday ro‘y bergan bo‘lsa, shu hoida tasvirlagan. Bobur “g‘arib mast ekandurmen” deydi va mastlik alomatlari – otga minib, bir qo‘lda mash‘alani, ikkinchi qo‘lida jilovni tutib(“yakjilov”) ot surganini yozadi. Uning o‘sha paytdagi ruhiy holatini ko‘rganlar ertalab hikoya qilganda, esida qolmaganini aytadi: “Namozi peshin sayrg‘a otlanib, kemaga kirib, araq ichildi, ahli majlis... namozi xuftang‘acha kemada ichib, namozi xuftan kemadin mast tofih chiqib otlanib, mash‘alani ilgimga olib, daryo yoqasidin o‘rdug‘acha otning bu yuzig‘a egilib, goh ul yuzig‘a egilib, yakjilov chopib kelibturmen, g‘arib mast ekandurmen. Tonglasig‘a mundoq mash‘ala olib, o‘rdug‘acha yakjilov kelganimni sharh qildilar. Aslo xotiring‘a kelmedi. Uyga kelganimda xeyli istifrog‘qilibturmen”.

Keyinroq Bobur may ichishni man etuvchi farmon e‘lon qiladi. Albatta, biror-bir shaxs yoki saltanat ahlini bir farmon bilan may ichishdan to‘xtatish amri mahol. Ammo bu farmon Boburning jamiyat axloqiga hushyor munosabatidan, uning mayxo‘rlik illatiga qarshi chiqqanidan dalolat beradi. Mazkur farmongacha uning may ichishga rag‘bati borligi, bu illatning unda paydo bo‘lishi sababi oddiy inson hayoti, ongida yuzaga keluvchi ruhiy kechinma bilan bog‘liq. Boburning ijodida uning sharobdan biryo‘la ozod bo‘lish, ichmaslikka intilish naqadar mushkul kechganini tasvirlovchi ajoyib lavhalar bor. Ichmaslikka qanchalik ahd etmasin, baribir,

hayotning murakkab daqiqalari, turmush tashvishlari uni may ichishga moyil etgani, mushkulliklardan bir qadar forig' qiluvchi vosita faqat may ekani quyidagi satrlarda ayon ko'rinadi:

*May tarkini qilg'ali parishondurmen,
Bilmon qilur ishimniyu hayrondurmen,
El barcha pushaymon bo'lur, tavba qilur,
Men tavba qilibmenu, pushaymondurmen.*

Shohning irodasizligi yurtning buzilishiga olib kelishini, va'daga vafosizlik esa kishi tabiatini tubanlashtirishini bilgan Bobur o'zini yengadi, chidaydi, ko'nikadi. Quyidagi parcha uning ichki dunyosi mustahkam iroda, ruhiy tetiklikka vobasta ekanini yaqqol aks ettirgan. Oddiy inson boshidan kechadigan bunday holat Bobur tasvirida yengil, tabiiy, jonli ifodasini topgan: "Filvoqe', bu o'tgan ikki yilda chog'ir majlisini orzu va ishtiyoqi behad va g'oyat edi, andoqkim, chog'ir ishtiyoqidin borlar yig'lamoq sarhadig'a yetar edim. Bu yil, alhamdulillah, ul dag'dag'a tamom xotirdin raf' bo'ldi".

Bu satrlar Boburning chog'irdan tamomila forig' bo'lgani, ayni paytda, uning may ichishni tark etish jarayoni g'oyat murakkabkechganining jonli tasvirini beradi. Qanchalik og'ir bo'lmasin, Bobur o'zini yenggan. Ma'naviy yuksalish jarayoniga u tezda musharraf bo'lmagan, albatta. "Boburnoma"da o'spirinlik davridagi ruhiy tug'yoni zamirida bu jihat o'zining hayotiy, badiiy in'ikosini topgan. Bobur Muzaffar mirzo uyida mehmon bo'lganini tasvirilaydi. Bu paytda u o'spirin, chog'ir bazmlariga ko'p qo'shilgan bo'lsa-da, sharob iste'mol qilmagan edi. Ammo ruhiyatida ahli bazmga qo'shilish, undan bahramand bo'lish havasi kuchli, u esa ichish kerakmi, yo'qmi, degan ikkilanishni yengishga urinar edi. Hali-gacha, deydi u, "nash'a bo'lg'uncha chog'ir irtikob qilmaydur edim, mastliq va sarxushluq kayfiyati va holatini

kamohaqquhu bilmaydur edim...”. Ammo davra ahlining sarxushligi, mayning aqlga shiddatli ta’siri, xush kayfiyat (“muravvaq chog’irlarni majlis ahli ham hayvon suyidek yuta kirishtilar, majlis qiziqti, chog’irlar boshqa chiqti, bu xayolda edilarkim, manga ichirgaylar”) yosh Boburda ham ichishga ishtiyoqni qo’zg’aydi (“ichmoqqa maylim bor edi va bu vodiyni tay qilmoqqa ko’nglum tortar edi”).

E’tibor bersak, “Boburnoma”dagi bu parchada bazm muhitining, davradoshlarning hamsuhbatga kuchli ta’sir o’tkazishining yorqin manzarasi aks ettirilgan. Kishi ruhiyatida sodir bo’luvchi har bir o’zgarish, uni kamolotga yoki zabunlikka olib bormasin, ham obyektiv, ham subyektiv jihatdan yetilgandan so’nggina amalga oshishini ko’ramiz.

Bu bazm sahnasi Boburning yigitlik pallasiga kirganidan dalolat beradi. Birinchidan, bazm o’tayotgan koshona muhtasham, tarabxona Sulton Abusaid mirzo buyurtmasiga ko’ra, naqqoshlar tomonidan uning janglari manzaralari tasviri bilan bezatilgan. Yosh Bobur temuriy shahzodalar tomonidan hurmat-ehtiromda, unga eng aziz mehmon sifatida hatto Muzaffar mirzodan ham yuqorida joy berganlar: “...shimoliy sarig’a shahnishinda ikki to’shak soldilar, bir-birig’a ro’baro’, to’shaklarning yonlari shimol sari edi, bir to’shakda Muzaffar mirzo va men o’lturduk, yana bir to’shakda Sulton Mas’ud mirzo va Jahongir mirzo o’lturdilar. Muzaffar mirzoning uyida chun mehmon eduk, meni Muzaffar mirzo o’zidin yuqqori oldi”.

Ikkinchidan, Bobur sharobga mayl bugun paydo bo’lmagani, hatto otasi Umarshayx hayotlik paytida ham chog’ir ichishni taklif qilishgani, ammo ichmagani, ayniqsa, “Xoja Qozining yumni qadamidin zohid va mutaqiy” bo’lganini yozar ekan, o’zining sabr-bardoshi, atrofidagilar ehtiromini to’la inobatga olganini bayon etadi. Uchinchidan, Bobur u paytda yosh yigit esa-da, urush maydonlarida tajriba orttirgan, Shayboniyxondak

qudratli gʻanimini Samarqanddan chiqarib, shaharga egalik qilgan va shahar bergan sulton edi. Ana shu ruhiy koʻtarinkilik, oʻziga ishonch uni chogʻir bazmiga kirishga tayyorligini bildirgan.

Zahiriddin Bobur bu nodir ruhiy holat tasvirini davom ettirarkan, yana ikkilanib qolganini — ichki ruhiy holatini jozibali tasvirlaydi. Yuqorida taʼkidlangan sabablarga koʻra, Bobur koʻnglida “chogʻirgʻa mayl paydo” boʻlganini oʻzi ham sezgan. Shunday boʻlsa-da muallif yana bir necha inkor etib boʻlmas sabablar, obyektiv dalillarni keltirib, mayxoʻrlar davrasiga qoʻshilish uchun ruhan tayyorligini zikr etadi. Biroq ayni damda yana bir monelik sezadi: Boburni bilgan kishilar ichmasligidan xabardorliklari tufayli uni qistashmaydilar. Uning oʻzi esa jurʼat etib, ichish istagida ekanini ochiq bildira olmasligini juda aniq, hayotiy tasvirlaganki, ehtimol, bu holatni sharhu izohlar bilan mazmunliroq yoritib boʻlmas. Shu bois parchani aynan keltirdik: “...soʻngra yigitlik havasidan va nafs taqozosidinkim, chogʻirgʻa mayl paydo boʻldi, taklif qilur kishi yoʻq edi, balki chogʻirgʻa maylimni bilur kishi yoʻq edi. Koʻnglum agarchi moyil edi, mundoq qilmagʻon amrni oʻzruk bila qilmoq mushkil edi”.

Mumtoz adabiyotimiz namunalarini vositasida yuksak maʼnaviy fazilatlarini bugungi yosh avlodga yetkazish borasida koʻp gapiramiz. Boburning yuqorida keltirilgan parchadagi andishasi temuriy zodalar axloqi, insoniy qadr-qimmatga ehtiromi, atrofdagilar fikr-mulohazasi bilan hisoblashishlari, jamiyat qonun-qoidalarini barcha uchun, jumladan, shoh Bobur uchun ham birdek amal qilishining yorqin dalili emasmi?! Bobur mayga qanchalik mayl sezmasin, yoshi kattalar, davradoshlarning xohishi-istagi boʻlmagan ekan, oʻzini tiyadi, irodasini ishga soladi, ichmaydi. Ayni xislat bugungi yoshlar uchun, ularning may va boshqa sarxush etuvchi moddalarni isteʼmol qilishdan tiyilishlarida bir ibrat, maʼnaviy saboq vazifasini oʻtashi mumkin.

Chog'ir bazmi tasviri davomida Bobur baribir may ichishga jazm etganini, bunga ruhan hozirligi, bazm muhiti, davra ahli kayfiyati ham shunga muvofiqligini yozadi: "Xotirg'a kechtikim, chun muncha taklif qiladurlar (haligacha hech kim taklif qilmagan — H.Q.), yana Hiridek orosta shahrig'a kelib turibbizkim, jami' aysh-ishrat asbob va oloti mukammal va muhayyo va bori takalluf va tana'um ashyo va adavoti omoda va paydo, holo ichmasam qachon icharmen deb ichmakka azm qildim va bu vodiyni tay qilmoqni jazm qildim".

Bobur mayxo'rlik jarayonidagi ruhiy holatini dastlabki bosqichidan oxirigacha ustalik bilan tasvirlaydi, voqea rivojiga ahamiyat beradi—boshlanishi, rivoji, yechimi va nihoyasini aniq kuzatadi. Bu murakkab ruhiy holat natijasida, ta'kidlaganimizdek, sharqona tarbiya, tavoze ustun keladi va Bobur bu majlisda ham chog'ir ichmaslikka ahd qiladi. Bunga oddiy insoniy ehtirom tuyg'usi sabab bo'ladi. Husayn Boyqaroning katta o'g'li Badi'uzzamon mirzo uyida bu o'tirishdan oldin mehmon bo'lgan Bobur uning qo'lidan sharob ichmagan (ehtimol, unda Muzaffar mirzo majlisidagidek katta ko'tarinkilik, ichishga intiqlik bo'lmagandir). Shu bois, ko'p o'tmay uning ukasi Muzaffar mirzo uyida birinchi marta sharob ichish, Bobur nazarida, katta shahzodaga nisbatan hurmatsizlik bilan teng. Bu nozik psixologik jarayon tasvirida Boburning o'ta sezgirligi, o'z istak-xohishi, nafsini qurbon qilib bo'lsa-da, temuriylar xonadoni nazokatiga, aniqrog'i, insoniy axloqiga ziyon yetkazmaslikka intilganini ko'ramiz. Nihoyat, "Boburnoma" muallifining hikoya san'ati, voqea xulosasini tasvir so'ngida berib, o'quvchini hayajonga solishi va mantiqiy yakunlash mahoratini ham kuzatish mumkin: "Vale xotirg'a kechtikim, Badi'uzzamon mirzo og'adur, aning iligidin va aning uyida ichmay, inisining iligidin va inisining uyida ichsam, xotirg'a nima kelay deb, bu taraddudimni ayttim. Bu uzrumni ma'qul deb, bu suhbatta chog'ir taklifi qilmadilar...".

Bobur tasvirlari, asosan, yo'l voqealari bilan bog'liqligi tufayli qahramonlarning ruhiy holati va ichki dunyosi ham bevosita tabiat manzaralari va hayvonot olami tasviri bilan uyg'un tarzda o'z ifodasini topgan. Mana bu tasvirning hayotiylikiga, dinamizmi va serjiloligiga e'tibor beraylik. Voqea bir necha bo'laklarga bo'linib, bir yakun bilan xulosalangan. Bobur o'z sheriklari bilan otda ketayotir. To'satdan yoshlik, musobaqa zavqi uni Qanbar Ali va Qosimbek bilan poygaga chorlaydi. Otlar yuguradi, har kim g'alaba nashidasini tatib ko'rmoqchi... Bobur sherigining oti "qolg'onini boqar xayol qilib" o'giriladi. Bir lahzada egar aylanib, Bobur boshi bilan yerga uriladi... Bobur tasodifiy noxushlikka tushganini payqamay qoladi. Adibo'zining kechinmalari, azob chekkani, aniqrog'i, miyasi chayqalganini qisqa, sodda, ammo aniq bayon etadi: "Bu olamda o'tgan vaqoyi' tush va xayoldek ko'zumga va ko'nglumga ko'runur va kechar edi".

Bu tasvirda bir nozik detal bor. Unda ham ruhiy holat, ham hayotiy voqea o'z aksini topgan. Bobur boshi bilan yerga urilar ekan, zarb harorati, otning shiddati, mardlik va g'urur tufayli qo'zg'alib, yo'lni davom ettiradi, ammo keyin hushdan ketib, bu hodisa oxirini tasavvur qila olmaydi ("agarchi o'shul zamon qo'pub otlandim, vale aqlim oxshomg'acha qarorig'a kelmadi").

Akademik B.Valixo'jayev yozadi: "Ma'lumki, mazkur davrda tarixiy asarlar bilan bir qatorda memuar-esdalik yozish ham davom etdi... Ko'pgina tarixiy asarlarda esdalik sifatlarining elementlari, ya'ni mualliflarning tasvirlanayotgan hodisa-voqeaning shohidi bo'lishligi ham ko'zga tashlanadi. Ammo bu shohidlik kuzatuvchilik doirasidan chetga chiqmay, voqealar tasviri muallifning sarguzashti bilan bevosita bog'lanmaydi. Ana shu jihatdan memuar-esdalik tipidagi eng yaxshi asarlarning xususiyati shundaki, ularda tasvirlanayotgan tarixiy voqealarning aktiv qatnashuvchisi sifatida mualliflar namoyon bo'ladi. Natijada bunday asarlar tarixiy-memuar esdalik

doirasida qolmay, badiiylik xususiyatlariga ham ega bo'ladilar".

Zahiriddin Boburning tasvirlari ko'pincha jang-u jadallar, notanish muhit, tog', dala, adir, tabiat va hayvonlar bilan bog'liq. Tabiat bilan bevosita aloqada bo'lgan kishining ichki olami, ruhiy holati — qo'rquv, quvonch, hadiksirash, tabiatning turli hodisalariga bardosh berish, ularni yengish va yengilishdagi psixologik tasvir o'z aksini topgan. Bu tasvirlar ortiqcha so'z o'yini, balandparvoz obrazlardan xoli bo'lib, hayotiy, kishi ichki kechinmalarini tabiiy ochib bergani bilan diqqatni tortadi. Masalan, Boburning quyidagi tasvirini inson ruhiy holatini ifoda etuvchi polotno deyish mumkin.

Sel yog'moqda. Suv toshqinidan tahlikaga tushgan odamlar, askar-u ulovlarning sarosimasi, jonlarini asrashga intilishlari muallif tomonidan real aks ettirilgan. Tasvirda asar muallifining ichki dunyosi yorqin ifodalangan. Bobur elni falokatdan asrash, cherik va ulovlarni noqulay vaziyatdan eson-omon olib chiqish ustida o'ylaydi. Yomg'irning zo'raygani, sel vahimasidan tahlikaga tushadi. "Cherik eliga ham bisyor tavahhum bo'ldi", der ekan, Bobur tabiiy ofatning avjiga chiqqanini bildiradi. Tasvirda odamlarda mol-mulkdan ko'ra, o'z jonlarini asrash hissiyoti kuchli. "Tuzlarini tamom aksar suv tutub" ketgani voqea shiddati yanada oshganini anglatadi. Hodisa kimdir kechish joyini topgani va bu tashvishdan barchani xalos etgani bilan yakunlanadi: "Yakshanba kuni andoq yomg'ur yog'dikim, tamom tuzlarni suv tutti. Bhira bila o'rdu tushgan bog'lar orasida ozgina sho'r suv edi. Namozni peshingacha arzi bir ulug' daryocha bo'ldi. Bhiraning yovug'ida bir tirtgaz otimi yerdin ko'proq guzar yo'q edi, uzdu rub o'tar edilar, ikki namoz orasida kirgan suvlarni sayr qila otlandim.

Yog'in va chopqun andoq bo'ldikim, yana yonib o'rdug'a kelmakka tavahhum bo'ldi. Ikki namoz orasida o'shul kirgan suvni uzdu rub o'ttum. Cherik eliga ham

bisyor tavahhum bo'ldi. Aksar el o'toqlarini va og'ir partollarini tashlab, jiba va kiyim-yarog'larini egnilariga olib, ot yalang'ochlab, uzdurubo'ttilar. Tuzlarini tamom aksar suv tutubedi”.

Zahiriddin Bobur odamlarning ruhiy holatini faqat ularning boshiga tushgan hodisa, kayfiyatga ta'sir etuvchi voqea orqali ifodalamaydi. Quyidagi parchada Bobur Siri tog' ko'talini tasvirlar ekan, uni kesib o'tuvchi yo'lovchining holati, ruhiy kechinmalarini ifodalamaydi. Adib faqat ko'talning relyefi, shakli haqida “bunchalik uchma tog'ni ko'rgan emasmen” deb, keyingina undan yuz mashaqqat va ranj ila o'tilganini yozadi. Sel tasviridagi kishilarning ruhiy holati bu gal ochiq bayon etilmasa-da, kechuvdan o'tish azobining umumlashma so'zlar orqali ifodalanishi, ko'talning muallaqligi tufayli tortilgan mashaqqatlar yorqin aks ettirilgan: “Siri toq ko'talig'a yetuk, ko'tal va ne nav' ko'tal, hargiz mundoq baland va tang ko'tal ko'rulgan emas, hech vaqt mundoq tangi va uchma yo'llar bila yurulgan emas. Ko'p tashvish va suubat bila muxotara tangi va uchmalardin o'tub, yuz ranj va mashaqqat bila muhliq baland va tang ko'tallardin oshib, Fon navohisig'a kelduk”.

Ko'taldan o'tayotgan kishilarning ruhiy holatini berish uchun muallif o'zining ichki kechinmalari, tog' tabiatining vahimaliligi, boshqa tog'larga o'xshamas hayratlanarli jihatlarini aks ettirgan. Boburning bu o'tishdan xavotirga tushgani, o'zi va sheriklari jonini asrash instinkti “ko'tal va ne nav' ko'tal”, “baland va tang”, “ko'p tashvish va suubat bila”, “muxotara (xavfli— **H.Q.**) tangi va uchmalar”, “yuz ranj va mashaqqat bila”, “tang ko'tallardan oshib” kabi so'z va iboralarda o'z aksini topgan.

“Boburnoma”dagi ayrim parchalar qissa va romanlardagi tasvirlarga o'xshab ketadi. 1506—1507-yillar voqealari bayonida Bobur Ahmad Qosim ko'hbur va yana bir necha yigitni qochib ketayotgan Mirzoxonni tutib ke-

lish uchun yuboradi. Asarda asir tushgan Mirzoxonning ruhiy holati: o'z-o'zini asrash instinkti, qo'rquvdan oyoqlarining harakatdan qolishi, o'z gavdasini boshqara olmasligi mahorat bilan tasvirlangan. O'quvchi ko'z o'ngida g'olib va mag'lub, kuchli va kuchsiz, jon taslim etgan va, ta'bir joiz bo'lsa, jon oluvchining ichki dunyosi, xatti-harakatlari, ruhiy g'alayoni va bu to'fonning so'nishi san'atkorona gavdalantirilgan: "Qarg'abuloq pushtalarida Mirzoxong'a yetarlar, qocha ham olmas, ilik tebratguncha quvvat va jur'ati ham yo'q edi, olib keldilar. Men eski devonxonaning sharqi shimoliy sorig'i ayvonida o'lturubedim, men dedimki, kel ko'rushing. Oldarag'ondin yukunub kelguncha ikki qatla yiqildi, ko'rushgandin so'ng, yonimda o'lturg'uzub, ko'ngul berdim. Sharbat kelturdilar, Mirzoxonning daf'i tavahumig'a sharbatni avval o'zum ichib, anga berdim..."

Urush va yo'l azoblaridan charchagan, tashvishlar girdobidan bir oz forig' bo'lgan Bobur bir oz muddat dam olishga imkon topadi. Muallifning quyidagi satrlari ham "romanbop" bo'lib, Boburning ruhiyatida sodir bo'lgan ko'tarinkilik, Boron, Choshtuba, Gulbahor kabi go'zal domanalar – tog'yonbag'irlaridan bahra olganiga bag'ishlangan. Mazkur mintaqaning o'ziga xos go'zalligi, latofati, gulzorlarning betakror manzarasi, hatto bu yerda lolaning 34 navi mavjudligini tasvirlagan Bobur ruhiyatida oddiy insonga xos tabiatdan huzurlanish kayfiyati paydo bo'ladi. Odatda, "Boburnoma"da muallifning bunday holati tasviri berilganda, uning nazmga murojaat qilganini kuzatamiz. Bu – juda nozik jihat. Chunki she'r kishida ruhiy ko'tarinkilik, yaxshi kayfiyat, hayot va turmushdan qoniqish pallalarida quyilib keladi. Darhaqiqat, bu tasvirda Boburni aynan shunday ruhiy ko'tarinkilik chulg'ab olgani seziladi. Oldin u Kobulning go'zal joylari haqida bitgan bir baytini yod olsa, keyingi g'azal shu sayr mahsuli sifatida yaratilganini bildirgan: "Bularga ruxsat bergandin so'ng Boron va Choshtuba va Gulbahor domanasi sayrig'a borduk. Bahorlar Boron yozisi va Chosh-

tuba dashti va Gulbahor domanasi bisyor xo‘b bo‘lur. Sabzasi Kobul viloyatining o‘zga yerlarig‘a boqa, xeyli yaxshi bo‘lur, turluq-turluq lolalar ochilur, bir qatla lola anvoini buyurdumkim, sanadilar, o‘ttuz to‘rt nav’ lola chiqti, nechukkim bu yerlarning ta‘rifida bir bayte aytilib edi:

*Sabzavu gullar bila jannat bo‘lur Kobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisiyu Gulbahor.*

Ushbu sayr kelganda bu g‘azalni tugattim:

*Mening ko‘nglumki, gulning g‘unchasidek
tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o‘lsa, ochilmog‘i ne
imkondur”.*

Mumtoz adabiyotda Boburning “xush edi” radifli g‘azalichalik real hayotni, majlis ahlining ruhiy holatini aniq aks ettirgan g‘azal juda kam. Shoir do‘stlar anjumanini manzarasini shu darajada ta‘sirchan ifodalaydiki, o‘quvchi ham beixtiyor o‘zini shu davraning qatnashchisidek his etadi. Majlis ahlining maydan sarxushligi, barchaning fikrda yakdilligi bois suhbat mazmunli, shirin kechadi. Lirik qahramonning ruhiyati tetik. Majlis ahlining pok ruhiy fazosi yuksak insoniy tuyg‘u, madaniy munosabat imkonini tug‘dirgan. May, suhbat, musiqa, “soz-u xonanda bila nuqlu mayi beg‘ash”ning uyg‘unligi Bobur ruhiyatini poklagan, uning xayolini sertahluka kullardan ayirib, ruhan bardamlik bag‘ishlagan. Xullas, bu sujetli, aniq kompozitsiyaga qurilgan g‘azal juda dilkashligi, lirik qahramon holatini aniq aks ettirgani bilan alohida ajralibturadi:

*Tunu kun birla butun majlisi asru xush edi,
Majlis ahli bori dilxohu bori dilkash edi.*

*Borining so'zi edi xubu, latifu rangin,
Ne parishonu, ne bema'niyu ne chirmash edi.
Yaxshi may yo'q ediyu, nash'ai may yaxshi edi,
Noxush el yo'q ediyu, asru havoyi xush edi.*

*Barcha ta'zim qilib bir-birini mastona,
Goh boshta oyoq erdi, goh oyoqda bosh edi...*

“Boburnoma”da tasodif va sharoit taqozosi tufayli sodir bo‘ladigan ruhiy holatlar tasviri, mazmuni va ifodasiga ko‘ra, o‘ta rang-barang. Masalan, Boburning Shohbegim va boshqa xonimlar bilan uchrashuvini olib ko‘raylik. Bobur Bog‘i Bihishtni muhosara etar ekan, shu paytgacha o‘ziga dushmanona munosabatda bo‘lib, uni pisand etmay, viqor bilan yurganlar mag‘lubiyatdan so‘ng “muloyim”lashibgina qolmay, butunlay o‘zga holatga tushganliklarini tasvirleydi. Shohbegim va uning atrofida gilar Bobur bilan, odatdagidek, o‘zlariga tayinlangan joyda turib ko‘rishadilar. Avvallari ularda saltanat ayollariga xos viqor bilan ko‘rishish rasm bo‘lgan. Endi esa holatlari mutlaqo o‘zgacha: “Shohbegim va xonim bir uyda o‘lturub edilar. Doimg‘i yerda tushub, kelib burung‘idek adab va ta‘zim bila yurub ko‘rushtum, Shohbegim va xonim behad va beqiyos muztarib va munfail va sarafkanda va xijil bo‘lubturlar, ne ma‘qul uzr ayta oladurlar, ne mushfiqona so‘rmoq tarhin sola oladurlar, bulardin tamaim mundoq emas edi...”.

“Boburnoma”da har bir so‘z mulohaza bilan tanlanib, chertib-chertibqo‘llangan. Yuqoridagi matnda “doimiy yerda tushub” der ekan, shoh Bobur o‘zini sipo tutgani, ayollar bilan o‘rinsiz hisoblashishni ep ko‘rmaganini bildiradi. “Yurub ko‘rushtum”, degan iborada ham katta ma‘no bor. U ayollarning o‘z oldiga kelib ko‘rishishlarini istamaydi, balki ular mag‘lub, mustar va xijil bo‘lsalar-da, istiqbollariga boribko‘rishganini yozadi. Bu ham temuriy zodagonlarning axloq-odobiga xos jihat. Keyingi gapda kelgan so‘zlar haddan tashqari xijolatda qol-

gan ayollarning ruhiy ahvolini ochiq bayon etganki, buni Boburning poetik mahorati sirasiga kiritisa bo'ladi: "behad", "beqiyos" kabi sifatning orttirma darajalari shohbegimlarning umumiy ruhiy holatiga ishora qilsa, "muztarib", "munfail", "sarafkanda", "xijil" so'zlari holatni yanada yaqqol yoritibberadi. Muallif "bulardan tamaim mundoq emas edi...", der ekan, o'ylamay qilingan harakat, temuriylar saltanatining birligiga rahna solish kishini ana shunday o'ta noqulay ruhiy holatga solajagiga ishora qilgan.

Professor A. Hayitmetov yozadi: "Bobur siyimosida shoirlarga xos emotsionallik, olimlarga xos sinchkovlik, har masala yuzasidan chuqur mulohaza yuritishga moyillik, jangchilarga xos dadillik, donishmand davlat arboblari xos tadbirkorlik, ehtiyotkorlik, maqtanishdan o'zini tiyish, o'zga kishilarga talabchanlik fazilatlarini jamlangan, bir-biriga tabiiy uyg'unlashgan edi".

Bobur yashagan davrda aksariyat bek, amir-u sultonlar o'sha paytda rasm bo'lgan illat — besoqolbozlik bilan shug'ullanganlar. Bobur bu illatdan hazar qilgan. "Boburnoma"da gap turli davr sulton va beklari haqida borar ekan, yurt sardorlaridan kimki shu ish bilan mashg'ul bo'lsa, muallif tomonidan axloqsiz shaxs sifatida qoralangan. Masalan, Bobur Sulton Mahmud haqida yozar ekan, uning "muttasil chog'ir ichishi", badmaosh va zolimligi qatori chuhrabozligini tanqid ostiga oladi: "Chuhra qalin saxlar edi. Qalamravida chiroyliq amrad o'g'lon bo'lsa, har nav' bila kelturub, chuhra qilur edi. Beklarning o'g'lonlarini, balki ko'kaldoshlarini chuhra qilib edi, balki o'zining ko'kaldoshidin tuqqong'a dog'i bu xizmatni buyurib edi. Bu shum fe'l aning zamonida andoq shoyi' edikim, chuhra-siz kishi aslo yo'q edi. Chuhra saxlamoqlig'ni hunar bilurlar edi".

Ko'rinib turibdiki, Bobur bu illatni jamiyatning "shum fe'l"i, deb atagan. Biroq rasmga aylangan bu kasofofat odat Bobur ruhiyatiga ham ta'sir etmasdan qolmagan. Quyidagi misolda muallifning "Boburnoma"da

hayotning bir lahzasini haqqoniy tasvirlagani, bu illatni umr bo‘yi o‘ziga yot bilgani yaqqol ko‘rinadi. Parchada romantik tuyg‘uni emas, aynan hayotning real aks ettirilganini ko‘ramiz.

Muallifning ruhiy holati Boburiy nomli o‘spirinni ko‘rib o‘zgarib ketadi, “andoq hol bo‘ldukim, yaqin edikim, erigaymen”, deydi u. O‘zini yo‘qotgan Boburda ichki tug‘yon jo‘sh uradi, u majnunsifat holga tushadi. Boburga Sulton Ahmad mirzoning Oysha Sultonbegim ismli qizini nikohlab beradilar. Biroq bu xotinidan ko‘ngli sovib, uchrashmay yurgan paytda u Boburiyga yo‘liqqanini yozadi. Bu parchaning yana bir muhim jihati shundaki, kishi qanchalik o‘z istagiga erk bersa, noo‘rin ishlarga shunchalik tez berilib ketishi mumkin. Bobur bu “ishq”dan tez qutuladi va o‘zini o‘nglab oladi. Asarda kishi ruhiyatidagi o‘zgarish — bu ishning naqadar noo‘rirligini anglash, atrofda gildardan hadiksirab yurish, bu holatini xufyona saqlash lozimligi yorqin tasvirlangan:

“Ahyonan Boburiy mening qoshimg‘a kelur edi, vale men hayo va hijob jihatidin Boburiy sori tuz boqa olmas edim, ne joyi ulkim, ixtilot va hikoyat qila olg‘aymen va nash‘a va iztirob sababidin shukr qila olmas edim, ne imkoni ulkim, ketganidin shikoyat qila olg‘aymen...

Bir kun o‘shul mehr va muhabbat avonida jam‘i hamroh edilar, bir ko‘chada keladur edim, bayakbor Boburiy rubaro‘ uchray tushti. Manga in fioldin andoq hol bo‘ldukim, yaqin edikim, erigaymen. Tuz boqmoqliq yo so‘z qotmoqliqning xud imkoni yo‘q edi. Yuz hijob va tashvish bila o‘tuldi. Muhammad Solihning bu bayti xotirg‘a keldi:

Bayt:

*Shavam sharmanda har gah yori xudro dar nazar
binam,
Rafiqon so‘i man binandu, man so‘i digar binam.*

Bu bayt ajabhasbi hol voqi' bo'ldi. Ishq va muhabbat tug'yonidin, shabob va junun g'alabotidin bosh yalang, oyoq yalang ko'y va ko'chada va bog'va bog'chada sayr qilur edim...".

Bobur asarlaridagi ruhiy holat ifodasi haqida gapirganda hind oshpazlarining uning ovqatiga zahar solib, suiqasd uyushtirganlari tasviriga to'xtalmasdan iloj yo'q. Bu hodisani Bobur o'z boshidan kechirgani — zahar azobi uni haddan tashqari qiynagani bois tasvir juda jonli chiqqan. O'quvchi ko'z o'ngida zahar ta'siridan azob chekayotgan kishi holatigina emas, balki uning ichki olami ham gavdalanadi. O'lim va hayot orasidagi kurash, voqea zamirida haqiqat va gumonning tahlili va, nihoyat, gunohkorlarni shafqatsiz jazolash — bularning bari bu hodisaga daxldor kishilarning murakkab ruhiy holatini yoritib bergan. Boburning ichki olami, hayotdan umidvorligi — "tirik qolganimdan so'ng" deyishida kuchli psixologik tasvir va kishi ruhiyatining o'zgarish jarayoni bor: "Dasturxon ustida ikki-uch marta ko'nglum barham urub, qusayozdim. Oxir ko'rdumkim, bo'lmas, qo'ptum. Obxonag'a borg'uncha yo'lda yana bir navbat qusayozdim. Obxonag'a borib, qalin qustim. Hargiz oshdin so'ng qusmas edim, balki ichganda ham qusmas edim. Ko'nglumg'a shubha kechti. Bovurchini saxlatib buyurdimkim, ul qayni itga berib, itni saxlag'aylar. Tonglasig'a bir paharga yovuq it beholroq bo'lub, qorni dam qilg'ondek bo'ldi. Har necha tosh bila urdilar, evrushtilar, qo'pmadi. Kun tushgacha bu holi bor edi, andin so'ngra qo'pti, o'lmadi. Bir-ikki chuhra ham bu oshdin yegandur. Tonglasig'a alar ham qalin qustilar, birisining xud holi xarobedi, oxir bori xalos bo'ldilar...

Tengri manga boshdin jon berdi. Ul dunyodin keladurmen, onadin emdi tug'dum. Men xasta o'lubedim, tirildim. Jon qadrini, billoh, emdi bildim...".

"Boburnoma"da bunday teran ruhiy holat tasvirlari ko'p bo'lganidek, Alisher Navoiy nasriy asarlarida ham

inson ruhiyati, uning takrorlanmas lahzalari zamon, ma'naviyat va axloq mavzulari doirasida talqin etilganini ko'ramiz.

Avval aytganimizdek, Bobur har bir voqyeani Ollohning inoyatidan bilib, ilohiy qudratsiz biron hodisa yuz bermasligini qayta-qayta ta'kidlagan. Navoiy ham kishi ruhiy holatini ko'pincha Olloh inoyati bilan bog'liq holda tasvirlaydi. Ul zot "Nasoyim ul-muhabbat" asarida tasavvuf mashoyixlaridan Zunnun Misriy ruhiy holatini ajoyib tasvirlagan. Gap so'fiyona atamalar va ularning mohiyati haqida ketar ekan, Zunnundan "Murid kimdur va murod kim?", deb so'rganlarida, "Shayxul islom dedikim, murid tilar va andin yuz ming niyozu murod qochar va andin yuz ming noz", deb javob beradi. Ana shu tasavvuf tushunchasini ochib berish, Zunnun Misriyning dunyoqarashini yoritish uchun Navoiy Zunnun Misriy hayotidan quyidagi misolni keltiradi:

"...Zunnun sayyoh ermish. Debdurki, bir kun borur erdim, bir yigit ko'rdumki, anda sho're bor erdi. Dedim, qaydinsan, ey g'arib? Dedi: G'aribmu bo'lur ulki, oning bila muvonasati bo'lg'ay? Bu so'zdin qichqirib, behush yiqildim. Hushumg'a kelgandin so'ngra, dedikim, senga ne bo'ldi? Dedimki, doru dardg'a muvofiq tushti".

"G'arib" tushunchasi nimani anglatadi? Zunnunning dardiga nima davo bo'ldi? Birinchidan, tasavvuf g'oyasi, avvalo, Ollohning yagonaligini tan olish va faqat unga gina sig'inish. Zunnun, ehtimol, tasavvuf ruknini ijro etayotgan kishining tashqi qiyofasi, nochor ahvoli yoki tushkun ruhiy holatiga qarab, unga "g'arib" so'zini ravo ko'rgandir. Biroq aynan shu holga tushgan, sho'ru g'avg'o bilan tilovatlar qilib, o'zligini unutgan kishining Olloh vasliga yetishishi mumkinligi tasavvufda tan olinadi. Shu bois, darvesh "g'arib" so'zini o'ziga nisbatan noloyiq biladi, jismi ilohiy ruhiyat bilan "muvonasat bo'lg'an" kishi hech g'aribbo'lishi mumkinmi, deya javob berganida, Zunnun o'zidan ketadi. Zunnun Misriyni

hayratga solgan, uning so‘fiyona qarashlarini qo‘zg‘atgan, qattiq ruhiy ta‘sir o‘tkazgan nima? Bu, eng avvalo, darveshning javobidagi tasavvufning ma‘rifat va tariqat yo‘li bilan haqqa yetishish, bu yo‘lda har qanday azob, g‘ariblik, tashnalikka sabr-chidamli bo‘lish, Olohni qalb bilan tanish g‘oyasidir. Darvesh o‘z javobi bilan tasavvuf uyiga kirish har qanday ne‘matdan ustunligini, bu aqida egasi har qanday tashqi holat va iqtisodiy noqislikka qaramasdan g‘arib emas, g‘aniligini aytgan, inson ruhiy olamining tasviri tasavvuf ta‘limoti yordamida ifodalangan. Ya‘ni, kishi Olohdan o‘z tilagini tilashi lozim, agar e‘tiqodi va sadoqati pok, samimiy bo‘lsa, murodi hosil bo‘ladi.

Alisher Navoiy “Munshaot”idagi Husayn Boyqaroga nomasida kishining ichki, ruhiy holati boy bo‘lishi yoki muflis qolishi uning pok niyati va iymoni bilan bog‘liqligini bildirgan: “Har kishi tilasakim, murod-u maqsudi hosil bo‘lub, ofat va balodin emin bo‘lg‘ay, tengri taolo buyrug‘i bila amal qilib, nahyidin ijtinob qilg‘ay. Va olamda hech kishi yo‘qturkim; har nav‘ murodi bo‘lmag‘ay va o‘zin balodin emin tilamagay. Ammo har kishining murodi ko‘prak bo‘lsa, haq taolo amrig‘a itoati ko‘prak bo‘lsa, kerak, bataxis salotin...”.

Alisher Navoiy asarlarida ham “Boburnoma”dagi kabi insonning kundalik hayoti lahzalari, xatti-harakatlari orqali ruhiyati tasvirlangan o‘rinlar talaygina. Ko‘pincha, muallif voqealar bayoni yordamida jamiyat ahlini insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashga harakat qiladi.

Navoiy tasvirlagan shaxs Husayn Boyqaro saltanatida vazir. Quyidagi parchada Sayyid Hasan Ardasher — tasavvuf g‘oyalariga sodiq shaxsning ichki olami barcha jihatlar bilan yoritilgan. U yuksak mansab egasi ekanidan qat‘i nazar, mehmonlarga xizmatkor kabi munosabatda bo‘lishi, ularning mast holatlaridan jerkimasdan, aksincha, kayfiyatlarini ko‘tarilishi uchun sharoit yaratishi lozim. Navoiy suhbat ahlining ichki dunyosi, ho-

lati haqida o'quvchiga aniq tasavvur beradi. Uning "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" asaridan olingan parchaga e'tibor qarataylik: "Oqshomki majlis ahli odat bila usrub, uyur chog' bo'lsa erdi, alar birin-birin usruk boshig'a yetib, mulozimlig' elni mulozimlarig'a topshurub, navkarsiz nomurodlarni muhofazat qilib, yonlari ostig'a nima soldurub, boshlari ostida nima yastab, ilaylarig'a ko'zali suv qo'ydurub, ba'zining kavsh va dastorlarin va yog'liqlarin va aning uchida tugunginasi bo'lsa, belguluqlarni mulozimlarga topshurub, xotirlarin ul toifa jami'din so'ngra xufton namozin ado qilib, ul hujralarida osoyishg'a mashg'ul bo'lur edilar".

Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarida qahramonlarning ruhiy holati o'zgacha tasvirlangan. Albatta, boshqa mavzular tahlilida ko'rganimizdek, bunda ham adibning yengil hikoya uslubi, badiiy san'atlardan o'rinli foydalanishi tasvirni boyitgan. Quyidagi misol Vosifiyning qahramon ruhiy holatini tasvirlash mahoratini belgilabgina qolmasdan, Navoiyning shogirdparvarligi, asar muallifining bu masalaga munosabatini ham yoritadi. Vosifiy Hirotga kelib, muammo fanidan bilimni sinabko'rishni ixtiyor etadi va SohibDoro unga ertaga Navoiy huzuriga borishi lozimligini aytadi. Yosh shoir va adib Zayniddinni shoirlar sarvari Amir Alisher bilan shaxsan hamsuhbat bo'lishdek mas'uliyat qattiq hayajonga soladi:

"Kechqurun uyga qaytdimu ajoyib kayfiyat meni chulg'aboldi. Ilon chaqqan kishidek u yoqdan bu yoqqa ag'nab, uxlayolmadim. Faqirning otasi iztirobimdin voqif edilar:

*Ey joni padar, chy hol dory,
Az ro'i chy dard beqarory.*

*(Ha, jonim o'g'lim, nechuk uyg'oqan,
Ne dard bila sen beqarorsan?)*

Men u kishiga: “E ota, nimasini so‘raysiz. Ertaga Mir Alisher majlisiga borishim kerak, holim ne kecharini bilmayman”, dedim”.

Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye’” asari faqatgina mashhur shaxslar hayoti va tarixi haqida ma’lumot berish bilan cheklanmaydi. Balki oddiy xalq vakillarining ahvoli, turmush tarziga oid ma’lumotlarga ham boy. Vosifiy o’sha davr musavviri “Monii Soniy” Kamoliddin Behzod haqida qiziqarli ma’lumot berganki, undan Behzodning mohir san’atkorligi, tasviriy san’atning kishi ruhiyati, kayfiyati va sog‘ligiga ta’siri, musavvirning davr sultoni Husayn Boyqaro hamda Alisher Navoiy bilan hamkor, hamsuhbat bo‘lganini bilib olish mumkin. Muhimi, Behzod o‘z asarlari bilan kishilar ruhiyatiga ta’sir etgan, tasviriy san’atda o’sha paytdayoq mazax rasm janridan foydalangan: “Har gal bu oliy martabali podshohni (ya’ni Husayn Bayqaroni — **H.Q.**) biron g’am yoki alam xotirini aylantirganda va xira g‘ubor uning munavvar xotiri oynasiga o‘tirganda mazkur ustod biror suratni jilvagar qilar yoki bir paykarni namoyon etarki, hazrati podshohning ko‘z qiri tushishi bilan unda tab’ oynasi kudurat zangidan va xotiri sahifasi kulfat g‘uboridan darhol tozalanar edi...”

Ba’zan Vosifiyning kishilarga bergan bahosida Bobur uslubiga xos qisqa, aniq ifodalar orqali muayyan shaxsning portreti yaratilgan hollarni uchratamiz. Quyidagi misolda Kamoliddin hojiga baho bergan muallif uning tashqi qiyofasi bilan birga ruhiy holatiga ham e’tibor berganini kuzatamiz. Ruhan sokin, kamgap va faqirnamo, ammo fazlu kamolga boy bu shaxs yuksak mahorat bilan tasvirlangan:

“Hazrat Xuroson Shayx ul-islomi mavlono Hoji ta’rifida qo‘yidagi madh so‘zlarini dedilar:

— O’n ikki yil bo‘ldiki, mavlono Kamoliddin hoji bu faqir darsiga qatnashadilar. Gap kelgan o‘rinda hargiz xomush o‘lturmas va churq etmay o‘lturish lozim bo‘lgan

joyda soʻzga hargiz ogʻiz ochmaydilar. Fazlu kamol ahli-ning munavvar xotirlariga maxfiy va margʻub qolmayki, bundan oʻta yetuk va baland taʻrifni tasavvur qilib boʻlmaydi...”.

Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye”da inson ruhiyati va asabining imkoniyat chegarasi haqida juda zoʻr misol keltirgan. Bu tasvir har qanday sharoitda ham kishi oʻzini tutishi, asabi va ruhiyatini idora qilishga qodir boʻla olishi mumkinligiga bir ibratdir. Vosifiy “bu hol olamdagi eng gʻaroyibishlardan biri edi”, der ekan, mazkur ruhiy jarayon oʻziga ham qattiq taʻsir etganini, Hojining holati inson irodasidan baland, kishi bardosh qila olmaydigan ruhiy yukni chidam bilan koʻtara olganidan dalolat beradi:

“Tongotar mahalda sovut kiygan va qurollangan bir kishi jamoatxona eshigidan kiribkeldi. Hoji soʻradi: “Ey falonchi, qayerdan kelayapsan? Ne xabar aytmoqchisan?”

– Buxorodan kelayapman. Keltirgan xabarim shuki, uyingizni gʻorat qilishdi. Oʻgʻlingizni ushlab olib, izo berdilar va qiynadilar. Ammo ahli ayolingiz salomat qochib qutuldi, doʻstlaringiz uyida yashirindilar.

Hoji bu soʻzlarni eshitib, kulib qoʻydilar-da, gapirib turgan hikoyalariga qaytdilar. Avzoilarini zarracha buzmay, oʻsha koʻyda gapira borardilar. Bu hol olamdagi gʻaroyib ishlardan biri edi”.

Gʻiyosiddin Xondamirning “Habib us-siyar” asarida ham kishilar ruhiy holati va psixologik jarayonlar keng tasvirlangan. “Boburnoma”da muallif turli safarlari, dam olish holati va odamlar bilan muloqoti davomida ularga baho bergan boʻlsa, Xondamir ham deyarli oʻxshash uslubni qoʻllagan. Biroq, Xondamir tarixchi sifatida, avvalo, tarixiy voqea-hodisalar, shaxslarni bosh mavzu qilib olgan va ular bilan bogʻliq tarzda psixologik jarayon, ruhiy holat tasvirini chizgan. Vosifiyda esa voqea ishtirokchilarning holatiga taalluqliligi bois, psixologik jarayon va ruhiy holat tasvirlangan.

Xondamir “Habib us-siyar”da Xalil Sul-tonning o‘ldirilishi voqeasini alohida sarlavha ostida bayon etadi. Muallif Xalil Sul-ton boshliq askarlarning muxoliflarga qarshi kurashini, jang maydonidagi vaziyatning askarlar ruhiyatiga ta’sirini alohida qalamga oladi. Shahzoda raqib imkoniyatidan o‘z kuchining pastligini sezar ekan, asabiy-lashib, qarshi tomonga ikki marta elchi yuboradi. Elchi-lar rad javobini keltiradilar. Shundan so‘ng Xalil Sul-tonning ruhiy holati o‘zgaradi. Xondamir juda nozik iboralar orqali shahzodaning asabiylashgani, kayfiyatida keskin o‘zgarish sodir bo‘lganini mahorat bilan tasvir-laydi. Jang olib borayotgan tomonlar asabining tarangligi va vaziyatning xiyla og‘irligini muallif yuksak san’atkor-lik bilan yoritgan: “O‘tgan gaplardan keyin Xalil Sul-tonning ko‘kargan chehrasida shiddatli g‘azab chiziqlari paydo bo‘lib, uning qiyomatga yetuvchi g‘azab shiddati falakka bo‘y cho‘zdi”.

Xalil Sul-ton raqibi Ko‘r Sulaymonni qochirtirib, g‘ofil qolib bazm uyushtirganda, u pistirmadan kelib, shahzodaning boshini tanasidan judo qiladi. Bu tasvirda Xondamir tarixchi adib sifatida ish tutgan. Temuriy shah-zodalardan birining o‘limi oddiy, tarixiy fakt sifatida talqin etilgan, xolos: “Xalil Sul-ton nihonxonaga kirdi. Ko‘r Sulaymon uning orqasidan yugurib bordi va shah-zoda qatli uchun kelganligini bildirdi. Xalil Sul-ton dedi: “Bandasi farmonga bo‘yin egmasa, nima qilish kerak”. Shunda, Ko‘r Sulaymon shu zahotiy oq uning boshini tanasidan judo qilib, tashqariga olib chiqdi...”.

G‘iyosiddin Xondamir tarixiy voqealar zamirida uning ishtirokchilari ruhiy holatini yaxshi ifodalay olgan. “Habib us-siyar”da bir shaxs yoki guruhning ruhiy kay-fiyati emas, balki jamiyatda sodir bo‘lgan siyosiy-ijtimoiy voqealar oqibatida kishilar ongida ro‘y bergan ruhiy o‘zgarishlar tasviri ko‘p uchraydi. Muallifning bu uslubi asar ta’sirchanligini oshirib, o‘sha davr hodisalarini te-ranroq anglash imkonini beradi. Masalan, Mirzo

Ulug‘bek va uning a‘yonlari haqida so‘z yuritilganda, hukmdorning o‘sha davr ulamosi Said Oshiq bilan ixtilofga borib qolgani aytiladi. Bu ziddiyat Samarqand shahrida o‘tgan bir tantanada erkak xonanda va sozandalar qatori ayol san‘atkorlar ham ishtirok etgani tufayli kelib chiqadi. Ulamo Said Oshiq bu holat islom dini va odatiga qarshi ekanini aytib, ko‘pchilik oldida Ulug‘bekka qarata: “Muhammad dinini o‘rtadan ko‘tarding va kofirlar ishini qilding”, deydi. Bu so‘zdan qattiq g‘azablangan Ulug‘bek keyingi paytda Said Oshiq o‘ziga juda katta erk bergani, hatto podshoh bilan bahslashishga jur‘at etgan bu dag‘dag‘asi, Konigilda qilgan qo‘polligidan keyin, ikkinchi voqea ekanligini aytadi. Xondamir Ulug‘bek saroyidagi bu voqea shahar aholisiga ayon bo‘lib, keng tarqalganini tasvirlaydi. Ixtilof munosabatlarni taranglashtirib, Said Oshiqning shayx ul-islomga shikoyat bilan murojaat etgani shahar aholisining umumiy ruhiy holatini yanada jiddiylashtiradi. Mojaroni saroyning nufuzli hay‘ati ko‘rib chiqadi va Ulug‘bek foydasiga hal etadi. Xondamir tasviridagi ruhiy holatni aniq tasavvur qilish uchun matnga murojaat etaylik: “Said nek nakarda, ki nisbat ba Shumo (ya‘ni Ulug‘bek — **H.Q.**) va Shayx ul-islom in nav‘ suxanon bar zabon ovarda, zero, ki Shumo dar kamoli adolat va raiyatparvari suluk menamoyed”. (Mazmuni: Said yaxshi ish qilmabdi, Sizga (ya‘ni Ulug‘bekka — **H.Q.**) va Shayx ul-islomga nisbatan bunday so‘zlarni ravo ko‘ribdi, chunki Siz kamoli adolat va raiyatparvarlik bilan yo‘l tutgansiz.)

Xondamir Ulug‘bek mirzoning adolat bilan ish tutganligini ko‘rsatarkan, uning davridagi nufuzli shaxslardan Mavlono G‘iyosiddin Jamshid, Mavlono Muhammad Olim, Said Oshiq, Shayx ul-islom, Mavlono Muhammad Ardastoni, Ali Qushchi haqida ham ma‘lumot beradi. U Ulug‘bekning o‘z saltanatida Said Oshiqqa o‘xshash kishilar bilan kurashib, oshkora qarshi chiqishi o‘limiga sabab bo‘ldi, degan fikrni ham zimdan ilgari suradi.

To'g'ri, bu fikrni Xondamir ochiq aytmagan, ammo yuqorida keltirgan misolimiz hamda Xondamirning insonlar ruhiy holati orqali voqealarni tasvirlash mahorati shunday fikrga turtki beradi.

2. Tarixiy va sarguzasht asarlarda adabiyotshunoslik masalalari

XV asr ikkinchi yarmi – XVI asr boshlaridagi adabiy muhitning o'ziga xos xususiyatlaridan biri o'sha davrdagi adiblar ijodi adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil etilgani, baholangani va ularga tanqidiy yondashilgani bilan izohlanadi. Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi, Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar” risolasi, Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoi'”, Husayn Voiz Koshifiyning “Badoye' ul-afkor fi sanoye' ul-ash'or” kabi adabiyotshunoslik nazariyasiga oid asarlarida adib mavqeyi, axloqi jamiyat talablari mezoni asosida baholangan. Shular qatori epik dostonlarning kirish va xotima qismlarida, insho hamda munshaotlarning yozilish qoidalari haqidagi nazariy manbalarda ham adabiy tanqid, adabiyotshunoslikka oid fikrlarni uchratish mumkin.

Bu davrdagi tarixiy, tarixiy-sarguzasht, voqeiy-ilmiy-sarguzasht asarlarga, janr talablaridan tashqari, adabiy jarayon, adib axloqi, ijodi, ya'ni adabiyotshunoslikka oid fikrlar bildirish vazifasi ham qo'yilar edi. Bundan tashqari, davr adabiy-estetik talablari asosida musiqa va musiqa nazariyasi, tasviriy san'at va boshqa soha vakillari ijodiga baho berish, ularni tahlil etish kabi masalalarga ham keng o'rin berilganki, bu juda diqqatga loyiqdir. Boburning “Boburnoma”, Zayniddin Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye'“, Xondamirning “Habib us-siyar” kabi asarlari shular sirasidandir. Bobur va Vosifiyning adabiyotshunosligi, ayrim adiblarga munosabatlari muayyan mavzu jihatidan olimlarimiz tomonidan o'rganilgan

bo'lsa-da (masalan, V.Zohidov, I.Sulton, B.Valixo'jayev, A.Hayitmetov, S.Azimjonova, S.G'aniyeva va boshqalar), Xondamirning "Habibus-siyar" asari bu nuqtayi nazardan deyarli o'rganilmagan. Faqat tojik adabiyotshunosi Usmon Karim "Habibus-siyar"da bir yuz ellikka yaqin shoir va olim haqida ma'lumot berilgani, ulardan ak-sariyati Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida ham qayd etilgani, Xondamir esa asarida bu shoirlar to'g'risida qo'shimcha ma'lumot qoldirganini ta'kidlab, ayrimlaridan misollar keltirgan.

Tarixiy, sarguzasht asarlarda adabiyot, uning ijtimoiy vazifasi, adib axloqi va uning jamiyatdagi o'rni, adabiy janr va davr talabi, adib uslubi va uning mohiyati kabi masalalar borasida fikr yuritilgan. Adabiyotshunoslikda haligacha bu ulkan xazinani maxsus o'rganish, har bir muallifning adabiyot rivojiga qay darajada hissa qo'shganini tadqiq etish, shu orqali muallif uslubi, bayon tarzi, asar tili kabi masalalarni tekshirishga astoydil kirishilgani yo'q. Bu manbalardan tadqiqotchilar o'zlari tahlilga olgan mavzu doirasida faktik material sifatida foydalanishgan, xolos. Biz quyida Navoiy, Bobur, Vosi-fiy va Xondamirning nasriy asarlaridagi adabiyot va adibga munosabat bilan bog'liq ayrim jihatlarni tadqiq etarkanmiz, ana shu katta, xayrli ishni baholi qudrat hal etishga intildik. Aslida bunday yirik tadqiqot ilmiy teran, keng miqyosli tahlilni talab qiladi.

Tahlilimizni Sayfiy Buxoriydan boshlaymiz. Alisher Navoiy bu shaxsni "Majolis un-nafois"da Mavlono Sayfiy deb ataydi. (Xondamir ham o'z asarida shu nomni keltir-gan.) Bobur esa, «Mavlono»ni tushirib qoldirib, Sayfiy-ning Buxoro shahridan ekaniga ishora etib, Sayfiy Buxoriy, deydi. Alisher Navoiy Sayfiyni o'z davrining zukko, xushtab' kishisi sifatida ta'riflaydi, uning masal janrida qalam tebratib, turli kasblar ta'rifida yozgan she'rlarini o'ziga xoslikka intilish sifatida baholaydi va muammo janri haqida risola yozganini ta'kidlaydi. Shu

qatori, shoir axloqiga to'g'ri kelmaydigan sarxushlik (mastlik) borligidan achinadi va uning bu kamchilikdan qutulishiga umid bog'laydi. Demak, Navoiy Sayfiyga murabbiy sifatida ham, munaqqid sifatida ham baho beradi, kelajagiga ishonch bildiradi.

Sayfiyga bergan bahosida Bobur ko'proq adabiy tanqidchi sifatida ko'zga tashlanadi. Zero, u Sayfiy shaxsiyatidagi kamchilik—manmanlikni aytarkan, asosiy e'tiborni uning ijodiga beradi: “Devon tartib qilibtur, yana bir devoni ham borki, jami' hirfagarlar uchun aytibtur, masalni ko'p aytibtur”. Boburning qarashi shu joygacha Navoiyning Sayfiyga bergan bahosi bilan bir xil. Shundan keyin keladigan satrlarda esa uning Sayfiy Buxoriyga bergan ta'rifi boshqacha mazmun kasb etadi. Bobur Sayfiyning adabiy janrlar ichida g'azalga fido-yiligini jonli misol orqali isbotlab, adibning aruzga bag'ishlangan asarini quyidagicha baholaydi: “Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur, bir hisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma'ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma'niy bilakim, ravshan va zohir kalimalarni nuqta va i'robig'acha bitibtur”. Bu bahoda o'sha davr adabiyotidagi janr muammolari, shakl va mazmun uyg'unligini ta'minlash, ko'pchilik uchun foydali asar yaratish, ijod jarayonida vaqtni behuda ketkizmaslik kabi masalalar o'rtaga qo'yilgan. Bobur keyingi satrlarda muallifning badiiy asar yaratish uslubi, ijodning eng nozik jihati—qisqa bayonlik, mantiqqa e'tibor zarurligini, barchaga ma'lum masalalarni qayta-qayta sharhlash, isbotlashga urinishning badiiy asar salmog'i va badiiyatiga futur yetkazishini aniq ko'rsatgan. Zotan, “Boburnoma” muallifning bu qarashlari amalining yorqin isbotidir. Asardagi qisqalik, fikrni mantiqiy izchillik bilan bayon etish kabi xislatlar Boburning yuqoridagi fikrlari o'z ijodida tatbiq etilganini ko'rsatadi.

Xondamirning Sayfiy haqidagi ma'lumoti Navoiy va Bobur fikrlarini to'ldiradi. Ulardan farqli o'laroq, Xon-

damir Sayfiyning oxirgi kunlari to'g'risida ma'lumot berib, uning amir Xusravshoh tomonidan o'ldirilganini ta'kidlaydi. Yana bir xarakterli tomoni shuki, Xondamir Sayfiyning badeha janriga doir bir baytini keltiradi. Bu bayt orqali ijodkorning badiiy mahorati haqida muayyan tushuncha hosil qilish mumkin. Sayfiyning adabiy merosi bo'yicha tadqiqot olib borgan akademik B.Valixo'jayevning fikricha, u o'z davrida ancha shuhrat qozongan shoirlardan bo'lgan.

Adiblar e'tiboriga tushganlardan yana biri Kamoliddin Husayndir. Navoiy Kamoliddin Husaynning davlat, boylik bahridan kechib, ilm o'rganish uchun Hirotga kelganini ijobiy fazilat sifatida baholaydi. Ayni paytda, Xoja Abdullo Ansoriyning mashhur so'fiyona asariga sharh yozganini, uning "Fazoyil va kamolotning belgisi" nomli risolasi borligini ta'kidlaydi. Lekin Kamoliddinning o'ta darvishligi, so'fiyligi va kamtarlikni unutib, "o'zini shayxliq ismiga mavsum" qilishi Navoiyga ma'qul bo'lmagan.

Bobur Kamoliddinning tasavvuf ilmidagi yutug'ini ta'kidlab, bu fanda uning o'z usuli borligini uqdiradi. Biroq Kamoliddinning Husayn Boyqaroga bag'ishlab yozgan "Majolis ul-ushshoq" asariga Boburning tanqidiy munosabati xarakterlidir: "Bir tasnifi bor, "Majolis ul-ushshoq" otliq, Sulton Husayn mirzoning otig'a bog'lab bitibtur, bisyor sust va aksar yolg'on va bemaza beadabona harflar bitibtur. Andoqkim, ba'zidin tavahhumi kufrdur. Nechukkim, xeyli anbiyoni va avliyoni alayhimis salom majoziy oshiqliqqa mansub qilib, har qaysig'a ma'shuq va mahbube paydo qilibtur. Yana bu ajib go'lona amredurkim, debochada Sulton Husayn mirzo, o'zumning tahrir va tasnifimdur, deb bitibtur".

Ko'rinib turibdiki, Bobur birinchi navbatda Kamoliddin Husayn asaridagi shakl va mazmunga alohida e'tibor bergan. Unga asarning "sust"ligi va aksar "yolg'on"ligi ma'qul bo'lmagan. Buning ustiga, "beadabona harflar

bitibtur” der ekan, Bobur badiiy asarda so‘z va iboralarni ishlatishda me‘yorni saqlamagan Kamoliddin Husaynning tanqid qiladi. Bobur fikricha, muallifning “tavahhumi kufr”ligi an’anaviy mumtoz adabiyotdagi sujetlardan qochib, originallikka intilganligida. Zero, muallif anbiyo va avliyoni ishqbozlik ruhida tasvirlagan, buning ustiga ularning har biriga ma’shuqa tanlagan. Bunda muallif ilohiy ishq — tasavvuf g‘oyalarini targ‘ib etmagan, albatta. Kamoliddin Husaynning bu sujetni tanlashi, Bobur nazarida, o‘sha davrdagi axloq me‘yorlarini buzgani bilan izohlanadi. Bu esa, o‘z navbatida, Boburning adabiyotga munosabatini, uning axloq va jamiyat, shaxs va badiiy asar, sujet tanlash kabi masalalarda me‘yorlarga amal qilish shart, degan qarashini ochibberadi.

Bobur komil musulmon bo‘lib, hamisha Ollah va uning qudratiga bo‘ysunib ish yuritgan, jang-jadallar oldidan Yaratgandan madad tilagan shaxs bo‘lsa-da, gap o‘zi boshqargan jamiyat qonuni, davlatni bir butunlikda saqlash haqida borarkan, anbiyolarni oshiq qilib ko‘rsatgan Kamoliddin Husaynning mavzu tanlashda yangilikka intilganini axloqni oyoqosti qilish bilan baravar ko‘radi. Shuni ham aytish joizki, Bobur hayotda islom aqidalarini ko‘r-ko‘rona tatbiq etish, har qanday diniy urf-odatlarga bo‘ysunish, soxta avliyolarga sig‘inishdan hamisha o‘zini tiygan, ko‘pincha bunday aqidalarga qarshi chiqqan. Shu bois, uning Kamoliddin Husayn ijodiga oid bu tanbehini adolatli deb, qabul qilsa bo‘ladi.

Kamoliddin Husayn asari haqidagi fikrini davom ettirib, Bobur diqqatni yana bir ajoyib detalga tortadi. U ham bo‘lsa, “Majolis ul-ushshoq” asariga o‘sha davrning sultoni, shoir Husayn Boyqaroning so‘zboshi yozganidir. “Majolis ul-ushshoq”ni shakl va mazmun jihatidan zaif deb bilgan Bobur Husayn Boyqaroning bu asarga debocha yozgani va bevosita ishtirokini “go‘lona amredur”, deb baholaydi. Ayniqsa, uning “o‘zumning tahrir va tasnifimdur”, degan iborasini ma’qullamaydi.

Xullas, Bobur badiiy asarda tasvirlangan voqealarining hayotga yaqinligi, unda shakl va mazmun birligini saqlash tarafdori bo'lgan. Xo'sh, Navoiy bilan Boburning Kamoliddin Husayn shaxsiyati va ijodiga bergan bahosida yana nimalarni kuzatish mumkin? Avvalo shuki, "Majolis ul-ushshoq" asari Navoiy hayotligi paytida yaratilgan bo'lishi kerak. Nazarimizda, Navoiy asar sujetini originallikka intilish sifatida baholasa-da, lekin mazmun va badiiyati sustligidan voqifga o'xshaydi. Biroq asarga Husayn Boyqaro debocha yozgani bois, uning kamchillarini qayd etishni lozim topmagan. Bobur esa Husayn Boyqaro shaxsiyatiga e'tibor bermay (chunki Bobur ham shoh, u Husayn bilan bir darajada turgan), o'z fikrini ochiq aytgan. Boshqa bir o'rinda u Husayn Boyqaroning harbiy yurishlarini, qilichbozligini maqtaydi, lekin she'rlarini o'ziga xos baholaydi: "Ba'zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur".

Alisher Navoiy esa Husayn Boyqaro g'azallarini tahlil etib, "Majolis un-nafois" tazkirasining 8-majlisini to'la shoh va shoir Husayniyga bag'ishlarkan, uning ijodiga nisbatan deyarli tanqidiy fikr bildirmaydi (yana qarang: H.Qudratullayev. "Husayniy ijodi Navoiy tahlilida". "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1991, 20-sentabr). Ayni misol shaxsning jamiyatdagi mavqeyi uning ijodini baholash, umuman, tanqidiy fikr bildirishga qanchalik ta'sir etishiga bir misoldir.

Xondamir ustodlari Navoiy va Boburdan keyin Kamoliddin Husayn haqida ma'lumot beradi. Uning bu shaxs haqidagi dalillari o'sha davr adabiyotshunosligi, adabiy muhiti, yuqori davralarda adib axloqi, ijodiga bo'lgan munosabatga oydinlik kiritadi, ustod, pir, shogird o'rtasidagi me'yorni oydinlashtiradi. Xondamirning yozishicha, Kamoliddin Hirotga tahsil uchun kelganida Kichik Mirzo qo'li ostida bo'ladi. Kunlarning birida hokim adibga o'zi bilan Makkaga borishni taklif etganda Kamoliddin turli bahonalar ko'rsatib uning taklifini

qabul qilmaydi. Biroq mulohaza yuritib, bu ishidan pushaymon bo‘lib, hukmdori orqasidan yo‘lga chiqadi. Ammo Kichik Mirzo Kamoliddin astoidil ranjigani bois, uni o‘zidan uzoqlashtiradi. Keyinroq Alisher Navoiy Kamoliddin Husaynning ilmga intilishi, adabiyotga ishtiyoqini sezib, uni o‘z panohiga oladi.

Bir kuni Alisher Navoiy nufuzli hay‘atga Kamoliddinni rahbar qilib, Iroqqa – Ya‘qub mirzo huzuriga yuboradi. U tortiq va in‘omlar bilan birga adabiyot va madaniyat homiysi sanalgan Iroq hokimi Ya‘qub mirzoga Kamoliddin orqali Abdurahmon Jomiyning yangigina bitilgan “Kulliyot”ini berib yuborishni ham lozim ko‘radi. Hay‘at Iroqqa yetib borgach, Ya‘qub mirzo Kamoliddindan yo‘lda zerikmadingizmi, deb so‘raganda, Kamoliddin: «Yo‘q, hazratim, men zerikkan paytimda hazrat Jomiyning kulliyotlarikim, yonimda edi, olib mutolaa qilar edim va mamnunmanki, shu fursatda ko‘p ilmdan bahramand bo‘ldim», deydi.

Abdurahmon Jomiy kulliyotining Iroqqa yetib kelganini eshitgan Ya‘qub mirzo juda xursand bo‘lib, Kamoliddinga yana-da iltifot ko‘rsatib, qimmatli kitobni keltirishni so‘raydi. Kitobni olib kelganlarida, u, Jomiyning kulliyoti emas, balki shu qalinlik va rangdagi “Futuhoti Makkiya“ kitobi bo‘lib chiqadi. Hirotida kitobdor Jomiy kulliyotining o‘rniga boshqa kitobni berib yuborgan ekan!..

Xondamir “Habibus-siyar”da ushbu voqeani Kamoliddin Husayn bilan yuz bergan “g‘aroyib voqeot”lardan biri sifatida keltirgan. Bizningcha, asar muallifining Kamoliddin bilan yuz bergan bir necha voqealari ichidan juda ustalik bilan kitobida aynan shu voqeani keltirgani bejiz emas. Birinchidan, voqeaning davomida hikoya qilinishicha, o‘sha «g‘aroyib voqeot»dan xabardor bo‘lgan Alisher Navoiy Kamoliddin Husaynni o‘z xizmatidan chetlashtiradi. Buning birinchi sababi, bizningcha, Kamoliddinning yolg‘onchiligi – do‘stlikka, mansab-u ilmga

noloyiq ish tutib, faqat Iroq hokimi Ya'qub mirzonigina emas, balki o'zini ham aldagani, soxtakorlikka qo'l urganidir.

Ikkinchidan, Navoiyni Kamoliddin hulqidagi eng ranjitgan jihat — uning Jomiy ijodiga munosabati bo'lgan. Navoiy ilm-ma'rifat, adabiyot vakilining shunchalik past ketishi kechirib bo'lmaydigan hol debbilib, jazo sifatida uni o'z davrasidan chetlashtirgan.

Ushbu voqea Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasida yozilgandan keyin, hatto Jomiy vafotidan so'ng ro'y bergan bo'lishi ehtimoldan xoli emaski, dalillar ham shundan dalolat beradi. Navoiy tazkirasida Mir Kamoliddin Husaynni asosan ijobiy baholaydi: “Xurosonda ulum tahsili qildi va Iroqqa tushti. Sulton Ya'qub yaxshi e'zoz va ehtirom qilib Biyobonni suyurg'ol berdikim, yuz ming oltung'a yaqin har yili tegar erdi. Oncha g'animatqa himmat etagin silkib, yana Xurosong'a kelib, darveshlik ixtiyor qildi va hazrat irshod maobiy Nuran xizmatida matbu' va maqbuldur va tasavvuf ilmida tab'i bag'oyat qobil va alar istilohotidin sohibi vuquf...

Mir xushshakl va xushta'b va xushmuhovara yigitdur. Barcha hunarlar bila orosta va mundin o'zga aybi yo'qturkim, darveshvash va so'fivash kishidur va o'zin shayxliq ismig'a mavsum qilibtur...”

Abdurahmon Jomiy 1492-yili vafot etgan va allomaning kulliyoti (barcha asarlari to'plami) vafotidan keyin tartib berilib, dastlab Iroqqa — Ya'qub mirzoga nodir adabiy yangilik sifatida yuborilgan. Buni yana bir dalil tasdiqlaydi: Husayn Boyqaro va Badi'uzzamon orasidagi kelishmovchiliklar ham, asosan, “Majolis un-nafois” yaratilganidan keyin avj olgan. Xondamirning ta'kidlashicha, Alisher Navoiyning, yuqorida keltirilgan voqeadan keyin, Kamoliddinga tanbeh berishi natijasida u Hirotni tark etib, Badi'uzzamon xizmatiga borgan. Badi'uzzamon Kamoliddinni mamnuniyat bilan qarshi olgan, biroq temuriylar saltanati Hirotda inqirozga uchra-

gandan keyin, u g'olib Shayboniyxon xizmatiga kirgan. Bu haqda Xondamir asarida ma'lumot bor.

Bobur, Navoiy va Xondamirning Badriddin Hiloliy ijodiga munosabatlari ham diqqatga loyiq. Navoiy "Majolis un-nafois"ni yaratgan paytda Badriddin Hiloliy adabiyot dargohiga endigina kirib kelayotgan edi. Shu sababdan ulug'ustoz o'z tazkirasida Hiloliy to'g'risida qisqagina so'z yuritgan: "Hofizasi yaxshidur, tab'i dag'i hofizasicha bor. Sabaq o'qumoq taklifi qilibtur, umid ulkim, tavfiq topgay...". Xondamir o'z asarida Navoiy "umid"ining amalga oshgani, Hiloliy o'z davrining yetuk shoiri bo'lib yetishganini yozadi, uni zamon shoirlarining sardori va davr bilag'onlarining sarvari sifatida ta'riflaydi, qasidaları, g'azal, masnaviylari ko'pincha yuksak saviyada va ravon tilda ifoda qilinganini alohida ta'kidlaydi. Yana Xondamir Hiloliyning badiiy mahoratiga keng to'xtalib, uning "Shoh va Darvesh", "Sifot ul-oshiqin", "Layli va Majnun" kabi dostonlari hamda qasida va g'azallarga boy devoni borligini aytadi, ijodidan namunalar keltiradi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, Hiloliy o'sha davr uchun mazmun va shakl jihatidan yangilik bo'lgan "Shoh va Darvesh" va "Sifot ul-oshiqin" dostonlarini yaratgan. Ayniqsa, "Shoh va Darvesh" dostonida u o'sha davrning eng katta illati — besoqolbozlikni tanqid ostiga olgan.

Bobur Hiloliy "g'azallari hamvor va rangli va kam xadshadur" deya, uning ijodiga to'g'ri baho beradi. Lekin uni an'anaviy uslubni buzib, "Shoh va Darvesh" asarini yaratganlikda ayblab, adabiyotda axloq masalasini ustun qo'yadi, jamiyatning obro'li kishilarini hurmatsizlantirishni ma'qul ko'rmaydi: "Shuaroyi mutaqqaddam ishq va oshiqliq uchun masnaviylarkim aytibdurlar, oshiqliqni erga va ma'shuqluqni xotung'a nisbat qilibturlar. Hiloliy darveshni oshiq qilibtur, shohni ma'shuq".

Biroq shunga qaramasdan, Hiloliy ijodi va shaxsiyatining ijobiy jihatlari baho berishda Bobur haqqoniy-

likni zohir etadi: “Bisyor qaviy hofizasi bor emish, o‘ttuz-qirq ming bayt yodida bor emish. Derlarkim, “Xamsatayn”ning aksar abyoti yodida bor. Aruz va qofiya va she‘r ilmig‘a xeyli mustahzardur”.

Navoiy, Bobur va Xondamirning nazari tushgan shoir-lardan yana biri Osafiy bo‘lib, uni baholashda uyg‘un va ayricha jihatlar bor. Ular Osafiy ijodi va shaxsiga o‘z nuqtayi nazarlaridan kelib chiqib yondashganlar. Masalan, Navoiy ta‘rifida Osafiyning xushtab‘ligi, hofizasi (she‘r yod olish qobiliyati) “bag‘oyat xub”ligi ta‘kidlanadi. Biroq xarakteridagi “ra‘nosifatliq va xudroyliq” tanqid qilinadi.

Bobur ham Osafiy she‘ridagi badiiylilikni ijobiy baholaydi, ammo “ishq va holdin bebahradur”, deb uning ilohiy ishq va ichki darddan bebahraligini kamchilik sifatida ta‘kidlaydi, fikrini dalillar keltirib isbotlaydi. Ushbu xususiyat Osafiydagi Navoiy uqtirgan kamchilik (“g‘arib sifat”)ning bir lavhasi sifatida ko‘z o‘ngimizga keladi: “O‘zining da‘vosi bu edikim, men hargiz hech g‘azalimni yig‘ishturmoq vodisida bo‘lmadim. G‘olibo takalluf bo‘lg‘ay. Bu g‘azaliyotini inisi yo qarobati jam‘ qilibtur”. Ana shu bahoda Boburning yana bir ijobiy jihati ko‘zga tashlanadi. U ham bo‘lsa, Osafiy axloqini uning ijodi bilan birga olib ko‘rish, shoir xulqidagi soxtakorlik, firibni qoralashdir.

Xondamir Osafiyning o‘tkir zehn egasi ekanligini, uning Sulton Abusaid, Alisher Navoiy, Badi‘uzzamon xizmatida bo‘lganini ta‘kidlab, devoni borligi va el orasida mashhurligini aytadi va devonidan bir bayt keltiradi. Osafiy shaxsiyatidagi kamchilikka ishora qilmasa-da, Xondamir uning hayotdagi beqarorligini, qisqa umri davomida bir necha hukmdor, ustozlar xizmati va tarbiyasida bo‘lganini yozadi.

XV asrning ikkinchi yarmi—XVI asrning birinchi yarmida faqatgina adiblar va ularning asarlarigagina emas, balki adabiyotshunoslik, adabiy tanqidga doir asar-

larga baho berish ham ko‘pincha Navoiy, Bobur, Xondamir va Vosifiy zimmasiga tushgan. O‘sha davrda ham adabiyot nazariyasiga oid asarlarga adabiyot manfaati nuqtayi nazari bilan yondashish, adabiyot dargohiga kirib kelayotgan yosh ijodkorga to‘g‘ri yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish muhim ahamiyatga ega edi. Bu vazifani bajarish uchun esa, zukko adabiyotshunos, xolis munaqqid, tasavvuf tariqatidan xabardorlik talab etilardi. Fikrimiz isboti uchun bir misol keltiraylik.

Navoiyning Mir Atoullohga bergan bahosida adabiyot nazariyasi haqida yozadigan kishi bu sohaning turli janr va turlaridan to‘la xabardor bo‘lishi kerakligiga ishora qilinadi. Zero, Atoullohga “bovujudi donishmandlik, she‘r va muammo va sanoye‘da dag‘i mahorat paydo qildi”, deb baho berar ekan, Navoiy uning teran nazariy “Badoe‘i Atoiy” (“Badoe‘ us-sanoiy”ning ikkinchi nomi) asari haqida so‘z ochadi. Biroq, shunga qaramasdan, Navoiy Atoulloh shaxsiyatidagi ayrim nuqsonlarga ishora etib, uning to‘g‘ri yo‘ldan borishi lozimligini ta‘kidlaydi.

“Boburnoma”da Atoulloh o‘z davrining yirik adabiyot nazariyotchisi sifatida ta‘riflanadi. Biroq Bobur Atoulloh axloqidagi nuqson haqida gapirib, uni haqli ravishda tanqid qiladi. Odatda, mumtoz adabiyotda she‘r qonuniyati nazariyasiga oid asar yozgan kishi she‘riy misollarning aksariyatini o‘zidan oldin o‘tgan so‘z san‘ati ustalari, o‘tkir shoirlar ijodidan keltirishi odob va zarurat sanalgan. Biroq qofiya haqida ilmiy risola yozgan Atoulloh, Bobur zikr etganidek (“amsila uchun tamom o‘zining abiyotini kelturubtur”), shu qoidadan chekingan. Natijada, yuzaga kelgan adib axloqiga zid holat Bobur tanqidiga uchragan.

Navoiy, Bobur, Xondamir va Vosifiy ko‘plab adiblar ijodini tahlil etganlar, ilk marta ularga xolisona baho berganlar. Darveshbek, Sulton Mahmud, Xo‘ja Abdulloh, Mavlono Binoiy, Mir Sarbarahna, Boysung‘ur mirzo,

Amir Shayximbek Suhayliy va boshqalar shular sirasidandir. Bu ijodkorlarning adabiyotga munosabati, ijodlaridagi rang-baranglik va o'ziga xoslik, har bir g'azal, bayt va dostonning zamon talabiga mosligi, hayot bilan hamnafasligi yoki uning nozik talablariga javob berolmasligiga ustozlar e'tibor qaratishgan. Bundan tashqari, ular har bir ijodkor iste'dodining turfa qirralari, masalan, Xoja Abdullohning musiqaga rag'obati, ayniqsa, udda mahorat bilan kuy ijro etishi, Boysung'ur mirzoning nashta'liq xatini chiroyli yozishi, naqqoshlikka "iligi yomon emasligi", Binoiyning musiqaga oid risola bitgani va juda qisqa vaqtda musiqa asbobida kuy chalishni mukammal o'rganгани haqida ma'lumotlarni keltirganlar.

Boburning adabiyotning mohiyati va vazifasiga doir qarashlari faqat uning munaqqidlik faoliyati bilan chegaralanib qolmagan. Uning o'zi ham badiiyatga oid risolalar yozgan, Xoja Ahrorning "Volidiya" risolasini tarjima qilganki, bu adib ijodining rang-baranglik kasbetganini ko'rsatadi.

Umuman, Zahiriddin Boburning ilm, ta'limga oid qarashlarida ham adabiyotga, she'riyatga teran munosabati aks etgan.

Bobur fikricha, ilm o'rganish hammaga ham nasib etavermaydi. Birinchi galda, kishiga ilm yor bo'lmog'i, ya'ni Olloh tomonidan ilm egallashga moyillik ato etilmog'i lozim. Shundagina u tolibi ilm bo'la oladi. Lekin kishi mavjud ilmlarning barchasidan xabardor, "o'rgan-gali ilme" qolmagan bo'lsa-chi? Ehtimol, biz quyida keltiradigan ruboiy Bobur hayotining oxirgi yillarida yaratilgandir. Bunda, muayyan darajada, shoirning iftixor hissini tuyganini kuzatamiz. Davrining qariyb barcha ilmlarini egallagan, "Boburnoma"dek qomusiy asar yaratgan alloma yana o'rganish, izlanishga hozir, ammo endi u o'rganadigan ilm qolmagan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, Zahiriddin Bobur o'z davrining yetuk olimi, bilimdoni va adibi sifatida shakllangan, o'zini qiziqtirgan jamiki ilmni egallagan, biroq shunga qaramay,

u yana ilmning yangi kashfiyotlariga ehtiyoj sezayotganini bildirmoqda:

*Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangali ilm tolibi ilm kerak.
Men tolibi ilmu tolibi ilme yo'q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak.*

“Boburnoma”da muallifning adabiyot, she’riyat, kitobatga doir qarashlari, arab alifbosini isloh qilish yo’lida yaratgan “Boburiy xati” ham uning ijod ko’lami naqadar kengligi, adabiy-estetik qarashlari serqirra bo’lganligidan dalolat. Asardan keltirilgan quyidagi parcha muallif ichki olami, adabiyot, ilm, madaniyatga munosabatini yaqqol ko’rsatadi. Bobur Humoyunning o’g’il ko’rgani, Komronning “kadxudolig’i tahniyat”iga atab Hindistondan Kobulga ular uchun sovg’a-salom jo’natadi. Muhimi shundaki, Bobur farzandlariga hisobsiz zar-zevar qatori, o’zining she’rlari, tarjimalari(Xoja Ahrorning “Volidiya” asari tarjimasi), o’zi ixtiro etgan “Boburiy xati” bilan bitilgan mufradot va sarxatlarni yuboradi. She’r va kitobat san’atini qimmatli sovg’a sifatida farzandlariga jo’natgani uning olim-u shoirligidan dalolatdir, qolaversa, Bobur ma’naviyati va ma’rifatining oliyligi nishonasidir: “Humoyunning o’g’li bo’lg’onining tahniyatig’a va Komronning kadxudolig’ining tahniyatig’a Mirzo Tabriziyni va Mirzobek tag’oyini o’n ming shohruxiy sochiq bila yuborildi. O’zum kiygan to’n va bog’lag’on kamar har ikki mirzog’a yiborildi. Mullo Bihishtiydin Hindolg’a murassa’ kamar va xanjar va murassa’ davot va sadafkorliq sandali va kiygan nimcha va tagband va “Boburiy xati”ning mufradotini yiborildi... Humoyung’a, tarjimanikim, Hindistong’a kelgali aytqon ash’orni yiborildi. Hindolg’a va Xoja Kalong’a ham tarjima va ash’or yiborildi. Mirzobek tag’oyidin ham Komrong’a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash’or va “Boburiy xati” bila bitilgan sarxatlar yiborildi”.

Bobur sovg'alar qatori o'g'illariga Xoja Ahrorning Volidiya" risolasi tarjimasini yuborgani ham ibratlidir. Mazkur tarjimani u yaqin kishisi – Xoja Kalonga ham jo'natgan. Bunda Boburning tarjima tugashi hamon quvonchini yaqinlari bilan baham ko'rish, ularni ham bundan bahramand etish niyati sezilib turadi. Bizningcha, bu masalaning boshqa tomoni ham bor. Bobur yaratgan asari va tarjimasini o'g'li hamda yaqin do'stiga topshirib, fikrlarini bilmoqchi bo'lgan, Xuroson va Movarounnahr ilm-u adabahlini bahramand etib, ularning ham bu tarjimaga munosabatini aniqlashni istagan. Nazarimizda, adib o'zi yaratgan tarjimaga munosib tanqidchi, maslahatchini Hindistondan topmagani bois, uni farzandlari va do'sti Xoja Kalonga yuborgan ko'rinadi.

3. Adabiy janrlarga munosabat

XV asr ikkinchi yarmi – XVI asrning birinchi yarmida adabiyotshunoslar adabiy janr muammolariga ham munosabat bildirganlar. Jumladan, Boburning adabiy-estetik qarashlarida bu masala alohida o'rin tutadi. Bu borada Navoiy, Bobur, Xondamir, Vosifiyning satira haqidagi fikrlari alohida diqqatga molik. Xususan, "Boburnoma"-da o'qiyimiz: "Jolada she'r aytur el xeyli bor edi. Misli Shayx Abul Vajd va Shayx Zayn va Mullo Alixon va Turdibek Xoksor, yana ba'zilar ham bor edi. Suhbatta Muhammad Solihning bu bayti mazkur bo'ldikim:

*Joye ki tu boshi digarero chy kunad kas,
Mahubii har ishvagarero chy kunad kas.*

(Mazmuni: Har bir noz-karashmachining muhabbatini nima qilsin kishi, Sen bo'lgan joyda boshqani nima qilsin kishi.)

Dedukkim, bu go'shada aytsunlar. Tab'i nazmi bor el aytmoq maqomida bo'ldilar. Chun Mullo Alixon bila

xeqli mutoyaba qililur edi, hazl tariqi bila bu bayt badihada xotirg'a keldi:

*Monandi tu madhushu karero chy kunad kas,
Har govkunu moda xarero chy kunad kas.*

(Mazmuni: Senga o'xshash hushsiz karni nima qilsin kishi, Har bir ho'kizga o'xshagan va urg'ochi eshakni nima qilsin kishi.)

Mundin burun yaxshi va yomon, jid va hazl harne xotirg'a yetsa edi, mutoyaba tariqi bila gohi manzum bo'lur edi. Har nechuk qabih va zisht nazm ham bo'lsa marqum bo'lur edi. Bu fursattakim, "Mubayyin"ni nazm qiladur edim, xotiri fotirg'a xutur etti va hazin ko'ngulga mundoq yettikim, hayf bo'lg'ay ul tildinkim mundoq alfozni darj qilg'ay, yana fikrini qabih so'zlarga xarj qilg'ay va darig' bo'lg'ay ul ko'nguldinkim, mundoq maoniy zuhur etgay, yana zisht xayollar anda xutur etgay. Andin beri hajv va hazl she'r va nazmidin torik va toib erdim".

Mazkur parchada Boburning adabiyot janrlariga, she'riyatga munosabati o'z aksini topgan. Matndan ko'rinib turibdiki, muallifning asl maqsadi Muhammad Solihning she'rini tatabbuga loyiq misol sifatida keltirishdan ko'ra, hazil va mutoyiba baytlarga o'zining munosabatini bildirish bo'lgan. Bu davrgacha ham Bobur ijodida hazil va mutoyiba she'rlar yaratilgan, she'riy anjumanlarda o'qilgan bo'lishi kerak. Biroq yuqorida "bu bayt badihada xotirg'a keldi", deydi u. Bu badeha she'r uning ijodida satirik janrda yaratilgan oxirgi misralar ekanini ta'kidlagan Bobur, ayni fursatda "Mubayyin"ni yozayotganini zikr etadi. Ma'lumki, "Mubayyin" adibning islom dini va aqidalariga oid asari. Bu esa she'r misralarini turli mutoyiba, hazil, gohida masxaraomiz ohangga yo'g'irishdan ko'ra, ma'naviy qimmatga molik asar yaratishni lozim ko'rgan

Bobur dunyoqarashida jiddiy o'zgarish sodir bo'layotganidan darak berib, yigitlik havasidan fazl-u kamol, ilohiy sig'inish tomon intilib borayotgan shaxs ichki kechinmalarining g'alayoni, kurashini ko'rsatadi. Shu paytdan boshlab uning shaxsiyatida ham shoh, ham shoir-u adib va ham tasavvuf tariqatining shogirdi, muridi, sodiq muxlisi yetilayotgani kuzatiladi.

«Boburnomada» Boburning hazil, mutoyiba va odob-siz mavzuda asar yaratishdan voz kechgani, adabiyotning jiddiy janrlarini afzal ko'rganining tasdiqi bo'ladigan yana bir jonli misol bor. Yuqoridagi parchada "bu fursattakim, "Mubayyin"ni nazm qiladur edim, xotiri fotirg'a xutur etti va hazin ko'ngulga mundoq yettikim...", deydi Bobur. Asardagi shu matndan oldin bitilgan sahifalarga diqqat bilan nazar solsak, may, chog'ir bazmlari, maishat va Boburga uncha mos bo'lmagan qaqshatqich qirg'inlar tasvirlangan. Tasvirlarda badiiy yuksaklik, nozik ifodalar kam ko'rinadi, voqealar bayonida ko'pincha faktik dalillar keltirish bilan kifoyalaniladi. Nazarimizda, ayni o'sha paytlar Bobur uchun besamar, hayotiy mazmundan yiroq, mast-alast kishilar suhbatidan bezgan va o'zining pok ma'naviyatini qidirib yurgan davr bo'lgan.

Bobur yuqoridagi fikri bilan ko'nglida yana aytilmay qolayotgan, ongida sodir bo'layotgan ruhiy tiniqish, o'zgarishni yanada kuchliroq, ta'sirchanroq bayon etishni ko'zlaganini bildiradi. Aytish mumkinki, bu niyatini u juda o'rinli amalga oshirgan. Nasr tilining kuchi go'yo dil amri, "hasbi hol"ni bayon etish, to'la ifodalashga imkon bermagan chog'i, u o'sha davr adabiyotiga xos uslub – nasrda bildirilgan fikrni yanada quvvatlash uchun nazmdan foydalangan. Haqiqatda ham, Bobur keltirgan bu she'riy parchada uning "har yo'talganda qon tupurur edim, aksar isitma bo'ldi, bildimkim, bu isitma qondindur", degan jismoniy zaif holatining ramziy ifodasi hamdir:

*Ne qilayin sening bila, ey til,
Jihatingdin mening ichim qondur.
Necha yaxshi desang bu hazl ila she'r,
Birisi fahshu, biri yolg'ondur.
Gar desang kuymayin bu jurm bila,
Jilavingni bu arsadin yondur.*

Bundan tashqari, mazkur she'r Boburning adabiyotga keng nazar bilan qaragani, satiraga ijodkor faqat o'z dunyoqarashi doirasida yondashishi xatoligini qayd etganini uqtiradi. Agar, deydi Bobur, bu yo'lda she'r bitmayman desang, umuman adabiyot maydonidan ketishing kerak ("Gar desang kuymayin bu jurm bila, jilavingni bu arsadin yondur"). Haqiqatan ham, Bobur satirada she'r bitmayman, degan bo'lsa ham, beixtiyor hayot va adabiy muhit ta'sirida hazil-mutoyiba she'r yozgan. Xoja Kalon Hindistonning issig'i va noqulay tabiatiga chidolmay, Boburni tashlab ketayotib ayvonining peshtoqiga quyidagi baytni yozib ketadi:

*Agar baxayru salomat guzar zi Sind kunam,
Siyohro'y shavam, gar havoyi Hind kunam.*

(Mazmuni: *Agar men sog'-salomat Sinddan o'tib olsam, yuzim qora bo'lsin qaytib Hindni havas qilsam.*)

Xoja Kalonning bu baytidan ranjigan Bobur ("Biz Hindistonda turub, mundoq zarofatomiz bayt aytmoq va bitmoq besurattur") "zarofatomiz" she'r aytadi:

*Yuz shukr de, Boburki, karimu g'affor,
Berdi senga Sindu Hindu mulki bisyor.
Issiqlig'ig'a gar sanga yo'qtur toqat,
Sovuq yuzini ko'ray desang G'azni bor.*

Bobur satira haqida fikrini davom ettirib, yozadi: "Yana boshidin istig'for va e'tiroz maqomida bo'lub, bu

nav' botil andishadin, bu yo'sunliq noloyiq peshadin ko'nglumni tindurub, qalamni sindurdum".

Boburning satiraga munosabatiga oydinlik kiritish maqsadida nazmiy asaridagi yana bir misolga murojaat etamiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning qarashlarida, avvalo, xolislik, falsafiy teranlik ustun. Birinchi navbatda, bu jihat yaxshi bilan yomon, ezgulik bilan yovuzlik, gul bilan tikonning bir fazo va makonda yonma-yon yashab kelgani bayonida ko'rinadi. Shoir bu qarashini falsafiy, tasavvufiy talqinda ifodalab, o'z qoni tarkibida mayi nob zarralari mavjudligi, ya'ni kimki may iste'mol qilsa (bunda, albatta, mayning tasavvufiy ma'nosini ham anglash mumkin), albatta, vujudida may zarralari qolishi tabiiyligini uqtiradi. Adib manfiy va musbat xususiyatlarning bir makonda mavjudligini bildirib, masalani o'zining ijodi, she'riyatiga ko'chiradi. Uningcha, shoir qanchalik urinmasin, ijodida birovga ma'qul bo'ladigan yoki ma'qul bo'lmaydigan satrlar uchrashi, gulning tikoni bo'lgani singari, she'riyatda ham barchaga ma'qul tushmaydigan satrlar bo'lishi tabiiy hol:

*Har yerdaki gul bo'lsa, tikon bo'lsa, ne tong,
Har qaydaki may durdidin bo'lsa ne tong.
She'rimda agar hazil, agar jid, kechurung,
Yaxshi borida agar yamon bo'lsa, ne tong.*

Qizig'i shundaki, Bobur bunda "yamon" deb she'ridagi "hazil", ya'ni satiraga moyil asarlarini nazarda tutmoqda. Demak, garchi u hazil, mutoyiba, satirik she'rni yoqtirmasa-da, sharoit taqozosi bilan shunday she'rlar bitgan, ammo o'zi aytganidek, ular "yamon bo'lsa, ne tong".

Boburning adabiy janrlarga, adabiyotshunoslikka doir qarashlarida zomondoshi Muhammad Solih ijodi va shaxsiga oid mulohazalar alohida diqqatni tortadi.

Muhammad Solihning “Shayboniynoma” asarini u shunday baholaydi: “Shayboniyxonning otig‘a bir turkiy masnaviy bitibtur, bisyor sust va furudtur, ani o‘qig‘on kishi Muhammad Solihning she‘ridin bee‘tiqod bo‘lur”. Bu haqda akademik B.Valixo‘jayev yozadi: “Ammo Bobur ba‘zan (qiziqqonlik bilan) u yoki bu shoir ijodi va asari to‘g‘risida xulosa ham chiqaradi. Jumladan, uning Muhammad Solihning “Shayboniynoma”si haqidagi mulohazalarini olaylik. Bobur bunda butun asardan tanho bir baytini ma‘qullaydi-da, qolgan hamma qismlarini... inkor etadi. Aslida bu asar, Muhammad Solih dunyoqarashidagi cheklanganliklar bilan belgilanuvchi nuqson va kamchiliklardan qat‘i nazar, o‘zbek epik poeziyasi, realistik tasvir uslubi tarixida o‘ziga xos mavqeyni egallashi adabiyotshunosligimiz tomonidan isbot etilgandir”.

Bizningcha, Bobur Muhammad Solihning Shayboniyxonga — temuriylar xonadoni dushmaniga atab kitob yozganini hazm qila olmaydi va unga nisbatan yuqoridagicha baho beradi. U Muhammad Solih she‘rini g‘oyasi kuchli, badiiy jihati yuksakligi uchun emas, balki hazil, mutoyiba janriga o‘zining murosasizligini bildirish uchun tanlagan. Ikkinchidan, ehtimol, Bobur Muhammad Solihning Shayboniyxonni maqtab she‘r yozishini yoqtirmay, “sening g‘azallarining men aytgan zarofatomiz misralar bitilgan she‘rga loyiq”, degan.

Masalaning yana bir tomoni bor. Fikrimizcha, Muhammad Solihning shaxsiyati ham Bobur nazaridan chetda qolmagan. Adabiyotshunos Nasrullo Davronning yozishicha, Muhammad Solih Husayn Boyqaro va boshqa temuriylar tomonidan jabr ko‘rgan, keyinchalik Shayboniyxonning ukasi Sulton Mahmud xizmatida bo‘lgan. Shu sababdandir, “Shayboniynoma”da muallif “shayboniylarning siyosiy dushmani bo‘lgan temuriylar haqida qalam tebratganda kishi qalbida ularga nisbatan g‘azab va nafrat tug‘dirish uchun bor kuchi bilan intiladi. Shoirning aytishicha, temuriylar maishiy buzuqlikka berilib, el-yurtning ahvolidan xabar olmay qo‘yganlar.

Ular o‘zaro urush-janjallar qilib, mamlakat tinchligini buzganlar”.

Biroq Bobur “Shayboniynoma”ni ayni shu boisdan tanqid qilmagan. “Boburnoma”da muallif Husayn Boyqaro saltanatidagi bu illatlarni, o‘zi temuriyzoda bo‘lsa ham, Muhammad Solihdan kam qoralamagan, aksincha, asarda muallifning bu kasofatdan achingani, Temur saltanati yemirilishidan dahshatga tushgani yorqin ifodalangan. Hatto Muhammad Solihning “Shayboniynoma”da Bobur haqida:

*Husn maydoniga zolim kirdi,
Zulm bozorig‘a ravnaq berdi, —*

deb yozgani ham temuriylar saltanatini yakson etgan Shayboniyxonga atab madhiya asar bitganidan dalolatdir. Muhammad Solihga nisbatan munosabatda Bobur o‘ziga xos obyektivlikni, biroz bo‘lsa-da, shaxsiy qarashini qurbon qilganki, “Boburnoma”da bu kamdan kam uchraydigan holdir.

Navoiydan keyin, Bobur yashagan davrda ham adabiy asarlarni qaysi janrda yaratgan ma‘qulligi haqida turli-tuman fikrlar bo‘lgan. Adabiyotshunos, munaqqidlar nasr yoki nazmning afzalliklari, masnaviy, g‘azal, ruboiy, fard va boshqa nazm shakllari haqida ham fikr bildirishgan.

Boburning bu boradagi qarashlari, ko‘pincha, muayyan bir adib ijodiga bahosida yoki adabiy jarayon borasida yuritgan fikrida ko‘rinadi. Masalan, u Sayfiy Buxoriy ijodini baholab, kasbahli haqida original g‘azallar yaratganini ta‘kidlar ekan, uning g‘azal janriga sadoqatini quyidagicha ifodalaydi: “Masnaviysi yo‘qtur. Nechukkim, bu qit‘a anga doldur:

*Masnaviy garchi sunnati she‘r ast,
Man g‘azal farzi ayn medonam.
Panj bayteki dilpazir buvad,
Behtar az xamsatayn medonam.*

(**Mazmuni:** *Masnaviy she'ring sunnati bo'lsa ham, Men g'azalni farzi ayn (maqbul)*, deb bilaman. Dilga yoqqan besh baytni "Xamsa"dan ustunroq, deb bilaman.)

Alisher Navoiy ham Mavlono Sayfiyning adabiyotda o'z o'rniga egaligi, hunarmandlar haqida she'riy devoni borligini alohida ta'kidlagan: "Andoqki she'ri shuhrat tutti va masal tariyqin bag'oyat yaxshi aytti... Va san'at va hirfa ahli uchun ham ko'p latofatliq nazm qilibtur va ul tariyqa muxtare'dur".

Boburning adabiy janrlarga munosabatini kuzatar ekanmiz, uning ijodda turli, rang-barang janrlar zarurligini yoqlaganini ko'ramiz. Aslida uning o'zi g'azal, ruboiy, fard, masnaviy kabi poetik janrlarda ijod etgan, nasrda "Boburnoma" kabi tengsiz asarni yaratgan, turkiy adabiyot xazinasinigina emas, balki jahon adabiyotini yetuk durdona bilan boyitgan.

"Boburnoma"da 1501 – 1502-yillar voqealari tasvirida Boburning, nazariy bilimi debochasi bo'lmish, she'r qofiyasi haqidagi ilk qarashlari bayonini kuzatamiz. She'riyat olamiga endi kirib kelayotgan Bobur o'zi yozgan ruboiyni adabiyot va she'riyatdan biroz xabardor Toshkent xoniga ko'rsatib, tuzatibolmoq istagi borligini bildiradi. Bu misoldagi muhim jihat shuki, 18 – 19 yoshli Bobur, o'zining ta'kidlashicha, she'riyatda unchalik tajribaga ega bo'lmasa ham, she'r qadri, uning ta'sir kuchini to'g'ri anglagan.

Bundan tashqari, xonga ko'rsatilgan o'sha ruboiyda temuriy shahzoda va beklar orasidagi urushlardan toliqqan, hisobsiz tortishuvlar tufayli g'urbatda qolgan muallifning tarjimai holidan bir lavha ham o'z aksini topgan: "Betavaqquf o'tub, xon qoshig'a Toshkandga bordim. Bu ruboiyni aytib edim, ma'mul qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim, xon xushtab' kishi edi, she'r aytur edi, agarchi saru somonliq g'azali kamroq edi, bu ruboiyni xong'a o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngul ting'u-

dek shofiy javob topmadim. G‘olibo, she‘r mustalahotig‘a kamroq tatabbu‘ qilg‘ondurlar. Ruboiy budur:

*Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni g‘urbatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘aribliqta shod o‘lmadi hech,
G‘urbatda sevunmas emish, albatta, kishi.*

So‘ngra ma‘lum bo‘ldikim, turk lafzida mahal iqtizosi bila to va dol yana **g‘ayn** va **qof** va **kof** bir-birlari bila mubaddal bo‘lurlar emish”.

Bobur, bir tomondan, xonni “xushtab‘ kishi edi”, deb ta‘kidlaydi. Keyingi baho xonning she‘riyatdagi o‘rniga aniqlik kiritadi: “agarchi saru somonliq g‘azali qamroq edi”. Xonning “adabiyotshunoslik qobiliyati” uchinchi jumlada yakunlanadi, ya‘ni Bobur ruboiysini unga ko‘rsatib, afsuslangani, ko‘ngildagidek javob ololmaganini ay-tadi: “Ko‘ngul ting‘udek shofiy javob topmadim”. Shu uch jumlada ham adabiyotshunos, ham o‘z ijodiga talabchan shoir Bobur siymosi gavdalangan.

Zahiriddin Bobur faqat adiblar, shoirlar she‘rlariga baho bermagan, ko‘pincha, o‘z ijodiga ham nazar solib, yuqorida ko‘rganimizdek, tanqidiy yondashgan. Lekin bu masalaning boshqa bir jihati ham bor. Bobur ijodi yetuklik pallasiga yetgan paytda ham turkiy adabiyotda Alisher Navoiydan so‘ng nodiri davron ekanini bilardi. Xoh nasriy, xoh nazmiy asarlarida, hatto saltanat boshqarishi xususida faxriya tarzida fikr yuritar ekan, u shu ustunlikka loyiq bo‘lgandagina qalam tebratgan. Ortiqcha maqtanish, soxta obro‘ga intilish uning tabiatiga yot bo‘lgan.

Quyida keltiriladigan ruboiy aynan shoir Zahiriddin Bobur shakllangan bir davrda yaratilgan. Unda muallif o‘zining yetuk zamondosh shoiri ijodiga (adabiyotshunos V.Rahmonov fikricha, bu ruboiy Alisher Navoiyga bag‘ishlangan) baho berib, tanqidchi sifatida namoyon

bo'lgan, she'rning jamiyatdagi vazifasi, shakl va mazmun birligi aniq tahlil etilgan. Bobur fikricha, nazmdagi mazmun kishilarga faqat estetik zavq baxsh etish, chiroyli, qofiyadosh so'zlardan iborat bo'lib qolmasdan, tafakkur rivoji, shaxsning umumiy-ma'naviy savodini ("xatti savodiy") oshirishi lozim. Zero, adabiyot insonlar uchun hayot baxsh etuvchi vosita, zulmat ichra nur, basir ko'zlarni ochuvchi qudratdir. She'riyat qiyomiga yetgan, elga manzur bo'ladigan darajada zimmasiga yuklatilgan boshqa vazifalarni bajarolsagina muallifini "bori she'rlarga sulton yanglig'" ko'tarishi mumkin:

*Eykim, bari she'r ahlig'a sen xon yanglig',
She'ring bori she'rlarga sulton yanglig'.
Mazmuni aning xatti savodiy ichra
Zulmat orasida obihayvon yanglig'.*

Boshqa ruboiyda u bir shoir she'rini mutolaa etib, o'zining tanqidiy mulohazasini bildirgan. Bunda ham munaqqid Bobur qarashlarini kuzatamiz. She'rdagi "fikri xush", ya'ni mazmunan yetuklik Boburga ma'qul kelgan. Faqat bu emas. Bobur she'r yaratish uchun shoirida yuksak savod, til va mantiq, imlo va husnixat majmuining komil bo'lishini ta'kidlaydi. Agar shoir yaratgan misralar bularga ega bo'lsa, she'rni mutolaa etuvchining ko'zi, ya'ni qalbi ravshan tortadi. Bu nazmda shakl masalasiga doir mulohazalardir. Mazmun shakldan kam ahamiyatga ega emas. Bobur xalq orasidagi "quloqni purdur qilish" iborasini qo'llagan. Dur — bu bezak, quloqqa taqiladigan ziraklarga zeb beruvchi vosita. So'z duri — she'r muallifining lug'at boyligi, nazm badiyatlaridan mohirona foydalanishi, shakl va mazmun birligiga erisha olgani belgisi. Xullas, bu ruboiy ham Boburning she'r san'atining mohir munaqqidi, nazmni, o'zi ta'kidlaganidek, "yaxshi tasavvur" qiladigan olimligini yana bir bor namoyon etmoqda:

*She'ring eshitur fikrini Bobur qildi,
Ne fikri xushu yaxshi tasavvur qildi,
Ko'zni yoruq ayladi savodi birla,
Mazmuni bila quloqin purdur qildi.*

Ta'kidlash kerakki, XV – XVI asrlarda hazil, mutoyiba, mazaxomiz she'rlarni yaratish, ularni davralarda o'qib berish rasm bo'lgan. Zayniddin Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye'” asarida bunga oid misollar juda ko'p. Amir Majididdinning Alisher Navoiy sharafiga Jahonoro bog'ida bergan ziyofati paytida o'sha davrda hazil, mazax she'r. aytishda mashhur bo'lgan Mavlono Abdulvose' o'z she'rlarini o'qiydi. Bu misol o'sha davrda satirik she'rga munosabatni oydinlashtirishga yordam beradi. Navoiyning “Majolis un-nafois”ida ta'kidlanishicha, Mavlono Abdulvose'ning kishiga qattiq botuvchi hazil, ko'pincha behayo she'rlarini yaratishida uni panohiga olgan amir Majididdinning hissasi bo'lgan. Vosifiy ma'lumoticha, o'sha majlisda Abdulvose' Navoiydan boshqa qariyb barcha majlis ahli sha'niga hazil-mutoyiba she'r aytib, haqoratomiz baytlar o'qigan. Ajablanarlisi shundaki, uning bunday she'rlari o'sha davrada katta in'omlar bilan taqdirlangan. “Boburnoma”da muallif shoir, adiblarga baho berganda hajviy she'rlardan deyarli misol keltirmaydi. Vosifiy esa “Badoye' ul-vaqoye'”da bu janrga keng o'rin bergan.

“Boburnoma”da Vosifiyning nomi umuman tilga olinmaganini ikki jihatdan izohlash mumkin. “Badoye' ul-vaqoye'”dagi haddan tashqari erkin ifoda (ba'zan pardasiz so'zlar bilan ifodalangan voqealar), satirik vositalarning keng qo'llangani Boburga ma'qul tushmagan. Ikkinchidan, ehtimol, Vosifiyning turli sulton-u hokimlar (jumladan, Shayboniyxon) xizmatida bo'lgani ham bunga sababdir.

Boburning Vosifiyga bunday munosabatidan qat'i nazar, “Badoye' ul-vaqoye'” XVI asr adabiyotining nodir asari sifatida mashhur.

Xullas, XV–XVI asrlarda yaratilgan tarixiy, sarguzasht, voqeyiy-ilmiy-sarguzasht asarlardagi adabiyot va uning vazifasi, shoir va uning jamiyatdagi axloqiy-ma'naviy o'rni, adabiyotshunoslik va adabiy janrlar mavqeyi haqidagi fikrlar o'sha davr adabiy-estetik tafakkuri darajasini belgilashda qimmatli manbadir. Bu asarlarda bildirilgan fikr-mulohazalar adabiyotshunoslik, tazkirschunoslik va she'rshunoslik uchun maxsus yaratilgan asarlar maqsadi va mazmuni, vazifasi va ko'lami bilan uyg'unlashib ketadi. Ayniqsa, Navoiy, Bobur, Vosifiy va Xondamir ijodida bu yorqinroq ko'ringani bois, biz asosiy e'tiborni ularning fikr-xulosalariga qaratdik, xolos. Bu mavzuni yanada chuqur o'rganish galdagi vazifalardandir.

4. Shaxs mavqeyi va badiiy talqin

“Boburnoma”da 1500 dan ortiq turli darajadagi kishilar haqida so'z yuritiladi. Asarda tasvirlangan har bir obraz, personaj, shaxs o'zining jozibasi, xarakteri bilan alohida ajralib turadi.

Muallif kim haqida fikr bildirmasin, o'ziga xos usulni qo'llab, uning ham ijobiy, ham salbiy jihatlarini ochib beradi. So'z yuritilayotgan shaxsning na jamiyatdagi mavqeyi, na ijtimoiy kelib chiqishi va na muallifning unga munosabatidan qat'i nazar, xolis tasvirlangani Bobur dunyoqarashi, kishilarga munosabatini belgilashdan tashqari, o'sha davr siyosiy-ijtimoiy, axloqiy mezoni haqida ham keng ma'lumot beradi.

Tadqiqotimizning bu qismida “Boburnoma”dagi hali tahlil etilmagan obrazlar, personajlarning xususiyatlarini ochishga harakat qildik.

Muallif Umarshayx mirzo haqida fikr bildirarkan, gap otasi haqida ketishidan qat'i nazar, “avlodi” degan joyda o'z nomini zikr etadi va o'quvchi Bobur Umarshayx o'g'li ekanligini biladi. Masalan, “Bori qizlardin ulug' Xonzodabegim edi, mening bila bir tuqqon edi, mendin besh

yosh uluq edi...”, deb yozadi. Shunda ham Bobur Umarshayxni “ota”, Xonzodabegimni “opa”, debtilga olmaydi, balki boshqa kishilarni ta’riflaganda qo’llagan iboralarni qo’llaydi, ya’ni otasi va onasining ismini tilga olib fikr bildiradi.

Bobur talqinida Umarshayx xarakteri ancha murakkab, qarama-qarshilikka boy shaxs sifatida namoyon bo’ladi. Muallif uning “shakl va shamoyili” ta’rifidayoq “past bo’yluq, tegirma saqqolliq, qo’ba yuzluk, tanbal kishi edi”, der ekan, hatto otasi haqida fikr yuritganda ham xolis qolganini kuzatamiz. Bobur Shayboniyxon, Husayn Boyqaro, Sulton Abusaid va boshqalar tasvirida ham shu maromni saqlaydi. Otasi haqida “hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilibedi, aksar tilovat qilur edi”, der ekan, uning pok musulmon, e’tiqodli shaxs bo’lganini alohida ta’kidlab, shu xislatlarini Umarshayxning ijobiy fazilatlari sirasiga kiritadi.

“Boburnoma”da muallifning Xoja Ahror Valiga nisbatan yuksak e’tiqodi ko’p aytilgan va biz bu masalaga turli mavzularni yoritganda murojaat qildik. Bobur o’z davrining bu yirik ma’naviy, siyosiy arbobini o’z piri, xaloskori sifatida ta’riflaydi, “Boburnoma” qahramonlari axloqiga va shaxslarga munosabatini uning qarashlari andozasiga solib baholaydi. Muallif ma’lumotiga ko’ra, otasi Umarshayx Xoja Ahror Vali bilan yaqin munosabatda bo’lgan, Xoja otasini farzand sifatida qadrlagan. Shuning o’zi ham Umarshayx o’z davrida yuksak e’tiborga ega bo’lganidan dalolat beradi.

Umarshayx savodli, “Xamsatayn”ni ko’p mutolaa qilgan, tab’i nazmi bor, ammo she’r aytmagan. Bobur “aksar “Shohnoma” o’qur edi”, derkan, otasining fors adabiyoti, ayniqsa, Abulqosim Firdavsiy ijodiga mehri borligini aytadi. Shu bilan birga, Umarshayxning “bisyor saxovati bor”ligini bildirgan Bobur, Xitoydan uch-to’rt ming qoramoli bilan kelayotgan karvon qor bo’roniga

uchragani, karvon ahlidan atigi ikki kishi sog' qolganiga qaramay, karvonning ko'p mol-mulkini ikki yil davomida asragani, shu muddat ichida ularning qarindoshlarini topib, molini xiyonatsiz topshirganini yozadiki, biroving omonatiga bunday munosabat, albatta, ibratlidir.

Bobur Umarshayxning jangovarlik qobiliyatini tasvirlab, "ikki martaba o'zi jami' yigitlardin o'zubqilich tegurdi... o'qni o'rta chog'liq otar edi, bisyor zarbmushti bor edi, aning mushtidin yigit yiqilmog'on yo'qtur", deydi.

Ammo "Boburnoma"da Umarshayx shaxsining salbiy jihatlariga ko'proq o'rin berilgan. Muallif Umarshayx beklari haqida fikr bildirarkan, birinchidan, uning odam tanimasligi, shuning oqibatida ko'p shikast topganini aytadi: "Necha navbat qoyinotasi Yunusxonnikim, Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon naslidindur... istid'o qilib kelturdi. Har qatla kelturganda viloyatlar berur edi. Chun Umarshayx mirzoning muddaosidek bo'lmas edi, gohi Umarshayx mirzoning badmaoshlig'idin, gohi mo'g'ul ulusining muxolafatidin viloyatta tura olmay yana Mo'g'ulistong'a chiqar edi".

Bobur o'z otasini "badmaosh", ya'ni u odamlar bilan til topisha olmasligi, odamlarning tabiatini yaxshi bilmasligi bois ko'p pand yegan, deydi. "Boburnoma"da ko'plab personajlar, shaxslar borki, ular Umarshayxning ana shu salbiy xususiyatini yanada to'ldiradi.

Adabiyotshunoslar A.Zunnunov, N.Hotamov "Adabiyot nazariyasidan qo'llanma" asarida shunday yozadilar: "Asarda tasviriy usulning yana bir ko'rinishi boshqalar orqali berilgan xarakteristikadir, ya'ni yozuvchi badiiy asardagi obrazlarga faqat o'zigina emas, balki boshqalar orqali ham xarakteristika beradi. Ma'lumki, har bir kishi atrof-muhit bilan, kishilar bilan aloqada hayot kechiradi, ulardan ta'sirlanadi, o'rganadi va o'z navbatida o'zi ham ularga ta'sir ko'rsatadi. Atrofidagilarning bildirgan fikrlari, xarakteristikalari unga bo'lgan munosabatlarini bilib olishda muhim rol o'ynaydi".

Boburga tog'a bo'lgan Mir G'iyos ta'rifida ham aynan

shu xususiyatni kuzatamiz. Bobur uning kimligini bildirish uchun “Sulton Abusa’id mirzo eshigida mundin ilgarrow yo‘q edi”, der ekan, “Abusa’id mirzoning chorsu muhri munda edi” deb, uni sultonning eng ishongan kishisi ekanligiga o‘quvchini ishontiradi. “Umarshayx mirzoning oxir zamonlarida ko‘p muqarrab bo‘lub edi”, deya otasining saltanatida ham bu shaxs nufuzga ega bo‘lganini ta’kidlaydi. Bir qaraganda, Boburning tog‘asi Mir G‘iyos haqidagi ijobiy fikrlari tabiiy ko‘rinadi. Biroq otasiga mahram bo‘lgan kishini “kulagach va hazzol kishi edi, fisqda bebok kishi edi”, deb baholaydiki, bu bilan Umarshayx devonidagi yaqin kishilarning xarakterini ochib beradi.

Bobur har bir shaxsга xos xususiyatning eng nozik jihatlarini ilg‘aydi, uni munosib so‘z, ibora bilan o‘quvchiga yetkazadi. Umarshayx atrofidagi kishilardan Boburning yana bir tog‘asi Ali Do‘st haqida «Boburnoma»da ko‘p joyda hikoya qilinadi. “Umarshayx mirzo zamonidin men ko‘proq rioyat qilib edim”, der ekan, harholda, tog‘asi, otasidan keyin ham uning umarlari ehtiromini joyiga qo‘yganini yozadi. Ali Do‘st haqida “Iligidin ish kelur dedilar”, deydi va boshqalarning tavsiyasi orqali uning shaxsiyatiga munosabat bildiradi. Ali Do‘stning fe‘l-atvori va boshqalar bilan munosabatini kuzatgan Bobur “bu necha yilkim, mening qoshimda edi, hech andoq ishi zohir bo‘lmadikim, desa bo‘lg‘ay”, degan qarorga keladi.

Bu Boburning Ali Do‘st haqidagi oxirgi fikri emas. Muallif kimga baho bermasin, imkoni boricha, hatto murakkab xarakterli kishilarning ham ayrim ijobiy jihatlarini qayd etishga harakat qiladi. Bu — uning tasvir uslubiga xos “temir qonun”. Ali Do‘stga kelganda, yaxshiligini “desa bo‘ladigan” tomoni yo‘q. Uning yana bir kamchiligi “Sulton Abusa’id mirzog‘a xizmat qilg‘on davrida yadachiliq da’vosini” qilganligi, ya’ni qo‘lidan kelmaydigan ishga o‘zini munosib bilgani edi: “Yaramas axloq va

atvorliq kishi edi. Baxil va fitna va zumuxt va munofiq va xudpisand va qattiq soʻzluk va sovuq yuzluk kishi edi”.

Bu bahodagi salbiy soʻz va iboralarga eʼtibor beraylik. Ali Doʻstga nisbatan ishlatilgan besh soʻz va toʻrt iborada yomon odamga taalluqli deyarli barcha illatlar mujassam. Bobur bu soʻzlarni qattiq nafrat va shiddat bilan yozgan koʻrinadi. Tizilib kelgan salbiy soʻz va iboralar bir-birini mantiqan kuchaytirib, portlovchi yakun yasamoqda. Muallif bu shaxsga nisbatan nafratini toʻkib solib, yengil tortganga oʻxshaydi. Bu uning oʻz togʻasi, qolaversa, otasi Umarshayxning yaqin umarolaridan biriga bergan bahosi ekanligini yana bir karra eslasak, Boburning har qanday shaxsga munosabatini bildirishda xolis yondashganiga yana bir marta tan beramiz.

Umarshayxning atrofida qanchalik fitnagar, la-yoqatsiz, beharakat yoki qoʻrqoq boʻlishmasin, otasining ruhiga ehtiromi tufayli Bobur ularni oʻz xizmatida qoldirgan. Bu, birinchi galda, “Boburnoma” muallifining temuriyzodalarga xos anʼana va udumlarga hurmati sifatida koʻzga tashlanadi. Uning saltanatida ikki togʻasi Ali Doʻst va uning ukasi Mir Gʻiyosdek fitnachilarni ham bek sifatida saqlagani shundan. Umuman, bu jihat Boburning xarakteri ogʻir kishilar bilan ham til topishgani, ularni oʻz gʻoyalariga boʻysundirishga intilganidan guvohlik beradi.

Bobur faqat oila aʼzolarini emas, feʼl-atvorida nokaslik alomati boʻlgan beklarni ham oʻz xizmatida saqlab, murosa yuzasidan ish tutgan. Masalan, Bobur Hasan Yaʼqubekka baho berar ekan, “Umarshayx mirzo voqiʼasidin soʻng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi”, deydi (yaʼni 12 yosh ekanligida davlat ixtiyori unda edi, demoqchi) va, eng avvalo, ijobiy jihatlarni – koʻngilkash, «yaxshi tabʼliq» (shoir), “chust va chaspon”ligini alohida taʼkidlaydi. Yana “mardona kishi edi, oʻqni yaxshi otar edi, chavgonni yaxshi oʻynar edi, xok pallani yaxshi socharar edi” deya, uning qobiliyatini, ayniqsa, harbiy

mahoratini maqtaydi. Shundan so‘ng, o‘z uslubiga ko‘ra, uning ichki olamini ochishga, insoniy xususiyatlaridan qaysi biri odamiyligiga soya solganiga e‘tiborni qaratadi. Umuman, Bobur biror-bir shaxsni baholayotganda, Hasan Yoqubbekda munosabatini bildirgandek, avval uning ijobiy jihatlarini sanab o‘tadi, keyin eng xarakterli illatlarini chertib-chertib, ajratib, aniq va yorqin ifodalaydi. Hasan Ya‘qubbekka u quyidagi nuqsonlarni ko‘rganki, ular, albatta, bek shaxsini bezamagan: “Ichi tor va kamhavsala va fitnaroq kishi edi”. Shu bahoning o‘zi ham Umarshayx atrofidagi kishilarning munofiqligini va ular har daqiqada Boburga xiyonat qilishi mumkin bo‘lganini ko‘rsatadi.

Boburning Umarshayxga bo‘lgan qarashi yana bir shaxsga bo‘lgan munosabatida juda yaxshi ko‘rinadi. Bu Qambar Ali mo‘g‘ul bo‘lib, “axtachidin” chiqib, otasi davrida beklilik unvonini olgan. U asli salloh-qassoblar urug‘idan, Umarshayxning qaynotasi Yunusxon oldida oftobachilik vazifasida ishlagan. Intilishlarini inobatga olib, Bobur ham xizmatga oladi va u “xeqli ulug‘ rioyat” topadi. Biroq mansabga erishgach, Qambar Ali tubdan o‘zgaradi (“ishga yetguncha ehtimomi yaxshi edi”). Bu ham yetmagandek, u “tiyra mag‘z kishi edi”.

Umarshayxdan saltanat 12 yoshli Boburga o‘tar ekan, shu kundan boshlab u toj-taxt uchun kurash va qarama-qarshiliklarga, otasi atrofidagi kishilarning xiyonatlariga duch keladi. Shu bois, beklardagi yaxshi va yomon xislatlarni Bobur ochiq, har tomonlama xolis yoritib beradi. Murakkab sharoitda xiyonatkor kishilar bilan davlatdorlik qilishga kirishgani, Movarounnahrni tark etishiga, asosan, munofiqlik majbur etgani, Umarshayxdan saltanatga vafodor va Amir Temurning yaxlit hamda mustahkam davlatini asrash uchun jonini fido qiluvchi kishilar emas, kichik xonliklar, bekliliklar qolgani Bobur tomonidan haqqoniy tasvirlanganki, bu e‘tiborni g‘oyatda o‘ziga tortadigan jihatdir.

“Boburnoma” dan ikki misol keltirib, fikrimizni dalil-lashga urinaylik: “Yana bir Shayx Mazidbek edi... Umar-shayx mirzo qoshida andin ulug‘roq bek yo‘q edi. Fosiq kishi erdi, chuhra saxlar edi”.

“Uzun Hasanning navkarinikim, mening behuzur-lug‘umda manga ko‘rsatib ijozat berdilar, muxoliflar Andijon qo‘rg‘onini qabag‘onda borib debturkim, pod-shohning tili tutulubedi, og‘zig‘a paxta bila suv tomiza-durlar dedi. Ushbu ta‘rif qilg‘on yo‘sunluq borib, Ali Do‘stning qoshida ont ichibaytibdur. Xakan darvozasida Ali Do‘st edi. Bu so‘zdin bepoy bo‘lub, muxoliflarni ilg‘ab ahd shart qilib, qal‘ani berdi... G‘oyatash ul munofiqi namakharom mardakning nomardlig‘i edi”.

Ikkinchi misolda Bobur yana tog‘asi Ali Do‘stning o‘ta sotqinligi, nomardligi, tuz yeb tuzliqqa tupuradigan (“namakharom”) kishi ekanligini nafrat bilan yozgan. Bu e‘tiroflarda o‘sha paytda temuriylar orasidan sadoqat ko‘tarilgani, toj-taxt uchun kurash avj olgani, munofiq-lik bilan odamiylik orasi bir qadam bo‘lgani ayonlashadi. Shu tufayli Bobur Movarounnahrni tark etgan, hijronda “ahli jahonda yo‘q yaxshilik” deb, bong urgan.

Umuman, “Boburnoma” ning ko‘p joyida muallif yaqin kishilarining o‘ziga xiyonat qilganliklari haqida yozadi. Bu ko‘rguliklar uning suyak-suyagidan o‘tib ket-gan chog‘i, mavzu takror-takror kelganiga guvoh bo‘lamiz. Xiyonat, razolat, toj-taxt uchun qarindosh-urug‘lar o‘rtasida qon to‘kishlar buyuk adibga qattiq ruhiy ta‘sir etgan, uning armonlar karvoniga aylangan.

Mana bu g‘azalga e‘tibor beraylik. Butun vujudi bilan Amir Temur saltanatini tiklashni maqsad etgan Bobur shahzoda-yu sultonlarga birlashish, g‘anim bilan kurashda ahillikka sodiq qolishga chorlaydi, biroq o‘z maqsadiga erisha olmaydi. Oqibatda Movarounnahrni tark etarkan, bu ketish uning maqsadi emasligini, nochorligi ekanligini aytadi. “Tengrining xosti mundoq esa men netgaymen?” degan shoir el, ulusdan ozurda, hech kimning yuzini ko‘rishga toqati yo‘q holda:

*Keldi ul vaqtiki boshimni olib ketgaymen,
Olam ichra ayog'im yetganicha yetgaymen,
Istaram o'zni aziz elga ko'runmasliktin,
Necha o'zumni ulus ko'zida xor etgaymen.
Xalq yuz javr ila ishlar buyurur kosh elning
Ne yuzin ko'rgamenu ne so'zin eshitgaymen.*

Zahiriddin Bobur o'zining qisqa hayotida shu ikki o't orasida ko'p aziyat chekkan ko'rinadi. Nobakor, sotqin, yaxshilikni bilmagan ko'rnamaklarni uzoqlashtirib, ularsiz davlatdorlik qilay desa, biri tog'a, biri sobiq temuriy bekdoda. Buning ustiga, vafo qilganlari ham asossiz jafolarga ro'baro' etishdi uni. Baribir, Boburda shohlik mas'uliyati ustun keldi. Qabih kimsalarni o'zidan uzoqlashtirishni qanchalik istamasin, ular bilan murosada kun kechirdi, yaxshi-yomonligini Ollohga topshirdi, oqibatda esa ular o'z jazosiga mustahiq bo'ldilar. Bobur fikricha, shoh kechirimli, ayniqsa, qo'l ostidagilarga mehribon bo'lishi kerak. Chunki mamlakat rivoji, atrofda kishilarning kayfiyati, qolaversa, yurt tinchligi va butunligi ham "shah nazari"ga bog'liq:

*Yotlarni kerakki, oshmo kam qilsang,
Har kimki vafo qilsa, jafoda kam qilsang,
Novmid bo'lur barcha vafodorlaring,
Gar shah nazaring birla vafo kam qilsang.*

Temuriylar avlodiga baho berarkan, Bobur, avvalo, ularning harbiy qobiliyatiga, yurt saqlash, viloyat olishiga, raiyatparvarligi va insoniyligiga alohida e'tibor qaratadi. Otasi Umarshayxga ham shu mezon bilan yondashadi. U Umarshayx haqida "hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor edi", deydi. Bobur "dag'dag'a" so'zini, odatda, o'z xohish-istagini amalda bajarolmaydigan, shu bois istagini tilida, nojoyiz harakatida zohir etgan kishiga nisbatan ishlatgan. Albatta, atrofida bekklarining fe'l-

atvorlari yuqorida zikr etilgan bu podshohning yurt olishi, g'alaba qilishi mumkin emasligini bilgan Bobur shunday yozadi: "Chun Umarshayx mirzo baland himmatliq va ulug' doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor erdi. Necha navbat Samarqand ustiga cherik tortti, ba'zi mahal shikast topti, ba'zi mahal bemurod yondi".

Bu o'rinda Bobur otasining jangovarlik qobiliyatini tanqid qilayotir. Birinchi bahoda "ba'zi mahal shikast topti" desa, keyingi jumlada — "ba'zi mahal bemurod yondi" deya, Umarshayxning lashkar tortishdan ko'zda tutgan umidi ko'kka sovurilgani, harbiy rejalari barbod bo'lgani, murodiga yeta olmaganini aytib, ilk fikrini quvvatlaydi va bahsga o'rin qoldirmay, xulosa chiqaradi.

"Boburnoma"da muallif Umarshayxning "masof va urushlari" borasida ma'lumot berarkan, harbiy lashkar-boshi sifatida otasiga bergan bahosini misollar bilan isbotlashga kirishadi, uning lashkarkashlik qobiliyati bo'shligini yana bir karra ko'rsatadi. Umarshayx faqat Turkistonning Aris suvi yoqasidagi urushda g'olib chiqqani, Takasekretku degan joyda Yunusxon bilan urushda mag'lub bo'lib, asir tushgani va raqibi rahm qilib uni qo'yib yuborgani, Xavosda urushib mag'lub bo'lganini yozadi. Ehtimol, shu sabablarga ko'ra, muallif otasi Umarshayx haqida yuksak ehtirom bilan yozmaganidir (masalan, Alisher Navoiy, Xoja Ubaydulloh Vali, Ulug'bek obrazlariga bo'lgan munosabati singari).

Boburning obraz yaratishdagi mahorati, navkar-u beklariga sadoqati, ularning injiqliklarini ko'tarishi Boqi Chag'oniyoniy misolida yorqin ifodasini topgan. Bu obraz bizga bevosita Umarshayx xarakterini, uning jamiyatda tutgan maqeyi, davlatdorlik yo'lini eslatadi. Otasi beklarining shaxsiy xislatlariga naqadar beparvo bo'lsa, Bobur uning ayni shu kamchiligini takrorlamaslikka, davlatni boshqarishdagi bu norasoliklarni tuzatishga, qo'l ostidagi har bir kishida yuksak insoniy fazilatlarini kamol toptirishga intilgan.

Boqi Chag'וניוניy siymosida Bobur o'zga beklarga xos bo'lmagan inson obrazini yaratadi. Uning urush olib borishda mustaqilligi, mardligi, o'zini-o'zi boshqara olishi, elni o'ziga bo'ysundirish xususiyatlarini ta'riflaydi, uni ko'p soliqlardan ozod qiladi, alohida viloyatga bosh etib ko'taradi. Biroq Chag'וניוניy bu yaxshiliklarga arzigulik javob qaytarmaydi, aksincha, "anvoyi beadabliqlar va yamonliqlar andin voqi' bo'ldi".

Bobur Chag'וניוניy obrazini pog'onama-pog'ona yoritib boradi. Bu fe'l-atvori og'ir, qaysar kishining eng yomon illati xasislik ("xasis va zumuxt va hasud va badandarun va notavonbin va kajxulq kishi edi") bo'lib, boshqa xislatlari shundan kelib chiqqan. Shohligiga qaramasdan ("bovujudkim meni podshoh ko'tarib edi"), Termiz shahrida uning qo'shinlariga kelib qo'shilganida—"yigit-yalang ochliqtin azob tort"gan paytda Boburga hatto bitta qo'y ham bermaganini zikr etganki, bu e'tirof Chag'וניוניy qiyofasini to'la ochib bergan.

Bizningcha, muallif bu obraz tasviri bilan bek va umarolarini tarbiyalashni—bir yoqadan bosh chiqarishga o'rgatishni, qovushtirishni ham ko'zda tutgan. U "hech kim bila sof emas edi, hech kimni ko'ra olmas edi", der ekan, Chag'וניוניyning fe'lidagi illatlarni umumlashtiradi, unga o'zining salbiy munosabati barchaning fikri ekaniga ishontiradi. Shunchalik qabihligiga qaramasdan, "Kobulning hosilikim bor tamg'adindur, tamg'ani olib va Kobulning dorug'alig'i va Panchshir va Kadiy Hazora va Ko'shkak va eshik ixtiyori tamom anda edi". Boburning qanchalik iltifot va inoyatiga qaramasdan, "aslo rozi va shokir emas edi". Biroq shunda ham Bobur unga iltifotini kanda qilmagan ("Bovujudkim, ne nav' fosid xayollar qilib edi, nechukkim mazkur bo'ldi, aslo o'zumuzga olmaduk").

Boqi Chag'וניוניyning yagona maqsadi Bobur bosh bo'lgan saltanatdan ajralib, mustaqil hukmdor bo'lish edi.

Bobur imkoni boricha uni bu niyatidan qaytarishga urinadi. Biroq harakatlari zoye' ketgach, Chag'oniyoniyini Kobul muzofotida qolib hukmdorlik qilishga emas, balki mol-mulki va tarafdorlari bilan Hindiston tomonga chiqarib yuborishga rozi bo'ladi ("Nozi va ruxsati haddin oshti, biz ham aning axloq va af'olidin jong'a yettuk, ruxsat berduk").

Boqi Chag'oniyoniyning salbiy xislatlarini yoritishda Bobur uning fikridan foydalanadi. Bu shaxs nopok harakatlari g'ayriinsoniy ekanligini, jamiyat ahliga ma'qul tushmasligini o'zi ham anglagani tufayli to'qqiz marta gunoh sodir etgunga qadar Bobur uni kechirishi zarurligini aytadi. "Boburnoma"da muallif qahramonining shu nozik jihatini keltirar ekan, yana bir karra uning qabihligini va o'zining haqligini, sabr-bardoshini namoyon etadi: "Manga aytturub yiboribturkim, shart qilib edilarkim, to'qquz gunoh mendin sodir bo'lmag'uncha so'rmag'aylar. Men Mullo Bobodin o'n bir gunohini birar-birar xotirnishon qilib aytib yibordim. Mulzam bo'ldi. Ko'ch va moli bila Hindiston tarafig'a ruxsat berildi. O'zining bir necha navkarlari Xaybardin o'tkarib keldilar".

Bobur Boqi Chag'oniyoniy obrazini takomilga yetkazishda barchaga saboq bo'ladigan jihatlardan foydalanadi. Shoh Boburning shunchalik himmat va ehtiromini rad etib, qadriga yetmagan bu kimsaning o'zga yurtda "ish kuchi el talamoq, yo'l urmoq" bo'ladi va Yor Husayn Daryoxon tomonidan o'ldiriladi. Bunday kishilarga Ollohning o'zi jazo berishini yozar ekan, muallif yana bir karra uning shaxsiyatini belgilashda xato qilmagani, xudoning irodasi ham shu ekaniga ishora etib yozadi: "Boqining xabarini eshitib (ya'ni Husayn Daryoxon – H.Q), yo'lini to'sub, Boqi bila borg'onlarni ariq oldi, Boqini o'lturub xotunini oldi. Agarchi biz Boqig'a hech yomonliq qilmay qo'ya berduk, vale o'z yamonlig'i olig'a kelib, o'z amalig'a giriftor bo'ldi.

Bayt:

*Tu badkunandayi xudro ba ro'zgor sipor,
Ki ro'zgor turo chokarest kiynaguzor".*

(**Mazmuni:** *Sen o'zingga yomonlik qiluvchini turmush hukmiga havola qil, Turmush senga o'ch olib beruvchi xizmatkordir.*)

“Boburnoma”da obrazlar talqini bir-birini to‘ldirib keladi. Shubhasiz, asarda “Men” – Bobur obrazi markaziy bo‘lib, barcha voqea-hodisalar, shaxslar xarakteri shu obraz bilan bog‘liq tarzda rivojlanadi. 1526-yil voqealari hikoyasida Bobur qurol-aslaha ustaxonasi – quyuv sexini tasvirlaydi. Bundan tashqari, ajdodlarimizning bu bo‘radagi ixtirochiligi, yaratuvchanligi va Boburning bevosita bu ishga sabr-bardosh bilan bosh-qosh bo‘lganini ham biz “Boburnoma”dan bilib olamiz.

Tasvir markazida Bobur topshirig‘i bilan to‘pning toshotar quyma qismini yaratgan va uni shoh hamda uning a‘yonlariga namoyish etgan Ustod Aliquli shaxsiyati turadi. Bunda shoh Bobur ham, o‘z ishining jonkuyari Ustod Aliquli ham juda jonli va real aks ettirilgan. Ustaning quyuv dastgohining dastlabki ishlash jarayonini shohga ko‘rsatish chog‘idagi ichki hayajoni, shoshilishi, ayniqsa, dastgohdagi noqislik bois rejadagi ish sifatli bajarilmaganda usta o‘zini qo‘yarga joy topolmay, hatto o‘z joniga qasd qilishga ham tayyor bo‘lgani bilan bog‘liq tasvirlar Boburning tengsiz adib sifatidagi mahoratidan darak beradi. Bunda uning shoh sifatidagi fazilatlarini, insoniy xislatlari ham yaqqol ifodasini topgan. Bobur usta Aliquli harakatidagi sarosimalik, yugur-yugurlarda o‘z kasbini sevgan, mas‘uliyatni his etgan insonni ko‘radi. U yaratgan dastgohda nuqson bo‘lsa-da, Bobur ustani mukofotlab, ko‘nglini ko‘tarib, xijolatdan chiqaradi. Shunga yarasha, usta ham dastgohni tekshirib, nuqson jiddiy emasligini aytadi. Bunda Boburga xos xususiyat

Ustod Aliquli obrazini va Ustod Aliquli harakatlari Bobur shaxsiyatini ochishga yordam bergan. Shu tasvir “Boburnoma”dagi ancha real, hayotiy voqealar manzarasi ekanligini ham ta’kidlash joiz: “Ustod Aliqulining qazon quyurining tafarrujiga borduk. Qazon quyur yerning girdida sekkiz ko’ra bo’lib, olotni eritibtur. Har ko’raning tubidin bir arig’ye bu qazonning qolibig’a rost qilibtur. Biz borg’och, ko’ralarning teshuklarini ochti, har ariqdin erigan olot suvdek sharildab qolibg’a kirar edi. Bir zamonidin so’ng qolib to’lmay, bu ko’ralardin kelaturgan erigan olotning kelmog’i birar-birar munqati’ bo’ldi. Ko’rada yo olotta qusure bor ekandur. Ustod Aliqulig’a g’arib yomon holate bo’ldi. Darin edikim, o’zini qolib ichidagi erigan misqa tashlag’ay. Ustod Aliqulig’a diljuy-luq qilib, xil’at kiydurub, bu infi’oldin chiqarduk... Ustod Aliquli ko’p bashoshat bila kishi yiboribturkim, qazonning tosh uyi bequsurdur”.

“Boburnoma”da muallif Ustod Aliquli obraziga qayta-qayta murojaat etgan. Uning ixtirosi Bobur nazaridan chetda qolmagan. Chunki Hindistonni zabt etishda, Ibrohim Lo’diyning fillar bilan qurollangan yuz ming kishilik armiyasini yanchib tashlashda aynan Ustod Aliquli tomonidan yaratilgan shu qurol ko’p qo’l kelgan. Mazkur qurol qusurlarini topgach, usta Boburni yana to’potar namoyishiga taklif qiladi:

“Ustod Aliquli o’shul uluq qazoni bilakim, quyarda tosh uyi benuqson edi, doruxonasini ham so’ngra quyub, tayyor qilibedi, tosh otarida tafarrujig’a bordim. Namozidigar bor edi, tosh otti. Ming olti yuz qadam bordi. Ustodg’a kamar xanjar va xil’at va tupchoq ot in’om bo’ldi”.

Parchadan ayonki, shoh Boburning sabri, kasb ahlini qadrlashi, mulohazakorligi, yangi harbiy qurol sinovlarisiz darhol mukammallik kasbetmasligini tushungani bois, mutlaqo yangi qurol yuzaga kelgan.

Mazkur harbiy qurol va Ustod Aliquli obrazi asar davomida, vaqti-vaqti bilan qisqa matnlarda tasvirlab bo-

rilgan. Quyidagi tasvirda Ustod Aliquli yasagan to‘p o‘zining aniq samarasini bergani va Bobur bu ishdan mamnun bo‘lganini ko‘ramiz: “Seshanba kuni suv kechgan yerdin ko‘chub, urush yeri qotilishig‘a bir kuro‘h yovuq kelib tushuldi. O‘zum borib, Ustod Aliqulining farangiy va zarbzan otmog‘ini tafarruj qildim. Ushbu kun Ustod Aliquli farangiy toshi bila ikki kemani urub sindurub, g‘arq qildi. Mustafo ham ul yuzdin farangiy toshi bila kema urub sindurub, g‘arq qildi”.

“Boburnoma”dagi Ustod Aliquli obrazi tasviri muallifning obraz yaratishda izchillikka amal qilganini, bir obrazni asarning turli joy, turli yillar voqealariga bog‘liq holda tasvirlab, takomiliga yetkazganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Ustod Aliquli bilan bog‘liq tasvirlarda teran ruhiy holat, shaxs psixologiyasidagi nozik jihatlar tahlili ham borki, bu Boburning poetik mahoratidan dalolatdir.

Bobur tasvirlagan obrazlar galereyasi orasida o‘sha davr harbiylari, sarkarda va askarlari ham o‘rin olgan. Asardagi shu personajlar orqali muallif o‘sha davr jamiyatining o‘ziga xos xususiyatlari va illatlari, toj-taxt uchun kurashlar fojeasining ayrim tomonlarini yoritgan. Bu, o‘z navbatida, adibning dunyoqarashini ochibberish bilan birga, uning yuksak san‘atkor sifatidagi fazilatlarini oydinlashtiradi.

Boburning yoshlik yillari Movarounnahrda toj-taxt talashish voqealari bilan o‘tgan. Sulton Mahmud amirlaridan Xisravshoh hokimlik davri ham shu vaqtga to‘g‘ri keladi. “Boburnoma”da bu shaxs haqida anchagina fikrlar bildirilgan. Movarounnahr va Xurosonda Amir Temur saltanatining inqirozga uchrashida Xisravshohdek kishilarning davlat tepasiga chiqishi, adovat urug‘ini sochishlari ham sabab bo‘lgan. Ular mansab va amal ilinjida avlod-ajdodlari, o‘z o‘g‘illarini qatl etishdan ham tap tortmaganlar, hukmronlikka ega bo‘lish uchun iymon va vijdonlaridan voz kechganlar.

Bobur Xisravshoh siymosida o‘zida qabih illatlarni

mujassam etgan kimsa portretini yaratadi. Uning tasavvuricha, davlat orttirish uchun ham kishida muayyan ezgu niyat, yaxshi maqsad bo‘lishi kerak, mol-mulk, boylik inson uchun xizmat qilishi lozim. U Xisravshohni shuncha boylik orttirgani bilan, “bir mokiyaon bila ham tutushmadi” deb, hayotida halovat topmaganiga, o‘z oromini o‘zi buzganiga ishora qiladi: “Navkari yigirma mingga yovushubedi. Agarchi namozi qilur edi va taomda parhiz qilur edi, vale tiyra va fosiq edi, gavdan va be-fahm va bevafo va haromnamak kishi edi. Besh kun o‘tar dunyo uchun bir o‘zi o‘sturg‘on valine‘matzodasini ko‘r qildi. Yana birini o‘lturdi. Tengri qoshida osiy va xalq oldida mardud bo‘lubtur. Domani qiyomatgacha la‘nat va nafrin sazovori bo‘ldi. Bu o‘tar dunyo uchun mundoq yomon ishlar qildi. Mundoq bisyor ma‘mur viloyat va muncha qalin yaroqliq navkar bila bir mokiyaon bila ham tutushmadi”.

«Boburnoma»da jamiyat tartib-intizomlari, islom dini qoidalariga amal etmaganlar qattiq tanqid qilingan. Xisravshoh shaxsiyatiga xos qabihlikni tasvirlagan muallif faqat o‘sha davr amiri yoki davlat arbobining obrazinigina emas, balki eng past, razil, insoniy qiyofasini yo‘qotgan kimsaning portretini nafrat bilan chizgan. Bobur “besh kun o‘tar dunyo” ifodasini aynan Xisravshoh kabi kishilarga qarata ishlatgan. Masalan, Ulug‘bek o‘ldirilganda Boburning Abdullatif haqida aytgan fikrida ham Xisravshohdagi razillikni ochishda ishlatilgan ta‘rif va iboralar ko‘zga tashlanadi: “Bu besh kunluk o‘tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi”. Boburning Abdullatifga bergan bahosi Navoiyning Ulug‘bek va Abdullatifga bergan bahosi bilan hamohangdir.

Xisravshoh obrazi Bobur dunyoqarashini ochib berishga ham ko‘maklashadi. Bobur komil musulmon sifatida insof bilan yashash, insoniy fazilatlarni, kim bo‘lishdan qat‘i nazar, yo‘qotmaslik zarurligini alohida uqtiradi.

Xisravshoh obraziga muallif asarning ko‘p joyida murojaat etgan. Hali yoshligida Xisravshoh bilan (bu paytda uning yoshi ancha katta bo‘lgan) oralarida o‘tgan suhbatni — ilk bor uchrashib muloqotga kirishganini Bobur yodiga keltiradi. O‘shanda ham nozikmizoj Boburning odam tanish xususiyati, hamsuhbatiga sinchkovlik bilan baho berganini ko‘ramiz: “Ko‘rushub tortuq tortgandin so‘ngra buyurdumkim, o‘lturdi. Bir gariy, ikki gariy o‘lturub, ul tarafdin-bul tarafdin so‘z va hikoyat aytili. Bovujudi nomardliq va namakharomliq kovok va bemazago‘y ham bor ekandur”.

Bobur Xisravshohning Saydim Ali darbon va Muhib Ali qo‘rchi kabi navkarlariga baho berib, uning xarakterini ochishga harakat qiladi. U otasining bek va navkarlariga xos xiyonat va nobakorliklarni, ularning harbiy layoqatda bo‘shliklarini aytib, Umarshayx obrazini to‘ldirgan bo‘lsa, bu ikki navkarining ijobiy jihatlarini ko‘rsatib Xisravshohning illatli fe‘l-atvorini to‘la oydinlashtiradi. Bu tazodda Bobur go‘yo qora rangli jism oldiga oppoq jismni qo‘yib qiyoslagandek ustalik zohir etgan: “Filvoqi’, Xisravshoh navkarlarining orasida bu ikki kishidinkim, Saydim Ali darbon bila Muhib Ali qo‘rchi bo‘lg‘ay, yaxshiroq kishi yo‘q edi. Saydim yaxshi axloq va atvorliq kishi edi. Qilichg‘a mardona kishi edi. Uyida bemajlis va besuhbate emas edi... zarofat va lato-fati rangin, ixtilot va hikoyati shirin, xushxulq va harrof va hazzol kishi edi...”.

Kitobda Boburning Xisravshohga bo‘lgan munosabati mavzu talabiga doir tahlil etilgani bois, bunda yuqoridagilarni zikr etishni kifoya debbildik.

Zahiriddin Muhammad Bobur yaratgan xarakterli obrazlardan biri Shayboniyxondir.

Bobur Shayboniyxon bilan juda ko‘p urush olib borgan. Shayboniyxon shaxsiyatiga oid ma‘lumotlar “Boburnoma”ning juda ko‘p voqealari tasvirida, personajlar talqinida gavdalanadi. Boburning Amir Temur saltana-

tini asrab qolish, imkoni boricha temuriy shahzodalarni birgalikda harakat qilishga undashi haqida yuqorida an-chagina fikrlar bildirdik. Ana shu voqealar bilan bog'liq tarzda «Boburnoma»da Shayboniyxon dushman qi-yofasida ko'rinadi, asosan salbiy jihatlari bilan namoyon bo'ladi. Bobur uning ba'zi ijobiy jihatlari ham aytib o'tadi, ammo bunday o'rinlardagi ijobiy talqin ham kim-ningdir o'ta salbiy jihatini ochish uchun xizmat qilgan. Xususan, Bobur "... saharhyez edi va besh vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi", deb Shay-boniyxonning ijobiy jihatlari ta'kidlasa-da, bu ta'kidlar muallifning "agarchi" so'zidan keyin keladi va Shay-boniyxonning illatlarini yanada bo'rttirib ko'rsatadi.

Biz Boburning Shayboniyxon haqidagi yakunlovchi so'zini 1507—1508-yillar voqealari bayonida, Shay-boniyxonning Hirotni bosib olishi va ko'z ko'rib quloq eshitmagan beboshliklari tasvirida ko'ramiz. Bunda san'atkor adib Shayboniyxonning nochor kishilardan o'ch olishi, qasos uning yagona shiori ekani, kin-u adovati, adabiyot va san'at ahlini xor qilishini jonli tasvirlar bilan ko'rsatib beradi. Shu qatori, shoir bo'lishiga qaramay Shayboniyxonning adabiyot va san'atdan uzoqligini, garchi islom tartiblaridan namoz, tilovatga rioya qilsa-da, unda "go'lona va ablahona va kofirona" xislatlar mujas-sam deydi.

Quyidagi parchada Shayboniyxondek murakkab shaxs xususiyatlarini bir nuqtaga jamlagan Bobur o'quvchi ko'z o'ngida razil va nokas, past axloqli va bid'at urug'ini sepuvchi shaxsni gavdalantiradi: "Yana Muzaffar mirzo-ning Xonzodaxonim otliq haramini Hirini olg'och-o'q iddat chiqorig'a boqmay, nikoh qilib oldi. Yana Qozi Ixtiyor bila Muhammad Mir Yusufg'akim, Hirining mash-hur va xushtab' mullolaridin edilar, bovujudi omiliq tafsirdin sabaq aytti, yana Mullo Sulton Ali Mashhadiy bila Behzod musavvirning tasvir va xattig'a qalam kiyu-rub, isloh qildi. Yana har necha kunda bir bemaza bayt

aytur edi va minbarda o'qutub, Chorsuda osturub, shahr elidin sila olur edi. Agarchi saharhyez edi va besh vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi, vale mundoq go'lona va ablahona va kofirona aqvol va af'ol andin bisyor sodir bo'lur edi".

"Boburnoma"dagi turli voqealar tasvirida Shayboniyxon shaxsiga doir zarur ma'lumot bor. Bobur bu obrazni yanada yorqinroq tasvirlash uchun, Umarshayx obrazi talqinidagidek, uning atrofidagi kishilar xususiyati ta'rifidan foydalanmaydi, aksincha, Shayboniyxonga dushman bo'lgan temuriyzodalar obrazlari orqali uning xarakterini ochishga intiladi. Hirotni bosib olishga kirishgan Shayboniyxon, avvalo, temuriylar orasidagi, ayniqsa, Husayn Boyqaroning farzandlari o'rtasidagi noahillikdan, raqobatdan ustalik bilan foydalanadi. "Boburnoma"ning bosh qismida muallif Shayboniyxon haqida so'z yuritib, uni hali quvvatga to'lmagan paytida birgalashib mahv etishni taklif etadi. ("Shayboqxondek g'anim paydo bo'lubtur, muning zarari turkka va mo'g'ulga musovidur. Muning fikrini hololiqtakim, ulusni hanuz yaxshi bosmaydur va ko'p ulg'aymaydur, qilmoqlik vojibdur".)

Bobur temuriylar saltanati yemirilayotganini ko'rib ich-ichidan ezilar ekan, Shayboniyxondek kuchli, qudratli va dahshatli g'anim tobora kuchayib borayotganidan tashvishga tushadi: "Turk va chig'atoydin har go'sha va kanorda ham kim qolib edilar, ba'zi rag'bat bila, ba'zi qahr bila o'zbakka (ya'ni Shayboniyxonga — **H.Q.**) payvasta bo'ldilar. Bir men Kobulda qolib edim. Dushman bisyor qaviy, biz ko'p zaif, ne maslahat qilmoqqa ehtimol, ne muqovamat qilmoqqa majol...

Men va ba'zi ichki beklar Hindiston tarafi bormoqni tarjih qilib, Lamg'ong'a mutavajjih bo'lduk".

Ana shunday murakkab vaziyatda toj-taxt, mamlakatni temuriylar dushmani Shayboniyxonga qoldirib, Hindiston tomon yuzlanish Boburga juda og'ir botgan. U o'zining aksariyat g'azallarida bu safarga mutlaqo o'z ix-

tiyori bilan bormagani, taqdir uni shu ko'ygga solganini bayon etadi.

Tushkunlik va beqarorlik, noaniqlik hamda gohida o'ziga ishonmaslik kabi ruhiy tug'yonlar Boburni qattiq iztirobga solgan. Unda atrofida gilardan uzoqlashish, yolg'iz qolish kayfiyati paydo bo'lgan. Dunyoni ezgu niyat va maqsadlarni amalga oshirish maydoni deb bilgan, shu yo'lda tinimsiz kurashgan Bobur niyati sarobga aylanib, o'z yurtiga sig'may dard, armon yuki ostida qolganidan eziladi. Mana bu g'azalda shoir jismini simob singari eritgan qattol muhitning mudhish izlarini ko'rish mumkin. Bunda xiyonatning qahqahasi, kurashning alami, fidokorning bukilgan qomati, nobakorning tantanasi mujassam. Bunda saltanat, yurt deya jabr-u jafu chekkan Boburning qalb hasratlari o'z aksini topgan:

*O'lum uyqusig'a borib jahondin bo'ldum osuda,
Meni istasangiz, ey do'stlar, ko'rgaysiz uyquda.*

*Nekim taqdir bo'lsa ul bo'lur, tahqiq bilgaysiz,
Erur jang-u jadal, ranj-u riyozat barcha behuda.*

*O'zungni shod tutqil, g'am yema dunyo uchun zinhor,
Ki bir dam g'am yemakka arzimas, dunyoyi farsuda.*

Bobur shoh sifatida o'z qo'li ostidagilarni imkoni boricha ranjitmaslikka, ulardan o'ch olmaslikka, behuda jazolamaslikka intilgan. Bu jihat, birinchidan, muallifning insoniy xislatlarini ochib bersa, ikkinchidan, "Boburnoma"da nomlari zikr etilgan, tasvirlangan shaxslarga xos xususiyatlarni yoritishga imkon tug'dirgan. Vatandan uzoqda, Hindistonda hokimiyat o'rnatgan Bobur qo'l ostidagi kishilarga ehtiyotkorona muomala qilgan. Buning yorqin misolini biz Xoja Kalon obrazida ham ko'ramiz. Bu bek garchi Boburning iltimosiga zid borib

Hindistonni tashlab ketsa-da, himmatli Bobur jazo berish, yo'lini to'sish o'rniga, uning sha'niga atab gina ohangidagi bir badiha-ruboiy aytish bilan chegaralangan.

Yoki yana bir misol. Boburning Hindistonda urushga tayyorlanayotib, lashkari va beklariga qanchalik inoyat ko'rsatib boylik ulashmasin, kerakli asbob-anjom bilan ta'minlmasin, ular Hindiston ob-havosining noqulayligini ro'kach qilishib, uni tark etishga tayyor turadilar. Faqat bu emas. Gap shundaki, bu galgi urushgacha hali Bobur hind eli to'la zabt etilmagan, Ustod Aliqulining toshotar to'pi ixtiro qilinmagan, boz ustiga Bobur lashkarlarining orasiga Ibrohim Lo'diyning yuz mingdan ortiq lashkari, ikki mingdan ortiq fillari borligi haqidagi gap-so'zlar g'ulg'ula solgan edi. Shunday vaziyatda Bobur shaharni bosib olishi zarurligini anglab, rejasini amalga oshirishga kirishadi. Bu paytda uning munajjimi Muhammad Sharif urushga borish xavfli, sayyoralarning noo'rin joylashuvi shundan dalolat berayotir degan va boshqa shu kabi mish-mishlarni tarqatgandi. Bobur munajjim bashoratiga, sayyoralar harakati va ularning inson faoliyatiga o'tkazadigan ta'siriga ishonib, imkoni boricha shunga amal qilsa-da (aks holda saroyida munajjim saqlamasdi), bu gal munajjim Muhammad Sharifning bashoratini tan olmaydi, uni "shumnafas" deb, xunuk xabar tarqatuvchi, el orasiga vahima soluvchi kishi sifatida qoralaydi.

Biroq Boburdagi mardlik, o'zganing mehnati va ilmini tan olish, insoniylikni qadrlay olish hissi g'olib kelib, Muhammad Sharifdan o'ch olish, uni jazolashdan tiyiladi, aksincha, unga yetarli in'om berib, o'z qalamravidan tashqariga chiqarib yuboradi: "Muhammad Sharif munajjimkim, ne nav' shumnafaslar surubedi, filhol muborakbodg'a keldi(uning aytganlari to'g'ri kelmay, Bobur g'alaba qozongandan so'ng. — **H.Q.**). G'alaba so'kub, ichimni xoli qildim. Agarchi kofirvash va shumnafas va o'ziga asru mag'rur va bisyor sard kishi edi, chun qadim

xizmati bor edi, bir lak in'om qilib, ruxsat berdimkim, mening qalamravimda turmag'ay".

Gulbadanbegim "Humoyunnoma"da keltirgan bir ma'lumot yuqoridagi Muhammad Sharif munajjim voqeasi bilan hamohangdir. Boburning bag'rikengligi, muruvvati, birovdan qasd olish uning tabiatiga yotligiga oid bunday misollarni o'qiganimiz sari hayratga tushamiz, Oллоhning bu buyuk shaxsga bergan sabr-matonatiga qoyil qolamiz. Amir Temur saltanati davrida Qunduz va Badaxshonda Xushro'y ismli hukmdor bo'lib, o'zining xatti-harakati bilan ko'p tashvishlar keltirgan. U markaziy saltanatga to'liq bo'ysunmas, soliqlarni to'lamas, hatto Zahiriddin Boburning amakivachchasi sulton Boysung'ur mirzoni o'ldirgan, yana bir jiyani Sulton Mas'ud mirzoning ko'ziga mil torttirib ko'r qilgan edi. Gulbadanbegimning yozishicha, hatto Bobur uning viloyatidan o'tganda chiqarib yuborgan. Biroq Bobur hokimiyatni qo'liga olganda unga muruvvat qiladi, bu g'addorning jazosini berishni Oллоhga topshiradi: "Podshoh hazratlari mardlik, odamgarchilik, muruvvatni tushungan kishi bo'lganliklaridan uning (ya'ni Xushro'yning — **H.Q.**) ana shunday yomon gunohlariga qaramay, aslo undan o'ch olish payiga tushmadilar va "gavhar, oltin va qurollardan ko'ngli xohlagancha olsin", deb buyurdilar". ("Boburnoma"dagi ma'lumotlarga asoslansak, "Humoyunnoma"da aytilgan bu shaxs — Xushro'y Xisravshoh bo'lishi mumkin.)

"Boburnoma"da turli-tuman shaxslarning qisqacha tarjimai holi, xarakteri, o'ziga xos xususiyatlarini kuzatar ekanmiz, ularning aksariyatida asar muallifining shaxsiy qarashidan ko'ra, umuminsoniy axloq mezonlariga tayanib davlat va jamiyat qurilishi, yaxlit, mustaqil imperiya manfaati nuqtai nazaridan yondashish ustunligini ko'ramiz.

"Boburnoma"da tasvirlangan Muhammad Valibek shaxsiyati qarama-qarshiliklarga to'la. O'sha davrning

davlatmand kishisi sifatida u yetim-yesirga, kambag'al-larga o'z qo'li bilan in'omlar ulashadi, qattiqqo'lligi bois navkarlari intizomi maqtovg'a sazovor bo'ladi. Ammo bu shaxsning "ne so'zida maza bor edi, ne o'zida", deya Bobur uning fe'l-atvoridagi ziddiyatni haqiqat tarozisiga qo'yadi. Natijada Muhammad Valibekning qo'polligini, mantiqda noqisligini juz'iy kamchilik sifatida ko'rib, bu nuqson faqat uning o'ziga taalluqli ekanligini inobatga olib, jamiyat oldidagi xizmati, kambag'alparvarligi, qo'li ochiqligini ijobiy baholaydi. Shu bois, uni asarida ta'riflab, bu ishini o'zi ham to'g'ri debhisoblaydi: "Muhammad Valibekning oshi va shiloni yaxshi edi. Navkarni bir shiq va ranga saxlar edi. Faqir va miskinga o'z iligi bila g'alaba xayr qilur edi. Fahshgo'y va badzabon kishi edi... Ne so'zida maza bor edi, ne o'zida. Muncha rioyat qobili emas edi. G'olibo xizmat ani ul martabag'a yetkurgandur".

"Boburnoma"da zikr etilgan Mir Muhammad Yusuf Muhammad Valibekdan tubdan farq qiladi. U o'z davri Shayx ul-islomining shogirdi, aniqrog'i, din va shariat peshvoligiga da'vogar shaxs. Bobur uning jamiyatdagi mavqeyini aniq belgilab, qisqacha: "Ba'zi majlisda Qozi Ixtiyor yuqqori o'lturur edi, ba'zi majlisda bu", deb yozadi. Ammo keyinroq Mir Muhammad Yusuf xarakterida yuz bergan katta o'zgarish — elga xizmat qilish o'rniga mansabga o'chlik, hatto Shayx ul-islomdek shariat peshvosi shogirdining besavod va beilm kishiga aylanishiga sabab bo'lganini ko'rsatadi. Muallif: "oqibat ushbu dag'dag'alardin mol va joyi va xonumoni barbod bordi", der ekan, uning fojeasini yaqqol chizib beradi.

Bobur tasvirlagan shaxslarning rang-barangligi, ularning har birida bu yuksak san'atkorning o'z olami, dunyoqarashi aks etganiga yana ko'plab misollar keltirish mumkin. Ayrim o'rinlarda muallif birgina jumla bilan o'sha davr kishilarining didini tasvirlaydi, xaiq amaliy san'atiga, uning yaratuvchisiga munosabatini bildiradi:

“Manga Sulton Mahmud mirzodin Abdulquddusbek otliq elchi keldi... sochiqini kelturdi: oltundin va kumushdin bodomlar va pistalar qilib edilar”.

Bir qaraganda, bu misolda shaxs xarakteri va uning portretiga xos belgilar yo‘qdek. Ammo ayni shu jumladan Sulton Mahmudning Boburga yuksak hurmatini sezish qiyin emas. Ikkinchidan, Sulton Mahmud Boburning yuksak did sohibi ekanligini, shoirona nazarini inobatga olgan bo‘lsa kerakki, oddiy tilla va kumush tangalarni emas, balki qimmatbaho metallardan yasalgan, xalq amaliy san‘atining chinakam namunasi bo‘lgan “bodom” va “pistalar»ni tortiq etgan. Bu esa Bobur tomonidan qadrlangan.

Biz yuqorida “Boburnoma” asaridagi ayrim shaxs, personaj, obrazlarni kuzatib, imkon qadar tahlil etishga urinib ko‘rdik. Shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, mehnatga munosabati, tafakkuri va muomala darajasi bilan ham mavqeyini belgilash mumkin. “Boburnoma”da tasvirlangan shaxslar xarakterlarining o‘ziga xosligi, turli xislat va xususiyatlari bilan tasvirlangani Boburning bayon uslubi, tasvir yo‘li, so‘z tanlash mahoratini belgilaydi. Shubhasiz, bunda asar muallifining o‘zi, odamshunosligi hamda o‘tkir ruhshunoslik ist‘edodi ham bo‘y ko‘rsatadiki, ayni shu jihat Bobur shaxsiyatini to‘laroq tasavvur etishda juda muhimdir.

5. “Alisherbek naziri yo‘q kishi edi...”

Tarixda shunday shaxslar bo‘ladiki, ularning umr mazmuni, insoniyat tarixi va madaniyatiga qo‘shgan hissalarini o‘rganib adog‘iga yetkazish mushkul. Ular bilan bog‘liq tarixiy manbalar, turli adib va tarixchilar qoldirgan fikr-dalillarni o‘rganar ekanmiz, bu shaxslarning sirli olami, shaxsiyatining hali biz bilmagan, o‘rganmagan jihatlari ochilaveradi. Ba‘zan dalillar kichik ko‘rinsa-da, biroq buyuk shaxsning haligacha no-

ma'lum jihatlari, ijodi qirralarini namoyon etishda juda asqotadi.

Biz Alisher Navoiy shaxsiyatiga Zahiriddin Bobur, G'iyosiddin Xondamir va Zayniddin Vosifiy qarashlarini qiyosiy o'rganishga harakat qilarkanmiz, izlanishimiz natijalari, asosan, manbalardagi nozik detallar orqali olib borilgani bois, nisbatan yangi fikr, ilmiy xulosalar chiqarishimizga imkon berdi, deb o'ylaymiz.

Tadqiq etilayotgan davr adabiyotiga oid nasriy asarlarda Alisher Navoiyning davlat arbobi va turkiy adabiyotning sarvari sifatidagi mavqeyi haqida anchagina ma'lumot keltirilgan. Shular orasida Zahiriddin Boburning "Boburnoma" asari ko'proq diqqatni tortadi. Bobur Alisher Navoiy shaxsiga ham odilona baho beradi. Bu baho davlat arbobi, shoir va adib, turkiy adabiyot sarvari, vaziri a'zam Navoiyga temuriyzoda, shoh, adib, turkiy tilda asarlar yaratgan adib munosabatidir. Zahiriddin Boburning haqqoniy, hayotiy bahosi orqali biz Navoiyning juda ko'p xislatlaridan xabardor bo'lamiz.

Muallif "Boburnoma"ning faqat bir joyida Alisher Navoiy bilan maktub orqali aloqa qilganini yozadi: "Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi.

Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa va g'avg'o bo'ldi".

1505–1506-yillar voqealari tasvirida Bobur Husayn Boyqaro saltanati umarolari zikrini keltirib, Muhammad Burunduq barlos, Muzaffar barlosdan so'ng "Yana Alisherbek Navoiy edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida ham maktabekandurlar", deb uning Husayn bilan bevosita yaqinligini bildiradi. Boburning Navoiy shaxsiyatidagi nozikmizojlikni uning boyligi, davlati ko'pligidan emas, balki bu xususiyat asli mizojida borligini aytishi ("Samarqandta ekanda ham ushmundoq

nozuk mizoj ekandur”) ulug‘Navoiy shaxsiyatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

“Boburnoma”da muallif Komil Inson tushunchasini faqat bir joyda ishlatgan. Bobur Hindistonda xotini — Humoyunning onasi bilan o‘g‘lini eslab, sog‘inib o‘tirishganida to‘satdan Humoyun kirib keladi. Ota, o‘g‘il va ona uzoq suhbatlashib o‘tirishadi. Shunda Bobur ruhiyatidagi suyuqlik o‘g‘liga yuksak otalik mehri jo‘sh urib ketadi. U go‘yo Humoyunning barcha xatti-harakatlari, qobiliyati va bosiqliqi, insoniy xususiyatlarini umumlashtirib deydi: “...va alhaq suhbatta bebadal erdi va Insoni Komilkim derlar, o‘shal erdi”.

Asarda Komil Inson tushunchasi boshqa ishlatilgan joyni uchratmadik. “Boburnoma”da muallifning tasavvufga doir qarashlari bo‘rtib ko‘rinmaganidek, tasavvuf shayxlariga munosabati, sig‘inishi yoki rad etishi ham yaqqol ko‘zga tashlanmaydi. Faqat Boburning Xoja Ahrori Valini o‘z piri va xaloskori sifatida qabul qilgani bundan mustasnoki, biz ishimizning bir qismini shu mavzuga bag‘ishlaganmiz. Garchi Bobur Komil Inson tushunchasini aniq bir shaxsga nisbatan ishlatmagan bo‘lsa-da, uning Alisher Navoiyga bo‘lgan munosabatiga qarab, uni o‘z davrining Komil insoni darajasida ko‘rganiga guvoh bo‘lamiz.

Zahiriddin Bobur Navoiy shaxsiyatiga birinchi galda davlat arbobi sifatida ta‘rif beradi. Uning “ahli fazl va ahli hunarg‘a murabbiy va muqavviyligi”ni ta‘kidlar ekan, jamiyatdagi mavqeyini aniq belgilaydi, shogirdlarining ko‘pligi insoniy xususiyatining bir jihati ekanini alohida uqtiradi. Ustod Qulmuhammad, Shayxiy Noyi va Husayn Udiyning musiqadagi muvaffaqiyati, Behzod va Shoh Muzaffarning tasviriy san‘atda katta obro‘-e‘tibori Navoiyning “tarbiyat va taqviyati bila” amalga oshganini ta‘kidlaydi.

Bobur Navoiyning “muncha binoyi xayr” qurgani, «Mirzodin (ya‘ni Husayn Boyqarodan — H.Q.) nima

olmas, balki yilda mirzog‘a kulliy mablag‘lar peshkash qilishi»ni keltirib, shoir shaxsiyatini o‘quvchi ko‘z o‘ngida ulug‘vor etib, ulug‘ vazirning bu dunyo moddiy boyliklari omonatligini bilib, yurt, davlat manfaatiga xolisanilloh xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Zahiriddin Boburning Alisher Navoiyga munosabati ko‘pgina olimlarimiz tomonidan o‘rganilgan, bu mavzuda fikr-mulohazalar bildirilgan. Shu bois, biz “Boburnoma”dan Navoiy shaxsiyatini yanada teranroq yorituvchi, uning tabiatidagi nozik jihatlarni ochuvchi boshqa tahlil yo‘lini tutishga urinib ko‘rdik. U ham bo‘lsa, Navoiy hayoti va faoliyati bilan bog‘liq shaxslar, voqeahodisalar tasvirini tahlil etib, Boburning ulug‘ shoir haqidagi qarashlarini yoritishdir. Shu yo‘sin Navoiy shaxsiyati, mavqeyini Xondamirning “Habib us-siyar”, Vosifiyning “Badoye‘ ul-vaqoye” asaridagi turli personajlar va tarixiy lavhalar tahlili asosida ham ko‘rib chiqamiz. Bu qiyosiy tahlil, shubhasiz, Alisher Navoiy shaxsiyatini kengroq ko‘lamda kuzatish imkonini beradi.

Bobur Majdiddin Muhammad shaxsi borasida ham ancha keng to‘xtaladi. Hucayn Boyqaroning bu vaziri doimo Navoiy bilan bahs-munozarada, fikr ixtilofida bo‘lgani tarixiy manbalardan ma‘lum. Alisher Navoiy Husayn Boyqaro saltanatida ma‘rifat, adabiyot, san‘at homiysi sifatida faoliyat yuritgan. Biroq turli sabablar bilan saltanat xazinasini bo‘shab, Husayn Boyqaro noiloj qolganda, Majdiddinga murojaat qiladi. U iqtisodiy, moliyaviy, soliq sistemasini qattiqqo‘llik bilan yo‘lga qo‘yib, saltanat xazinasini to‘ldirishga muvaffaq bo‘ladi. Bu haqda ma‘lumot berib, Bobur amir Majdiddinning “Alisherbek boshliq jami’ beklar va ahli mansab bila zid-dona maosh” qilganini aytib, bu harakati oqibatida “borcha aning bila yomon bo‘ldilar”, deydi. Shu o‘rinda bir nozik munosabatga e‘tibor beraylik. Bir qaraganda, Bobur Navoiyning jamiyatdagi mavqeyi, ta‘sir kuchini ko‘rsatmoqda. Ikkinchidan, Majdiddinning iqtisodiy va

moliyaviy qobiliyatini zimdan qoʻllagan ham. Biroq Bobur Majdiddin qanchalik saltanat iqtisodini mustahkamlagan boʻlmasin, Husayn Boyqaro, Navoiy hurmati bois, uni vazifasidan “maʼzul” etganini aytadi. Diqqat qilsak, bu matnning mazmuni boshqa fikrga yetaklaydi. Bobur shoh sifatida davlatning iqtidori, quvati boylik, iqtisod rivoji bilan bogʻliq ekanligini taʼkidlayotir. Shuning uchun u Husayn Boyqaroning Navoiyni markazdagi ishlardan chetlashtirib Astrobodga “surgun” qilganini, Majdiddinni “tamom Xuroson mamolikida ani ixtiyor qilib, jamiʼ muhimmotni aning uhdasigʻa” qoldirganini zimdan maʼqullayotir. Bu mulohazamizni Boburning Majdiddin haqida: “bu ham imkoni boricha saʼy va ehtimom qilib, oz fursatta sipohiy va raiyatni rozi va shokir qildi”, degan fikri quvvatlaydi.

Boburning Majdiddinga bergan bahosida Navoiy shaxsiyatiga taalluqli ochiq eʼtiroz uchramaydi. Buni muallifning ulugʻshoirlarga yuksak hurmati sifatida tushunish mumkin. Eʼtibor bersak, yuqoridagi parchada Bobur Alisher Navoiy emas, Majdiddin unga —Navoiyga “ziddona maosh” qilganini aytayotir. Lekin bu bilan muallif Majdiddinni qoralamaydi. Balki Navoiy tarafdorlarini (jumladan, Husayn Boyqaroni ham) Majdiddinning vazifasidan chetlashtirilganining aybdorlari sifatida baholayotir. Shu bilan ham Bobur Majdiddinga xayrixohligini bildirayotir. Ushbu matnning keyingi satrlarida bu yanada oydinlashadi. Bobur davlat boshqarishda Majdiddindek mohir, iqtisod ilmidan xabardor, sarflashda hisobkor, xazinani boyitishga usta shaxsning Husayn Boyqaro saltanatida yoʻqligini, kam yoki nodirligini ochiq aytmaydi. (Balki bu Alisher Navoiyga ehtiromi yuksakligidir. Har holda, u Husayn Boyqaroni ayabyozgan emas, chunki “Boburnoma”da bu temuriy zodaning kamchiliklarini roʻy-rost ochib bergan.) Ammo Majdiddindan soʻng uning oʻrnini bosa oladigan amir topilishi amrimahol ekanini achinish bilan bayon etadi. Ulugʻ

shoirda qanchalik yuksak ehtirom bilan qaramasin, Bobur Husayn Boyqaro saltanatida Navoiy qarashlari jiddiy to'qnashuvga uchraganiga, ba'zi hollarda adolatga ziyon yetganiga ishora qiladi: "Sa'y va ig'vo qilib, Majdiddin Muhammadni tutturub ma'zul qildilar. Aning o'rnig'a Nizomulmulk devon bo'ldi. Necha mahaldin so'ng Nizomulmulkni ham tutturub o'lturub, Xoja Afzalni Iroqtin kelturub, devon qildilar. Men Kobul kelgan fursatda Xoja Afzalni bek qilib edilar, devonda ham muhr bosar edi".

Boshqa jihatdan bu parcha Navoiy va uning tarafdorlarining Husayn Boyqaro davlati boshqaruvidagi ta'sir doirasi katta bo'lganini ham ko'rsatadi.

Albatta, har qanday davlatdorlikda ham muhim vazifadagi kishilar, ayniqsa, ular bosh vazir va mamlakat iqtisodiga bog'liq shaxslar bo'lsa, o'zaro munosabatlari shaxsiy muomala doirasidan chiqib, davlat, el hayotiga ham ta'sir etadi. Nazarimizda, Navoiy bilan Majdiddinning shaxsiy munosabatlari ham umumdavlat ahamiyatiga molik ishlarga ta'sir ko'rsatmay qolmagan.

Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asaridagi ma'lumotga nazar tashlaylik. Vosifiy Mavlono Sohib Doroga suyanib yozadi: "Bir kuni ulug' amir Alisher Miri Kalon nomi bilan mashhur Xoja Majdiddin Muhammadni Bog'i Jahonoroda uchratib, dedilar: "Sizning behishtdek osmon ziyonatli majlisingiz ta'rifu tavsifini eshitdik. Zarif-u fozillar mavlono Abdulvose' munshiga hazl-u mutoyiba qilishibti. Mavlono ularning qarshisida turib hammasini yengibdi. Bu ajoyib va g'aroyib hodisa. Esingizda tursak, shunday suhbatga biz ham musharraf bo'lsak". Xoja qo'lini ko'ksiga qo'yib, "Z-in tafoxur shoyad ar sar bar falak soyad maro" («Bunday faxrdan shoyad boshim osmonga yetsa»), dedi va majlisga hozirlik ko'rish uchun bir hafta muhlat so'radi".

Garchi Vosifiy Navoiyning Majdiddinga munosabati haqida fikr bildirmasa-da, yuqoridagi parchadan buni

sezish qiyin emas. Adib Navoiyning Husayn Boyqaro saroyida soʻzi oʻtadigan, eʼtibori yuksak shaxs sifatidagi oʻrnini koʻrsatgan. Uning raqibi Majdiddinga “esingizda tursak”, deya piching ohangida muomala qilgani, raqibi esa Navoiy taklifini qoʻlini koʻksiga qoʻyib, jon-dili bilan qabul etgani fikrimizga dalil boʻla oladi.

Vosifiy asaridan olingan bu parchada yana bir nozik jihat bor. Majdiddin tuzgan davrada Hirotning eng koʻzga koʻringan kishilari qatnashadilar. Bu sheʼriyat oqshomiga Majdiddinning “erka shoiri” mavlono Abdulvoseʼ ham taklif etilgan. U davra ahlining deyarli barchasiga qarata nomma-nom yozgan haqoratomiz sheʼrlarini oʻqiydi. Uning bunday “marhamati”dan faqat Alisher Navoiy “benasib” qoladi, Aniqrogʻi, u Navoiyga atab bunday sheʼr aytishdan hayiqqan. Vosifiy shu misol bilan ham Navoiyning el orasida hurmat-ehtiromi bandligini koʻrsatgan.

Zahiriddin Boburning Mavlono Binoiyga bergan taʼrifida ham Alisher Navoiyga iliq munosabat namoyon boʻladi. “Boburnoma” muallifi Navoiyning zarofatga boy xislatlari borligini, Binoiy Navoiydan “xeyli mutaarriz” boʻlgani bois “xeyli jafolar” tortganini aytgan. Navoiy Binoiyning oʻz davrining yetuk ziyolisi, adibi, musiqashunosi darajasiga erishishida muayyan hissa qoʻshganini ham yoritgani juda muhimdir (“Ul qish musiqiy mashq qilur, yozgʻacha oncha boʻlurkim, ishlar bogʻlar. Yoz mirzo Hiri kelganda savt va naqsh oʻtkarur. Alisherbek taajjub qilib tahsin qilur”).

Bobur Alisher Navoiy xarakterini tasvirlarkan, uning talabchanligi va injiqligini, shaxsni tarbiyalashda uning isteʼdodidan quvonishi, raqibni mahv etishni emas, balki musobaqalashish va gʻolib chiqishni, kezi kelganda magʻlubiyatni tan olishini, hazil-mutoyibada javob hazilni hazm etishini ham yorqin ifodalab bergan: “... bir kun shatranj majlisida Alisherbek oyogʻini uzatur. Binoiyning (orqasi)ga tegar, Alisherbek mutoyaba bilan derki,

“Ajab baloyest dar Hiri, agar poy daroz mekuni ba (pushti) shoir merasad”. Binoiy derkim: “Agar jam’ mekuni ham ba (pushti) shoir merasad”. Bunda muallif Navoiyning el bilan baqamti yashash xususiyatlarini ham ochib bergan. (Navoiy bilan Binoiyning o‘zaro munosabatlarini haqida adabiyotshunoslikda anchagina fikrlar bildirilgan. Qarang: A.Mirzayev, Binoiy. Dushanbe, 1958.)

Boburning Alisher Navoiyni bir umr ehtirom qilganligiga yana bir yorqin dalil bor. Muallif vafotidan so‘ng ismi noma‘lum qolgan kotib tomonidan “Boburnoma” oxiriga ikki betli ilova qo‘shilgan. Ilovada asar muallifiga ta‘rif berilib, “Va bir necha ahli tab‘kim, ushbu podshoh (ya‘ni Bobur — **H.Q.**) doimul avqot suhbatdin ayru qo‘ymas erdi”, deyiladi va «ahli tab’»lar qatori “Culton Muhammad ko‘sakim, Mir Alisherning musohiblaridind erdikim, podshoh suhbatida izzat topib, sarafroz bo‘lub erdi”, deb yoziladi. Demak, Bobur so‘nggi nafasigacha Navoiyga yaqin bo‘lgan kishilar hurmatini bajo keltirgan, ularni e‘zozlagan.

Zahiriddin Boburning Alisher Navoiyga munosabati haqida so‘z ochganda, uning Hirot shahrida qisqa muddat bo‘lgani, boshqa joyda turmasdan atayin Navoiyning shaxsiy uyi — “Unsiya”da yashagani, shaharning boshqa joylari qatori ulug‘ shoir qurgan binolarni mehr bilan ziyorat qilib, bu haqda “Boburnoma”da yozganini ta‘kidlamaslikning iloji yo‘q. Ayni shu satrlarda shoh, adib, shoir, adabiyotshunos Boburning Navoiy dahosiga yuksak e‘tiqodi, sadoqati ramzi mujassam. Bobur Navoiy barpo etgan binolarni nomma-nom sanaydi, bu koshonalar inson hayoti, ma‘naviyati, pok va sog‘lom turmushi, oxirati va bugungi kuni uchun nechog‘li zarurligini uqdiradi. Imoratlar soni, nomi va vazifasini ta‘kidlarkan, muallif Navoiyning el uchun yashaganini, umrini yurt osoyishtaligi va farog‘atiga sarflaganini ta‘sirchan ifodalagan. Quyidagi parcha Bobur uslubiga xos umumlashtirish ma-

horatidan bir namuna hamdir: “Alisherbekning o‘lturur uylarikim, “Unsiya” derlar, maqbara va masjidi jomeinikim “Qudsiya” derlar, madrasasi va xonaqohinikim, “Xalosiya” va “Ixlosiya” derlar, hammom va dorushshifosinikim, “Safoiya” va “Shifoiya” derlar, borini andak fursatta sayr qildim”.

Alisher Navoiy ijodiga Boburning bergan bahosi ham diqqatni tortadi. Biz mazkur ishimizda uning adabiyotshunoslikka oid qarashlari tahliliga alohida to‘xtalgandik. Bu o‘rinda aytish mumkinki, mumtoz adabiyotimizda xoh u forsiy tilda, xoh turkiy tilda bo‘lsin – Navoiy ijodiga tanqidiy yondashgan munaqqidni qariyb uchratmaymiz. Bu shijoatni faqat Bobur o‘z bo‘yniga olgan. Nazarimizda, ana shunday jur‘at, avvalo, Boburning jamiyatdagi mavqeyi bilan bog‘liqdir, ehtimol. Qolaversa, bunga uning shaxsiy xususiyati, ya‘ni haq so‘zni bayon qilishi, kim haqida bo‘lishidan qat‘i nazar, fikrini ochiqoydin bildirishi va, albatta, shohlik mavqeyi ham sabab bo‘lgan.

Bobur Navoiyning turkiy tildagi olti dostoni, to‘rt devoni va boshqa asarlarini yuksak baholaydi. Ulug‘ shoirning “yaxshi ruboiyoti ham bor”, deya bu janrdagi asarlarini ma‘qullaydi. Biroq “yana ba‘zi musannafoti borkim, bu mazkur bo‘lg‘onlarg‘a boqa pastroq va sustroq voqye’ bo‘lubtur”, deydi. Bizningcha, “ba‘zi musannafot”ga Navoiyning “Vaqfiya”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Nasoim ul-muhabbat”, “Ta‘rix i anbiyo va hukamo” kabi nasriy asarlari kirs a kerak. Bobur bu asarlarning “past” va “sustroq”ligi sababini aytmaydi. Navoiyning bu asarlari badiiyati, muallif niyatining yuksak darajada ifoda topgani bilan adib hayotligi davrida ham keyinchalik ham, adabiyotshunoslar, tarixchilar tomonidan turkiy nasrning nodir namunalari sifatida to‘la tan olingani ma‘lum.

Agar Boburning Navoiy “forsiy nazmda “Foniy” ta-xallus qilibtur, ba‘zi ab‘yoti yomon emastur, vale aksar

sust va furuttur”, deya tanqidiy baholaganini aytmasa, ulug‘ shoirning barcha nazmiy asarlari unga ma’qul bo‘lgani ayon. Xo‘sh unda Navoiy nasrining qaysi jihati Boburga ma’qul tushmadi?

Bu savolga dabdurustdan javob berish mushkul. Har holda, bu asarlar mazmun va mundarijasiga ko‘ra “Boburnoma”ga o‘xshamasligi, Navoiyning bayon uslubi, avliyo va hukamo, tasavvuf shayxlari hayoti, turmushi, tarixi va ularning g‘oyalari tarannumi Boburga uncha ma’qul tushmagan ko‘rinadi. Ma’lumki, Bobur hayotda bo‘lgani singari ijodda ham mustaqil fikr yuritgan, o‘z xotira asarini birovga bag‘ishlamagan, biron-bir shaxs, hatto bobosi Amir Temur va otasi Umarshayx sha’niga ham balandroq ohangda bir so‘z aytmagan. Aksincha, kezi kelganda, Amir Temurning davlatchilik siyosatiga ayrim e’tirozlarini bildirgan. Jumladan, uning imoratlariga nisbatan o‘zining qurilishlarida ko‘proq sangtarosh ishlatgani, bobosiga nisbatan ko‘proq imorat qurganini aytgan. Navoiyning zodagonlardan bo‘lmagan, oddiy shaxs Pahlavon Muhammadga atab alohida asar bitgani, Husayn Boyqaro shaxsiyatida asosan ijobiy jihatlarni ko‘rgani, hukamoni anbiyo bilan teng qilgani Boburga ma’qul kelmagani ehtimoldan uzoq emas.

Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” risolasiga Boburning qarashi haqida adabiyotshunoslikda keng ma’lumot berilgani bois biz bu mavzuga to‘xtalmadik. Faqat shuni aytish joizki, Navoiyning bu nazariy risolasi, Bobur aytganidek, “bisyor madxul” emas, balki turkiy adabiyotda aruzning o‘rni va rivojiga ulkan hissa qo‘shgan asarlar sirasidan. Muallif bu asarida turkiy tildagi nazmda aruzning o‘rnini birinchi marta yoritgan, uning xususiyatlarini kashf etgan. Bobur aruzshunos olim sifatida o‘zini Alisher Navoiy ishining davomchisi, musobaqadoshi darajasida ko‘rgani esa diqqatga loyiq.

Umuman, XV asrning oxiri—XVI asrning birinchi yarmida yaratilgan yoki shu davr haqidagi tarixiy, sar-

guzasht, hatto poetik asarlarning aksariyatida Alisher Navoiy haqida ma'lumotlar berilgan. Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asari ham shular jumlasidandir.

Ma'lumki, Alisher Navoiy Hirot adabiy muhitini boshqargan paytda Zayniddin Vosifiy yosh bo'lgan. Yosh Zayniddinning muammo bilish qobiliyatini sinabko'rgan Navoiy unga yuqori baho bergan. Vosifiy "Badoye' ul-vaqoye'"da bu haqda batafsil to'xtalib o'tgan. Shu bois, uning Navoiyga ustoz va homiy sifatida qarashi tabiiy. "Badoye' ul-vaqoye'"da muallif Navoiyning shaxsiy hayotiga doir nozik jihatlarni ko'proq yoritgan. Bunda, asosan, Zahiriddin Bobur asaridagi aniq bayon, qisqa va mantiqiy umumlashma ta'riflardan farqli tarzda ulug' shoir hayotidan hikoya qiluvchi g'aroyib voqealar o'rin egallagan. Vosifiyning san'atkorligi shundaki, u Navoiyning buyukligi, xalq bilan munosabatlarini yoritishda jonli misollar – she'riyat oqshomlari, shoir shaxsiy hayotiga doir lavhalardan keng foydalangan. Bu tasvirlar shunchalik xalqona, ommabopki, yengil o'qiladi, kishiga estetik zavq berib, muallifning yuksak mahoratini namoyon etadi. Yana bir jihat shuki, Vosifiy mohirlik bilan shoirning shaxsiy hayotidagi ko'pchilik uchun jumboq, sir bo'lib tuyulgan jihatlarni tanlab, yengil hazil ohangida oydinlashtiradi.

Akademik B.Valixojayev yozadi: "Boburnoma"... voqealarning xronologik tarzda ma'lum darajada izchil bayoni bilan tarixiylikning unda kuchlilikini namoyish ettiradi. Bu tarixiylikda ham o'z navbatida hayotiylik va badiiylik o'zaro qo'shilib ketadi. Ammo unda Vosifiy asaridagidek hikoyalarni ko'rmaymiz. Bu bilan ikki asarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish yoki birini yuqori, ikkinchisini past deb aytolmaydi hech kim. Bir xil janrga mansub bu ikki asar mualliflarining dunyoqarashi, ijtimoiy mavqeyi nuqtayi nazaridan, voqealarga munosabatining har xilligi natijasida rang-barang uslubda yozilgan".

Husayn Boyqaro saroyida Mir Hoji Piri Bakovul degan nomdor oshpaz bo‘lib, kunlarning birida uni taxtiravonda olibo‘tishadi. Mir Hoji Navoiyni ko‘rishi bilan: “Maxdum, bugun Sizning mulozimlaringiz hazrati Mirzo (ya’ni Husayn Boyqaro – **H.Q.**) oldida ajoyib gaplarni aytishdi”, deb o‘tib ketadi. Albatta, har qanday amir o‘z mulozimlarining shohga qanday “ajoyib” gaplarni aytganini bilishga intilishi tabiiy. Shu lahzada o‘zini yo‘qotgan, harakatini nazorat eta olmagan Navoiy Mir Hoji taxtiravoni orqasidan “Maxdum, bir pas to‘xtang”, deb yuguradi. Shunda Bakovul: “Ma’zur tuting, Mirzo meni bir zarur ish bilan jo‘natdilar, shoshib turibman”, deb uning ko‘nglini battar tahlikaga soladi. Bu Bakovul uchun g‘alaba bo‘lib, u odamlar orasida kimsan vaziri a‘zam, shoirlar sarvari Navoiyning o‘z ortidan yugurishini namoyish etgandi.

Vosifiy bu qissa tasvirini bir maromda rivojlantiradi. Adib Piri Bakovulning hech kimni pisand qilmay qolganini, hatto sulton Husayn Boyqaro ham o‘ziga burchalik erk bermaganini aytadi: “Taxtiravon oldida o‘n chog‘li yigitchalar oltin, kumush va chinnidan yasalgan may idishlarni ko‘tarib olishgan. Qo‘llarida la‘l, firuza, zabarjad va yoqut piyolalar. Taxtiravon har besh-olti qadam yurganda Pir bir piyola may ichib, gazagiga yonidagi yigitchalarning biridan bo‘sa olardi...”

Husayn Boyqaro bu xabarni eshitib, Piri Bakovulni surbetligi bois, oila a‘zolari bilan yo‘q qilib, mol-mulkini xazina hisobiga musodara etadi.

Vosifiy “Badoye’ ul-vaqoye’”da Navoiy haqida shu kabi ko‘pgina hikoyalarni keltirgan. Ayniqsa, ustozning shogirdparvarligi, ilm ahliga himmati borasida misollar ancha. Agar Bobur Navoiyning ijodi va shaxsiyatining ayrim jihatlariga, qisman bo‘lsa-da, tanqidiy fikr bildirsa, Vosifiy mutlaqo bu yo‘ldan bormaydi. Aksincha, u Navoiy haqida zarofatomuz hikoyalar (masalan, Alisher Navoiy tab‘ida nafsoniy shahvat va ruhiy lazzatga mayl-

ning cheklanganligi xususidagi qissa va boshqalar) keltirib, biron manbada uchramaydigan ulug' adib hayotidagi nodir voqea-hodisalarni zikr etgan. Mana, bir misol: u yuqorida nomi kelgan harzag'o'y shoir Abdulvose'ning ijodi qanchalik bemaza, bema'ni bo'lmasin, ko'pchilik qatori Navoiyga ham ma'qul kelgani, hatto shoirni taqdirlaganini yozadiki, boshqa biron tarixiy, adabiy manbadan Navoiyning, bugungi tilda aytadigan bo'lsak, pornografik adabiyotni ma'qullaganini ko'rmaymiz.

"Badoye' ul-vaqoye'"da Navoiy va boshqa mashhur shaxslarga oid "pardasiz" hikoyalarning keltirilgani boisi shu bilan izohlanadiki, birinchidan, bu Vosifiy uslubiga xos belgi bo'lgan; ikkinchidan, u doimo Husayn Boyqaro saltanati ta'siri doirasida ijod qilmagan, "erkin ijodkor" sifatida qalam tebratgan, boshqa hukmdordan panoh topa olishi mumkin bo'lgan.

G'iyosiddin Xondamirning adabiyot va madaniyat tarixidagi o'rni davr tarixchisining mavqeyi darajasida belgilanadi. U ham Vosifiy singari Navoiyga shogird, undan ko'ra Navoiy va Husayn Boyqaro davlatidan ko'proq bahramand bo'lgan, ulardan ham moddiy, ham ma'naviy madad olgan adib. Biroq Vosifiydan farqli o'laroq, Xondamir turli sulton va shohlar saroyida xizmatda bo'lmagan, turmush sargardonliklarini o'z boshidan kechirmagan, faqat Navoiyning cheksiz marhamati va Husayn Boyqaro hokimiyati soyasida ijod qilgan. Temuriylar saltanati inqirozidan so'ng esa Bobur va uning farzandlari bilan birga yashab, ijodini davom ettirgan. Shuning uchun uning shaxsga, zamonga, davrga munosabatida o'sha muhitlarning ta'siri bor.

Xo'sh, G'iyosiddin Xondamir o'z asarlarida Navoiyni qanday ta'riflagan? Ulug' shoirning qaysi jihatlarini yoritgan? Uning Navoiyga munosabatida Vosifiy, Bobur munosabatlaridan farqli jihatlar nimada?

Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari bu kabi savollarimizga har tomonlama javob beradi. Adabiyot-

shunosligimizda ayni mavzuda anchagina fikrlar aytilgani ko'pchilikka ma'lum. Shu bois, bu masalani yoritishda biz nisbatan kam o'rganilgan Xondamirning "Habibus-siyar" asariga asoslanib xulosa chiqarishni lozim ko'rdik.

"Habibus-siyar"dan bashariyat tarixidan boshlab XVI asrning boshigacha bo'lgan davr, safaviylarning Shayboniyxonni mag'lub etgani, 1512-yili ular saltanati qattiq zarbaga uchragani va 1525-yilgacha bo'lgan voqealar joy olgan. Xondamir "Makorim ul-axloq"da Navoiyga munosabatini ancha oydin ifodalagan bo'lsa-da, nazari-mizda, muallif bu asarida ulug'shoir haqida fikrini to'lato'kis bayon etmagan. Shu bois, Xondamir buyuk zot oldidagi ma'naviy burchini ado etish niyatida "Habibus-siyar"da Navoiy haqida yana ancha keng ma'lumot berib o'tgan. Bu asar tarixiy manbaligidan tashqari, unda 150 dan ortiq adib tarixchi, shayx, tasavvuf peshvolari, davlat arboblari haqida qimmatli ma'lumotlar jamlangan. Bu ma'lumotlar hali adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan qariyb o'rganilmagan.

"Habib us-siyar" tarixiy asar bo'lgani uchun muallif Alisher Navoiyga alohida bob bag'ishlamagan. Shoir shaxsiyati zamonga, davlatdorlikka oid ma'lumotlar, adabiy asarlar, adib va adabiy jarayonga berilgan baholarda ko'zga tashlanadi. Asar davomida Navoiyning ismi ellik martadan ortiq tilga olinadi. Agar Xondamir keltirgan ma'lumotlar umumlashtirilsa, Navoiy mavqeyi, uning tarixda, adabiy muhitda, qolaversa, o'sha davr kishilari taqdirida tutgan o'rnini yaxlit holda o'quvchiga yetkazish mumkin.

"Habib us-siyar"da muallif ulug' shoirning uch jihati-ni ko'proq yoritishga intilgan: birinchidan, tarixiy asar talabi va mundarijasidan kelibchiqib, Navoiyning Husayn Boyqaro saltanatidagi o'rni; ikkinchidan, adibning shaxs tarbiyasidagi nozik iste'dodi – odam tanish qobiliyati, valiyona xislati va, nihoyat, uchinchidan, o'sha davr adabiy jarayoniga sarvarligi, adabiyotshunosligi hamda uning

adabiy-estetik qarashlarining keyingi adabiyotshunoslikda ham mahak toshi sifatida o‘rin tutganligidir.

Asarda Navoiy shaxsiyatiga doir juda qimmatli ma’lumotga ko‘zimiz tushdi. Hali biron manbada biz uning na onasi va na otasi haqidagi ma’lumotni uchratganmiz. Xondamir Husayn Boyqaro saltanatidan oldingi davr – Sulton Abusaid mirzo saroyidagi voqealarni tasvirlarkan, Alisher Navoiyning otasi G‘iyosiddin Ganjkina (Xondamir shu nom bilan bergan – **H.Q.**) haqida qisqacha ma’lumot keltiradi. Sulton Abusaid saltanati haqida so‘z yuritar ekan, muallif Navoiyning padari buzrugvorini bu dargohda nufuzli shaxslar doirasida bo‘lgani, e’tiborga noilligini alohida ta’kidlaydi. Sulton Abusaid kunlarning birida juda katta nufuzli hay’at tayinlashga qaror beradi: “Mirzo Sulton Ibrohim Hirotni muzofotida bir necha kunni farog‘at bilan o‘tkazganidan keyin, o‘zining yaqinlari bilan maslahatlashib Mirzo Sulton Abusaidga alohida maktub yuborib, o‘zining fikr-mulohazasini bildirishni ahd qilgan (ya’ni Hirotni o‘z vassaligiga kiritishga ahd etadi – **H.Q.**). Bu masalani hal qilish uchun davlatning eng nufuzli uch kishisidan iborat hay’at tuziladi. Birinchi, Shayx Nuriddin Muhammad binni Shayx Bahovuddin Umar, ikkinchi Xoja Shamsiddin Muhammad Ko’saviy al-Jomiy, uchinchi – amir Boburiddin Xovanshohkim, mazkur satr muallifining (ya’ni Xondamirning – **H.Q.**) panohbonidir va Amir G‘iyosiddin Ganjkinakim, hazrati amiri sulton Nizomiddin Alisherning padari buzrugvoridir va safarda u uch buzurgga xizmat qilish hamda hamkorlikka tayinlangan edilar, o‘z ishlarining bajarilishiga amr etildi...”.

Bu davrda temuriylar saltanatiga tegishli yerlarda parokandalik sodir bo‘lgan edi. Har qaysi bek, amir o‘zicha rahbar bo‘lib, markazga boj to‘lashdan bosh tortardi. Bu haqda akademik B.Ahmedov “Xondamir” nomli risolasida shunday yozadi: “Xoja Muhammad va Darvesh Muhammad tarxonning Boysunqurga qarshi kurashi kun

sayin kuchayib bordi. Ular o'sha kunlari Qarshida istiqomat qilib turgan Sulton Ali mirzoni Samarqandga—Bog'i navga olib keldilar. Boysunqur mirzo ham o'sha yerda edi. Darvish Muhammad tarxon Boysunqur soqchilarining ko'plarini o'ldirib, mulozimlarini esa tumtaraqay qilib yubordi...”.

Bu Movarounnahrda gi vaziyat. Xuroson o'lkalaridagi temuriylar saltanatiga qarashli hududlarda esa sharoit bundan ham og'ir edi. Xondamirning ma'lumot berishicha, o'sha paytda hech kim farmonga quloq solmagan. Mirzo Jahonshoh Astroboddan Sabzavorgacha bo'lgan yerlarni o'z tasarrufiga kiritgan, Mirzo Sulton Abusaid Balxda hukmdorlik qilar, Mirzo Sulton Ibrohim, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Hirotda o'tirib hech kimga itoat etmay qo'ygan, Mavlono Yasavul Ahmad esa Ixtiyoriddin qal'asini bosibolib, salotinni tan olmay qo'ygan va hokazo. Ana shunday murakkab sharoitda Alisher Navoiyning otasi G'iyosiddin Kichkina (Ganjkina) amir va beklar orasida yuzaga kelgan katta mojaroni bartaraf etib, Hirotni Sulton Abusaid hukmronligiga qaytarishdek murakkab vazifa yuklangan nufuzli hay'atga a'zo qilib jo'natilgan.

Xondamir fikricha, G'iyosiddin Kichkinaning ulug' kishilarga hamroh bo'lishi unga bildirilgan ulkan ishonch edi. Qolaversa, bu fakt yurtida tinchlikni asrashda sultonlar, Husayn Boyqaro va uning o'g'li Badi'uzzamon orasidagi ixtiloflarni bartaraf etishda doimo jonbozlik ko'rsatish, aslida Alisher Navoiyning otasidan olgan tarbiyasi, ma'naviyati yuksak oiladan unga o'tgan meros, burch sifatida ham baholanishi mumkin.

Bir qaraganda, yuqoridagi ma'lumot tarix uchun Navoiyning padari buzrukvor mavqeyini belgilashda unchalik muhim emasdek tuyuladi. Ammo buyuk shaxsning otasi haqida Xondamir keltirgan shu qisqa xabar-ma'lumot hozirgacha G'iyosiddin Kichkinaga oid yagona manba bo'lib, ko'pchilikda qiziqish uyg'otishi tabiiy.

Xondamirning Navoiy haqida bergan ma'lumotlari Bobur va Vosifiyning ma'lumotlaridan ham shaklan, ham mazmunan farq qiladi. Xondamir o'z vazifasini tarixchinosir sifatida ado etgan. Uning tasvirida biz Navoiy haqida hech bir asarda uchratmagan dalillarga duch kelamiz. Bu, avvalo, Husayn Boyqaroning davlat qurilishidagi masalalarni hal etishida Navoiy tutgan mavqeyiga taalluqlidir. To'g'ri, bu mavzuga doir ayrim ma'lumotlar Bobur va Vosifiy asarlarida ham bayon etilgan. Ammo Xondamir ham davrning, ham saltanatning mohir tarixchisi sifatida Navoiyning saltanatni temuriy shahzodalar, beg-u amirlar nizolaridan imkoni qadar butun saqlab qolishga intilganiga, Husayn Boyqaro va uning farzandlari orasidagi hisobsiz janjallarda "qoziliq" qilgani va ak-sariyat hollarda masalani Husayn foydasiga hal etganiga ko'proq e'tibor bergan. Bundan tashqari, biz Xondamir asaridan Navoiyning davlat boshqaruvidagi o'rni, vazir sifatidagi faoliyatiga oid qimmatli ma'lumotlarga ham ega bo'lamizki, bu juda muhim.

"Habib us-siyar"da o'qiyimiz: "1495-yili Sulton Husayn bilan uning to'ng'ich o'g'li Balx hokimi Badi'uzzamon mirzo o'rtasida ko'pdan beri davom etib kelayotgan noittifoqlik qurolli to'qnashuvlarga aylandi... Sulton Husayn qon to'kilishining oldini olish maqsadida Balxga vaziri Alisher Navoiyni yubordi. Badi'uzzamon amir Alisherga bo'lgan zo'r hurmati tufayli uning so'zlariga quloq soldi va otasining amr-u farmonidan chiqmaslikka so'z berdi. (Xondamir Navoiy sa'y-harakati bois bitayozgan bu ish podshohning noo'rin urinishi oqibatida buzilganini yozadi — **H.Q.**) Biroq Sulton Husayn Amir Alisherni Badi'uzzamon huzuriga yuborib, uning ketidan Balx qal'asining kutvoli Islom barlosga maxfiy farmon yuborib, Badi'uzzamon ov qilmoq uchun shahardan chiqqanida uni qayta shaharga kiritmaslikni buyurgan ekan..."

Bu voqea tafsiloti orqali Xondamir Navoiyning di plo-

matik qobiliyatini, uning tinchlik elchisi sifatidagi xususiyatini ochib beradi.

Fikrimiz tasdiqi uchun yana bir misolga murojaat etsak. Kunlarning birida amir Xoja Abdulla Axtab Xoja Qutbiddin Tovus sha'niga tahqiroimiz so'zlarni bitib, Husayn Boyqaroga arz etadi va bu nizo butun saltanatning oromini buzadi. Nihoyat, podshoh Alisher Navoiyni adl va insofni barqaror etish, mojaroni bostirish ("jihati tamhidi adl va insof va raf'i rusum") uchun Hirotga jo'natadi. Navoiy Hirotga borib, masalani chuqur o'rganadi va Xo'ja Abdullaning uch yuz ming dinor pora berib, oliy devon mansabiga ega bo'lganini fosh etib, bu voqeani juma namozi paytida xaloyiqqa e'lon qilib, Xoja Abdullani sharmanda etib, qayta Xoja Fathiddin Tovus devondagi vazifasini davom ettirishga tiklanganini yozadi. Bunday misollarni "Habib us-siyar"dan ko'p keltirish mumkin.

Xondamir Alisher Navoiyning odam tanishda, kishilarga baho berishda favqulodda qobiliyat sohibi ekanligini ko'rsatadigan bir qancha diqqatga loyiq misollarni keltiradi. Bunda asosan tarixiy shaxslar: shoir, hunarmand, amir, davlat arbobi haqida so'z yuritiladi. Ulug' adibning bu xususiyati, shak-shubhasiz, ziyoli, davlat mahkamasining oddiy xizmatchisi yoki yirik davlat arbobi kabi kishilarning taqdiriga, kelajagiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Bu ta'sir tufayli pok qalbli, el manfaati uchun kuyungan, ilm, ma'rifat, adabiyot va san'at uchun o'z jonini fido etganlar davr g'alamislari va nopok to'dalar xurujidan asralib, Navoiy marhamatida ijod va istiqbolli hayotga yo'naltirilgan. Aksincha, harakatlarida qabihlik, nopoklik, hasad va notavonlik, odamlarni aldashdek illatlardan xoli bo'lmagan kimsalar ulug'Navoiy marhamatidan quruq qolganlar, ularning aksariyati arazlab, yurtlarini tark etganlar.

Xondamirning "Habib us-siyar" asaridagi misollarga tayanib, Alisher Navoiy, Badi'uzzamon mirzo va parda

ortidagi Husayn Boyqaro o'rtalaridagi munosabatlarni ochuvchi misollarga kengroq to'xtab o'tishni lozim ko'rdik. Zero, bu misollar Xondamirning Navoiy shaxsiyatiga munosabatiga, Boburning Husayn Boyqaro va Navoiyga bergan baholariga, Badi'uzzamon va uning sa'y-harakatlariga doir qarashlarga oydinlik kiritadi. Ikkinchidan, Navoiyning ne mashaqqatlar bilan davr ziyolilari shaxsiyatini mohir murabbiy singari tarbiyalab borgani, ularni kamolga yetkazganini ko'ramiz. Uchinchidan, bu misollar ko'pchilikka ma'lum tarixiy dalil—Husayn Boyqaroning nabirasi—Badi'uzzamonning o'g'li Mo'min Mirzo o'ldirganidan keyin ota-o'g'il orasida kuchaygan nizolar oqibatida Boyqaro davlatining Xurosonda inqirozga yuz tutganini aniq dalillar bilan yoritadi. Ushbu ixtilofda hamisha ota-o'g'il mojarosini bartaraf etishga intilgan Navoiy o'z obro'-e'tiboridan foydalanib, Badi'uzzamonni insofga chaqirgan. Biroq Badi'uzzamon Navoiyni Husayn Boyqaroning homiysi deb bilgan, undan ham arazlagan. Bu misollarning tadqiqotimiz uchun ahamiyatli tomoni yana shundaki, Bobur, Navoiy, Xondamir va Vosifiy keltirgan tarixiy, hayotiy dalillar bu allomalarning ham ijodda, ham turmushda imkon boricha yurt tinchligini ko'zlab ish yuritishganini, temuriylar saltanati yaxlitligini asrashni maqsad etishganini, shoh va shahzodalar o'rtasidagi nizolar temuriylar saltanati inqirozini tezlashtirayotganidan ogohlantirib, bunday vaziyatdan iztirob chekishganini ko'rsatadi.

Mavlono G'iyosiddin Jamshid Qoiniy Husayn Boyqaro hokimiyati davrida halolligi bilan e'tibor qozonib, katta mansab egasi bo'ladi. Biroq Alisher Navoiy majlislarida ishtirok etib yurgan bu shaxs kunlarning birida Navoiy haqida tuhmatomiz so'zlarni aytadi. Navoiy bunday harakatni noloyiq bilib, uni sadoratlik mansabidan chetlashtiradi. Husayn Boyqaro vafotiga yaqin fursatga qadar ishsiz, kasb-kori betayin Mavlono Qoiniy Badi'uzzamon e'tiborini o'ziga tortadi va u Qoiniyga av-

valgi mansabini qaytaradi. Biroq Navoiyga vafo qilmagan Qoiniy Badi'uzzamonga ham vafo qilmaydi va noloyiq xatti-harakati oqibatida olti oydan keyin vazifasidan chetlashtiriladi.

Xondamir "Habib us-siyar"da Mavlono Xalilulloh ismli samarqandlik tolib haqida ma'lumot bergan. Xalilulloh Samarqand hokimi Abusaidning zulmidan bezib, Hirotga boradi, Gavharshodbegim va Ixlosiya madrasalarida tahsil bilan shug'ullanadi, muayyan yutuqlarga erishadi ham. Biroq Navoiy uni muttasil sharob ichib, mastlikka mashg'ulligi bois vazifasidan bo'shatib, o'z doirasidan chetlashtiradi. Xalilulloh ham Kamoliddin va Qoiniy singari Badi'uzzamon mirzo huzuriga – Balxga ketadi va ular kabi sadoratdan munosib vazifaga ega bo'ladi. Biroq Xalilulloh Balxda ham ko'p "hunar" ko'rsatadi, ya'ni Navoiyning unga bergan bahosi o'z isbotini topadi. Oqibatda Badi'uzzamon uni o'z dargohidan chetlashtiradi. Sarsonlikda qolgan bu davrzada Qunduzga – Amir Xisravshoh huzuriga boradi va o'sha yerda vafot etadi.

Xalilulloh xarakteridagi eng noloyiq illat ichkilikka mukkasidan ketganidir. Demak, Navoiy o'z davrining tolibul-ilmlari, voyaga yetgan yoshlar, ayniqsa, adiblar xususiyatida mastlikka ruju qo'yishni eng noloyiq xislat sifatida qoralagan, bundaylardan nafratlangan. Bu xususiyat inson sha'niga futur yetkazishini bilgan Navoiy Xalilullohdan "qo'lini yuvib qo'ltig'iga urgan".

Xondamir asarida Navoiy xarakterini yorituvchi diqqatga loyiq yana bir misolni keltirgan. Bu ulug'shoir xizmatida bo'lgan, davrning yirik ixtirochisi, naqqosh va adibi, Navoiy kutubxonasi boshlig'i Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh haqidagi qimmatli ma'lumotdir. Durustgina tasavvur hosil bo'lishi uchun ushbu ma'lumotni o'z tarjimamizda to'la keltirishni lozim bildik: "Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh o'z davri ilmini egallagan, doimo hayratlanarli ixtirolar va ajib tajribalar o'tkazib, uni kundalik amaliy hayotda qo'llagan shaxs edi. Tasvir

va tazhib (zar bilan naqsh berish) fanida mahorati cheksiz edi. Bir necha vaqt chinni idishlar yasash bilan shug'ullandi. Juda ko'p tajriba va cheksiz mehnati evaziga katta bir chinni idish yasashga erishdi. Biroq rang va jilosi uncha o'xshamas edi. Mavlono Hoji Muhammad ixtirolaridan biri Amir Nizomiddin Alisher kutubxonasida qo'yilgan sandikli soat edi. Ushbu sandiqda u odam haykalini yasagan edi. Bu haykal har soatda qo'lidagi cho'pi bilan oldida turgan nag'oraga bir marta urar, ikki soat o'tsa ikki marta urib sado berar edi. Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh muayyan muddat Alisher Navoiy kutubxonasining mudiri vazifasini ham bajargan. Mirzo Badi'uzzamon Hirotni bosib olishga kirishgan paytda Muhammad Naqqosh Navoiydan ranjib, Badi'uzzamon huzuriga bordi va o'sha mansabga (ya'ni kutubxona mudiri — **H.Q.**) tayinlandi. Abdulfath Muhammad Shayboniy istilosi paytida (1506-yili) vafot etdi”.

Ushbu parchada Xondamir Alisher Navoiy xarakterining nozik nuqtalarini chizib bergan. Eng avvalo, bu misolda Navoiyning yangilik yaratishga, ixtiroga munosabati yanada oydinlashadi. Navoiy davrida Xuroson va Movarounnahr ulkan madaniy, adabiy, ilmiy va ijtimoiy yuksalish yo'lini tutgan edi. Islom olamida Bahovuddin Naqshbandning “Dil ba yor, dast ba kor” degan falsafiy-so'fiyona qarashi ta'sirida yaratuvchanlik, yangilikka intilish mehnatga bo'lgan munosabatning ajralmas qismiga aylangan edi. Shunga qaramasdan, hali islom olami ilm-ma'rifatga, yangilik-ixtirolarga o'z eshiklarini lang ochib bermagandi, albatta. Ana shunday bir sharoit Mavlono Hoji Muhammad Naqqoshdek xalq ichidan chiqqan mohir ixtirochi va kosib madaniyat homiysi Navoiyning panohida turib, faqat g'aroyib soat yaratmagan, balki odam mujassamasini — islom qonuniyatiga zid paykarli ixtirosini peshkash qilgan. Shubhasiz, Navoiy bu ixtironi yaratilgunga qadar kuzatgan, unga qiziqqan, Muhammad Naqqosh kashfiyotiga homiylik qilgan. Tabiiyki, ixtiroga

Navoiy homiy ekan, nega Muhammad Naqqosh undan arazlab ketdi, degan haqli savol tug'iladi. Xondamir bu borada aniq ma'lumot bermagan. "Habibus-siyar" da nomlari keltirilgan shaxslarning (Muhammad Naqqoshdan tashqari) Navoiydan arazlab ketishganining aniq sabablari bor: ayrimlari uning nafratiga uchraganlar, ayrimlari yolg'onchiligi, g'iybatga moyilligi, boshqalari Navoiyni noo'rin yomonlagani yoki mastlikka ruju qo'ygani oqibatida ustod marhamati va suhbatidan mahrum etilgan. Biroq yuqoridagi misolda Xondamir Muhammad Naqqoshning Navoiydan ranjib ketganini juda noziklik bilan ta'kidlaydi ("oxir ul-amr azon janob ranjida bigrext").

To'g'ri, Navoiy qanchalik buyuk adib, vaziri a'zam bo'lmasin, zamondoshlarining, alalxusus, Boburning ta'kidlashicha, nozik ta'blik, gohida tez achchiqlanish uning xarakteriga xos bo'lgan. Muhammad Naqqosh Alisher Navoiy xizmatida bo'lib, oxirgi paytda u bilan ixtilofga borib, Badi'uzzamon huzuriga borar ekan, yuqorida biz misol keltirgan shaxslar kabi o'quvchida yomon taassurot qoldirmaydi. Bu davrning ikki vakili – vazir va buyuk shoir hamda taniqli ixtirochining o'zaro arazi sababi Muhammad Naqqoshning axloqsizligi yoki Navoiyning qobiliyatli kishilar qadriga yetmaganida emas, balki har ikkalasining ham nozik did-u xususiyatidan, ehtimol. Qolaversa, bu araz jamiyatga, adabiy muhitga ta'sir etmagani, shunchaki shaxsiy nizo qatori madaniyat tarixida salbiy iz qoldirmagani bilan ham muhim.

Xullas, Alisher Navoiyning mo'tabar siymosi hali u hayot paytida va vafotidan hayal o'tmasdan zamondosh adib-u tarixchilar asarlarida abadan Komil Inson darajasida tasvirlangan.

Uning shaxsiyati turli davrlarda minglab kishilarning yuksak insoniy axloq ruhida tarbiya topishlariga omil bo'ldi.

6. “Ajab zamone” hukmdori

O'rta asrda yaratilgan adabiy, tarixiy asarlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ularda mualliflarning voqea-hodisalarga o'z dunyoqarashi, bilimi ko'lami bilan yondashganidadir.

Navoiy, Bobur, Xondamir va Vosifiyning aynan bir shaxsga, muayyan badiiy asar yoki voqea-hodisalarga o'zlarining jamiyatda tutgan mavqeyilaridan turib baho berishganini kuzatish faqat tasvirlanayotgan shaxs, asar yo voqeaning o'ziga xos jihatlarinigina emas, balki tasvir- layotgan adib dunyoqarashini, uslubini, davr, zamonga munosabatini bilishga ham oydinlik kiritadi.

Adabiyotshunos E.Karimov yozadi: “Yozuvchi badiiy adabiyotda qahramon xarakterini yaratar ekan, uning shakllanishiga xizmat qiladigan hamma omillarni hisobga oladi. Faqat nasl-nasab, tarjimai hol, davlatning ijtimoiy tuzumi, tarixiy davrlar, xalqning madaniy taraqqiyoti darajasiga emas, balki o'tmish madaniyati yutuqlari, insonning aqliy taraqqiyot darajasi va boshqa ko'pgina omillar inson xarakterining shakllanishiga muayyan ta'sir o'tkazadi” (Adabiyot nazariyasi, I tom, 155-bet).

Tadqiqotimiz doirasida birlamchi manbalarni sinchiklab o'rganish shuni ko'rsatdiki, shoh va adib Zahiriddin Bobur hamda bosh vazir, shoir va adib Alisher Navoiyning homiyligi, marhamati ostida yashab ijod qilgan tarixchi, adabiyotshunos G'iyosiddin Xondamir, XVI asrda “Badoye' ul-vaqoye”dek nasriy-sarguzasht asari bilan shuhrat topgan nisbatan “erkin ijodkor” Zayniddin Vosifiy aynan bir tarixiy shaxslar, ya'ni shoh, sulton, amir, bek, lashkarboshi, shoir, san'atkor va oddiy kishilar haqida ma'lumot berganlar. Xuddi shu ma'lumotlarda adibning jamiyatdagi mavqeyi uning ijodiga qanchalik ta'sir etganini kuzatdik. Natija kutganimizdan ham qiziqarliroq chiqdi: adibning jamiyatdagi mavqeyi ham rost-bayonlik, ham shaxs mavqeyini belgilash, ham o'zaro

munosabat bois, obyektivlikni, oz bo'lsa-da, qurbon qilishga (hatto Zahiriddin Boburdek rostgo'y adib ijodida ham) olib kelgan.

Mavzuga chuqurroq kirish uchun misollarga murojaat etamiz. XV asrning ikkinchi yarmida hukmronlik qilgan Sulton Husayn Boyqaroga (bundan keyin Husayn – **H.Q.**) Navoiy, Bobur, Xondamir va Vosifiyning munosabatlari qanday bo'lgan? Navoiy vazir sifatida uning qaysi jihatlarini bo'rttirgan-u qaysi o'rinda, oz bo'lsa-da, o'zining tanqidiy qarashlarini bildirgan? Boburning Husaynga bergan ochiq, “shafqatsiz” bahosida nimalar pinhon va nimalar aniq namoyon bo'lgan? Husaynning shaxsiyati, davlat qurilishidagi faoliyatida Bobur qanday yutuq va noqisliklarni ko'rgan, uning ijodini qanday baholagan? Husayn Boyqaroga Xondamir va Vosifiyning munosabatlari qay darajada? Bobur bilan zamondosh bo'lishsa-da, nima uchun ular sultonlarining kamchillarini keng yoritmaganlar?

Tahlilimizni Zahiriddin Muhammad Boburning Husayn Boyqaroga munosabatini kuzatishdan boshlaymiz. Zero, tarixiy asarlarning birontasida “Boburnoma”-dagidek Husayn Boyqaro shaxsiyatiga jiddiy, odilona va ochiq baho berilmagan.

Bunga, avvalo, asar muallifining Husayn Boyqaroga nisbatan betarafligi, unga iqtisodiy, ijtimoiy tomondan bog'liq bo'lmagani, ikkalasi ham temuriyozda, shoh, adib, shoir ekani va nihoyat, ikkalasi ham Amir Temur saltanati yaxlitligini asrab qolishda o'z salohiyatlari doirasida faoliyat ko'rsatgani asos bo'lgan. Yana bir asos – Boburning uslubi. U kim haqida bo'lmasin, faqat rostgap bayon etganki, natijada o'sha davrning yirik siymosi – Husayn Boyqaro shaxsiyatiga ham aniq, obyektiv baho berilgan.

Bobur Husayn Boyqaro haqida umumiy ma'lumot berarkan, “belidin quyi inchka”ligi, “qizil yashil abri-shim”dan kiyim kiyishini aytib, o'ziga xos didga egaligiga

ishora qiladi. Agar “avval taxt olg‘on mahalda olti-yetti yil toib” yurgan bo‘lsa, bora-bora bilagi baquvvat, qilich urishda o‘z davrining nodirlaridan bo‘lganini ko‘rsatadi. Husayn “bovujudkim, ham yosh va ham saltanat bila ulug‘ podshoh edi, kichiklardek qo‘chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o‘ynar edi, tovuq ham urushqa solur edi”ki, uning bu kabi xususiyatlari Boburga uncha manzur bo‘lmagan.

U Husayn Boyqaro shaxsining quyidagi jihatlariga ham e‘tibor bergan: shakl-shamoyili, so‘zlashuv odobi, el bilan munosabati, askarlarining soni va ularni boshqarish taktikasi, boyligi, sarkardaligi va urushish qobiliyati, farzandlariga munosabati va buning oqibati, ahli adab va ilmga homiyliigi, og‘ir paytda kishiga hamdam bo‘lish xislati, ahli ayoli va, nihoyat, mayga munosabati...

Umuman, Bobur Husayn Boyqaroning davlat qurilishini, unga rahbarlik qilishini yoqlaydi: “Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg‘ullug‘i bor edi, himmati va g‘arazi ul edikim, ul ishni kamolg‘a tegurgay”. Bu Boburning Husaynga bergan yuksak siyosiy-ijtimoiy bahosi. Oxirgi jumlagi e‘tibor beraylik: muallif har ish oxiriga yetkazilgan, deb emas, balki juda munosib so‘z tanlab “kamolg‘a tegurgay” demoqdaki, bu sifatning ortirma darajasi. Umuman, Bobur Husayn Boyqaro shaxsiyatini belgilashda, avvalo, unga temuriyzoda, shoh, sulton sifatida qaraydi, axloqi, farzandi, oilasi haqida so‘z yuritganda ham shu mezonni asos qiliboladi. Bobur Amir Temur farzandlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar, Sohibqiron amirlari o‘rtasidagi nosog‘lom munosabatlarni buyuk imperiya tanazzulining asosiy sababi, deb bilgan. Ana shu me‘yor uning Husayn Boyqaro xonadoni va saltanatiga munosabatida ham o‘z aksini topgan.

“Boburnoma”dan bilamizki, Bobur ham ko‘p vaqt may va chog‘ir bazmiga ruju‘ qo‘ygan. Biroq u bu

mashg'ulotni surunkali davom ettirmagan, hatto umri-ning oxirida saltanatida may ichishni man etib, farmon chiqargan, may qadahlarini, ko'zalarni sindirib tashlagan. Bobur Husayn Boyqaroning mayga berilganini shoh uchun eng kechirilmas illat deb bilgan: "... qirq yilg'a yovuqkim Xurosonda podshoh edi, hech kun yo'q edikim, namozi peshindin so'ng ichmagay, vale hargiz sabuhi qilmas edi, o'g'lonlari va jami' si pohig'a va shahrig'a bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi".

Bu parchadan muallifning Husaynni fosh etuvchi katta nafratini ilg'ash qiyin emas. U, birinchi galda, bu illat shohning o'zidan ko'ra o'g'illari, sipohi va shahar-ning jami' mayzada ahliga taalluqli ekanligini ta'kid-larkan, temuriylar saltanatining inqirozi xuddi shu kasofatli odat bois yuz berganini aytadi. Bobur Husayn Boyqaro farzandlarining otalariga nisbatan o'ta hurmat-sizligi, "otasidan iymanmay, Tengridin qo'rqmay", hatto ramazonda ham aysh, fisq-fujur bilan shug'ullanganla-rini yozadiki, bu uning shahzodalarga otgan ta'na toshla-ridan ko'ra, temuriylarga mansub xonadonning past ket-gani, nokaslikka yuz tutganidan qayg'urish, achinish hissiga yo'g'rilgan alamidir! Bu g'ayriaxloqiy muhit Amir Temur saltanatini inqirozga olibkelganidan Bobur afsus-lanib yozadi: "Bu mirzolar (Husayn o'g'illari. — **H.Q.**) andoq ifrot bila fisq va ayshg'a mashg'ul edilarkim, otasidek kordida va kordon podshoh tushchilik yo'l kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oyg'a kechalik fursat qolib, otasidan iymanmay, Tengridin qo'rqmay, hanuz ishi chog'ir ichmak edi nashot bila, majlisoroliq edi — inbisot bila. Muqarrardurkim, mundoq bo'lg'on kishi andoq shikast topqay va bu nav' o'tgan elga har kim dast topqay".

Zahiriddin Bobur Husayn Boyqaro farzandlariga "otadan meros" bo'lib o'tgan mayzadalikni doimo qo-ralaydi. Masalan, u Ibrohim Husayn mirzo haqida shun-day yozadi: "Yana Ibrohim Husayn mirzo edi. Tab'i

yomon emas ekandur. Hiri chog'irini ifrot bila icha-icha-o'q otasi zamonida o'ldi".

Bu qisqa ta'rifdagi kesatiqqa e'tibor beraylik. Muallif Ibrohim Husaynning shoirlik tab'iga ijobiy baho beradi, uning adabiy qobiliyatiga achinish hissini ham sezish qiyin emas. Biroq chog'ir ichish odobi haqida gapirib, "ifrot bila", ya'ni surunkasiga, ko'p, tartibsiz ichganini aytadi. Bobur "-o'q otasi zamonida" der ekan, "o'q" (tezlik ma'nosida) so'zi orqali yigitning juvonmarg bo'lib ketganini anglatmoqda. Ayni damda bu fojia ota hayotligida, uning ko'z o'ngida sodir bo'lganini ta'kidlash orqali, Husaynga zimdan ta'na toshini otmoqda. Bobur asarida "o'ldi" so'zini juda kam ishlatgan, biroq bu parchada ayni shu so'zni lozim topib qo'llaydi va voqeaning xunukligi, vaziyatning nosog'lomligini san'atkorona ochib, tasvirning ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Zahiriddin Boburning boshqa temuriy shahzodalardan afzal tomonlari haqida ko'p fikrlar aytilgan. Biroq, bizningcha, ko'pchilikning diqqatidan chetda qolib kelayotgan yana bir muhim jihat borki, bu Boburning davlat qurilishi, uni boshqarishda farzand tarbiyasi va o'zaro munosabatlarga doir qarashlaridir. Bu buyuk shaxs hamisha o'zidan oldin o'tgan shoh va sultonlarning farzandlari o'rtasida kechgan toj-taxt uchun kurash, boylik va yurtga egalik qilish vasvasalarini saltanatning zavoli, insoniy e'tiborni zabunlikka eltuvchi balo sifatida baholab kelgan. U temuriy amirzodalarning, beklarning murosasizlikka yuz tutgani, davlat, boylik orttirish uchun bir-birlarini qatl etishgacha borishganini saltanat zavoriga asosiy sabab, deb biladi. Shu bois, hamisha farzandlari Humoyun, Komron, Hindol, Gulbadanbegim va boshqalarni ahillikka da'vat etadi. Ayniqsa, to'ng'ich o'g'li Humoyunga bu nasihatni qayta-qayta zikr etganini ko'ramiz. Masalan, Humoyunga yozgan maktubida ana shu aqidaning mohiyati, muallif qarashlari raqamu dalillar bilan o'z aksini topgan: "Agar Tengri inoyati bila Balx

va Hisor viloyati muayassar va musaxxar bo'lsa, Hisorda sening kishing bo'lsun, Balxta Komronning kishisi bo'lsun. Agar Tengri inoyati bila Samarqand ham musaxxar bo'lsa, Samarqandta sen o'lturg'il, Hisor viloyatini, inshoolloh, xolisa qilg'umdur. Agar Komron Balxni ozirg'ansa, arzadosht qiling, inshoolloh, aning qusurini o'shal viloyatlardan-o'q rost qilg'umizdur. Yana sen o'zing bilur edingkim, doim bu qoida mar'iy edi: olti hissa sanga bo'lsa, besh hissa Komrong'a bo'lur edi. Hamisha bu qoidani mar'iy tutub mundin tajovuz qilmang. Yana ining bila yaxshi maosh qilg'aysan..."

Bu matnga e'tibor bersak, Boburning Humoyun mavqeyini katta o'g'il sifatida ta'riflab, uning mol-mulkdagi hissasini shu bilan belgilaganini ko'ramiz. Ya'ni kattaga katta, serdaromadroq joy (masalan, Samarqand o'lkasi), inisi Komronga esa Balx viloyati... Bobur nozik psixolog sifatida, Komronga Balxni bersak ko'ngli o'ksimasmikan, degan mulohazaga borgan va bu kamchilikni keyin boshqa joylar hissasidan bartaraf qilish lozimligini ham ogohlantirib aytgan.

Bobur Husayn Boyqaro xonadonidagi ota va o'g'illarning nosozliklari haqida kuyunib yozadi va bunga, avvalo, Husaynning o'zi aybdor, deb uni qoralaydi. Uning shoh sifatida turli bahonalar bilan o'g'illarining birini o'rinsiz suyub, boshqasini ranjitgani saroyda osoyishtalik yo'qolishiga, xonadon a'zolarining, butun jamiyatning halovati buzilishiga, o'zaro urushlarga sabab bo'lganini afsus ila bayon etadi: "Yana bir Muzaffar mirzo edi. Sulton Husayn mirzoning suyukluk o'g'li bu edi. Agarchi xeyli suygudek axloq va af'oli ham yo'q edi, o'g'lonlari muni ko'p otruq ko'rgani uchun aksar yog'iyqtillar".

Bu parchada Husayn Boyqaro saltanatini yemirgan illat ham, uning ota, shoh sifatida tutgan o'rni, noo'rin tarbiyasi ham, shahzodalar nizolarining tub sababi ham ko'rsatilgan.

Bobur Husayn Boyqaro fojiasining yana bir tomonini

katta o'g'li Badi'uzzamon bilan bog'liq holda ko'radi. Garchi Husayn Boyqaro bu o'g'liga nisbatan ko'pincha adolatsizlik qilgan, hatto mast holda uning o'g'li, ya'ni o'z nabirasi Mo'min mirzoni qatl ettirgan bo'lsa-da (bu fojiani Bobur ham qoralagan), Bobur nazarida, farzandning otaga qo'l ko'tarishi, unga qarshi qo'shin tortishi, hatto dushmanlari yonida turib kurashishi na insof va na insoniylik matlabiga to'g'ri keladi.

"Boburnoma"da muallif Husayn Boyqaroning xotinlari tasviri orqali uning xarakteriga xos nozik jihatlarni ochishga harakat qiladi. Bunda Bobur bir yo'la uch maqsadga erishgan: Husayn Boyqaro obrazini jonlantirgan, Badi'uzzamon fe'lidagi yakkashlik, otasiga o'chakishish odatining irsiy asoslari borligini bildirgan hamda sultonning xotinlari ta'rifini keltirgan. Masalan, u Husayn Boyqaroning birinchi xotini Beka Sultonbegim haqida fikr bildirib, Badi'uzzamon undan tug'ilganini alohida zikr etadi. Shundan so'ng bu ayolning "kajxulq"ligi, bunday xotin er uchun bu yorug' dunyoda ham, u dunyoda ham do'zax azobiga tengligini aytadi. Bobur Badi'uzzamon xarakteridagi yakkashlik, gohida battollik onasidan ko'chgan degan fikrni ham bildirgan. Garchi Bobur qanchalik Husayn Boyqaro xarakterining musbat tomoni haqida fikr bildirmasin, uning xotini Beka Sultonbegimning axloqan pastligi, shaxsiy qarashlari jamiyat manfaatlariga futur yetkazganini ko'rsatib, shohni hayotda jabrdiyda tarzida tasvirlagan, uni "mardi nako'" atab, bunday xotindan qutulganini tabriklagan: "Avval olg'on xotuni Beka Sultonbegim edi, Sanjar mirzo Marviyning qizi edi. Badi'uzzamon mirzo mundin tug'ubedi. Ko'p kajxulq edi. Sulton Husayn mirzoni ko'p og'ritur edi. Kajxulqlig'idin mirzo batang keldi, oxir qo'ydi va xalos bo'ldi, ne qilsun, haq mirzo jonibi edi.

*Zani bad dar saroyi mardi nako',
Ham dar in olam ast do'zaxi o'".*

Ushbu xulosasini keltirib, muallif Beka Sultonbegimga nafratini aytib tugata olmagan chog'i, tag'in ilova qiladi: "Tengri hech musulmong'a bu baloni solmag'ay. Yomon xo'yluq, kajxulq xotun, iloho, olamda qolmag'ay".

Husayn Boyqaro turmushidagi nomuvofiqliklar borasida yozarkan, Bobur uning yana bir xotini Xadichabegim haqida ham fikr yuritadi. Bu obraz orqali Husayn Boyqaroning bir qancha kamchiliklarini, xususan: birinchidan, uning o'z xotinlariga katta imkoniyat, hatto davlat ishlariga aralashish huquqini bergani; ikkinchidan, nasl-u nasabi g'unchachilikka borib taqaladigan, avval Sulton Abusaidga xotin bo'lgan ayolga uylangani; uchinchidan, uning davlat ishlariga "asru ixtiyor bo'lub" qolgani va, nihoyat, yana sharobxo'rlik kasofati bilan Badi'uzzamonning o'g'li Mo'min mirzoni shu ayol kirdikorlari bois qatl ettirganini bir yo'la ochadi. Bobur fikricha, Xadichabegim tufayli Husayn Boyqaro o'z farzandlari bilan dushmanlashgan: "So'ngralar xud asru ixtiyor bo'lub edi. Muhammad Mo'min mirzoni aning sa'yi bila o'lturdilar. Sulton Husayn mirzoning o'g'lonlari yog'iyqtilar, ko'prak muning jihatidin edi, o'zini oqila tutar edi, vale beaql va purgo'y xotun edi, rofiziya ham ekandur".

Husayn Boyqaroning bu ikki xotiniga salbiy baho berarkan, muallif, birinchi navbatda, uning saltanatidagi nooromliklar shu xotinlarning makr-hiylasi, bir-birini ko'rolmasliklari oqibatida yuz berganini ta'kidlaydi. Bundan zinhor Bobur Husaynning davlatni boshqarish usulini yoqtirmagani uchun xotinlarining salbiy xislatlarini yoritgan, degan xulosaga bormaslik kerak. Bu, asar talabidan kelib chiqqan, turli vaqt va voqealar tasviri orqali keltirilgan.

"Boburnoma"da muallifning Husayn Boyqaroga munosabati bilan bog'liq bir qiziq, nozik ifoda bor. Hirotda ilk marta bo'lgan Bobur bu shahar nihoyatda

taraqqiyotga yuz tutgani, Amir Temur saltanatidagi boshqa shaharlardan ko'ra o'nlab-yigirmalab marta yuksak rivojlangani bois qiziqib qolib, tomosha qilganligini yozadi: "Yana Hirinikim, rub'i maskunda andoq shahr yo'qtur va Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hirining zeb va ziynati birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilibedi, ko'rmak orzusi xeyli bor edi. Bu jihatlardan turmoqni qabul qilduk".

Albatta, bu ta'rif Husayn Boyqaroning davlat qurilishiga berilgan yuksak baho. Unda Bobur Husaynning o'g'li Badi'uzzamon mirzo tomonidan qabul qilinganini yozadi. O'sha yili (1506) Husayn Boyqaro vafot etgan, Badi'uzzamon esa Hirot hokimi edi. Bobur o'zining Badi'uzzamon tomonidan kutib olinganligini bayon etarkan, shahzodaga nisbatan salbiy qarashini sezmaymiz, aksincha, uning mehmonnavozlikda abjirligi, saxovati haqida iliq so'z bildirganini ko'ramiz. Bunga Bobur diplomatiyasi, obyektivligi, uning har kimdagi ham ijobiy, ham salbiy jihatni ko'ra olish qobiliyatining yorqin ifodasi sifatida qarash mumkin: "Bu suhbatta mening olimg'a qoz kabobi qo'ydilar, chun qush buzmog'ini va to'rg'amog'ini qilg'on emas erdim, ilik eltmadim.

Badi'uzzamon mirzo dedikim, nega mayl qilmassiz. Men dedim, to'rg'amoqtin ojizdurmen. Filhol Badi'uzzamon mirzo mening olimdag'i qozni buzub, to'rg'abolimda qo'ydi. Mundoq ishlarda Badi'uzzamon mirzo benazir kishi edi. Oxir suhbatta bir murassa' kamar, xanjar, bir chorqab, bir tupchoq manga berdi".

Shundan keyin Bobur Hirotidagi oltmishga yaqin ziyoratgohni tomosha qilganini nomma-nom keltiradi. Qizig'i shundaki, Hirot ziyoratgohida faqat Husayn Boyqaro qabriga bormaganini atay ta'kidlab aytadi ("Bu yigirma kunda mashhur sayrgohlardan bir Sulton Husayn mirzoning xonaqohidin o'zga yer ko'ruilmagan shoyad qolmadi ekin...").

Buni qanday tushunmoq kerak? Agar Bobur Husaynni

ehtimol, Bobur Badi'uzzamoning ko'ngliga qarab ish ko'rgandir. Otabola orasida kechgan nizodan xabardor Bobur Badi'uzzamoning mehmoni bo'la turib, Husayn oromgohini ziyorat qilsam, mezbonning ko'nglini og'ritib qo'yaman, degan andishaga bog'andir.

Husayn Boyqaro bilan o'g'illari o'rtasidagi nosoz munosabatlar, mojaro va hatto qonli to'qnashuvlar Husayn vafotidan keyin hayal o'tmay o'z aks-sadosini beradi: Hirotga Husaynning ikki o'g'li hokim bo'ladi, saltanatdagi tarqoqlikdan foydalangan Shayboniyxon esa g'alaba qiladi, yagona saltanat Xurosonda inqirozga yuz tutadi. Hirotga bo'lgan Bobur uchun Badi'uzzamoning mehmonnavozligi emas, birlashib g'animga qarshi kurashish muhim edi. Ana shundan ko'ngli cho'kib Kobulga yo'l olgan Bobur Hindikush tog'ida qor kechish mashaqqatiga duch keladi. Bu haqda biz yuqorida batafsil so'z yuritdik.

Gulbadanbegim "Humoyunnoma"da yozadi: "Mirzolar Xurosonda qishlashni taklif qildilar, qishdan keyin o'zbeklar bilan (ya'ni Shayboniyxon bilan — **H.Q.**) jang qilamiz deb to'xtatmoqchi bo'ldilar, lekin urushga qat'iy va uzil-kesil qaror qila olmas edilar. Sulton Husayn mirzo sakson yil (bunda, nazarimizda, Gulbadanbegim yil hisobida adashgan; Husaynning saltanati (1469—1506) salkam qirq yilni tashkil etadi — **H.Q.**) Xurosonni obod va ma'mur qilgan edilar, ammo mirzolar otalarining o'rnini olti oy ham saqlab tura olmadilar. Podshoh (ya'ni Bobur. — **H.Q.**) ularning beparvoliklarini ko'rgach, Kobul tomonga ravona bo'ldilar".

Zahiriddin Bobur Husayn Boyqaro ijodiga ham tanqidiy nazar bilan qaragan. Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasining 8-majlisini shoir Husayniy ijodiga bag'ishlagan. Boburning Husayniy ijodiga bildirgan mu-

nosabati (“Turkiy aytur edi. Taxallusi Husayniy edi. Ba’zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur”) o’rtamiyona ijodkor asarlariga berilgan bahodek taassurot uyg’otadi. Bu borada adabiyotshunoslikda anchagina fikrlar bildirilganini inobatga olib, mazkur mavzuga kengroq to’xtab o’tishni lozim topmadik. Biroq mumtoz adabiyotshunosligimizda Boburdan boshqa hech kim Husayniy ijodiga tanqidiy yondashmagan, degan aqida bor. Bizningcha, “Majolis un-nafois” asarining 8-majlisida Alisher Navoiy shoh va shoir Husayniyning ayrim ijodiy jihatlarini noziklik bilan tanqid qilgan. Albatta, unda Bobur qarashlaridagi kabi ochiq-oydin aytilgan tanqidiy fikr yo’q.

Navoiy Husayniy g’azallarini baholashda ularni Lutfiy g’azallari bilan qiyoslab, g’azallarning nisbiy farqidan kelib chiqib, Husayniy g’azallarining mazmun jihatidan ancha sayozligini bildirgan: “Malik ul-kalom Mavlono Lutfiyning mashhur matlai javobida debtur:

Ey qading tubiyu jannat xaddi gulgun ustina.

Bu matla’ voqye’ bo’lubturkim:

*Xattining tori tushubtur la’li maygun ustina,
O’ylakim, jon rishtasi bir qatrai xun ustina”.*

Ushbu qiyosda Navoiy Lutfiy g’azalining bir matlaiga Husayniyning uch g’azalidan uch matla’ni keltiradi. Bunda Alisher Navoiyning nozik didi, badiiy asar yaxlitligi borasidagi estetik qarashi yaqqol namoyon bo’lgan. Birinchidan, Lutfiy g’azalida yor yuzining jannatga o’xshatilishini ma’qullagan Navoiy fikrida Husayniy g’azalidagi hayotiylik, may piyolasi uzra yorning bir tola labtuki soyasining tushishini olqishlash ohangi bor.

Ikkinchidan, Navoiy Lutfiy g’azalining shuhratini, uning mantiq kuchini, misralaridagi ohangdorlikni, sehri

soʻz oʻyinlarini qalban sezadi. Biroq Lutfiyning bir matlaiga Husayniyning uch matlai raqobatga kirishadi. Toʻgʻri, Navoiyning asl niyati yor qiyofasini bor goʻzalligi bilan aks ettirishni koʻra olishdir. Husayniy ikki gʻazalida Lutfiyga ergashib, javobiya yaratib, yorning “xatt”ini taʼriflaydi. Biroq, Navoiy fikricha, chiroyli yor yuzida nozik oʻrnashgan xol boʻlmasa, u mukammal emas. Ana shu mukamallikni Navoiy Husayniyning uchinchi gʻazalidan qidiradi va:

*Nuqtai xoling ajab yoʻq laʼli xandon ustina
Kim, boʻlur bir qatra doim obi hayvon ustina, —*

matlaini keltirib, ana shu kemptiklikni toʻldiradi va “mundin nazm tavrada gʻoyati quvvat maʼlum boʻlur”, deydi. Bu quvvat gʻazalda “xatt” bilan “xol”ni yakrang ishlatish mahoratida koʻringan.

Uchinchidan, Navoiyning bu tahlil uslubi bizga uning badiiy asarga munosabati orqali mutlaq bir yangilikni hadya etadi. Zotan, Navoiy Husayniyning uch gʻazali orqali shoir ijodida izchillik mavjudligini uqtiradi: har bir yaratilgan gʻazal alohida badiiy asar boʻlgani qatori, shoir ijodidagi gʻazallar mazmunan bir-birini toʻldirgani, muallif dunyoqarashini yanada yorqin ifoda etgani, bir gʻazalda aytolmay qalbida qolgan niyat, armon boshqa gʻazalda oʻz ifodasini topganini koʻramiz. Yuqoridagi misolda Navoiy mukammal yor obrazidagi zarur detallarni Husayniyning uch gʻazalidan topadi va uni “nazmda gʻoyati quvvat” zohir etganlik sifatida baholaydi. Aslida Navoiy Lutfiyning poetik mahorati zaminida Husayniy gʻazallarini muayyan darajada tanqid qiladi, yaʼni Lutfiyning bir matlaiga Husayniyning uch matlai toʻgʻri kelishini bildiradi. Bu misol Navoiyning Husayniy ijodiga tanqidiy yondashganidan dalolatdir.

Husayn Boyqaroga Zahiriddin Muhammad Bobur bahosini yanada yorqinroq tasavvur etish uchun Navoiy,

Xondamir va Vosifiyning bu sultonga bergan baholari bilan qiyoslash zarurati bor.

Alisher Navoiy “Xamsa”, “Vaqfiya”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Munshaot” va boshqa asarlarida Husayn Boyqaro shaxsiyatiga do‘sti, hukmdori, qolaversa, ijodi uchun sharoit yaratib bergan davlat arbobi sifatida ta’rif bergan. “Vaqfiya”dan olingan quyidagi parchada bu masala yanada ravshan ko‘rinadi: “Yana ul hazratning falak martaba dargohida va sipehr manzalat borgohida arzadoshtim budurkim, tiriklik bo‘stonidirkim, adno nulufarin sipehri axzar bila teng tutsa bo‘lmas va hayot gulistonidinkim, juzviy solig‘ gulin xurshedi xovarg‘a o‘xshatsa bo‘lmas... Emdikim hayotim gulshanining bahori xazong‘a yetishti va gulshanda ochilg‘on yigitlik gullari to‘kila kirishti... Ul hazratning muabbad davlatidin va rafe‘ himmatidin ko‘nglumga kechmagan komlarg‘a komgor bo‘lubmen va tushimg‘a kirmagan maqosidg‘a iqtidor topibmen. Ikki orzu rishtasidin o‘zgakim, girihi ko‘nglum pardasidin yechilmadi va ikki murod g‘unchasidin o‘zgakim, tuguni jonim gulshanidin ochilmadi”.

Bunda Navoiy Husayn Boyqaro shaxsiyati uning hayotida qanchalik muhim o‘rin tutganini aniq bildirmoqda. Butun umrini xonaqoh-u madrasa, hammom-u rabotlar qurishga bag‘ishlagan buyuk shoir ko‘p vaqtini Husayn Boyqaro saltanatining yumushlariga sarflagan. Shu bois, keksalik davrida ikki armoni – Ka‘bai muborak hajiga borib, musulmonchilik farzini ado etish va ijodiy rejalarini amalga oshirish istagi borligi haqida yozadi. Bunda, bir tarafdin, Husayn Boyqaro Navoiyga yaqin do‘st sifatida namoyon bo‘lsa; ikkinchidan, ular qanchalik yaqin bo‘lishmasin, Navoiy o‘z shohidan uni erkin qoldirish, ko‘p zahmat va vaqtni egallaydigan saroy ishlaridan ozod qilish, ijod va imoniy poklik cho‘qqisiga yetishga imkon berishini iltijo bilan so‘ramoqda.

Bugun tarixiy hujjatlardan ma’lumki, Husayn

Boyqaro Alisher Navoiyga bu niyatlarini amalga oshirishiga sharoit yaratadi, haj safariga alohida farmon orqali ruxsat beradi, biroq sharoit taqozasi bilan Navoiy bu safarga bora olmaydi. Navoiy o'z asarlarida ("Xamsa", "Majolis un-nafois" va boshqalar) Husayn obraziga ko'p murojaat qilgan. Lekin adib maktabdosh do'stining insoniy xislatlari borasida hali aytadigan so'zlari qolganini, keyingi asarlarida bu haqda ko'p yozajagini shunday ifodalagan: «...balki har nav' nazm va nasrdin kitoblar tasnif qilsam erdi va mujalladlar tartib bersam erdi, to ul hazratning farxunda oti va vasila bila ko'p yillar ro'zg'or ahli tilida mazkur bo'lsa erdi».

Alisher Navoiy asarlarida, gohida bo'lsa ham, Husayn Boyqaro davlatdorligida ish yuritish va davlat qurilishida xatoliklar, adolat va insofga zid amallar sodir bo'lganini bayon etadi. Buyuk adib bu fikrlar uning shaxsiy manfaatlariga qaratilmaganini bildirib, "mulk bo'stonining chamani aknofida ko'rmas nimadin ko'zumni nargis ko'zidek ko'r va eshitmas nimadin qulog'imni binafsha qulog'idek kar va tutmas nimadin ilgimni chinor ilgidek shal va bormas yerdin oyog'imni sarv ayog'idek lang va aytmas so'zdin, bataxis maxfiy asrorekim... ifshosidin savsan tilidek gung qildim", deydi.

"Vaqfiya"da Husayn Boyqaro haqida so'z yuritar ekan, Alisher Navoiy asosan uning davlatdorlik uslubi va o'zining bu ishda ko'rsatgan ta'siri borasida keng ma'lumot beradi. Muallif o'sha davr nasriga xos o'xshatish, mubolag'a, badiiy san'atlardan mohirona foydalangan. Har bir ibora Husayniy xarakterini, uning shaxsiyatiga doir xususiyatlarni ochishga, to'ldirishga qaratilgan. Shoirona ibora va tashbehlar ("adl quyoshi yuzin yopardek bo'lsa", "pokiza avqoti shabistonida agar bid'at nasimi shariat sham'ig'a zarar yetkurgudek bo'lsa...") muallifning o'ziga xos mahoratini belgilab bergan. Navoiy nasridagi badiiyat o'rta asrning aksariyat tarixiy, badiiy, sarguzasht asarlariga xos bo'lgan an'anaviy lafzbozlikdan

tubdan farq qiladi. Bunda muallifning yuksak mantiqiy fikrlashi, shoirona taxayyuli, uslubiga guvoh bo‘lamiz. U Husayniy xislatlarini yoritarkan, uning qattiqqo‘l, gohida shafqatsiz bo‘lishida tabiiylikni, bu shiddat oldini olishga unga yaqin bo‘lgan kishi, hatto Navoiyning o‘zi ham qodir emasligini ifodalagan (“... ammo bo‘ldi ersa, dag‘i hukmdin tajovuz qilmadim”).

Quyidagi parcha Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatidagi yaqinlik va bu yaqinlikning chegarasi, asar muallifining shohiga sadoqati, fidoyiligini yoritadi. Bunda Navoiy nafsoniyatini o‘z vaqtida qadrlay olishi, himoya qilishi, nozik ruhiy holatlari ifodasi, oddiy insonga xos jihatlarni ham ko‘ramizki, bu, shubhasiz, muallifning yutug‘i: “Pok xayolidin (ya‘ni Husayn Boyqaroning — **H.Q.**) taqviyatig‘a sodiq va sof zihni shar‘i mubin tamshiyotig‘a muvofiqdur. G‘oyati rioyati va nihoyati ehtiyoti bu hukmga muqtazi bo‘ldikim, nauzi billohki, agar bashariyat tag‘ofulidin sharif ro‘zg‘ori havosida zulm bulutlari adl quyoshi yuzin yopardek bo‘lsa, bu qul zurvai arzg‘a yerkiurgay, to ul bulutlarni nadomat ohi sarsari bila olamdin chiqorg‘ay va pokiza avqoti shabistonida agar bid‘at nasimi shariat sham‘ig‘a zarar yetkiurgudek bo‘lsa, bu notavon parvona bo‘lg‘ay, to ul sha‘mni muhofazat hullalaridan fonusqa kiurgay. Bihamdillahki, ul tavr amre hodis va bu nav‘ ishe voqye‘ bo‘lmadi, ammo bo‘ldi ersa, dag‘i hukmdin tajovuz qilmadim va o‘zimni aroda ko‘rmayin ul ishni arog‘a soldim”.

E‘tibor beraylik, Navoiy ijodini o‘rganganimizda, ko‘pincha, Husayn Boyqaro haqidagi fikrlarda takalluf bilan berilgan yuqori baholarga odatdagi hol, deb qaraganmiz. Yuqoridagi parcha ulug‘ shoir ijodi qirralarining nozik jihatlarni anglash imkonini beradi. Bu o‘rinda Navoiy nasriy asarida badiiy san‘atlardan foydalanish, o‘xshatishlar, obrazlardagi jozibadorlik talqini alohida tahlilga muhtojligini ham ta‘kidlash joiz.

Navoiy Husayn Boyqaroni sha'mga o'xshatarkan, u yaratgan muhitda "bid'at nasimi" esganini ochiq aytdi. Adib fikricha, bu noxush nasim katta buzg'unchilik kuchiga egaki, "shariat sham'ini" o'chirib qo'yishi hech gap emas. Shuning uchun shohning ma'rifatparvar, ijobiy jihatlarini himoya qilish uchun shariat sham'iga parvona Navoiy Sha'm — Husaynni muhofaza etish, uni fonus ichiga olish zarurati tug'ilganini yozadi. Matnning oxirgi jumlasiga e'tibor beraylik: Navoiyda hamisha ham Husayn davlatdorligidagi nojoiz (adib fikricha) hukmu harakatlarning oldini olish imkoni bo'lmagan va bu ishlarga o'zi shaxsan aralashishni lozim ko'rmagan ("...o'zimni aroda ko'rmayin"). Biroq keyingi so'zlar ulug' shoir xarakteri va obrazini, shu bilan birga, insonparvarlik g'oyalarini amalga oshira olmagan Navoiyning boshqalar orqali o'z qarashlarini Husayn Boyqaroga o'tkazishga intilganini ko'rsatadi ("ul ishni arog'a soldim").

Yuqoridagi matnni mantiqan kuchaytirish uchun Navoiy o'z davri nasriy asarlariga xos uslubdan — nasrda she'riy parcha keltirishdan foydalangan. Mazkur she'riy parcha muallifning o'ziga taalluqliligini inobatga olsak, u faqat nasriy parchadagi fikrni to'ldiribgina qolmay, Navoiyning o'z ichki dardi, qarashlarini ham ochiq ifodalaganini ko'ramiz. Nasriy parchada Navoiyning o'z shohiga bergan baholari uning jamiyatdagi mavqeyini belgilashda o'rin tutsa, she'riy parchada Husayn tomonidan sodir etilgan xatoliklar, davlat qurilishidagi nomuvofiqliklardan shoirning dodga kelgani, uni Husayn Boyqaro tushunmaganidan "oh" urganini ko'ramiz. Ana shu fig'on, bong, nidoda Husayn Boyqaro obrazi Navoiy shaxsiyati bilan hamohang ochilib, yorqin hamda sirli holda o'z aksini topgan:

*Tahririm agar yaxshi edi, yo'qsa taboh,
Alfozim agar yomon edi, gar dilxoh.*

*Arz etmagini chu hukm aylab edi shoh,
Shoh anglamasa, bu xizmatim netgaymen, oh!*

Alisher Navoiy asarlarida Badi'uzzamonga nasihat tariqasida aytilgan o'gitlar bor. Navoiy ham Bobur singari ota-o'g'il — Husayn va Badi'uzzamon o'rtasidagi ixtilof va urushlardan azobchekkan, doimo nizolarning oldini olishga shoshilgan. Uning bu sa'y-harakatlari haqida Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Xondamirning "Habib us-siyar" asarlarida hamda "Boburnoma"da ko'p misollar keltirilgan.

Biroq qanchalik obro'-e'tiborga ega bo'lmasin, Navoiy hammavaqt ham Badi'uzzamonni insofga keltira olmagan. Ko'pincha uning o'zi ham yarashtirishga "oyog'i tortmay" borgan. Chunki Husayn Boyqaro Navoiyning mavqeyidan foydalanib, o'g'liga ta'sir o'tkazishga ko'p urinib ko'rganga o'xshaydi. Bu munosabatlarning buzilishi oqibatida ota-o'g'ilning bir-biriga qo'shin tortishi bilan tugagan hollar ham ro'y bergan. Fikrimizning tasdiqi uchun bir misol keltiraylik. Bu misolda, ayniqsa, muddaosi amalga oshmagan Navoiyning ichki iztirobi, hatto xo'rliki kelib "ko'p yig'lagani" juda ta'sirchan chiqqan. Yana bir muhim jihati shuki, Bobur mutlaqo ortiqcha so'z ishlatmaydi, Badi'uzzamon bilan Navoiyning bir-birlarini bir og'iz so'zdan anglab olishlarini zikr etadi va bu muallifning yuksak uslubi, ifoda tarzining yorqin namunasi sifatida namoyon bo'ladi: "Bir kun Alisherbek bila mirzoning (ya'ni Badi'uzzamon — **H.Q.**) orasida bir suhbate o'ttikim, mirzoning tezfaahlig'ig'a va Alisherbekning riqqati qalbig'a doldur. Alisherbek sirriy so'zlarni mirzog'a go'shaki g'alaba aytti. Dag'i dedikim: «Bu so'zlarni unutung!» Mirzo filhol ayttikim: «Qaysi so'zlarni?» Alisherbek bisyor mutaassir bo'lub ko'p yig'ladi.

Oxir otaliq, o'g'ulluk orasida bu guftugo'ylar ancha munjar bo'ldukim, otasi otasining ustiga va o'g'li o'g'lining ustiga Balx va Astrobodqa cherik torttilar..."

Alisher Navoiy ko‘pincha Husayn Boyqaro — shohga aytolmagan fikrlarini pardali tarzda Badi‘uzzamonga aytgan. Ana shu mezon asosida boshqa ba‘zi misollarga murojaat etsak, buyuk adibning noqobil shahzodaga aytgan o‘giti zamirida uning otasi Husaynning ham xatoliklarini payqash qiyin emas. Navoiyning Badi‘uzzamonga atab bitgan quyidagi maktubi fikrimizga dalil: “Ammo birovnikim, Tengri taolo bir suruk bandalari ustiga hokim qildi — anga hech amr itoati adlcha bo‘lmas va hech nahydin ijtinob chog‘ir tarkicha bo‘lmas... Va chog‘irni “ummul-xabois” yaramasliklar orasi debturlar (shak-shubhasiz, bu fikr Husaynga ham qaratilgan. — **H.Q.**). Jam‘i yomonliq andin mutavallid bo‘lurkim, borcha yaxshiliq va yamonliq, bu ikki nima zimnida munda rijdur. Va iltimos ulkim, agar muyassar bo‘lur, kulliy va agar muyassar bo‘lmas ulcha maqdurdur, bu ikki ishdin ko‘shish qilg‘aysiz. Dag‘i agarchi bu faqir hech hisobda ermasmen, ammo eshikda erkonim bila yiroq erkonimg‘a bir hukm bermangiz va ulcha bor mirzoning hukmi ijrosida sa‘y qilib, ul davlat maslahatining daqoyiqidin hech vaqt nomar‘iy qo‘ymangiz. Va hazarot va maxodim bila, balki soyir navvob va xuddom bila ro‘zgorlig‘ tariyqin masluk tutunguz”.

Xullas, Alisher Navoiy Husayn Boyqaro haqida asosan ijobiy fikr bildirgan. Uning madaniyat va adabiyot, davr ravnaqi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi qatori, o‘z davrining mohir sarkardasi, adolatli shoh ekanligini takror-takror zikr etgan. O‘rni kelganda, barcha imkoniyatlardan foydalanib, shohni insofga, adolatga, yurt tinchligi va osoyishtaligini saqlashga undagan. Ayniqsa, uning Husayn va Badi‘uzzamon o‘rtasidagi yaqinlikni qaror toptirishga qo‘shgan hissasi beqiyos. Navoiy Husayn ijodini ko‘pincha unga bo‘lgan hurmati, adabiyot, she‘riyatga yuksak mehri va homiyligi bois, she‘riy devon bitganini, turkiy tilda risola yaratganini, g‘azallari-dagi shira va ranginlikni ta‘rif etib, ayni damda, nozik-

lik bilan ulardagi kamchiliklarni ham bildirib turgan.

Xondamir va Vosifiyning Husayn Boyqaroga munosabatlari esa o'ziga xos. Xondamirning "Habib us-siyar" asarida, avvalo, Husayn obraziga birinchi navbatda tarixchi sifatida yondashadi va uning harbiy yurishlari, jang-u jadallardagi ishtiroki to'g'risida ma'lumot beradi. Xondamir ham Navoiy singari, Husayn Boyqaro haqida asosan ijobiy fikr bildirgan, uning davlatni boshqarishdagi faoliyatidan insoniy xislatlarigacha bayon etgan: "Bahori ayyomi davlatash chun ayyomi bahor xurram va xurramii hangomi saltanatah monandi hangomi xurramii dur az g'am, az rashohati tammomi adl va insofash mamlakat chun bihisht...". (Mazmuni: Davlatining bahor ayyomi bahor ayyomidek xurram va saltanatning xurramlik vaqti g'am-tashvishdan uzoq bo'lgan damlarning shodmonligidek, adl va insof bila ish tutishi mamlakatning behishtiga monand...").

Shundan keyin Xondamir Husayn Boyqaro sifatlarini sanashga kirishadi. Shohning "makorim ul-axloq" egasi ekanligini bildirib, uning bu xislatini mardonalik, shijoat bezagani, qilich urishda Rustami Dostonning ruhi ham xijolatda qolishini obrazli ifoda qiladi. Yuqorida Husaynning muhoraba maydonidagi shijoati haqida Bobur va Navoiyning ta'riflarini keltirdik. Xondamir ham bu mavzuga to'xtalib, uning jangdagi salohiyatini yuksak baholaydi va qoyil qolganligini bildiradi ("Urush va qilich-bozliklardagi to'qnashuvlarda shitobkorlik va qonli urushlarda Isfandiyordek shijoat va mardlik ko'rsatar edi").

Xondamirning jang maydonidagi Husayn mahoratiga kengroq o'rin berishi tabiiy, albatta. Chunki uni tarixchi sifatida bu hukmdorning sarkardalik mahorati, g'alabalarga asos bo'lgan mardonaligi ko'proq qiziqtirgan. Muallif Husayn shamshirining o'tkirligi, urush maydonida hamisha dushman bo'yniga yashindek tushishi va

g'alaba sari intilganligini juda obrazli iborayu tashbehlar bilan ta'riflagan ("Shamsheri obdorash dar daryoi bejo hama vaqt bar gardani xasm merasid va sho'lai sinoni xunborash sahroi xirman hayotro e'doi muhtariq megar-donid").

Shu ta'riflar qatori, Xondamir Husayn Boyqaro saltanatidagi bazmlar juda ko'tarinki ruhda o'tganini ham ko'rsatgan. Bu tasvirlarda, garchi ular Husaynning ijobiy amallarini nazarda tutib keltirilgan bo'lsa-da, aslida muallifning norizoligi, saltanatning zavoliga sabab ham shu kabi tantanalar ekaniga ishora yo'q emas: "Aysh va nishot bazmi jannatda sodir bo'lgani singari, har jihatdan bezatilgan yosh yigitchalar va ishrat majlisi va inbisoti (gustohligi, haddan tashqari ochiqligi) Iram gulistonidagidek beozor va vahimadan xoli". Xondamir bu bazmdagi haddan tashqari aysh-ishrat, besoqolbozlik va mast-alastlikka berilganlikni uni maqtab turib fosh etmoqda. Bu jihatlar Bobur va Navoiy asarlarida ham tanqid qilinganini yuqorida ko'rib o'tdik. Albatta, Xondamirning jamiyatdagi mavqeyi bu masalalarni Bobur yoki Navoiy singari goh ochiq, goh pardali tarzda bayon etishga imkon bermasdi. Xondamirning Husayn Boyqaro kundalik turmushi sahnasini yuqoridagidek xolis ko'rsatishining o'zini uning jur'ati sifatida qabul qilish mumkin.

Xondamir Husayn Boyqaroning badiiy mahoratiga ancha yuksak baho beradi, uning davrida yashagan shoir, adiblar ijodi misolida fikrini tasdiqlashga urinadi. Bu quyidagi baytda o'z aksini topgan:

*Peshi tab'i pokash ob farsurdaye,
Peshi fahmi tezash otash murdaye.*

(Mazmuni: Uning o'tkir tab'i oldida suv ham silliqqligini yo'qotadi, fahmining o'tkirligi oldida otash-olov ham o'chib qoladi.)

Xondamirning yuqoridagi ma'lumoti "Habib us-siyar"ning 4-jildida "Saltanat va xalifatning muzaffar Xonqoni Mansur Abulg'ozil Sulton Husayn mirzoning ahvol va sifatlarining qisqacha ta'rifi" sarlavhasi ostida berilgan. Xondamir asarining bu qismida Husayn Boyqaro haqida juda qimmatli ma'lumotlarni keltiradi: davr sultonining kundalik ish-yumushlari, temuriy shahzodalarning davlatni idora qilish usullari, davlat qurilishi ishlarini kengashib olib borishi, xalq ahvolidan muntazam xabardor bo'lishi, xayr-saxovat etish hukmdorning kundalik mashg'uloti bo'lishi lozimligi va bu xususiyat Husayn Boyqaroning har kunlik ish uslubi ekanligi...

Xondamirning Husayn Boyqaroga bergan bahosining davomini quyida "Habib us-siyar"dan kengroq berishni ma'qul bildik. Ushbu matn dastlabki marta tahlil obyektiga aylanganini inobatga olsak, tadqiqotchilar uchun zarur bo'lgan taqdirda ilk manba sifatida ham xizmat qilishi mumkin: "Haftada ikki marta—dushanba va payshanba kunlari qozilar va ulamoni oliy majlis ahli oldiga chaqirib, ahkom talablari asosida sodir bo'lgan masalalarni ko'rib chiqardi. U darvishlar va ibodatda bo'lgan kishilar suhbatiga muntazam borib turar, ularning va'z va suhbatlaridan bahramand bo'lardi. Mashoyix ulislom va voizlarning hurmat va ehtiromini joyiga qo'yar, ularning holidan xabar olib turardi. Inson uchun zarur hisoblangan xayr binolaridan masjid va madrasa, xonaqoh va rabotlar qurishga juda mayli baland edi, rag'bat bilan ishga kirishardi. Bir necha inshoot va imoratlarni o'z mablag'iga qurib, vaqf hisobiga o'tkazgandi. Ko'ngilochar va dilrabo imoratlar qurishga sa'y-harakati katta edi. Bog'u bo'ston yaratish, ularni juda chiroyli qilib bezashda ham rag'bati oliy, rayhon, gullar bilan oroyish berib, ko'ngilochar manzillar yaratardi. Ertalabdan oqshomgacha mulkni asrash va jahongirlik masalalari ustida bosh qotirardi...".

Bu ma'lumotlardan keyin Xondamir Husayn Boyqaro

tasarrufida bo'lgan yurtlar hamda umaroni birma-bir ism-shariflarini keltiradiki, bu — tarix uchun juda muhim.

Zayniddin Vosifiyning Husayn Boyqaro haqidagi ma'lumoti Bobur, Navoiy va Xondamir ma'lumotlaridan tubdan farq qiladi. Chunki u Husayn Boyqaro bilan juda kam uchrashgan. Adibning bu shoh haqidagi ma'lumotlari esa yaqini bo'lmish Husayn Boyqaro amiri Sohob Dorodan olingan yoki o'zi onda-sonda ishtirok etgan Alisher Navoiy majlislari taassurotlariga asoslangan. Shunga qaramasdan, Vosifiy Husayn Boyqaroni o'sha davr adabiyoti va madaniyati homiysi, xushshabat kishi, hamisha xalq yig'ilgan davrada ishtirok etuvchi sulton sifatida qalamga olgan. Aksar hollarda Navoiy, Pahlavon Muhammad va boshqa davr fozillari haqida hikoya qilgan Vosifiy Husayn Boyqaro shaxsiyati haqida so'z yuritganda faqat uning ijobiy xislatlarini tilga oladi. “Badoye' ul-vaqoye”da “Sulton Husayn mirzoning bir majlisida fozillar va aslzodalar yig'ilgan edi”, “Oliy mansab kishilar, aslzodalar va ulug'lar mirzo Sulton Husayn majlisiga yig'ilgan kun bir masala o'rta tashlandi” kabi jumalalarda Husayn Boyqaro haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. “Badoye' ul-vaqoye” asarini mutolaa qilganda Husayn Boyqaro shaxsiyati tez-tez tilga olinganini kuzatamiz va ko'z o'ngimizda odil shoh, el uchun jonini fido etgan davr sultonining obrazi gavdalanadi.

Biz, yuqorida temuriy shahzodalar orasida 37 yil Xurosonda hukmdorlik qilgan Husayn Boyqaroga nisbatan davr adiblarning qarashlarini tahlil etishga urinib ko'rdik. Bu yondashishda har bir adibning jamiyatdagi mavqeyi uning ijodiga nechog'li ta'sir ko'rsatganiga shohid bo'lish bilan birga, o'rta asr nasrida davrning yetuk siymolari portretlarini yaratish, ularga har tomonlama baho berish ham mezon vazifasini o'taganini kuzatdik. Husayn Boyqaro shaxsiyatiga odilona, jamiyat, vatan, yurt manfaati nuqtayi nazaridan baho berishda, temuriy hukmdorga bo'lgan davr mezonini belgilashda

Boburning bahosi, rostbayonligi va haqiqatga tayangani, ayniqsa alohida ahamiyatga molikki, bu davr tarixi va shaxs mavqeyini belgilashda juda muhimdir.

7. Sultonlar kechmishi ayollar taqdirida

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari Movarounnahr va Xuroson, Afg‘oniston va Hindiston tarixi, urf-odati va toj-taxt uchun kurashlar haqida boy ma’lumot beruvchi manba sifatida mashhur. “Boburnoma”ni qayta-qayta mutolaa qilarkanmiz, bir mavzu — Boburning xotin-qizlarga bergan bahosi, ularga qarashi, asarda bu zoti olishalarning o’sha davrdagi o’rni mavzui diqqatimizni o’ziga tortdi.

Temuriylar orasida Bobur ayol zotiga yuksak insoniy munosabati bilan alohida ajralib turadi. Xotinlari, farzandlariga munosabatini boshqa sultonlar qarashlari bilan qiyoslaganda ham uning ayollarga ehtiromi, ularning izzat-ikromini joyida qo’ygani, imkon qadar jamiyatdagi mavqeyiga o’sha davr mezoni bilan odilona baho berganini ko’ramiz. U ham boshqa temuriyzodalar qatori bir necha xotinlarni o’z nikohiga olgan, davr rasm-rusumi, sulh va urushlar bois ham qaysi bir xalq, urug‘ boshlig‘ining qiziga (masalan, o’sha paytdagi Afg‘oniston yerlarini tasarrufiga kiritgandan so’ng, afg‘on zodagonining qizini xotinlikka oladi; bu o’sha davr siyosiy hayotida “Men senga qarindoshlik tuyg‘um bor”, degan ma’noni bildirgan) uylangan. Biroq Bobur tomonidan zo’rlilik, garovda tutish evaziga birovning ayoli yoki qizini nigohiga kiritish holati bo’lmagan. Bu uning zamondosh hukmdorlaridan farqli tomonlaridan biridir.

Bobur tasvirlayotgan sultonning “viloyati”, “avlodi”, “shakl-shamoyili” hukmdorning xotinlari, ulardan tug‘ilgan zurriyotlar haqida hikoya qiladi. Ayniqsa, Boburning otasi Umarshayx mirzo hamda Husayn Boyqaro va boshqalar haqidagi ma’lumotlari diqqatni tor-

tadi. Shu qatori, “Boburnoma”dagi voqea-hodisalar rivojida ham muallif ko’pgina ayollar haqida ma’lumot beradi, ularning ayrimlari Bobur tarjimayi holini boyitadi, dunyoqarashini ochadi.

Tarixdan ma’lumki, temuriylar xonadonida o’z sultonlariga yo’l-yo’riq ko’rsatish, muhorabalar taqdirini hal etish, sulh tuzish yoki aksincha urush-nizolarni boshlash, sultonzodalarni taxtga tayinlash yoki undan mahrum etish kabi murakkab masalalarga saroy ayollari bosh bo’lganlar, juda bo’lmaganda, bu voqealarga o’z hissalarini qo’shgan. Bunda oqila ayollar sarkarda erlariga shuhrat keltirganlar (masalan, Amir Temurning suyukli xotini Saroy Mulk xonim buyuk sarkarda g’alabalarining ilhomchisi, hamg’oyasi va yaqin maslahatchisi bo’lgan). O’zining tor manfaatini ko’zlabqabih harakatlar qilgan bir qancha zodagon ayollar esa sultonlarning ofati, shum toleiga aylangan ham.

Zahiriddin Bobur 1494–1495-yillar voqealarini tasvirlar ekan, “Xotunlar orasida ra’y va tadbirda, mening ulug’ onam Esan Davlatbegimcha kam bo’lgay edi, bisyor oqila va mudabbira edi. Ko’proq ish-kuch alarning mashvarati bila bo’lur edi”, deb yozadi. Bu so’zlar zamirida toj-taxt kurashlarining ma’lum tarixi yotibdi. Bu payt Bobur otasining vafotidan keyin valiahd sifatida endi taxtga o’tirgan, O’sh, Samarqand, Hisor, Konibodom yurtlarini birlashtirish, Amir Temur saltanatini kelajakda yana tiklash orzusida yurgan davr edi. Biroq Boburdan ko’ra tajribali, yoshi katta temuriy-zodalar — Samarqandda hukmronlik qilishga ko’proq imkoni bor Sulton Mahmud, Sulton Ahmad, Jahongir mirzo va boshqalar fitna uyushtirib, Boburni taxtdan olib, Jahongir mirzoni tayinlash uchun reja tuzadilar. Rejani amalga oshirish uchun saroyda navbatdagi hiyla — bir sultonga ikkinchi sultonning qizini nikohlaydilar. Bunda ham zodagon qiz taqdiri sultonlar niyatiga “yem” bo’ladi. Hatto bu to’y xabarini Boburga yetkazgan elchi

ham saroy nayrangida o'z rolini ijro etadi: "Bu kelgan elchining Hasan Ya'qubqa (Umar Shayx mirzoning ishongan begi bo'lgan, keyinroq Boburning ham yaqin kishisiga aylangan, — H.Q.) urug'lig'i bor ekandur. Hasan Ya'qubni va'dalar bila mirzog'a boqtirg'ali kelgan ekandur. Nari javobaytib, balki ul sari bo'lg'ondek qilib, elchiga ruxsat berdi".

Saroydagi bu fitnalar olti-yetti oydan so'ng o'z ishini qiladi. Bobur otamning begi deb ehtirom ko'rsatgani Hasan Ya'qub g'animlar yoniga o'tib, Boburni bartaraf etib, uning o'rniga ikki yosh kichik ukasi Jahongir mirzoni taxtga o'tkazishga bosh bo'ladi. Bunday noo'rin fitnadan xabar topgan katta yoshli, oqila Esan Davlatbegim Bobur tarafdorlari Xoja Qozi, Qosim qavchin, Ali Do'st, Uzun Hasan va boshqalarni mashvaratga chaqirib, bu mojaroning oldini oladi. Natijada saroydagi katta noxush ko'ngilsizlikka chek qo'yiladi. Hasan Ya'qub esa hayal o'tmay "qorong'u kechada o'z elining o'qi... qochorig'a tegib, qochoridan burunroq o'z amalig'a giriftor bo'ladi", ya'ni o'ladi.

Zahiriddin Bobur otadan yosh qolar ekan, atrofidagi bek va a'yonlari ko'p xufyona harakatlar, xiyonatlarni unga ravo ko'radilar. Nazarimizda, xuddi shu davrda uning yaqin maslahatdoshi, oqilona yo'l ko'rsatadigani o'zining onasi Qutlug'Nigorxonim va uning onasi Esan Davlatbegim bo'lgan.

1496—1497-yillar Bobur Samarqandni egallab yuz kun hokimiyat qilar ekan, shahar uning g'animlari tomonidan qamal qilinadi. Bobur ne mashaqqat bilan qo'lga kiritgan shaharni tashlab chiqishni istamas edi. Ammo Esan Davlatbegim Boburga qo'ldan ketishi mumkin bo'lgan Andijonga qaytishni, kuch to'plabkeyin Samarqandga yurish qilishi mumkinligini bildiradi. Bunday qaraganda, bu o'sha vaziyatdagi harbiy holatning oqilona yechimi, lashkar eminligini ta'min etib, toj sharafini himoya qilishdek strategik yo'l edi. Bu misolda

ham Bobur boshqa chora qolmaganidan emas, Esan Davlatbegimning mavqeyi, obro‘-e‘tibori bois uning taklifiga rozi bo‘lganini ko‘ramiz: “Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Esan Davlatbegim bo‘lg‘ay, yana ustod va pirimdinkim Xoja Mavlonoyi Qozi bo‘lg‘ay, bu nav‘ xatlar kelib (“Agar kelib faryodimizg‘a yetmasangiz ish vubol bo‘lg‘usidir. Samarqand Andijon kuchi bila olilibedi. Agar Andijon ilikta bo‘lsa yana Tengri rost keltursa, Samarqandni iliklasa bo‘lur. Mutaqibbu mazmun bila xatlar keldi”), mundaq ehtimom bila tilag‘oylar, ne ko‘ngul bila kishi turg‘ay”.

1499–1500-yillar voqealari. Zahiriddin Bobur navbatdagi muhorabalardan charchab, Andijonga qaytadi va qishni shu yerda o‘tkazishni rejalashtiradi. Uning katta onasi — otasi Umarshayxning onasi Shoh Sultonbegim ham Boburdan tashvishlanib Andijonga keladi. Bu payt lashkarlar charchagan, qishlik oziq-ovqat, ot yemaklari kam, Andijondagi zahira qishdan eson-omon chiqish imkonini bermasdi. Vaqtida yetibkelgan Shoh Sultonbegim Bobur dushmanlari Andijonni osongina bosib olishlari, qal‘adorlik mushkil bo‘lishi kabi bir qancha dalillarni keltirib, Boburni lashkarlari bilan muvofiq joyga ko‘chirishga ko‘ndiradi. Bu misol ham sultonzoda ayollarning ne chog‘li muhoraba sir-asrorini bilishlari, bu masalaga faol qatnashganlarini ko‘rsatadi: “Bu maslahat uchun Rabotak o‘rchinidakim, ikki suv orasi ham derlar, Armiyon va No‘shob navohisida qishlamoq xayoli bila Andijondin ko‘chib, mazkur bo‘lgan kentlarning navohisig‘a kelib qishloq solduk”.

Keyinroq bu joyda qishni yaxshi o‘tkazgan Bobur Shoh Sultonbegim va onasining aql-idrokiga tan beradi. Bu manzillar Bobur va uning atrofdagilarning yaxshi dam olishi, ov qilishida ham juda qulay edi. Ayniqsa, Bobur bu strategik muvofiq joydan turib Ahmad Tanbaldek dushmaniga zarbalar berib, esankiratib qo‘ygan edi.

Temuriylar saroyida sultonzodalarning toj-taxt, mulk-

girlik kurashlarida zodagon ayollar zimdan, gohida ochiq faoliyat ko'rsatishgan. Zahiriddin Bobur Hirotga Husayn Boyqaro vafoti munosabati bilan borganida Kobulda g'animlari, aniqrog'i, ota tomonidan katta enasi Shoh begim boshliq guruh — Husayn Boyqaroning o'g'li Muhammad Husayn mirzo, Sulton Sanjar, Tulak ko'kaldosh va boshqalar isyon ko'tarishadi. Ular Boburni Kobuldagi hokimiyatidan mahrum etib, Muhammad Husayn mirzoni taxtga o'tkazish rejasini tuzishadi... Xulas, Bobur Kobulga kirib, isyonchilarni tor-mor etadi, ayollar haramida yashiringan Muhammad Husaynni "chunon dodamning volidasi Shohbegim xoharzodasi bo'lur edi, buyurdumkim, mundoq bezzatona kezdurmang, o'lum yo'qtur", deb ozod etadi, ya'ni insoniylik ko'rsatadi.

Shunday vaziyatda Bobur o'zining isyonkor katta enasi, uning yonidagi boshqa fitnakor ayollarga qanday munosabatda bo'lgan? Xuddi ana shunday tarixiy hodisalar Zahiriddin Bobur shaxsiyatini yuksaklikka ko'targan desak, xato bo'lmas. U aqlli, mulohazakor sarkarda sifatida bu zodagon ayollarga bo'lgan avvalgi ehtiromli muomalasini o'zgartirmaydi. Ularni nochor, uyat bilan yo'g'rilgan holatlarida qoldirib o'z g'ururi, mardligini namoyish etadiki, yuqoriroqdagi misollarda ko'rdik.

Husayn Boyqaroning Xadichabegim ismli xotini Hirot siyosiy-ijtimoiy hayotida o'z ta'sirini qoldirgan ayollardan. Xadichabegimning, kezi kelganda, Husayn Boyqaro saltanatining rivoji, sultonining mulkgirlik ishlaridagi foydali maslahatlarini inkor etib bo'lmaydi. Ammo bu ayol temuriylarning Xuroson saltanati yemirilishiga, Husayn Boyqaro farzandlari orasiga nifoq tushishiga, oxir-oqibat ular o'rtasida dushmanlik paydo bo'lishiga sababchidir. Uning o'z o'g'li Muzaffar Husayn mirzoni saltanat merosxo'ri sifatida ko'rish orzusi bois, saroyda fojia ro'y beradi. Bunga Bobur alohida urg'u bergan. Xadichabegimning Husayn Boyqaro saltanatida yaratgan

nosog'lom muhiti Shayboniyxonga temuriylarning bu mustahkam bo'g'inini osonlik bilan bartaraf etishiga imkon yaratgan, deyish mumkin. Bobur Xadichabegimga o'zining xolis, achchiq bahosini bergan: "Yana Xadichabegim edi. Sulton Abusa'id mirzoning g'unchachisi edi, mirzodin bir qizi bor edi. Oqbegim otliq. Iroqta Sulton Abusa'id mirzoning shikastidan so'ng Hiriga keldi. Hirida Sulton Husayn mirzo oldi va sevdi, g'unchachiliq martabasidin begimlik martabasig'a taraqqiy qildi. So'ngralar xud asru ixtiyor bo'lub edi. Muhammad Mo'min mirzoni aning sa'yi bila o'lturdilar. Sulton Husayn mirzoning o'g'lonlari yog'iyqtilar, ko'pragi muning jihatidin edi, o'zini oqila tutar edi, vale beaql va purgo'y xotun edi, rofiziya ham ekandur. Shoh G'arib mirzo bila Muzaffar Husayn mirzo mundin tug'ibedi".

Boburning Husayn Boyqaroning yana bir xotini Opoqbegimga munosabatiga e'tiborni tortmoqchimiz. Opoqbegim oqila, mushti par ayol. "Boburnoma"da muallif Opoqbegimni Xadichabegimdan so'ng Husayn Boyqaro xotinlari ro'yxatida keltirib ta'riflar ekan, bu mehnatkash, o'z sultoniga sadoqatli, tom ma'noda mushti par, ovozi chiqmaydigan ayolning siniq taqdirini hikoya qilgandek bo'ladi. Bir necha satrda Bobur o'z muhiti, davrining zahmatkash, oqila, mehribon ayol obrazini yaratadi. Uning fikricha, ana shunday yuksak fazilatli ayolni Husayn Boyqaro qadrlamagan, aksincha, u xiyonatkor Xadichabegim hukmining asiri bo'lgan.

"Boburnoma"ni mutolaa qilar ekanmiz, Boburning biron ayolga bunchalik mehribonlik bilan baho berganini ko'rmadik. Bunda Husayn Boyqaro saroyida diqqanafas bo'lgan, o'zining insoniyligi va shafqatiga javoban qadr topmagan munis ayol ko'z o'ngimizda gavdalanadi. Opoqbegimning yuksak fazilati dalil sifatida birovning farzandini o'z farzandidek tarbiyalaganini Bobur alohida ta'kidlaydi. Husayn Boyqaroning unga befarqligiga qaramasdan, Opoqbegim shariatli xotin sifatida burchini ado

etib, astoydil uning xizmatida bo'lgan. Shuning uchun Bobur bu pokiza ayolning "ta'zim va ehtiromi"ni risoladagidan ustunroq joyiga qo'yadi, umrining oxirigacha unga panoh bo'ladi. Opoqbegim ham Boburning insoniyligini qadrlagan, Boburni panoh qilib, ishonib Hirotdan uning huzuriga — Kobulga keladi: "Yana Opoqbegim edi, andin hech o'g'il va qiz bo'lmadi. Popo og'achakim, muncha suyaklik edi, muning ko'kaldoshi edi, chun o'g'ul-qizi yo'q edi, Popo og'achaning o'g'lonlarini o'g'lidek saxlar edi. Mirzoning behuzurliklarida bisyor yaxshi xizmat qilur edi, haramlaridin hech kim muncha xizmat qila olmas edi. Men Hindustong'a kelur yil Hiridin keldi. Men ham ta'zim va ehtiromlarin ilikdin kelguncha qildim. Chanderiyni muhosara qilg'onda xabar keldikim, Kobulda Tengri hukmini butkarmush".

Husayn Boyqaroning Opoqbegimga behurmatligini ham Bobur ta'kidlab o'tgan. Gap shundaki, Husayn Opoqbegimga uylangandan keyin uning ko'kaldoshi Popo Oqachani ko'rib ko'ngil qo'yadi va uni ham xotinlari qatoriga qo'shadi. Popo og'ocha Husayn Boyqaroga besh o'g'ul va to'rt qiz tug'ib beradi. Opoqbegimning yuksak insoniyligi shundaki, u taqdiriga tan berib, avvalgidek o'z eri-sultoniga sadoqat bilan xizmat qilaveradi.

Bobur barcha sulton va shohlarning xotinlari, ahli ayoli haqida ma'lumot berar ekan, ularni birma-bir nomlaydi, zurriyatini ismlari bilan zikr etadi. Husayn Boyqaroga kelganda uning xotinlari sonidan adashganini, bularning orasidan eng "mo'tabar"larini nomlaganini ta'kidlaydi. Bu mo'tabarlar orasida ham kimlar borligini yuqorida zikr etdik: "Yana kichik-kirim g'uma, g'unchachi bisyor edi. Xotunlardin va g'umalardin, mo'tabar bular edikim, mazkur bo'ldi". Bobur bu ro'yxatda Husaynning to'qqiz xotining ismini keltirgan.

Bunda eng dahshatli Husayn Boyqaroning oilaviy holati, behisob xotinlaridan tug'ilgan farzandlarining ayanchli taqdiri haqidagi Boburning yakuniy bahosidir.

Bu bahoda achinish va nafrat axloq sabog‘i va nadomat, yurt sultonining nojoiz ishlari oqibatida Xuroson saltanati tanazzuliga asos bo‘lgani aytiladi. Hatto o‘sha paytda Husayn Boyqarodan tug‘ilgan 14 farzanddan uch-tasigina shariat ahkomiga mos bo‘lib, 11 tasi g‘ayrishariy dunyoga kelgan bo‘lsa, Bobur zikr etgandek, bu saltanat yemirilmasdan qolarmidi: “Sulton Husayn mirzodek ulug‘ podshoh Hiridek islom shahrining podshohi bu ajab-turkim, bu o‘n to‘rt o‘g‘ildin uchi valadduzzino emas edi. Fisq va fujur o‘zida, o‘g‘lonlarida va el-ulusida asr-u shoyi’ edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonvodadin yetti-sekkiz yilda bir Muhammad Zamon mirzodini o‘zga osor va alomat qolmadi”.

Ayollarning mashaqqatli hayoti, turmushdoshlari taqdirini baham ko‘rish, barcha qiyinchiliklarga bardosh berishi Zahiriddin Boburga tegishli xonimlarni ham chetlab o‘tmagan. Boburning hisobsiz janglari, yurtdan-yurtga ko‘chishlari, yo‘l azobi — go‘r azobi degandek, turli tashvishlarini opasi XubNigorxonim taqdiri misolida ko‘raylik: “Muhammad Husayn Ko‘ragon dug‘latqa berib edilär, bir qizi, bir o‘g‘li bo‘lub edi. Qizni Ubaydxon olib edi. Men Buxoro va Samarqandni olg‘onda chiqmay qolib edi. Sulton Sa‘idxondin amakisi Sayyid Muhammad mirzo Samarqandg‘a manga elchilikka kelganda anga qo‘shulub bordi. Sulton Sa‘idxon oldi”.

Shu matnda — ancha pardali ifodalangan kichik parchadan ko‘rinadiki, Xo‘bNigorxonimning o‘zi ham, qizi ham Boburning Buxoro xoni Ubaydullaxonga qarshi olib borilgan urushlari bois garov mulkiga aylangan. Mavjud tartib va udum bo‘yicha ularda na ixtiyor, na huquq bo‘lgan. Sultonlar xohishini bajo keltirish bu mushti parlargacha shart bo‘lgan, xolos.

Boburning ayollarga munosabati haqida so‘zlaganda, uning opasi Xonzodabegim taqdiri haqida fikr bildirmasdan o‘tib bo‘lmaydi. Bu ayol Bobur armonlarining armoni bo‘lib qolganga o‘xshaydi. Bobur yozadi: “Bori

qizlardan ulug‘Xonzodabegim edi, mening bila bir tuqqon edi. Ul fataratta (ya’ni Samarqand uchun bo‘lgan muhorabada — **H.Q.**) Xonzodabegim Muhammad Shayboniyxonga tushib edi, bir o‘g‘il bo‘lib edi, Xurramshoh otliq, maqbul o‘g‘lon edi. Balx viloyatini anga berib edi, otasi o‘lgandan bir-ikki yil so‘ngra Tangri rahmatig‘a bordi. Shoh Ismoil o‘zbekni Marvda bosqonda Xonzodabegim Marvda edi. Mening jihatimdin yaxshi ko‘rub, andin uzattilar. Qunduzda kelib menga qotildilar. Muforiqat imtidodi o‘n yil bo‘lub edi, men va Muhammad ko‘kaldosh ikov kelduk, begim va begimning yovug‘idag‘ilar tanimadilar. Bovujudkim, otimni ayttim ham, muddattin so‘ngra tanidilar”.

Qarang, Xonzodabegim Boburdek sultonzodaning opasi bo‘lishiga qaramay, saltanat qadri uchun uning ashaddiy dushmaniga xotin bo‘lgan, farzand ko‘rib, barcha qarindosh-urug‘dan o‘n yildan ortiq muddatda ayriliqda yashab, hatto ko‘rishganda, ismini aytganda ham ukasi Bobur va uning atrofidagilarni tanimaydigan holatga kelgan. Musofirchilikda bechora Xonzodabegimning boshidan nimalar o‘tmadi, qanchalik kamsitish va xo‘rliklarni ko‘rmadi deysiz...

Bobur “Ul fataratta Xonzodabegim Muhammad Shayboniyxonga tushub edi”, demoqda. Aslida “tushub edi” iborasi Bobur sulh tuzib, Samarqand shahridan chiqib ketishi imkoniga opasi Xonzodabegimni Shayboniyxon nikohiga so‘raganiga noiloj rozi bo‘lganidan so‘ng erishadi.

“Boburnoma”ning boshqa joyida ham bu masalaga to‘xtalgan muallif: “Mening egachim Xonzodabegim ushbu chiqqanda Shayboqxonning iligiga tushdi”, deydi. Boburning qizi Gulbadanbegimning “Xumoyunnoma” asarida Bobur noilojlikdan opasini Shayboniy nikohiga kirishiga rozilik bildirgani aytilgan.

Modomiki, insoniyat tarixida temuriylar, alalxusus, boburiylar saltanatida umrguzaronlik qilgan saroy zoda-

gon ayollarining qismati shunday kechgan bo'lsa, oddiy xalq, jamiyatdagi ayol zotining qismati ne kechdi ekan, deb o'ylanib qolasan kishi.

Nazarimizda, bu taqdirlar bizni yanada osuda yashashga, urush atalmish kulfatdan yiroq bo'lishga, ayol zotiga ehtirom saqlashga chaqiradi. Ayniqsa, bugungi tinch, mustaqil yurtimiz musaffo osmonining qadrini, qimmatini yanada teranroq anglashga, ayniqsa, ayollarimiz o'zlarining teng huquqli, o'z taqdirlarini belgilashda erkin huquqqa ega ekanliklarini yana bir karra anglashga undaydi bu ko'hna tarix. Zahiriddin Bobur esa temuriy zoda ayol-zodagonlarning hurmatini hamisha joyiga qo'yishga intilgan, ayrim holda tarix chizig'i shunday mard sultonni ham nochor qoldirgan, pand bergan.

U saltanat ishlari bilan qanchalik band bo'lmasin, hatto betoblik damlarida ham, ularning ahvolidan xabar olgan, muammolarini yechishga intilgan. Ehtimol, yana mana shu fazilati bilan Bobur G'arbda ham, Sharqda ham ehtimomli mard sifatida shuhrat topgan.

8. Uch karra «Olloh» deyishga undagan Vatan sog'inchi

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining 47 yillik qisqa, ammo barakali umri mobaynida asosan bir shior bilan yashadi, ya'ni bobosi Amir Temur saltanatini yaxlit asrash, temuriy vorislar orasida yakdillik va adolatni joriy etish, hasad, xudbinlik, boylikka qullikning inson axloqidagi noqislik ekanligini uqdirishni hayotining mazmuni, deb bildi. Biz Boburning ana shu niyati, qarashlari, davlatdorlikdagi nozikliklarini uning axloqiy, adabiy-estetik qarashlarini o'zida mujassam etgan bir manba vositasida yoritishni maqsad qildik. Bu — Boburning o'g'li Humoyunga yozgan maktubidir.

“Boburnoma”ning 935 (1528)-yil voqealari zikrini eslaylik. Bobur tomonidan Hindiston zabt etilgan. Shoh

Boburning bobosi Amir Temurning buyuk imperiyasini tiklashdek niyati muayyan darajada amalga oshgan. Uning o'ylari galdagi rejalarini amalga oshirish, yurt obodonligi va birligini ta'minlashga qaratilgan. Hijriy 935-yil voqealari zikrida "Boburnoma"ning avvalgi sahifalarida bayon etilgan Ibrohim Lo'diy lashkarlariga qarshi kurash, qonli Ponipat jangi, hindlarning boburiylar lashkariga qarshi kurashi, tasodifiy pistirmalar kabi tasvirlar yo'q. Bunda Xuroson va Movarounnahr o'lkalariidagi hayot tomirlarini zabt etilgan Hindiston bilan bog'lash kayfiyati bor. Bobur o'g'illari — shahzodalar Humoyun, Komron, Hindol va beg-u amirlarining hamfikrligi, bir yoqadan bosh chiqarishi nihoyatda zarurligini, ayniqsa, bu paytda juda chuqur his etadi.

Bobur 935 hijriy yil, chorshanba kuni jumodiul avval oyida Muriy va Adusa manzillaridan o'tib, Kobulga yuboriladigan ba'zi-bir maktublar shu yerda bitilganini aytadi. Bu maktublardan biri Humoyunga yozilgan. Maktubning ilk satridayoq biz Boburning davlat qurilishi ishlariga oid qimmatli fikriga duch kelamiz. U o'g'li Humoyunga qarata, avvalo, jamiyatda osoyishta hayot ta'minlanmas ekan, o'zga maqsadlarni amalga oshirish mumkin emasligini bildirgan ("Agar holoq'acha mu'taddun bih ishe bo'lmaydur, xud o'g'ri bila qaroqni man' qilg'il, orag'a tushgan sulh ishini barham urmasun...")

Bobur Kobuldan chiqib, Hindistonni egallar ekan, 3—4 yil davomida bu ulkan mamlakatda osoyishtalik o'rnatishda ancha mushkilliklarga duch kelgan. "Boburnoma" va boshqa tarixiy asarlarning guvohlik berishicha, qaroqchilar, muttaham kazzoblar karvon yo'llarini to'sganlar, yo'lovchilar, savdogarlarni g'orat qilib, aholiga ko'p tashvishlar tug'dirganlar; Bobur va Humoyunning urush bilan bandligidan foydalangan g'animlar Kobul, G'azni, Hirot, Qandahor, Ningnahor viloyatlariga vaqti-vaqti bilan tahlika solganlar. Bu hol Hindiston-

ning ayrim mintaqalarida ham onda-sonda sodir bo'lgan. Shu bois, Bobur o'g'liga "holog'acha mo'taddun bih ishe bo'lmaydur" der ekan, bu beboshliklar jilovini tortish fursati yetganini bildiradi. Uning nazarida, yurt amniyati, o'sha davrdagi diplomatik munosabatlar muhitini yaxshilash, hindlar bilan tuzilgan sulhni asrash kaliti ham aynan shunda.

Shundan so'ng Bobur yozadi: "Yana bu edikim, Kobul viloyatini xolisona qildim, o'g'lonlardin hech kim tama' qilmag'aysiz. Yana Hindolni tilabedim. Yana Komrong'a shahzoda bila yaxshi omad-u raft rioyat qilmog'lig'i va Mo'lton viloyatini o'ziga inoyat qilmog'lig'i va Kobul viloyatining xolisa bo'luri, ko'ch va uruqning kelurini bitilib edi".

Bu satrlardan Boburning murodi nima? Turmush va tarix tajribalaridan saboq olgan Bobur Movarounnahrda Afg'onistonga kelib, Kobulni muqim poytaxti qilib tayinlar ekan, uni vaqti kelib to'ng'ich o'g'li Humoyun sarparastligida qoldirib ham ko'rdi. Barcha shohona saroylarda bo'lgani singari, Bobur saltanatida ham uning o'g'illari orasida nizo chiqarish, ota-o'g'il munosabatlarini buzishga intiluvchilar topilardi. Shu bois, Bobur "Kobul viloyatini xolisa qildim", der ekan, avvalo, mulk poytaxti Kobulga hokim bo'lish niyatidan farzandlarini ozod etganini bildiradi. Shuning uchun u Humoyundan kichik Hindolni qoshiga chaqirib, buni tushuntirishini, Komronga akasi Humoyun bilan yaxshi bordi-keldisini uzmasligini va Mo'lton viloyati unga inoyat etilganini yozadi. Buning zamirida Boburning uzoqni ko'zlagan maqsadi bor. U Husayn Boyqaro siyosatda farzandlarining birini ikkinchisidan ustun qo'yganini saltanati inqirozining sabablaridan deb hisoblagan. Humoyunga nasihat tariqasida bildirilgan bu o'git orqali toj-taxt uchun talashishlar shu yo'sinda davom etsa, fojiga olib kelishi ayonligini uqtirishni ko'zlagan va ko'zi tirigida o'g'illarining o'zaro munosabatlarida orani ochiq qilib qo'yish yo'lini qidiringan edi. Biroq Boburning bu niyati

vafotidan so'ng o'g'illari tomonidan amalga oshirilmadi. U valiysifat ish ko'rganga o'xshaydi: zotan, hali hayotligidayoq saltanat katta o'g'li Humoyunga qolishi bilan fitnagarlar Humoyun va uning ukalari orasida nizo qo'zg'ashadi. Nizoning bosh masalasi, xuddi Bobur oldindan ko'ra olgandek, poytaxtda kim saltanat yurgizishi, Ogra, Kobul, G'aznida kim hokimlik qilishi ustida boradi va, oxir-oqibat, Hindistonda Sherbek g'alaba qozonib, Humoyun hech vaqosiz qolib, 1540-yili Eron tomonga yuz tutadi. Undan keyin Humoyunning ukalari bilan munosabati tubdan buziladi. U Komronning ko'ziga mil torttirib, ko'r qiladi, boshqa ukasi Hindol bilan ham yuz ko'rishmas bo'lib ketadi. 1540-yili Humoyunga Olloh o'g'il beradi va unga Akbar debism qo'yishadi. Shu shahzoda Hindistonda boburiylar sulolasini davom ettirib, bobolari Amir Temur va Boburning yaratuvchilik san'atini butun olamga ko'z-ko'z qiladi.

Maktub mutolaasiga qaytsak. Bobur unda eng yaqin begi — Xoja Kalon nomidan Shamsiddin Muhammad Atova G'aznidan Hindistonga kelib, salom yetkazganini bildiradi: “Kayfiyatlar ma'lum bo'ldi. Bizning ehtimomimiz ul sarilar (ya'ni Xuroson va Movarounnahr-dagilar — **H.Q.**) bormoqqa behad va beg'oyattur. Hindiston ishlari ham bir nav' somon topib keladur. Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tengri taolo inoyati bila bot saranjom topqay. Bu ish zabtidin so'ng betavaqquf, Tengri yetkursa, mutavajjih bo'lg'umdur. Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus mundoq toyib va torik bo'lg'onda qovun va uzumdek mashru' hazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg'ay”. Darhaqiqat, Hindistonda Bobur hijron azobidan o'ta toliqqan, gohida ko'ziga hech narsa ko'rinmagan, Vatan tuprog'ini to'tiyo etgisi, u tomonga qarab uchgisi kelgan damlar ko'p bo'lgan. Bu bayt shoirning o'shanday holatini aks ettiradi:

*Bormi ekin hech nima olamda hijrondin amon,
Harnekim ondin yamonroqdur budur ondin yamon.*

Biz Zahiriddin Boburning Vatan sog‘inchi va hijroni haqida ko‘p fikr bildirdik va bu borada har qancha yozsak kam. Chunki Vatan sog‘inchi Bobur ruhiyati, ichki olami, hayotdan maqsadi va niyatining mohiyatiga bog‘liq. Bu uning armonlari ichida Bosh armoni! “Boburnoma”ning bir necha joyida qovun va uzum Vatan ramzi sifatida keladi. Bu ne‘matlar shoir Bobur misralarini ham bezagan. Biroq yuqoridagi satrda, bizningcha, Boburning hijronga oid g‘azallaridan ko‘ra ta’sirchanroq sog‘inch mavjud. Ushbu maktub yozilgan paytda Bobur ayni kuchga to‘lgan, davlatdorlik ishlariga bor vujudi bilan sho‘ng‘igan, Hindistonni tasarrufiga kiritgan edi. Hindistonda davlat nizomi asosida tartib o‘rnatish, mahalliy mayda feodallar, rojalar hukmdor bo‘lgan yurtda yagona, mustahkam imperiyani yuzaga keltirish ishtiyoqi uning butun vujudini qamrab olgan edi. Bobur Hindistonni bosib olgan shoh sifatida qanchalik g‘ururlanmasin, uning butun borlig‘ini iztirobga solgan Vatan sog‘inchi maktub satrlaridan baralla ayon bo‘layotir. Ehtimol, Xoja Kalon Shamsiddin Atova orqali Boburni, ko‘nglini yozishi uchun, xushhavo Xurosonga taklif qilgan bo‘lsa ajab emas. Shu vaqtdan ikki yil o‘tar-o‘tmas vafot etishini xayoliga ham keltirmagan Bobur Hindistondagi ishlarini tartibga solishi bilan “betavaqquf” Vatan safariga otlanishini yozgan. Bobur Xuroson va Movarounnahr safarini juda-juda istagan, yurtini sog‘ingan. E’tibor bersak, yuqoridagi qisqa satrlarda u uch marta “Tengri taolo”ni yod etadi, bu kunlarga yetishini Ollohdan so‘raydi. “Boburnoma”dan ma’lumki, muallif hamisha ham Olloh nomini keltiravermagan, bu so‘zni muqaddas bilib, musulmoni komil sifatida Ollohgga sig‘ingan. Ammo musofirchilik, nomuvofiq tabiat, yurt sog‘inchi Boburning suyak-suyagidan o‘tib ketgani bois, u Ollohgga murojaat etadi, qayta-qayta yolborib, Vatan bilan yuzlashtirishini iltijo qiladi. Shak-shubhasiz, bu misol bugungi kishilarimiz, yosh avlodni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, mustaqil yurtimiz tuprog‘ini ko‘zlarga

to'tiyo etish, uning har zarrasini oltindan afzal bilishda yorqin misoldir. Shuncha yurtni egallagan Bobur ham Vatan sog'inchi oldida ojiz qolgan!

Maktubning keyingi satrlari Boburning Humoyunga nasihatidan ko'ra, ko'proq temuriy davlatchilik, davlat va jamiyat qurilishi masalalari ustida boradi. Bunda davlat xazinasi, uning sarfi, moliyaviy muvofiqlik, kiringa qarab chiqim etish va boshqalar birma-bir sanab o'tiladi. Bu satrlar, avvalo, tariximizda o'tgan shoh va sultonlarning har kunlik ish tartibi, me'yor, ko'lami va uslubini o'rganishimiz uchun ham muhim. Yana-da muhimrog'i, Bobur Hindistonda turib ham Xurosonda olib borilayotgan qurilish ishlari, ta'mir yumushlariga e'tibor berganidir. Shoh Bobur o'g'li Humoyunga tubandagi ishlarni dastlabki "zaruriyot" qatoriga sanab o'tadi.

Bobur davlat ishini yuritishda halollik, poklikka asoslangan, el uchun zarur inshootlar – karvonsaroy va hammom qurilishida sarflanadigan materiallarning pishiqligi ham uning kundalik tashvishiga aylangani e'tiborli: "Zaruriyot bulardur: avval qo'rg'onning marammatig'a, yana zaxira, yana kelur-borur elchi buylaning ulufa va qo'nalg'asi, yana masjidi jum'aning imorati yormog'ini moldin olib, shar'iy qilib sarf qilsunlar. Yana karvonsaro va hammomlarning marammati, yana arkta Ustod Hasan Ali qilg'on pishiq xisht bila nimkora imoratning itmomi, bu imoratni Ustod Sulton Muhammad bila mashvarat qilib, munosib tarh bila buyurulsun. Agar Ustod Hasan Ali tortqon burung'i tarh bordur, xud o'shandoq-o'q tamom qilsun, yo'q ersa, ittifoq bila bir shirin tarhliq imorat solsun".

Shoh Bobur, umuman, temuriy shahzodalar faqat yurt zabt etmoqni emas, balki shu yurtni obod etishni hayot mazmuniga aylantirganiga guvoh bu satrlar! Bunda Bobur "nimkora imorat"larni bitirishdan yangi reja va tarhlar bilan binolar qurishgacha aniq, pishiq ko'rsatmalar tarzida maslahat beradi. Bunda hatto muhandislar

(Hasan Ali, Sulton Muhammad) ham aniq ko'rsatilgan. Bu misolda shoh Boburdan ko'ra, mulohazakor, andishali ota Zahiriddin Bobur ko'z o'ngimizda gavdalanadi. U o'g'liga imorat tarhi va muhandis shaxsiyatini aniq belgilab bersa-da, bu fikrini hukm darajasiga yetkazmaydi, balki o'g'li Humoyun va boshqalar izzat-nafsi, hurmati bois ma'qul tarh va shaklni tanlashni ularning ixtiyoriga qoldiradi. Shuning o'zi ham farzand tarbiyasining muvofiq usuli emasmi?

“Boburnoma”da muallifning sug'orish, bog'yaratish, yaratganda ham uni “go'niyali va tarh” bilan yaratish borasida ko'p so'z yuritganini ko'ramiz. Bobur bobosi Amir Temur singari tasarrufidagi hududlarning turli joylarida ulkan imoratlar va saroylar qurdi. U yaratgan bog'lar hisobsiz, barchasi yuksak did va estetik talablar asosida qurilgan. Shu bois, uning Humoyunga yozgan maktubi ham bog' va sug'orish muammolarini o'rtaga qo'yilgani bilan ham diqqatni tortadi. Boburning bu fikrlari havaskor bog'yaratuvchi yoki ariq qazuvchining mulohazalari emas. U yerning past-balandligi qatori, sug'orishga muhtoj yoki muhtoj emasligi, bog'ning tabiiy joylashish mavqeyi, tuproq tarkibiga alohida e'tibor beradi.

Bobur nega Humoyunga bu haqda yozmoqda? Bizningcha, bu otaning o'g'liga yurt boshqarishga oid o'gitlari, qolaversa, vasiyati. U bo'lajak bog'iga “Nazargoh” deb nom beradi va uning yanada ko'zga ko'rinishi uchun o'g'liga “yaxshi nihollar tikmak kerak”, deb buyruq ohangida amr qiladi. Bularning barchasini “xushrang va xushbo'y gul” to'ldirishini qayta-qayta uqdiradi: “Yana Bog'i Xiyobon va xiyobon. Yana bu bog'ning suyi ozdur, munga bir tegirmon suyi sotqun olib, kelturmak kerak. Yana Xoja Bastaning g'arb-janub tarafida Tutum dara suyini bir pushta ustiga kelturub, havz qilib, nihollar tikturub edim. Guzargohning muqobalasida tushgan uchun va yaxshi maddi nazari bor uchun, “Nazargoh”g'a mav-

sum bo‘lubedi, munda ham yaxshi nihollar tikmak kerak. Tarh bila chamanlar qilib, chamanlar atrofida xushrang va xushbo‘y gul va rayohin tikmak kerak”.

Maktubning davomida Bobur Humoyunga Hindiston-dan borgan askar-u beklar uchun joy tayyorlashni, bu masala davlat siyosati ekanini (“Hindistondin borg‘on cherik tor yerda tanqisliq ham tortarlar, viloyat ham xarob bo‘lur”) uqdirib, o‘zi sharob ichishdan tavba qilganini, Xoja Ubaydulloh Ahror Valining “Volidiya” qasidasini turkiy tilga tarjima qilgandan so‘ng bu tavbaga astoydil amal etganini bildiradi. Bu satrlarda shoh Bobur umrining ancha vaqtini chog‘ir bazmlariga behuda sarf etgani, may davlat boshqarish ishida katta to‘siq ekanini Humoyunga nasihat tariqasida yetkazmoqda.

“Boburnoma”dagi ma‘lumotlarga diqqat bilan nazar salsak, adibning oxirgi ikki yillik hayoti o‘tgan damlarning sarhisobi sifatida boshqa yillar voqealari bayonidan aniq farqlanib turadi. Unda yoshlikda o‘tkazilgan behuda damlardan achinish, hayot tajribalarini farzandlar shuuriga yetkazish, o‘zi qilgan xatoliklari, inobatga olmagan muhim yumushlaridan o‘g‘illari xulosa chiqarishiga da‘vat bor. Boburning bunday kayfiyatini biz g‘azallari, nazm daftaridagi satrlarida ham ko‘ramiz:

*Mastu bexudluq bila umrungni o‘tkarding, darig‘,
Ey ko‘ngul, mundin beri bo‘l bir nima hushyorroq.*

*G‘aflat uyqusidin uyg‘on, gar tilar bo‘lsang murod,
Kim yetar maqsadg‘a har kim bo‘lsa ul bedorroq...*

*Kelmas o‘xshar zahmating islohg‘a, Bobur, magar
Har davokim qildilar, bo‘ldung dog‘i bemorroq.*

Maktubning keyingi satrlarida Boburning yana bir buyuk fazilati – mohir murabbiyligi ko‘zga tashlanadi. U o‘g‘li Humoyunga may iste‘mol qilishni butkul tark

etishni uqdirmaydi. Bunga asta-sekinlik bilan yetishish ham mumkinligini bildiradi. Ehtimol, bunda Bobur o‘zining qanchalik ruhiy olishuvlar, bir necha tavbalardan so‘ng sharob iste‘mol qilishdan tiyilganini eslagan bo‘lsa ajab emas. Bu misol Boburning ota sifatidagi yuksak ruhshunosligi, farzand tarbiyasida har bir nozik jihatni inobatga olgani, o‘ta mulohazakorligidan darak beradi: “Siz ham tavba qiling. Suhbat va chog‘ir hamsuhbat va hamkosa bila xushturkim, bila suhbat tutqaysizkim, bila chog‘ir ichgaysiz. Agar hamsuhbat, hamkosa Sherahmad va Haydarqulidur, xud bu tavbaning xeyli ashkoli yo‘qtur”.

Biz Zahiriddin Boburning o‘g‘li Humoyunga yozgan bir maktubining mazmuni orqali uning dunyoqarashiga daxldor ba‘zi jihatlarni aniqlashga urinib ko‘rdik. “Boburnoma” – muallifning qalb oynasi, Boburning farzandlariga, yaqinlariga maktublari ana shu oyna o‘rnashgan xonaning kaliti.

IV BOB. NASRDA BADIY SAN'AT VOSITALARI

1. Badiiy san'atlar mo'jizasi

“So‘z bilan surat chizish” degan obrazli ibora realistik tasvirda badiiy tilning mavqeyini aniq belgilab beradi. Qalamga olingan har bir odamni, har bir ashyoni, har bir joyni ko‘zga yaqqol ko‘rinadigan qilib tasvirlash uchun yozuvchi eng avvalo, o‘sha odam, o‘sha ashyo, o‘sha joyni xayolida juda aniq va to‘la-to‘kis gavdalantiradi, keyin ularni qog‘ozga ham tirik va ta’sirli qilib tasvirlab berish uchun kerakli so‘z va iboralarni izlaydi”*. “Adabiyot nazariyasi”da realistik nasr haqida bildirilgan bu fikr, asosan, Oybek va Abdulla Qahhor prozasiga nisbatan aytilgan. “Boburnoma”dagi realistik tasvir esa o‘zgacha manzara kasb etadi va shu bois unga yuqoridagi ta’rif uncha mos kelmaydi. Chunki Bobur o‘z asarini oldindan reja tuzib, keyin yozmagan, voqealarni “xayolida juda aniq va to‘la-to‘kis” tasavvur qilishga ko‘pincha ulgur-magan, voqea-hodisa qanday ro‘y bergan bo‘lsa, adib tasvirlab boravergan. Shu bois, uning tasvirlari jonli, hayotiy va ishonarli chiqqan. Bobur obraz, personajlarni avvaldan belgilamagan, hayotning o‘zi ularni unga yetkazgan, fikr bildirishga undagan.

Zahiriddin Boburning nasrdagi o‘ziga xos uslubi tom ma’noda takrorlanmasdir, o‘zgacha — originaldir.

“Boburnoma”dan burun yaratilgan nasriy asarlarda voqea-hodisalar romantik tuyg‘u, tashbeh, istiora, majoz, mubolag‘a, saj’ kabi badiiy san’at vositalari orqali tasvirlangan, shu bilan jozibadorlik, ko‘rkamlik kasb etgan.

¹ Адабиёт назарияси. I том, Тошкент, «Фан», 1978, 341-бет.

Xususan, “Boburnoma”dan yarim asrcha oldin bitilgan Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” nomli tarixiy-nasriy asarida badiiy san’atlardan foydalanishning, tarixiy voqea-hodisalarga badiiyat “to’nini kiydirish”ning yorqin namunasini ko’ramiz. Bu asarda o’rinli o’xshatishlar, obrazli ifodalar shunchalik serobki, o’quvchi ba’zan ularga mahliyo bo’lib qolib, muallifning so’z boyligi, har bir so’z va iborani naqadar mahorat bilan ishlatganidan hayratga tushadi. Biroq oddiy maqsadning tumtaroqlik, so’z o’yini doirasida ifodalangani o’quvchining mantiqni ilg’ab olishini qiyinlashtiradi. Shunga qaramasdan, bu uslub o’sha davrda nasriy asar me’yorlaridan biri hisoblangan. Abdurazzoq Samarqandiy, Vosifiy, Xondamir ijodiga ham shu xususiyat xosdir. Ayni damda, bu adiblarning har biri o’z uslubiga ega. Masalan, Shohrux mirzoning otdan yiqilib qo’li sinishi kabi noxush hodisani Abdurazzoq Samarqandiy “muborak qo’liga sinish falokati yetishdi”, deb ta’riflar ekan, ungacha shoh o’tirgan otning “havoda xuddi chaqmoqdek beorom” harakatda bo’lganini yozadi. Otning asovligi Shohruxning qo’li sinishiga sabab bo’lganini bildirish uchun Abdurazzoq Samarqandiy uzoq chekinish qilib, otning xislatlarini batafsil yoritadi, “izzat oyog’ini Kayvon tepasiga qo’yadigan” Shohruxning bu hodisada aybsizligini ko’rsatish asosiy maqsadi ekanini bildiradi. Xullas, agar mavzuga daxldor, uni yoritish uchun ishlatilgan o’xshatish, mubolag’a va boshqa tasvirlardan ko’z yumsak, matn qisqarib, faqat real tasvir qolardi (masalan, “Shohrux mirzo otda ketaturib, otning asovligidan yiqilib, qo’lini sindirdi” qabilida). Xuddi shuni Abdurazzoq Samarqandiy uslubini, adib mahorati belgisi sifatida qabul qilish mumkin. Shunga o’xshash misolni “Boburnoma”dan keltiraylik:

“Ushbu holatta men yetib bordim. Yetgach-o’q ot yugurttum. Turush bermay durkurab qocha berdilar. Ko’chadin qochurub tuzga chiqorib, qilich tegurur mahalda otimning oyog’ig’a o’qladilar. Otim bukulub,

yog'iyning o'rtasida meni yerga urdi. Chust qo'pub bir o'q ottim...".

Alisher Navoiy nasriy asarlarida ham badiiy san'atlar-dan keng foydalanganini ko'ramiz. Navoiy Husayn Boyqaro davlat boshqaruvidagi ayrim kamchiliklarni bilsa-da, fikrini imkoni boricha ichida saqlaydi. Matnda so'z san'atlaridan foydalanilgan, jimjimadorlik bor va Abdurazzoq Samarqandiy asaridan yuqorida keltirilgan misolga o'xshab ketadi. Ammo Navoiy tasvirida muallif mavqeyi va ruhiy holati real ifodalangan. Quyidagi misol Navoiyning "Vaqfiya" asaridan olingan. Unda muallif Husayn Boyqaro saltanatida yuqori vazifada bo'lgan paytida iloji boricha o'z sultoni chizgan chiziqdan chiq-may faoliyat yuritganini bildiradi. Bu holat asarda badiiy vositalar yordamida juda chiroyli ifodalangan. Nargis gu-lidagi yumilgan ko'z aksi, binafsha barglari quloqqa o'xshasa-da hech narsani eshitmasligi, chinor shoxlari uzun bo'lsa-da, mustaqil harakatga moyil emasligi, savsan gulining "tili" ko'p bo'lgani bilan hech qanday sado chiqmasligi tashbehlar va o'rinli istioralar yordamida ifo-dalangan. Bu kabi o'xshatish va so'z o'yinlari shunchaki shaklbozlik emas, balki temuriylar saroyi muhitining yorqin oynasi, Navoiy umrining muayyan davri, uning yurak tug'yoni, imkoniyati va nochorligi, albatta, nosir sifatidagi yuksak mahorati natijasi hamdir.

"Vaqfiya" asari Husayn Boyqaro saltanatidagi davlat-dorlik, qonunchilik, huquqiy va iqtisodiy masalalarga bag'ishlangan bo'lsa-da, unda muallifning boshqa nasriy asarlarida ko'zga yaqqol tashlanmaydigan bir jihat mavjud: asarda Husayn Boyqaro davlatdorigidagi ayrim kamchiliklar mahorat bilan tanqid qilinganki, bu xususiyat Navoiyning boshqa asarlarida qariyb ko'zga tashlanmaydi. Ko'pincha, Navoiy Husayn Boyqaroning vaziri bo'lishiga qaramay, o'z qarash va niyatlarini erkin bayon eta olmagan, bunga imkon topolmagan, mu-rakkab sharoitda ish ko'rganini yozadi. Navoiyning bun-

day yondashuvi Boburning nasrdagi xolisona tasviriga o'xshab ketadi. Faqat Bobur nasridan farqli o'laroq, Navoiy badiiy san'atlarga ko'proq e'tibor beradi: "...aning(ya'ni Husayn Boyqaroning — **H.Q.**) kishvari gulistonining harimi atrofida va mulki bo'stonining chamani aknofida ko'rmas nimadin ko'zumni nargis ko'zidek ko'r va eshitmas nimadin qulog'imni binafsha qulog'idek kar va tutmas nimadin ilgimni chinor ilgidek shal va bormas yerdin ayog'imni sarv ayog'idek lang va aytmas so'zdin, bataxis maxfiy asrorekim, gul xurdasi masallik g'unchadek ko'nglumda amonat topshurdi — ifshosidin tilimni savsan tilidek gung qildim”.

G'iyosiddin Xondamirning “Habib us-siyar” asarida ham tarixiy voqealarni badiiy libosga o'rab berish, o'sha davr nasrida rasm bo'lgan jimjimador uslubravshan ko'rinadi. Farq shundaki, Xondamir muarrix sifatida e'tiborini hikoya qilinayotgan davr tarixi, shaxslarning jamiyat va tarixdagi mavqeyi, ularning urug'-aymog'i va avlodiga qaratadi. Badiiy san'atlardan foydalanishda hukmdorlarning darajasi va mavqeyini hisobga olib qalam tebratadi. Masalan, Husayn Boyqaro, Alisher Navoiy, Ulug'bek singari nufuzli kishilar haqida so'z borganda, ularning shaxsi va faoliyati sifatlashlar orqali, yuksak iboralarda beriladi. O'zgarlar, masalan, Badi'uzzamon tilga olinganda esa, faqat uning ismi (“Sulton Ahmad, ki solho dar mulozamati Badi'uzzamon mirzo mansabi sadorat dosht...”) aytiladi yoki ba'zan u bilan bog'liq jihatlar yoritiladi, xolos (“... chun on gavhari shabafro'z az qadami adam ba olami zuhur nihod, ba Sulton Badi'uzzamon mirzo mavsum shuda”).

Xondamir nasri ham badiiy jimjimadorlikdan xoli emas, aksincha, bu jihat adibning san'atkorligini belgilaydi. U Husayn Boyqaro haqida qisqacha (“ahvoli fushurda”) ma'lumotlar berarkan, tashbeh, istiora, mublag'a, o'xshatish kabi san'atlardan mohirona foydalanadi. Masalan, shoh tasviri uchun so'z bisotidan asl gavharlarni

unga hadya etishda ilhomining “mashshotai ruxsor”i “bandi izzor”ga qo‘shilib, yangidan-yangi hikoyalar so‘zlashga undagani, Husaynning davlatdorlik ayyomi bahor fasliga monandligi (“bahori ayyomi davlatash chun ayyomi bahor”), saltanatidagi xurramlik g‘am-tashvishdan uzoq damni eslatishi (“xurrami hangomi saltanatash monandi hangomi xurramii dur az g‘am”), hatto uning bazmlarini o‘spirin yigitchalar bezagani (“bazmi aysh va nashshotai bihishtvash va qavononi huzzor orosta”) va boshqalarni obrazli badiiy vositalar orqali ifodalaydi. Shu qatori, Xondamirning nasriy asarlarida jimjimadorlikdan xoli, sof hayotiy tasvirlar ham mavjud.

Voqea-hodisalarni realistik tasvirlash, jimjimador uslubda ifodalash Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye”siga ham xoski, bu jihat asarning mumtoz fors-tojik nasriy adabiyotida alohida mavqeyini egalashiga sabab bo‘lgan. Masalan, Vosifiy asarda besh kun davomida “Ubaydulloxon Qarshi yaylovidan shaharga yetib kelgunicha qasidalar yozib tugatildi ...”, deydi. Muallifning o‘zi qasidaning badiiyligiga baho beradi va bu holatni quyidagicha talqin etadi: “Bu durri maknunlarni fikrat g‘avvoslari tabiat dengizi qa’ridan bayon sohiliga yetkazgach, andesha sarrofi uni fikr misqabi bilan teshib, tahrir ipiga tizgach, uni oliy martabali janob Xoja Hoshimiy ostonasiga nisor etmoq fikri xotirga keldi”. E’tibor bersak, Vosifiy qasidaning shoir xayolidan qog‘ozga tushishi (“bu durri maknunlarni fikrat g‘avvoslari tabiat dengizi qa’ridan bayon sohiliga yetkazgach”) jara-yonini badiiy ifodalaydi va uni Hoshimiya taqdim etganini aytadi. Vosifiy Hoshimiyni baland madh so‘zlari, aniqrog‘i, to‘rt darajali ehtirom: “oliy martabali”, “janob”, “hazrat”, “xoja” bilan “siylamoqda”ki, bu “Badoye’ ul-vaqoye” uslubiga xosdir.

Shunga o‘xshash holatni “Boburnoma”dan olib ko‘raylik. Bobur tasvirlayotgan mavzu va uning mavqeyi Vosifiynikiga o‘xshash. U hali buyuk hukmdor emas,

balki yosh yigit tog'asi bo'lmish Toshkent hokimi oldiga yordam so'rab borgan va unga o'z ruboiysini taqdim etgan. Unda Bobur Toshkent hokimi vasfiga maqtov iboralarini ishlatmaydi, aksincha, "ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim", deydi va xon haqida "xushtab' kishi edi, she'r aytur edi", deb qisqa ma'lumot berib o'tadi. Buning ustiga she'rini xonga o'qitib, "ko'ngul ting'udek shofiy javob topmadim", deb u haqda tanqidiy fikr ham bildiradi va voqelikni real tasvirlab, ortiqcha mubolag'aga berilmaydi.

O'sha davr adiblari uslublarini qiyoslab, kengroq tahlil qilish niyatida yana bir manbaga murojaat etaylik. Bu Gulbadanbегinning "Humoyunnoma" asaridir. "Humoyunnoma" yuqorida tilga olingan asarlardan tubdan farq qiladi. Hayotni realistik tasvirlashda, jimjimadorlikdan uzoqlikda Gulbadanbегim ko'p jihatdan "Boburnoma"ga ergashgan. "Humoyunnoma" uslubidagi katta farq shundaki, Gulbadanbегim ayol tarixchi bo'lgani bois, asarida erkak adiblar e'tibor qaratmagan ayollarga xos jihatlariga keng o'rin bergan. Bu, avvalo, asarda keltirilgan ayol personajlarning ichki olami, jamiyatga munosabati, ayollarni qiziqtirgan turmush yumushlari, buyumlar, urf-odat va etnografik ma'lumotlarda yaqqol o'z aksini topgan. "Humoyunnoma" tarixiy ma'lumotlarga boyligi bilan, shubhasiz, qadrli asardir. Yuqorida ta'kidlangan sifatlar bu asarni yanada nodir manbalar qatoriga qo'shadi. Quyidagi misol fikrimizni quvvatlaydi: "Shundan buyon Hindistonda oin bandi (bozorlarni bezash, bozor ko'rgazmasi, bugungi tilda aytganda yarmarka — **H.Q.**) rasm bo'lib qoldi. To'rt zina bilan ko'tarilgan oltin taxt ustiga kimxobdan qilingan palos, ko'rpacha va yostiqlar tashlandi. Bargoh (podshoh chodiri), xirgoh (xursandchilik qilinadigan alohida chodir. (Izohlar akademik S. Azimjonovaniki. — **H.Q.**) ichki tomonlariga farang zarbobi yopilgan bo'lib, tashqarisi Portugaliya saqlati bilan o'ralgan edi. Bargoh

va xirgohlarning yog‘ochlariga esa oltin suvi yugurtirilgan edi...”.

Yuqorida aytganimizdek, Abdurazzoq Samarqandiy, Navoiy, Xondamir, Vosifiy asarlarida o‘sha davr voqea-hodisalarini tasvirlashda badiiy vositalar keng qo‘llanilgan, hayot lahzalari romantik tasvirlangan. “Boburnoma”, “Humoyunnoma” esa, mumtoz adabiyotimizda realistik, naturalistik tasvir nuqtayi nazaridan takrorlanmas asarlardir.

Har gal “Boburnoma” tahliliga kirisharkanmiz, beixtiyor muallifning ziyrak nigohi va o‘tkir qalamiga tan beramiz. Masalan, quyidagi manzara asosida mohir musavvir barkamol rangtasvir asari yaratishi mumkin. Bunda insonning Olloh yaratgan tabiatdan zavqlanish kayfiyatini ko‘ramiz. Katta ko‘l — Obi Istodaning suvi jimirlashidan “dashtlarning aslo ko‘rinmas”ligi, “suv osmon bilan payvast”ligi, Serobning “ul yuzidagi tog‘ va pushtalar muallaq” ko‘rinishi kishi ko‘z o‘ngida jonli tabiat manzarasini gavdalantiradi. Muallifning yuqoridagi iboralarida ochiq istiora g‘oyatda o‘rinli ishlatilgan: “...Obi Istodag‘a yetduk. G‘arib ulug‘ suv nazarg‘a keldi. Ul yuzdagi dashtlar xud aslo ko‘runmaydur. Suv osmon bila payvast ko‘runadur, ul yuzdagi tog‘lar va pushtalar ne tavrkim, Serobning ul yuzidagi tog‘ va pushtalar muallaq ko‘runur. Bu tog‘lar va pushtalar ham yer ila ko‘kning orasida muallaq ko‘rinadur”.

E‘tibor beraylik: Bobur tabiat manzarasini qanday ko‘rgan bo‘lsa, xuddi shunday tasvirlagan. Unga jilo berish uchun ajoyib tashbihlar, mubolag‘a, istiora, majoz kabi san‘atlar qo‘llamagan. Tog‘ va pushtalarning yer bilan ko‘k orasida muallaqligi tasviridayoq o‘quvchi real manzarani ko‘rgandek bo‘ladi; suvning bepoyonligi, jimirlashi, yer-u osmon, suv va quruqlikning tavsifida mantiqiy izchillik bor.

Shubhasiz, har bir yetuk adibning uslubi o‘ziga xos. Ehtimol, shunisiga ko‘ra ham adabiyot qiziqarli, rangbarangdir.

Mavzuni yanada oydinroq tasavvur etish uchun Bobur, Xondamir va Vosifiy bayonidagi sovuq havo tasvirini qiyoslab ko'raylik. Bobur Hindukush tog'ini oshib o'tayotganda qattiq sovuqqa duch keladi: "Qor uluq, yo'l yakraha, tepilgan-bosilgan yo'l bila ham ot ba hiyla boradur. Kunlar g'oyat qisqaliqqa ilgarigi kishi yorug' choqta havol olig'a keldilar, namozi shom, namozi xuftang'acha el kela qoldi... Men havolning og'zida kurak olib, qor kurab, o'zumg'a bir takiya miqdori yer yasadim, qorni ko'kugacha qozdim, hanuz yerga yetmaydur edi...".

Xondamir "Habib us-siyar"da qish manzarasini qo'yidagicha bergan: "Dar mubodi fasli day va avoimi zimiston va xunukihoi day, ki orazi xuboni gulro'y va ruxsori bunafsha-mo'yoni farishtaxo'y nilufari gardid, va jamshedi xurshed ba zimiston xonai jiddi shitofta sanjobi shahob bar do'sh kashid". (Mazmuni: Day oyining o'rtasida, qishning boshida, day oyining sovuq paytida chiroyli qizlarning orazi va sochlari binafsha hidli farish-talarning yuzlari nilufar rangini oldi va jamshidi xurshid ham qishning uyiga shitob bilan kirib egniga sanjob kiyimini tortdi.)

Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarida esa sovuqning quyidagi tasviri keltirilgan: "Oftob bo vujudi on, ki sanjobi sahob po'shida bud, larzon bud va osmon garchi mujammi xud dar zeri doman dosht, az shiddati bu rudat kabud menamud". (Mazmuni: Quyosh bulutlardan kiyim kiygan bo'lsa ham qaltirab turardi, osmon garchi ichidan kiyim kiygan bo'lsa ham, sovuq shiddatidan ko'kargan-dek edi.)

Bobur tasvirida qalin qor, qahraton qishni badiiy vosita va bo'rttirishlar bilan ifodalangan namunalarni deyarli ko'rmaymiz. Xondamir va Vosifiyda esa quyoshning bir xilda "sanjobi sahob" kiygani, ya'ni bulutga o'ralgani, shunga qaramasdan, sovuqdan hatto quyosh titrayotgani alohida tashbeh bilan ifodalangan. Boburda qish tasviri

muallif va sheriklarining sovuqdan chekkan azoblari, undan qutulish yo‘llarini qidirganliklari zimirida beriladi. Sovuqning shiddati Vosifiy va Xondamir asarlaridagi kabi badiiy tasvir vositalari orqali emas, balki qishning injiqliklarini yengishga intilgan kishilarning xatti-harakatlari tasvirida aks etadi. Bugungi o‘quvchi Xondamir tasviridagidek, day oyi—dekabrning qahraton sovug‘idan gul yuzli va farishta xislatli go‘zallarning yuzi nilufar rangiga o‘xshashligini yoki Vosifiyning tashbihidagidek, sovuqning qaqshatqichligini aniq tasavvur eta olmaydi. Ammo hayotiy tasvirlangan “Boburnoma”dagi manzara- lar unda ko‘proq taassurot qoldiradi.

“Boburnoma”da muallifning voqea-hodisalarga mu- nosabatini o‘xshatish, mubolag‘a va istiora san‘atlari yordamida ifoda etgan o‘rinlar ham bor. Quyidagi parcha istiora san‘atining mubolag‘a bilan yo‘g‘rilganiga bir misol. Bobur Ibrohim Lo‘diy askarlari bilan olib borgan urushining boshlanishini quyidagicha tasvirlaydi: “...va kundin bir posi o‘tub erdikim, javong‘or va burong‘or andoq urush bo‘ldikim, zilzila zaminda va valvala za- monda tushti”. Boburning so‘z tanlash mahoratiga e‘tibor beraylik: qo‘shinlar to‘qnashganda, ot, fil, odamlar harakati zarbidan yer zilzila bo‘lgandek tebranib, os- monda valvala — g‘ala-g‘ovur sadolari avjiga chiqqan. Urush tasvirini davom ettirarkan, muallif yov qayerdan bostirib kirgani, kim kimga ko‘makka kelgani, ayrim beklarining shijoati kabi lahzalarga e‘tiborini qaratgan. Bu sahnalarda urush o‘zining hayotiy tasvirini topgan. Urush tasviri yakunidagina Bobur ochiq istiora san‘ati- dan foydalanadi: “...va ko‘p yovning tanasi mazallat tuprog‘iga tushub, fano bodig‘a yuborildi”.

Bobur urush manzarasini “zilzila” va “valvala” tash- behlari vositasida aniq tasvirlab, dushmanlarning yengil- gani va mahv etilganini badiiy ifodalagan. Shuning o‘zidan ham o‘quvchi omonsiz jang ro‘y berganini bilib oladi.

Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” asaridagi urush tasvirini olib ko’rsak, yuqoridagi fikrimiz yanada oydinlashadi. Muallif badiiy san’at vositalaridan foydalanib, urush atalmish dahshatning fojiasini obrazli, majoziy tarzda ifodalagan. Abdurazzoq Samarqandiyning “sarvarlarning kallalari maydon to’pi ham nayzalar kokiliga aylandi”, “jilovni bo’shu, uzangini tarang qilib” kabi tashbeh va istioralari jang jarayonini yorqin ifodalaydi. Boburning yuqorida keltirilgan jang maydoni tasvirida hayotda sodir bo’lgan real manzara aks etgan va unda o’xshatishlar, badiiy san’atlar ishlatilmagan. Abdurazzoq Samarqandiyning tasviri esa quyidagicha: “Har ikki tomondan qyun singari tez ham-lalar qildilar va har ikki tarafdin bir-birlariga tashlandilar: sarvarlarning kallalari maydon to’pi ham nayzalarning kokiliga aylandi va zangori rangli shamshirning yuzi qon shingaridan badaxshon la’li ham anorrang yoqut tusini oldi. Shu holatda g’alaba yor lashkar dilovarlaridan bir guruhi jilovni bo’shu uzangini tarang qilib qilon kirdorli nayzalarni shamoldek yuguruvchi uchqur otlar qulog’iga qo’yidilar”.

G’iyosiddin Xondamirning “Habib us-siyar” asarida Husayn Boyqaroning Shayboniyxonga qarshi kurashi bayoni ko’p jihatdan Bobur va Abdurazzoq Samarqandiyning yuqoridagi tasvirlariga o’xshab ketadi. Bunda bir nozik jihatni kuzatish mumkin: Xondamir muarrix sifatida tarixiy haqiqat tasviriga ko’proq o’rin beradi, hayotdan uzoq voqea va qissalar, tasvir vositalari davrning estetik talablariga mos kelmasligini inobatga oladi. (Navoiy, Boburning hayotdan uzoq, mubolag’alarga boy asarlarni tanqid etganliklarini eslaylik.) Bu jihat Xondamir ijodiga ijobiy ta’sir ko’rsatgan, albatta. Uning asarlarida Abdurazzoq Samarqandiy kitobida kuzatilgan yuksak jimjimadorlik yo’q. Imkoni boricha, u hayot voqealarini aniq hikoya qilishga intilgan. Biroq Xondamir ham, o’rta asr nasriga xos jimjimadorlikdan to’la xalos bo’lmagan,

faqat sezilarli darajada bundan chekingan. Xondamirning quyidagi tasviri fikrimizni tasdiqlaydi: “Va Muhammad Sultonro dar burong‘or bozdoshta zabti juvong‘orro ba Hamza Sulton va Mahdi Sulton tavfiz farmud. Va on du podshohi jangjo‘i parxoshjo‘y badin tartib va oin dar barobari yakdigar otashi xashm va kin mushtail soxta bahodironi purdil va no‘ki paykoni jongusil noirai xunrez dar jism pursitez kushodand va daleroni Rustamtavon ba zarbi shamsher ba on raxna dar joni xubon andoxta xirmanmani baqoi eshonro ba bodi fano bar dodand. Va on dushmanoni xirasar az zarbi teg‘ va xanjar inon ba subifiror gardonida to peshi Shaybonixon majoli tavaqquf mahol donistand. Harosi beqiyos asosi saboti ba‘ze az nazdikoni Shaybonixonro mutazzal gardonida”. (Mazmuni: Va Muhammad Sulton burong‘orda to‘xtatib, juvong‘orni egallashni Hamza Sulton va Mahdi Sultong‘a topshirdi. Ul ikki urushqoq va nizotalablar bir-birlariga jahl va adovat olovlarini purkadilar. Shijoatli bahodirlar sitezli jismlarda qon to‘kuvchi o‘tkir nayzalari bilan sancha boshladilar. Va u aqlsiz, shuursiz dushmanlar tig‘ va xanjar zarbidan butun inon-ixtiyorlarini yo‘qotib, Shayboniyxon oldiga yetib borishga zo‘rg‘a majol topdilar. Haddan tashqari qo‘rquv Shayboniyxonning ayrim yaqinlari ko‘ngliga g‘ulg‘ula solib, uning og‘ir ahvolga tushib qolishiga sabab bo‘ldi).

“Boburnoma”da muallif asarga badiiylik bag‘ishlash uchun satrlar orasida istiora, majoz kabi badiiy san‘atlarni ishlatgan. Bir kichik misolga e‘tibor beraylik. Bobur hali mustahkam kuchga ega bo‘lmagan bir paytda Shayboniyxonni Samarqanddan chiqarib, shaharni zabt etadi. Matnda muallifning o‘z raqibi – Shayboniyxonga bo‘lgan haddan tashqari nafrati o‘z ifodasini topgan. Bobur ana shu ichki tug‘yonini Samarqand shahri aholisining Shayboniyxonga munosabati orqali ustalik bilan tasvirlagan. Bobur Shayboniyxon askarlarini “telba itlardek” deb ataganda o‘xshatish san‘atidan ustalik bilan

foydalangan. Ikkinchi jumlada muallif go‘yo so‘z orasida “ushbu dastur bila” iborasini ishlatadiki, bu ham Boburning iste‘dodidan darak beradi. U qachon, qayerda jang qilgan bo‘lmasin, raqibini bu usul bilan mahv etmagan.

Bunda yana bir nozik badiiy qochirim bor. Umuman, odamlarni kim bo‘lishidan qat‘i nazar, o‘ldirish jarayoni xunuk manzara. Bu dahshatdan huzurlanish (“bashoshat va nash‘a”ga tushish) undan-da battar xunuk hol. Biroq Samarqand eli Shayboniy lashkaridan ozod bo‘lar ekan, dushmani o‘ldirish shahar xalqiga ko‘tarinki ruh berganini Bobur san‘atkorona ifodalagan: “Bizning elga va shahr eliga g‘arib bashoshat va nash‘a edi. Telba itlardek o‘zbaklarni ko‘cha soyilarda tosh va tayoq bila o‘lturdilar. Taxminan to‘rt-besh yuz o‘zbakni ushbu dastur bila o‘ltirdilar erkin”.

Nasriy asarda qo‘llanilgan badiiy san‘at vositalari hamisha ham muayyan sujet, voqea-hodisalar rivoji va konkret shaxs xarakterini yoritishga qaratilmagan, balki asardagi kichik detallarga joziba bag‘ishlash, muallif fikriga sayqal berishda ham qo‘l kelgan.

Mavzuni yanada oydinlashtirish maqsadida Alisher Navoiyning keksalik davri ijodiga oid bir parchani kuzataylik: “Endikim hayotim gulshanining bahori xazong‘a yetishtti, va gulshanda ochilg‘on gullari to‘kila kirishti. Sabzasi tabiat havosi burudatidin oqardi (soch, soqol oqardi — **H.Q.**) va lolasi kuhulat sovug‘ nafaslaridin sarg‘ardi, sunbuli serobi marg‘ulalaridan tob ketti (tomir urish susayishi, terida so‘lg‘inlik, ajin, vujudda tetiksizlik hollari sodir bo‘lishi — **H.Q.**) va niholi sarbalandi, ajal sar-saridin fano tufrog‘ig‘a yiqilurg‘a yetti”.

Ko‘rinib turibdiki, Navoiy nasriy asarlarida o‘zining shoirona tashbih va o‘xshatishlari, munosib ibora va so‘zlari bilan kishining ruhiy holatini aniq tasvirlagan. Har bir ramziy ifoda kishi vujudidagi o‘zgarishlarni yaqqol aks ettirgan. Ana shu jihat ham Navoiy nasrining uslubi, adib mahoratini belgilovchi o‘ziga xoslikdir.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, XV asr oxiri — XVI asr birinchi yarmida yaratilgan nasriy asarlardagi jimjimadorlik uslubi muallif mahoratidan ham dalolat beradi. Fikrimiz tasdiqi uchun yana bir misolga murojaat etaylik. Abdurazzoq Samarqandiy yozadi: “Sovuqning lashkari bahor sipohini ko‘rib chekinishga yuz tutgan, havoning jonparvar shabadasi mo‘tadillik lutfini kasb etgan... Mirzo Ulug‘bek fathu zafar hamnishini bo‘lgan xohishlarini harakatga keltirdi”. “Sovuqning lashkari” “bahor sipohi”ga hujum qiladi, himoyalانuvchi tomon esa hali lashkarlik kuchiga ega emas, shu bois piyoda — “sipoh” so‘zi ishlatilgan. Qish chekinib, bahor kirayotgan pallada shabada chindan yoqimli — “jonparvar” bo‘ladi. Mirzo Ulug‘bekning niyati fath etish orqali zafar topish, shu bois uning harakati maqsadi bilan bir mazmundaligini “hamnishin” so‘zi ifodalamoqda.

Bunday an‘anaviy tashbih va o‘xshatishlarni boshqa adiblar ijodida ham ko‘rish mumkin. Zayniddin Vosifiy Sherak nomli gavdali, bahaybat kishining qahri qattiqligini, shafqatsizligini “sagsifati xuknihodtabiat” (it fe‘lli va cho‘chqa tabiatli), “ba mo shag‘oldandoni bunyod namud” (bizga shag‘ol kabi tishlarini ko‘rsatibtahdid qildi), deb tasvirleydi va uning atrofidagi kishilarning hiylagarligini tulki harakatiga o‘xshatadi: “on hama ro‘bahbozihoi shumo ast” (buning hammasi sizlarning tulkimizojliklaring ekan).

“Boburnoma”da ham yuqoridagi misollarga o‘xshash parchalarni ko‘ramiz. Masalan, quyidagi matnda “sar ba bod bermagaylar” iborasi o‘z o‘rnida ishlatilgan. Bobur matn mazmunini tiniq ifodalash uchun barchaga ma‘lum bu iborani keltirgan. Hatto bunda “sar”, “ba bod” so‘zlari forscha bo‘lsa-da, odamlar o‘zlarini yo‘qotib qo‘ymasliklariga da‘vat etilayotganliklarini tushunadi: “Mo‘g‘ullar ichida rioyat qilg‘on e‘timodliq kishimiz To‘lun Xoja uchun Samarqandtin mo‘g‘ul ulusi qocha

kirishganda To‘lun Xojani yiborilib erdikim, elga nasihat qilib tavahhumni xotirlaridan chiqarg‘oy, to el qo‘rqunchtin sar ba bod bermag‘aylar”.

Bunga o‘xshash misollarni barcha nasriy asarlardan istagancha topish mumkin. Ular ijodkorlarning badiiy san‘at vositalaridan foydalanish mahoratlarini belgilaydi. “Boburnoma”da muallif ishlatgan ko‘pgina badiiy san‘atlar faqat Bobur uslubiga xos bo‘lib, muallifning bayon tarzini belgilab beradi. Mazkur masalani alohida mavzular doirasida ko‘ribchiqish maqsadga muvofiqdir.

Gapda qator kelgan so‘zlar bilan ifodalash mahorati

Bobur nasriga xos jihatlardan yana biri — gapning ikkinchi darajali bo‘laklaridan mohirona foydalanish bilan bog‘liq. Ma‘lumki, arab alifbosida tinish belgilari yo‘q va gapda qator kelgan so‘zlar ishlatilganda “vergul” vazifasini turli bog‘lovchilar bajargan. “Boburnoma”da bir necha qator kelgan so‘zlardan tashkil topgan jumlar talaygina. Masalan, “va” bog‘lovchisi adib tomonidan kishilar xarakteri, tabiat va jonli mavjudot xillarini tasvirlashda ko‘proq qo‘llanilgan. Hindistonning nosoz tabiati haqida so‘z yuritarkan, Bobur shiddat bilan bir necha so‘zni qator ishlatadi va imkoni boricha “va”lardan foydalanadi. Bunda muallif yuqoridagi tasvirlardagiga o‘xshash badiiy san‘atlardan foydalanmaydi, ammo bu salbiy so‘zlar ma‘nosining o‘zi Bobur mahorati, sinchkovligi, har bir kalimani o‘rnida ishlata olish mahoratidan dalolatdir. Eng muhimi, o‘quvchi adib maqsadini aniq payqaydi. Ayni misolda esa, aytish mumkinki, chinakam mahorat zohir etilganidan kitobxon hayratga tushadi. Har bir “va”dan so‘ng mantiq kuchi oshaveradi, muallif maqsadi tobora ravshanlashib, avvalgi ibora, jumla yangidan quvvat oladi. O‘quvchi “va” bog‘lovchisining takroridan zerikmaydi, aksincha davom

etishini xohlaydi: “Elida husn yo‘q va husni ixtilot va omizish va omadu raft yo‘q va tab’ va idrok va adab yo‘q va karam va muruvvat yo‘q... va yaxshi ot yo‘q va yaxshi it yo‘q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo‘q va yax yo‘q va sovuq suv yo‘q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo‘q va hammom yo‘q va madrasa yo‘q va sham’ yo‘q va mash’al yo‘q, sham’don yo‘q va sham’ va mash’al o‘rnig‘a jami’ kasir chirkini bo‘ladur”.

“Boburnoma”dagi quyidagi matnga e’tibor beraylik. Bunda grammatik tuzilishi jihatidan murakkab gap keltirilgan. Har ikkala jumlada ham qator kelgan so‘zlar bor. Bobur birinchi jumladagi so‘zlar orasida “va” bog‘lovchisini ishlatsa, ikkinchi jumlada “dag‘i” bog‘lovchisini keltiradi. Bu, bir jihatdan, matnni o‘qishni osonlashtirsa, ikkinchidan, bog‘lovchilarning takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaydi va grammatik qoidaga mos keladi. U holda yuqoridagi misoldagi “va”lar karvoni grammatik qoidaga zidmi, degan savol tug‘ilishi mumkin. Yo‘q, zid emas: adib uslubining rang-barangligi, go‘zalligi ana shunda. Uslub jilosi ham shu kabi misollarda o‘z aksini topadi: “Bu tog‘larda Hindiston qushlari, Hindiston jonivorlari bisyordur, misli to‘ti va shorak va tovus va lo‘cha va maymun va nilagov va ko‘tahpoy, balki bu mazkur bo‘lg‘on jonivorlardin dag‘i o‘zga-o‘zga jins qushlar va jonivorlar bo‘lurkim, Hindistonda dag‘i andoq jonivorlarni eshitilmaydur”.

“Boburnoma”da muallif qahramonga xos xususiyatlarni yorqinroq ochish maqsadida “ne” (“na”) inkor qo‘shimchasidan ham foydalangan. Masalan, u salbiy obraz – Xisravshoh xususiyatini ochar ekan, har bir ishlatgan “ne” so‘zi bu shaxsning nokas-u nopokligini ta’kidlab, muallif fikrini quvvatlaydi. Bunda ortiqcha mubolag‘a, badiiy vositaga asoslangan tasvirlar yo‘q, ammo jumladagi qator kelgan so‘zlar bemalol shu badiiy kemptiklikni to‘ldirgan, hatto juda jonli ifodalab bergan ham: “Xisravshoh badbaxt kofiri ne‘mat saltanat

dag‘dag‘asi bilakim, saltanat andog‘nokas, behunarlarga ne nav‘ yetgay! Ne asl, ne nasab, ne hunar, ne hasab, ne tadbir, ne shujoat, ne insof, ne adolat!”

Quyidagi misolda esa “ne” bo‘shliq, hech narsasiz dala-joy ma‘nosida kelmoqda, uning asl sababi esa kechaniq qop-qorong‘iligida: “Qop-qorong‘i kecha, tup-tuz yer, ne tog‘ va pushta ko‘rinadur, ne yo‘l va iz ma‘lum bo‘ladur, hech kim boshlay olmadi”.

“Boburnoma”da “va” bog‘lovchisi faqat so‘zlar orasida emas, balki qator iboralar o‘rtasida ham kelgan. Bunda Bobur “o‘ng qo‘l”, “so‘l qo‘l”, “o‘ng yon” va “so‘ng yon” deb, tomonlarni ikki xil ifodalagan. Shundan ham muallifning turkiy til grammatikasi talablariga to‘la rioya etganini, bir so‘zni jumlada ikki marta qaytarmaslikka intilganini ko‘ramiz: “Burong‘or, juvong‘or va o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l, o‘ng yon va so‘l yon, o‘ng va so‘l chopa otlang‘och bekulfat yasamoq va beminnat tavochi cherik eli yerlik yeri bila-o‘q mutavajjih bo‘ldilar”.

Tasvirda sifat darajalaridan foydalanish

“Boburnoma”da sifat darajalarini bildiruvchi so‘z-iboralar ko‘p qo‘llanilgan. Bobur ijodida sifat darajalari o‘ziga xos rang-baranglik, ma‘no jilolariga egaligi tufayli, ularni alohida, qisqacha tahlil etishni lozim ko‘rdik. Adib shaxs, voqea-hodisa, joy-makon tasvirini keltirar ekan, asosan, sifatning orttirma darajalarini belgilovchi “xeyli”, “uluq”, “bisyor”, “asru” yoki sifat miqdorini belgilovchi “ko‘p” so‘zlarini ishlatadi. Bu so‘zlar “Boburnoma”ning qayerida kelmasin, voqea-hodisalarni belgilash, yoritishda o‘ziga xos mazmun kasb etadi. Masalan, quyidagi jumlada qurilgan sufa “yaxshi”, ammo unga “xeyli” so‘zi qo‘shilib, ko‘p jihatdan ma‘qul manzil bo‘lganini ifodalab kelmoqda: “Sufaning girdida tamom tol daraxti ekildi. Xeyli yaxshi manzil bo‘ldi”.

Jumladagi “xeyli” so‘zi o‘zgacha ma‘no kasb etmoq-

da. Istalifdek xushmanzara joy barcha hududlarda ham mavjud emas, degan mazmun mazkur gapda ta'kidlangan: "Istalifcha kent ma'lum emaskim, xeyli yerlarda bo'lg'ay".

Boburning ifoda uslubiga e'tibor bersak, uning naqadar zargarona nazokat bilan so'z tanlaganidan hayratga tushamiz. Otaning o'z farzandini suyishi tabiiy hol. Biroq, Bobur fikricha, kishining farzandiga ortiqcha bino qo'yishi salbiy hol. Husayn Boyqaroning o'g'li Muzaffar mirzoni boshqa farzandlaridan sababsiz ustun qo'yganini muallif "xeyli" so'zi orqali ifodalagan. Ana shu behuda harakat sababini bildirish uchun muallif keyingi jumlada "xeyli" so'zini ishlatmaydi, balki uni, ortiqchalikni anglatadigan "ko'p"ni "otruq"qa qo'shib, ta'sirchan tarzda ifodalagan: "Agarchi xeyli suygidek axloq va af'oli ham yo'q edi, o'g'lonlari muni ko'p otruq ko'rgani uchun aksar yog'iqtillar".

Zahiriddin Bobur shaxs xarakterini ifodalashda ham sifatning orttirma darajalaridan juda o'rinli foydalangan. Asarda "asru" so'zi ko'pincha shu ma'no va vazifada kelgan. Masalan, Bobur Husayn Boyqaroning o'z begi Muzaffar barlosga yuksak samimiyatini ayni shu so'z vositasida ifodalaydi. Jumladagi "bilmon" so'zi shohning o'z begiga izhor etgan mehrining omonatligini anglatga, "asru ulug'" iborasidagi "ulug'" so'zi Husaynning odam tani may, xatoga yo'l qo'yganini ta'kidlaydi: "Bilmon mirzoga qaysi tavra xush yoqib, asru ulug'rioyat qilibedi".

Boburning Alisher Navoiy ruhiy holatini belgilovchi quyidagi jumlasiga e'tibor beraylik. Bunda sifatning orttirma darajasini belgilovchi "bisyor" va son so'z turkumiga mansubsifatdosh — "ko'p" so'zi ishlatilgan. Aslida jumlada bu ikki so'zning o'zni almashtirilsa ham mazmun o'zgarmaydi ("bisyor yig'ladi", "ko'p mutaassir"). Lekin Bobur bir so'zni takror ishlatmagan va ifoda sayqaliga e'tibor berib, jumla tuzgan. Bu bilan Navoiy ruhiy holatini aniq yetkaza olgan: "Alisherbek bisyor mutaassir

bo'lib, ko'p yig'ladi". "Ko'p" so'zi "Boburnoma"da tez-tez ishlatilsa-da, hatto quyidagi bir jumlada ikki marta qo'llanilgan bo'lsa-da, o'z o'rnida kelgan va muallif maqsadini aniq bayon etib, voqealar, kishilar xarakteridagi me'yorning buzilganligidan dalolat beradi: "Ko'p kajxulq edi (Beka Sultonbegim — H.Q.), Sulton Husayn mirzoni ko'p og'ritur edi".

"Boburnoma"da muallifning adabiy-estetik tafakkuri umumlashma ifodalarda ham yorqin namoyon bo'lgan. Bunday aforizmnamo jumlar Boburning hayot tajribasi, fikri teranligi, voqea-hodisalardan to'g'ri xulosalar chiqarish, umumlashtirish mahorati samarasidir. Bemalol aytish mumkinki, bu misollarning aksariyati zarbulmasal, maqol va aforizm bo'lib, o'quvchi mushohadasini teranlashtiradi. Bu jumalarda Zahiriddin Boburning davlatchilik, yurtni boshqarish, qo'l ostidagi kishilar bilan murosa-madorada yashash, ishlash sabog'i aks etgan. Yana bir muhim jihati, uning davlat boshqaruvida vorisiylik siyosati ham aynan shu jumalarda o'z aksini topgan. Oldingi hukmdorlarning yaxshi va savob ishlarini davom ettirish, "har ishning zimnida yuz ming mulohaza" bilan ish ko'rish — el-yurtga, saltanatga ehtirom, bamaslahat ish ko'rish siyosati bul Boburning shoh sifatidagi yutuqlari, urushlarda g'olib chiqishining omili ham yuksak mantiqiy mulohazalarida ekaniga shubha yo'q: "Mulkgirlikda va mamlakatdorlikda agarchi ba'zi ishlar zohirda ma'qul va muvajjah ko'rinur, vale har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur"; "Bizga yetganda saxovat bila mashhur bo'lg'on elning muruvvati unutilur"; "Ishrat usrattin so'ng, farog'at mashaqqatin keyin lazzatliroq va yaxshiroq ko'rinur"; "Agar ota yomon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bilan badal qilmoq kerak"; "Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning bila amal qilmoq kerak..."

Etimologiya. "Boburnoma"da turli mavzularning yoritilishi muallifning jug'rofiy atamalarni bilgani,

o'rganishga intilgani, o'rni kelganda asarida unga joy bergani kitobning voqeiy-ilmiy-sarguzasht tasvirlarga boy manba sifatida keng ko'lamda shuhrat qozonishini ta'minlagan desak, xato bo'lmaydi. Zero, mumtoz adabiyotdagi biron-bir nasriy asarda, u xoh sarguzasht, xoh tarixiy, hatto jug'rofiy mavzularda bo'lsin, Movarounnahr, Xuroson, Hindistondagi joy, qishloq, shahar, o'lka, tog', adir, hayvonot va nabotot atamalarini aniq tabiiy, jug'rofiy ma'lumoti bilan bunchalik keng, ilmiy yoritilganini ko'rmaymiz. Geograf olim Hamidulla Hasanov "Zahiriddin Muhammad Bobur" asarining "So'z va nom" qismida bu haqda keng to'xtalib o'tgan. Biroq H.Hasanovning iqroriga, uning kuzatishlari "Boburnoma"ning geografik sharhi bo'lib, kitobda etimologiya masalasi alohida tadqiq etilmagan. "Boburnoma"ga oid boshqa tadqiqotlarda ham mazkur mavzu yetarli darajada o'rganilmagan. Shu bois, bu mavzuga biroz chuqurroq kirishib, Boburning jug'rofiy, tilshunoslik qobiliyatini bilishga harakat qilmoqchimiz.

"Boburnoma"da "butaka" so'zining sharhi berilgan. Bunda muallif mazkur o'tga etimologik ta'rif berishni maqsad qilmagan. Matnda tog' domanalari tabiati haqida so'z boradi. Sharhda tilshunos Boburdan ko'ra, shoh, sarkarda Bobur qarashlari, mushohadasi ko'proq o'rin olgan. Biroq Bobur butaka o'tining otga to'yimli yemish ekanini ta'kidlab, butakaning "strategik" mohiyatini nazarda tutib, bu nom tarixiga murojaat etadi. Bobur etimologik atama sharhini "vajhi tasmiya" iborasi bilan beradi, ya'ni "vajh" – sabab, "tasmiya" – atalish, kelib chiqish demakdir. Bobur diqqatni, avvalo, o'tning "butaka o'ti" deb nomlanishiga tortadi, so'ng uning asl mazmuni nimaligini ko'rsatadi: "Andarob va Xost va Badaxshonot tog'lari tamom archaliq, qalin chashmaliq, yumshoq pushtaliq tog'lardur. O'ti tog'ining va pushtasining va julgasining birdek bo'lur va xo'b bo'lur, aksar butaka o'ti bo'lur, otg'a bisyor sozvor o'ttur. Andi-

jon viloyatida bu o'tni "butka o'ti" derlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas edi, bu viloyatlarda ma'lum bo'ldi. Bu o't buta-buta chiqar uchun butaka derlar ermish".

Haqiqatda, "Boburnoma"da muallif tabiatning har bir giyohiga sinchkovlik bilan qaragani, ularni o'rgangani, askarlarini oziq-ovqat bilan ta'minlash masalasi hamisha birinchi o'rinda turganini ko'ramiz. Ushbu fikrni quvvatlash uchun yana bir misol keltiraylik. Bunda Bobur "befoyda" o't haqida gapirarkan, uning etimologiyasi tugul, umuman, biror-bir xususiyatini ham bildirmaydi. Nazarimizda, bu faktni u faqat hamrohlari bu o'tdan foydalanishga urinmasliklari uchun berganga o'xshaydi: "Yana bir Nijrov va Lamg'onot va Bajavr va Savod tog'lari qalin noj-u va chilg'o'za va balut va zaytun va xanjakliq tog'lardur. O'ti bu tog'larning o'tidek emas-tur, qalin bo'lur va baland bo'lur, vale befoyda o'ttur. Ot bila qo'ygga sozvor emastur".

Bobur etimologik tushunchalarni shunchaki havas uchun o'rganmagan, balki ularga shoh, sarkarda va adib sifatida yondashgan. O'zi egallagan har bir viloyat nomi, yerli xalq tili, tabiatidagi mavjud predmetlar nomini aniqlash harbiy ishlarni muvaffaqiyatli olib borishiga yordam bergan. Quyidagi misol fikrimizning yorqin dalilidir. Bobur harbiy buyruqlarning eski mo'g'ul tili va boshqa tillardaligi, askarlari hamisha ham ularni tez ilg'ab ololmasliklarini nazarda tutib, tarjima yordamida yetkazishga harakat qilgan. Bor-yo'g'i ming kishilik Bobur lashkari uning fikrini aniq ilg'ashi uchun harbiy atamalardagi "yamin va yasor"ni (arabcha so'zlar) "o'ng qo'l", "so'l qo'l" deb o'zgartiradi va buni "imtiyoz" sifatida baholaydi. Xuddi shunday aniqlik kiritilgan "bo'y" atamasi ham yuritilgan. Ana shu atamalardagi islohchilik ishlarini olib borgan Bobur "hech mahal oncha tartib va nasaq bila yasamaydur edim" deb, bu ishidan mamnunligini bildirgan. Kezi kelganda aytish kerakki, bugungi mustaqil O'zbekiston armiyasi ham ana shunday o'zgarishlarga

ehtiyoj sezadi. Biz mumtoz adabiyotimiz va tariximizdan saboq olib, bugungi O'zbekiston qurolli kuchlarida ishlatiladigan rus tilidagi amr-farmonlarni, Bobur tajribasi asosida, ko'rib chiqishimiz maqsadga muvofiq ko'rinadi. Mana o'sha matn: "Agarchi barong'or va o'ng qo'l va o'ng yon bir ma'nisi bor, vale alfoz tag'yiri bila tashxis muxtalif maoniyg'a men itloq qildim. Nechunkim, maymana va maysarakim, barong'or va javong'or derlar, yasolda qalbning kim, g'ul derlar, doxili emas. Munda bu nav' yasolni o'shul sarofate bila barong'or va javong'or deyildi. Yana g'ulkim, boshqa yasoldur, muning yamin va yasorini imtiyoz uchun o'ng qo'l, so'l qo'l bitildi. Yana g'uldakim, xossa tobindur, muning yamin va yasorini o'ng va yon va so'l yon aytildi".

"Boburnoma"da muallif Savalak tog'i haqida ma'lumot beradi. Savalak Himolay tog'larining pastki etaklari. Bobur tog' nomining kelib chiqish tarixiga to'xtalib, olimlik fazilatini namoyon etadi. Bunda faqat toponimik qarash emas, balki nom bilan hududning o'zaro aloqasi, bog'liqligi va bir-birini to'ldirishi ko'rsatilgan. Yana bir jihat shuki, Bobur qariyb biron-bir manbada uchramaydigan "Kashmir" etimologiyasini o'z variantida taqdim etadi va shaxsiy fikrini bildirarkan, taqdim qilayotgan fikrlariga o'zi ham uncha ishonmaydi chog'i, "bu jihatdin bo'la olurkim", deydi. Lekin "Kashmir" so'zining kelib chiqishi haqida bildirgan fikrini Bobur shaxsan o'ziga taalluqli ekani, aniq ilmiy dalilga asoslanmagani uchun rostgo'ylik bilan bu o'zining farazi ekanini ham aytadi. Biroq Savalak tog'i haqidagi qarashlarini u aniq, shubhaga o'rin qoldirmay bayon etgan. Shundan ham ma'lum bo'ladiki, Bobur har bir etimologik, toponimik atamalarga katta e'tibor bergan, uning asosiga, haqiqiylikiga diqqat bilan yondashgan va shundan keyingina kitobidan joy bergan: "Ushmuncha deyduurlarkim, bu tog'elini Kas derlar. Xotirg'a yettikim, Hindiston eli "shin"ni "sin" talaffuz qilur. Chun bu tog'da mu'tabar

shahar Kashmirdur... Bu jihattin bo'la olurkim, "Kashmir" demish bo'lg'aylar"; "...Bu tog'ni Hind eli Savalak Parbat derlar, hind tili bila "sava" —rub', "lak" —yuz ming, "parbat" —tog', ya'ni rub' va yuz ming tog'kim, yuz yigirma besh ming tog' bo'lg'ay".

"Boburnoma"da muallif hamisha ham joy nomlari toponimikasiga bunday keng to'xtalmagan. Ayrim joy nomlarining atalishi aniq manbalarda zikr etilganini dalillar bilan keltirgan hollari ham bor: "Yana bir G'azni viloyatidir. Ba'zan tuman ham derlar.(E'tibor beraylik, bunda Bobur hatto geografik bo'linishning sof hududiy atamasiga e'tiborni qaratmoqda: G'azni viloyatmi yoki tumanmi? Demak, o'sha paytda ham geografik nomlanishning hududiy ahamiyati juda katta bo'lgan, — **H.Q.**), Sabuktigin bilan Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti G'azni ekandur. Ba'zi G'aznin ham bitibturlar. Sulton Shihobiddin G'uriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu Sulton Shihobiddinni "Tabaqoti Nosiriy"da va ba'zi Hind tarixida Muizziddin bitibturlar".

Bobur tomonidan geografik, hududiy bo'linish, tobelik masalalari ko'pincha uning yurt boshlig'i va shoh sifatidagi xususiyatini ham belgilabberadi. Chunki hududlarning qaysi viloyat, mamlakat, tuman va hatto qishloqqa taalluqliligi chegara masalalarini belgilab kelgan. Bobur faqat masalaga toponimik jihatdan yondashmasdan, o'z siyosiy nuqtayi nazarini ham bildirgan. Masalan, u: "Ba'zi Qandahorni ham Zobuliston doxili tutubturlar", der ekan, bu hududiy bo'linishga shubha qilgani, bu ayrim kishilarning fikri ekanini uqtirishi juda muhimdir.

Aksariyat hollarda "Boburnoma"da muallif etimologiyaga oid ma'lumotlarni turli voqea-hodisalar bayonida yo'l-yo'lakay tilga olib o'tadi, xolos. Masalan, "singir" so'zining kelib chiqishi, "afg'onshior" iborasining "afg'onshol"ga aylangani, bunda tilda sodir bo'ladigan fonetik hodisa ta'sirini aniq ko'rsatadiki, bu juda muhim: "Tonglasi andin ko'chub, Hangu'ga tushuldi, bu navo-

hidag'i afg'onlar bir parcha tog'ni singir qildilar. Singir lafzini Kobulg'a kelganda eshitildi. Bu el tog'ni berkitganni singir derlar emish"; "Charxning bog'oti qalindur. Lahugarning o'zga kentlarida bog' bo'lmas. Avg'onshol eldur. Kobulda bu lafz shoyi'dur. G'olibo avg'onshior-durkim, "avg'onshol", derlar".

Nasriy asarlarda saj' san'ati keng qo'llanilgan. Ayniqsa, bu san'at Alisher Navoiy asarlarida juda keng ishlatilgan. So'z san'atining bu vositasi Navoiy asarlarida va o'sha davr nasrida ancha rivojlangan uslub bo'lib, adabiyotshunoslikda batafsil o'rganilgan. Xondamir va Vosifiy ham saj' san'atidan foydalanganlar va, shubhasiz, bu badiiy san'at adiblarning nasriy asarlarini bezagan, kitob o'qilishini osonlashtirgan, muallifning mahoratini ko'rsatgan.

"Boburnoma"da esa muallif saj'dan ancha kam foydalangan. Bobur ishlatgan saj' namunalari qanchalik hisobli bo'lmasin, aksincha, shunchalik o'rinli kelgan asar, badiiy salmog'ini ko'tarishga xizmat qilgan. Masalan, "yana bukim, Jahongir mirzo mundoq mukaddar va yomonlik bilakim bordi, yo kuduratini raf' qilg'aybiz, yo mazarratini daf'"; "Biz shahar va viloyat-tin mahrum, borur turarimiz noma'lum"; "Semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzum-lar farovon"; "Andoq usurattin mundoq arzonlik va andoq baliyattin mundoq amonliqqa kelduk...".

Ta'kidlaganimizdek, "Boburnoma"da saj' san'ati kam ishlatilgani bois biz mazkur mavzuga keng to'xtalmadik va, tabiiyki, uni Navoiy, Xondamir, Vosifiy asarlari bilan qiyosiy tahlil etishga zarurat sezmadik.

Zahiriddin Boburning badiiy mahorati, so'z san'atidan foydalangani hayotni real, go'zal va aniq aks ettirishiga yordam bergani, ifodaning jonli, ta'sirchan chiqishiga ulush qo'shganini yuqoridagi misollarda ko'rdik. Umuman, o'rta asr nasrida fikrni yuksak badiiy tarzda ifodalash, so'z san'atidan mohirona foydalanish,

real voqelikni imkoni boricha shoirona iboralarga, badiiy libosga o‘rab tasvirlash davr talabi bo‘lgan. Tarixiy, sarguzasht, ilmiy asarlarda ham badiiy vositalarni keng ko‘lamda qo‘llash so‘z qadri va mavqeyini saqlashning mezoni darajasiga ko‘tarilganki, bu o‘sha davr ma‘naviyatida yuksak adabiy-estetik talabchanlik hukmron bo‘lganidan dalolat beradi.

2. Nasrda nazm: an‘ana va o‘ziga xoslik

XV asrning oxirgi choragi — XVI asrning birinchi yarmida yaratilgan mumtoz nasriy asarlarda nazm namunalaridan foydalanish an‘ana tusini olganini kuzatish mumkin. Adabiyotning nasr va nazm turlari turli davrlarda bahs-munozaralar mavzuga aylangan va mumtoz adabiyotshunosligimizda doimiy mavzu bo‘lib kelgan. Adabiyotshunos S.G‘aniyeva “Alisher Navoiyning prozaik asarlari, kitobida shunday yozadi: “Navoiy prozasining qariyb belgilovchi xususiyatlaridan biri ularning hassos shoir qalami ostidan chiqqanligidir. Bu, eng avvalo, nasr bilan nazmning birgalikda, ham g‘oyaviy, ham badiiy jihatdan uzviy aloqada ishlatilganida ko‘rinadi. Prozaik asarlar tarkibidagi nazmiy parchalar nasriy bayonda ifodalangan fikrni xulosalash, yakunlashda, iqtiboslar sifatida, shuningdek, muallifning asardagi g‘oyaviy niyatini yanada kuchaytirib, bo‘rttirib, emotsional ta‘sirchan qilib berish uchun xizmat qiladi”. Bizning mavzuimiz uchun Navoiyning nasriy asarda nazmni qo‘llab turib, o‘sha davr adabiyotida nasr va nazmning mavqeyi haqida fikr bildirgani diqqatga sazovordir.

Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning ikki bayti bitilgan maktubini olarkan, juda ta‘sir lanadi. Mazkur baytlar shoirga ilhom bag‘ishlaydi va u “ne ikki bayt edikim, ikki saroy hosilin fido qilsam, hech ish qilmamish bo‘lg‘aymen”, der ekan, o‘sha davrda asarlar nasr yoki nazmda yaratilishidan qat‘i nazar, “nazmning ra‘nolarida

yuz noz va nasrning zebolarida ming roz” ifoda etilganini ko‘rsatadi. Ulug‘ shoir tomonidan nasr va nazm turlariga berilgan bu baho, aslida, nasriy asarlarda nazmning mavjudligi, bu ikki shaklning o‘zaro adabiy-estetik bog‘liqligini ko‘rsatadi. Navoiy mazkur an‘ana — adabiy uslubni Husayn Boyqaroga yuborgan nasriy maktubidagi bir ruboiy bilan ifodalagan. Ruboiyda nasrning mohiyati, badiiyati, o‘sha davrda adabiy tur sifatidagi mavqeyini aytib, fikrini nazmda ifoda etgani diqqatga sazovor: “...ne ikki bayt edikim, ikki saroy hosilin fido qilsam hech ish qilmamish bo‘lg‘aymen va ne nazm va nasr erdikim, jon va ko‘ngil javhar-la bilmamish bo‘lg‘aymen, nazmning ra‘nolarida yuz noz va nasrning zebolarida ming roz.

Ruboiy:

*Nasr andaki anjom ila og‘oz erdi,
Har lafzi aning moyai e‘joz erdi,
Har tuhfa xat anda roz pardoz erdi,
Yo‘q ayb agar desam xati roz bo‘ldi”.*

Umuman, XV asrga oid nasriy asarlarda she‘riy parchalar keltirish o‘ziga xos uslub va an‘ana sifatida davom etgan, ayniqsa, fors-tojik va arab tillarida yaratilgan asarlarda ko‘p qo‘llanilgan. Faqat tarixiy, tarixiy-sarguzasht, manoqib va boshqa risolalarni emas, balki barcha nasriy asarlarni she‘riy parchalar bilan bezash, nasrning mantiq kuchi, estetik qudrati kamlik qilganda nazm “yordam”ga kelgan hollar ko‘p uchraydi. She‘riy parchalar nasrga ko‘pincha ko‘makdosh vazifasini bajargan. Ehtimol, shu jihat bu an‘ananing asosini ham tashkil etgan. Biroq adiblar she‘riy parchalarni ishlatganda nasr va nazmdagi mantiq yaxlitligini saqlashga mas‘uliyat bilan yondashganlar, keltirilgan har bir she‘riy parcha imkon boricha nasr bilan uyg‘unlikda qo‘llanib, fikr rivojiga hissa qo‘shishga qaratilgan. Aslida, nasrda nazm ishlatilishi faqat forsiy

va turkiy adabiyotga emas, umuman, Sharq adabiyotiga xos an'ana bo'lgan. Masalan, hind yozma yodgorliklari "Ramayana", "Mahobhorata" yoki "Qobusnoma" singari shoh asarlarda ham nasriy matnlar orasida she'riy parchalar ishlatilganki, bu kitoblar bir ohangda ravon o'qiladi.

Mumtoz adabiyotimizda bu uslub XV—XVI asrlarda takomillashdi va nasriy asarlarning ajralmas qismiga, talabiga aylandi. Aslida, Beruniyning "Hindiston", Ibn Sinoning "Dor ush-shifo", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" kabi nasriy asarlarida ham she'riy parchalar berilgan. Nasr va nazmning bir-birini to'ldirib kelgan namunalarini Shayx Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", "Munshaot", "Vaqfiya" singari asarlari misolida ko'ramiz.

Tadqiqotimizga asos qilib olingan "Boburnoma", Navoiyning yuqorida zikr etilgan asarlariga, Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Xondamirning "Habib us-siyar" asarlariga ham mazkur an'ana xos, albatta. Bu adiblar uslubidagi nasr va nazm mushtarakligining tahlili nasriy asarlarda nazm parchalarini keltirish qonuniyatini, biroz bo'lsa-da, o'rganish imkonini beradi. Zotan, mumtoz adabiyotimizda nazm yordamida nasriy matnni boyitish va ta'sirini oshirish yo'llarini qidirish diqqatga sazovor. Shu o'rinda XV—XVI asr adiblari o'z salaflariga ergashib, adabiyotning bu ikki turida erkin ijod qilishni burchi deb bilishganmi yoki Navoiy va Jomiy kabi allomalar ijodining ta'siriga tushishganmi, degan savollar tug'ilishi ham tabiiydir.

Tahlilimizga asos bo'lgan birinchi manbalar shuni ko'rsatadiki, mazkur jihatlar nasr va nazm mutanosibligi yaxlit ma'naviy-estetik shaklda mazmunni teran ifodalashga qaratilgan. Biz tahlil doirasiga qaysi adib mazkur adabiy-estetik "ne'mat" dan qanday foydalangan, uning uslubida bu jihat qanday namoyon bo'lgan, har bir

ijodkorga bu adabiy usul ko'zda tutilgan maqsadni ro'yobga chiqarishda qay darajada ko'mak bergan, muallifning va davrning qanday qarashlari hamda talablarini ado etgan, degan masalalarni oldik.

Har bir adib bu masalaga o'z o'lchovi, uslubiga ko'ra yondashgan. Masalan, "Boburnoma"da muallif o'z fikrini asosan nasrda bayon etgan, boshqacha aytganda, asarda shoir Boburdan ko'ra nosir Bobur ko'zga yaqqolroq tashlanadi. Navoiyning nasriy asarlarida esa, nasrda ifodalangan fikr shoirning jozibador she'riy parchalari, salaflarining baytlari bilan boyitilgan hollar ko'proq nazarga tashlanadi.

Boburning bu masalaga yondashishini misollar orqali ko'rib chiqaylik. U o'z ruhiy holatini aniqroq va yorqinroq ifodalash, tabiatdan zavqlanish kayfiyatini o'quvchi bilan baham ko'rish, biror shaxs ijodi yoki xususiyatlarini belgilash (bu jihat Navoiy, Xondamir va Vosifiyning nasriy asarlariga ham xosdir) uchun nasrda nazmdan foydalanadi. "Boburnoma" voqeiy-ilmiy-sarguzasht asar bo'lgani bois muallif hayotda ro'y beradigan voqealarni ikir-chikirigacha real tarzda bayon etarkan, asosan, nasrga e'tibor qaratadi. Shu bois, nasr ustunligi asarda yaqqol ko'rinadi. Biroq ba'zi hollarda keltirilgan nazm parchalari muallif g'oyasini ta'sirchan ifodalashga xizmat qilganini ham kuzatamiz. Muallif o'zining yuksak romantik tuyg'ularini ifodalash uchun gohida shoirona tuyg'ularga beriladi, realistik tasvirlariga ko'tarinkilik bag'ishlash niyatida she'riyatga murojaat etadi. "Boburnoma"ning ana shu qismlari juda ravon o'qiladi, o'quvchini muallif hikoya qilgan voqea-hodisalar ichiga olib kiradi.

Navoiyning nasriy asarlaridagi nazm o'zgacha jilo va xususiyatlarga ega. Shoirning hissiyotga to'lig' ruhi nasrdagi fikrni nazm yordamida yorqinroq ifodalab keladi, quvvatlaydi, ya'ni Navoiy asarlarida "Boburnoma"ga nisbatan o'zgacha jihat — nasrdan nazmning ustun ekaniga guvoh bo'lamiz.

G'iyosiddin Xondamir tarixchi adib sifatida "Habib us-siyar" asarida o'zining she'rlaridan tashqari, Sa'diy, Attor, Rumi, Hofiz, Jomiy, Navoiy, Hotifiy, Hiloliy kabi shoirlar ijodidan ham namunalar keltirgan. Bu namunalar poeziyaning misra, bayt, to'rtlik, ruboiy, masnaviy, g'azal, qit'a kabi janrlariga taalluqlidir. Biroq "Habibus-siyar"da keltirilgan nazm parchalarini o'qimadan tashlab o'tsak ham voqea mazmuni qariyb o'zgar-maydi. Bu xususiyat asarning barcha qismlariga xos emas, albatta...

Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" asarida nazm nasr bilan g'oyat uyg'unlashib ketgan. Muallif o'z davrining iste'dodli shoiri, adibi, adabiyotshunosi, muammo janrining bilimdoni sifatida tanilgan. Shu tufayli "Badoye' ul-vaqoye'"ni Vosifiy ko'pincha o'z she'rlari bilan bezagan. Vosifiy nasridagi she'riy parchalar Bobur, Navoiy, Xondamir asarlarida keltirilgan parchalardan tubdan farq qiladi. Agar "Boburnoma"da muallif zarurat tufayli nazmga murojaat etgan bo'lsa, Vosifiy imkon topildi deguncha nasriy matnni she'r bilan boyitishga intilgan. Ba'zan "Badoye' ul-vaqoye'"da shunday tasvirlar uchraydiki, voqea nasrdan ko'ra nazmda yorqinroq ifoda topgan. Buni asarning "Guftor dar ta'rifi vazir hazrati Ubaydulloxon", "Guftor dar bayoni shiddati sarmo va zimistoni Samarqand" sarlavhalari ostidagi qissalar, muallifning qasida, muammo janrlariga oid hikoyalari, ayniqsa, Toshkent shahrini vasf etgan qasidasi misolida ko'rish mumkin.

Nasriy asarlardagi she'riy parchalarni o'rganish nasr va nazmning o'zaro aloqasini hamda muallif uslubini aniqlashga imkon tug'dirishidan tashqari, asar muallifining she'rshunoslik qobiliyati, uning adabiy-estetik qarashlarini belgilashda ham bir omildir.

"Boburnoma"da she'riy matnlar bayt, misra, ruboiy, masnaviy, g'azal janrlarida, ba'zan esa katta hajmda

uchraydi. Muallifning maqsadi asosan nasriy matnda ifodalangan bo'lsa-da, orada keltirilgan nazm parchalari asar mazmunining yanada ta'sirchan chiqishiga ko'maklashgan. Bu o'rinda Boburning Samarqandda shoir Binoiy bilan uchrashuvi va ular o'rtasida o'tgan she'riy musobaqa bayonini misol tariqasida aytish mumkin. Bobur Binoiyning Samarqandda Shayboniixon xizmatidan chiqib, saroyga kelgan paytini tasvirlagan. Adib Binoiyga, uning Shayboniyxonga — Bobur raqibiga xizmat qilganiga qaramasdan ishonib, o'z dargohidan joy berganini yozadi. Bobur Binoiyga nisbatan “chun fazilatliq kishi edi, gunohye sodir bo'lmaydur edi”, der ekan, birinchi navbatda, uning insoniy xislatlarini qadrlashini yozadi.

Bobur Binoiyning “doim qasida va g'azal o'tkarur edi” deb ijod bilan shug'ullanganini ta'kidlaydi, ammo uning biror-bir asarini tahlil qilmaydi, baho bermaydi. “Boburnoma”ning ayni shu joyida keltirilgan she'riy parchalar Binoiy she'ri, Bobur ruboiysi va ularga javob yozgan Xoja Abulbaraka Firoqiynning ruboiysidir. Abulbaraka she'rida Boburning saxovati, qalam va madaniyat ahliga mehr-shafqati, insonga ishonchi yoritilgan. Bu she'r musobaqasi Bobur she'r mashqini endi boshlab, ilk ruboiysini bitgan davriga to'g'ri keladi. Yana bir nozik jihat shuki, “Boburnoma”dagi bu she'riy parchalar nasriy matnga qo'shimcha vazifasida emas, balki mustaqil mavzu sifatida muallif va uning hamsuhbatlari dunyoqarashi, ijtimoiy ahvoli, o'zaro munosabati, bir-biriga hamiyati, turli tilli adiblarning turkiy tildagi ijodi namunasiga aylangan. Masalani aniq tasavvur etish uchun mazkur matnni nisbatan to'liq keltiramiz: “Necha kundan so'ng chun fazilatliq kishi edi, gunohye sodir bo'lmaydur edi, Samarqandg'a kelturduk. Doim qasida va g'azal o'tkarur edi. Navoda bir amal mening oting'a bog'lab o'tkardi. O'shul asnoda bir ruboiy aytib o'tkardi.

Ruboiy:

*Ne g'alla maro k-az o' tavonam no'shid,
Ne muhmali g'alla to tavonam po'shid.
Onroki na xo'rdanastu na po'shidan,
Dar ilmu hunar kujo tavonad ko'shid.*

(**Mazmuni:** *Na yegulik g'allam bor va na kiyinishga asragan kiyimim bor. Yeydigani, kiyadigani bo'lmagan kishi ilm va hunarga qanday urina olsin?*).

Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur erdim. Vale g'azal tugatmaydur erdim. Birgina turkiy ruboiy aytib yibordim.

Ruboiy:

*Ishlar bori ko'nglungdag'idek bo'lg'usidur,
In'omu vazifa bori buyrulg'usidur.
Ul g'allau muhmalki deb erding,berdim,
Muhmalg'a bo'yu g'alladin uy to'lg'usidur.*

Mullo Binoiy bu ruboiyning so'ngg'i misraining qofiyasini radif qilib, o'zga qofiya bila bir ruboiy aytib o'tkardi:

*Mirzomki, shohi bahru bar bo'lg'usidur,
Olamda hunar birla sar bo'lg'usidur.
Bir muhmal uchun muncha inoyat bo'ldi,
Musta'mal agar desam, nelar bo'lg'usidur?*

Ul fursatta Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrizabzdin Samarqandg'a kelibedi. Dedikim, o'shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi.

Ruboiy:

*Bu javrki qildi davr so'rug'usidur,
Sultoni karam bu uzrni qo'lg'usidur.*

*To'kulgan agarchi to'lmas, ey soqiy,
To'kulgonimiz bu davrda to'lg'usidur".*

Mazkur parchadagi nasr va nazm uyg'unligi yana bir jihati bilan e'tiborni tortadi. Bu o'rinda Bobur Xoja Abulbaraka ruboiysini tilga olib, Shayboniixonidan Samarqandni qaytaribolgan paytgga kelib, tinimsiz urush barham topib, saltanatga tinchlik, farovonlik va umid uchqunlari nasib eta boshlaganini bildirmoqda. Zero, Abulbaraka ruboiysida binoiylarning bu ko'ygga tushishini kimningdir aybi emas, balki "davr so'rug'usidur", deya baholamoqda. Ruboiyning oxirgi misrasida ana shu beboshliklar, toj-taxt uchun kurashlar yarasi Bobur boshliq saltanat tomonidan tuzatilajagi aniq ifoda etilgan. Aytish mumkinki, Bobur mazkur parchada nasr va nazmni uyg'unlashtirib, asar mazmunini boyitgan.

Quyidagi misol ham Boburning nazmiy ijodi bilan bog'liq. Adib safari davomida Go'mal rudini kechib o'tadi. Iydi fitr (ramazon hayiti) o'sha yili Navro'z ayyomiga to'g'ri keladi. Vaqt bilan bog'liq bu tasodifni "Boburnoma"da muallif nasr bilan nazmni uyg'unlashtirgan holda tasvirleydi. Bunda Bobur uchun g'azalning yaratilishi muhim edimi yoki ikki ayyomning bir vaqtda kelishimi, degan savol tug'ilishi mumkin. Bizningcha, Bobur uchun har ikkala sababham muhim hisoblangan. Chunki nasr matnidagi "navro'z ul iydqa yovuq kelibedi" va "ul taqribbila bu g'azalni aytiberdim" degan iboralar bir-birini to'ldirgan, muallif uchun bayram ham, yaratgan g'azali ham birdek qadrlil bo'lgan: "Navro'z ul iydqa yovuq kelibedi. Tafovut bir-ikki kun edi, ul taqrib bila g'azalni aytiberdim:

*Yangi oy yor yuzi birla ko'rub el shod bayramlar,
Manga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g'amlar.
Yuzi navro'zi vasli iydini Bobur g'animat tut,
Ki mundin yaxshi bo'lmas bo'lsa yuz navro'zu
bayramlar".*

Xondamir “Habibus-siyar”da nasr bilan nazmni birga ishlatishda ko‘pincha o‘zining she‘riy parchalarini misol qilibkeltiradi. Bu bilan biz nosir, tarixchi Xondamir qatori shoir Xondamirni ham tanib boramiz. Ya‘ni adibning nasrda bayon etgan maqsadi, undagi mantiq yaxlitligi nazmda kuchaytiriladi. Yana qiziq tomoni shundaki, “Habibus-siyar”da she‘riy parchalar keltirilgan o‘rinlarda badiiy san‘atlardan foydalanish, adib ijodiga xos jimjimadorlik unchalik sezilmaydi. Ehtimol, bu vazifalarni she‘riy parchalar bajargani bois, Xondamir shu usulni ma‘qul topgandir: “Xon dar avositi hamon zimiston tabli murojiat ko‘fta va az Omuya guzashta ba Samarqand shitoft. Va navbati digar anvori farog‘at va rafohiyat bar o‘jinoth ahvoli sokinoni qubbatulislomi Balx toft. Ammo dar muddati muhosira on miqdor xarobi az sipohi o‘zbek dar zohiri on balda va tavobe‘ ruy namuda, ki mazide bar on tassavur natavon kard. Binobar on dar bobi ta‘rixni on hodisa xomai suxanguzor in qit‘a dar simmi tahrir ovard.

Qit‘a:

*Muhammadxon chu az Omuya guzasht,
Sharobi ayshi ahli Balx shud talx.
Tamomi shahr vayron gasht az chang,
Az on torix shud vayronii Balx”.*

(**Mazmuni:** *Xon o‘sha qish paytida chaqiriq tablini chalib Omu suvini kechib, Samarqand tomon intildi. Va farog‘at va rafoiyat nuri qubbatulislom Balxdan va uning aholisidan yuz o‘girdi. Biroq muhosara paytida o‘zbek (ya‘ni Shayboniyxon askarlari — H.Q.) sipohiylari tomonidan shunchalik vayronaliklar sodir qilindiki, uning chegarasini tasavvur etish mushkul. Shuning uchun bu voqea tarixi haqida qalamim quyidagi tarixni sabt etdi. Qit‘a: Muhammadxon Amudaryosini kechishi bilan Balx ahlining farog‘ati butunlay buzildi.*

Urush tufayli shahar vayronaga aylandi, shu bois uning ta'rixi "Shud vayronii Balx", deb topildi.)

Bobur Samarqandda saltanat qilgan Sulton Mahmud mirzo xislatlarini ta'riflash uchun avval nasrda uning "faqir va miskin nafrin va duoyi badig'a og'iz ochib" xalq g'azabiga uchraganini yozib, she'riy parcha keltiradi. Muallif Sulton Mahmudning badaxloqligini birinchi navbatda Xoja Ahrorga taalluqli kishilarga "ko'p taaddi va tashaddud qila boshlagani" da ko'radi. Bunda Bobur Sulton Mahmud to'dasi haddan tashqari razolatga yuz tutganini ko'rsatadi. Bu razolat faqat Sulton Mahmudga o'xshash beklar axloqida emas, balki Xisravshohga taalluqli barcha el "hamisha shurb va zinog'a mashg'ul" bo'lganing analitik tahlili berilganida ham ko'rinadi.

Odatda, "Boburnoma" da muallif biron hodisadan qat-tiq ta'sirlangan, tasvirlanayotgan voqea uning ruhiyatiga mos tushgan taqdirda nazmga murojaat etganiga guvoh bo'lamiz. Sulton Mahmudning Samarqanddek bir yurti azimning osoyishtaligini buzgani, xalqni "ba jonu dil ozurda va ranjida" etganini nasrda ifodalagan Bobur fikri ta'sirini kuchaytirish uchun nazmga murojaat qiladi: "Samarqand ahlikim, yigirma-yigirma besh yil Sulton Ahmad mirzoning zamonida rafohiyat va farog'at bila o'tkarib edilar, aksar muomala hazrati Xoja jihatidin adl va shar' tariqi bila edi, bu nav' zulm va fisqdin bajon-u dil ozurda va ranjida bo'ldilar. Vazi' va sharif, faqir va miskin nafrin va duoyi badig'a og'iz ochib, qo'l ko'tardilar:

*Hazar kun zi dardi darunhoi resh,
Ki reshi darun oqibat sar kanad.
Baham barmakun to tavoni dile,
Ki ohye jahone baham bar kanad".*

(Mazmuni: *Ichki yaralar dardidan hazar qill! Chunki bu yara oxir-oqibat yuzaga chiqadi. Qo'ldan kelganicha biron-bir dilga ozor berma, dildan chiqqan bir "oh" bir jahonni barbod etar.)*

Alisher Navoiy asarlarida ham muallifning ichki olami, qarashlari nasr va nazm mushtarakligida o'z aksini topganini ko'ramiz. Adib asarlarida hamma vaqt ham nasriy asardagi mazmun bilan nazm parchalari bir maqsadni ifodalab kelmaganini, muayyan darajada tafovut ham borligiga guvoh bo'lamiz.

Navoiy "Tarixi anbiyo va hukamo" asarida turli davrlarda o'tgan payg'ambarlar haqida yozarkan, nasriy matnda Ibrohim payg'ambar shaxsiyatiga oid dalillarni keltirib: "Ibrohim Abu Rohimdur, ya'ni rahmliq ota. Anbiyog'a millat otasidir", deb, uning umuman, yakkaxudochilikka asos solganini aytadi hamda barcha millat nabilarining otasi sifatida ta'riflaydi. Shu o'rinda muallif she'r keltiradi-da, odamlarning e'tiqod atrofida birlashishlari lozimligi, Ollohning yakka-yu yagonaligi har bir mo'min uchun ayon haqiqat ekanligi va shu iqror asosida barcha millat, elatlarga mansub kishilar birlashishlari kerak, degan ta'limot ilgari suriladi. Navoiy keltirgan to'rt misra she'rning oxirgi ikki satrida bu o'tkinchi dunyoda har kim Olloh tomonidan belgilangan kunni yashab ketar ekan, unga imon keltirishi, insof-u adolatga yuz tutish lozimligi targ'ibetiladi. Bu misol, o'z navbatida, Navoiyning nasr va nazm imkoniyatidan a'lo darajada foydalangani, uning yuksak adabiy mahoratidan dalolatdir: "Va Ibrohim alayhisalomning umri ixtilofida yuz to'qson besh yil debdurlar. Va Shom navohiysida Jabrun qariyyasida Tengri taolo rahmatig'a bordi... San'ati dehqonliq. Va Ibrohim Abu Rohimdur, ya'ni rahmliq ota. Anbiyog'a millat otasidir.

She'r:

*Gar Ibrohimu Ismoil bo'lsun,
Ki, Haq amrin qabul etmak keraktur.
Bu foniy dayrda chun qildi manzil,
Turub bir necha kun ketmak keraktur".*

Shayboniyxon Movarounnahrni zabt etib Balx va Hicrotga tahdid solayotgan payt. Xondamir “Zikri naxzati salotini Xuroson va muqobili muqotilai Shaybonixon” (“Xuroson sultonlarining Shayboniyxon hujumiga otlanganliklari zikri”) sarlavhasi ostida Xuroson bek va sultonlari Shayboniyxonning bu yurtga hujumi haqida maslahatlashganliklari hamda unga qarshi tayyorgarlik ko‘rganliklari to‘g‘risida so‘zlaydi. Shunda ko‘makka Kobuldan Zahiriddin Boburning ham kelishi xabari keladi. Xondamir bu tashrifni Ollohning yuksak inoyati sifatida qabul qilib, o‘ziga xos ta‘riflar orqali nasrda ifodalaydi. Adib Boburni ulug‘lar ekan, odamlarga murojaat etib, ularning g‘am-alamlarini yengillashtiruvchi, dardlariga darmon bo‘luvchi inson kelayotganligini yozadi. “Boburnoma” ma‘lumotlaridan ma‘lumki, Boburning bir yoqadan bosh chiqarib Xurosonni Shayboniyxon hujumidan asrash taklifini Husayn Boyqaro, Badi‘uzzamon va boshqa shahzoda-yu beklar uncha qabul qilmaydilar. Ular o‘zaro nizo va urushlardan charchagan edilar, o‘rtalaridagi qarama-qarshiliklar shunga borib yetgan ediki, istagan taqdirilarida ham birlashib dushmanga qarshi bora olmasdilar.

Xondamirning olim, tarixchi, bashoratgo‘y sifatida Boburning lashkarboshilik, shohlik qobiliyatini oldindan anglab yetgani muhim: “Nogoh mubashshiri xujastamahol va dargohi iqbolmisoli Sulton Badi‘uzzamon mirzo rasid va bashorati tulo‘i axtarjohu jalol az ufqi inoyati Ezidi muta‘ol rasonid, ya‘ne xabari tashrifi qujumi maymanat hujumi hazrati xalofatu fathpanoh Zahiriddin Muhammad Bobur podshohi shujo‘ yoft. Va partavi anvar va hujjat va shodmoni bar o‘ jinoti ahvoli solikin jahonboni va umarou arkoni davlat toft:

Nazm:

*Mujda ey dil, ki Masehonafase meoyad,
K-az anfosi xushash bo‘y kase meoyad.*

*Az g'ami hajr makun nolau faryod, ki do'sh,
Zadam foleu faryodrase meoyad".*

(Mazmuni: *To'satdan xo'jasta holatli qosid, iqbolli Sulton Badi'uzzamon mirzo dargohiga yetib, parvardigorning ufqi inoyatidan porloq yulduzning chiqishi va johu jaloli osoyishtalik yetayotganligidan darak beruvchi xabarni yetkazdi. U ham bo'lsa, hazrati xalofatpanoh mard va qo'rqmas podshoh Zahiriddin Muhammad Bobur muborak qadaminging yetib kelish xabari edi. Shunda nur va iqbol yorug'ligi, shodlik barcha davlat boshliqlari chehrasida huvaydo bo'ldi. Nazm: Mujda ber, ey ko'ngil, Maseho nafasli kelmoqda, uning xush nafasidan shunday kishining xabari yetmoqdaki, endi sen g'amu hijron haqida nola qilmasang ham bo'ladi, chunki men fol ochdim, faryodlarimizga, dodimizga yetuvchi kelmoqda".)*

Qizig'i shundaki, Xondamir Boburning tarixi, xislati va shoh-u sarkardalik xususiyatlari haqida nasrda yozarkan, o'z fikrini she'riy parcha bilan yakunlaydi. Ko'p hollarda "Habibus-siyar"dagi nasriy matnda muallif Boburning davlatdorlik siyosatiga oid jihatlarni yoritisa, nazmda uning shu xususiyatlarini takomillashtirgan. Masalan, asarning "Zikri vusul va mavkabi hazrati Bobur podshoh va zohiri baldai Kobul va maftuh shudani on xatta ba marzi inoyati hazrati xudovandi juzvukll" sarlavhali qismning oxirida kelgan ushbu parchaga e'tibor qilaylik. Sarlavhadan ma'lumki, Afg'onistonning Kobul viloyati Olloh inoyati va ixtiyori bilan Bobur tasarrufi ostiga kirishi haqida gap boradi. Xondamir bu tarixiy voqeani batafsil bayon etib, yakunida shunday yozadi: "Va hazrati podshoh muvofiqligi tobidoti ilohi va muozidoti tavfiqoti nomutanohi xattai Kobul va tavobe' va muzofot va zamol va mulhaqotro ba taxti tasarruf darovarda ma'mur va obodon gardonid va tavoifi ra'oyo va mezonro, ki poymol va javr va advon va az dasti xesh zulm va isyon gashta budand, ba mihodi amin va amon rasonid.

Nazm:

*Ilmi adl dodu soxt baland,
Partavi lutf bar jahon afkand.
Bas ki dar mulk tuxmi ehson kosht,
Gashta xurram zi marg'zori bihisht.
Bog'i umedi ahli fazlu hunar,
Shud zi fayzi atoi o' ba bar".*

(Mazmuni: *Podshoh hazratlari Oллоhning xohishu irodasi bilan qo'llab-quvvatlash va muvofiqlashtirish uchun Kobul chegarasi hamda uning butun atrofidagi mulkka egalik qildi, uni ma'mur va obod etdi. Undagi barcha qurilishlar va mozorlar turli shaxslar tomonidan turli davrlarda xarob bo'lgan edi, qayta obod etib, tartibga keltirdi va tinchlik hamda omonlikni barqaror etdi.*

Nazm: *Adolat ilmimi baland ko'tardi, jahonga lutf partavini yoydi. Mullda ehson urug'ini ekkanidan keyin, bu mulk jannat misoli xurram bo'ldi. Fazl-u hunar ahlining umid bog'i uning fayzu atosi tufayli hosilga kirdi.)*

Xondamir asarida nasriy matn ichida she'riy parcha keltirar ekan, avval aytganimizdek, ko'pincha nasr ham, nazm ham bir mazmuni yoritib keladiki, bu ham muallif uslubi belgilaridan biridir. Bunda she'r qudrati, jilosi, ohangi, qofiyalar jarangi, so'z shirasi nasrda bayon etilgan fikrga sayqal beradi. Kitobxon asardagi tarixiy voqeahodisalar, ayniqsa, qonli jang-u jadallar tasviri, ismlar va joy nomlarini o'qishdan toliqqanda she'riy parchalarni mutolaa qilib dam oladi, nafasini roslab, o'qishni davom ettiradi. Ehtimol, nasriy asarda nazm parchalarini keltirishning bir jihati shunday ruhiy "davo" bilan ham bog'liqdir. Masalan, quyidagi parcha fikrimizni dalil-loydi: "Du podshohi jangjo'yu purxoshjo'y badin tartib va inon dar barobari yakdigar otashi xashm va kin mush-tail soxta. Bahodironi purdil ba no'ki paykoni jongusini

noirai xunrez dar jism pursitez kushodand va daleroni rustamtavon ba zarbi shamsher bar on raxna dar joni xubon andoxta xirmanani baqoi eshonro bar bodi fano do-dand.

Nazm:

*G'amomi kamonho zi boroni tir,
Rasonid to'fon ba charxi asir.
Hisomid daleron chu xunbor gasht,
Zi xun rudi Jayhun padidor gasht".*

(Mazmuni: *Urushishga tashna va bir-birini yo'q qilishga intilgan podshohlar g'azab va nafrat bilan jang boshladilarki, qo'rqmas bahodirlar o'zlarining jismlarini o'tkir nayzalarning qonli tig'iga topshirib, jangga kirdilar va Rustamsifat pahlavonlar o'zlarining shamshir tig'lari bilan juda ko'p kishilarni bu dunyodan judo qildilar.*

Nazm: *Kamonlarning tortilishidan o'qlar yomg'irdek yog'ildi. Natijada charxda to'fon vujudga keldi. Bahodirlarning shamshiri qonga bo'yalgandan so'ng, Jayhun suvlari ham qonga qorishib ketdi.)*

“Boburnoma”dagi she'riy parchalar ko'pincha muallifning ruhiy holatini aks ettiradi. Xondamir asaridan keltirilgan misollarda ham Boburning bu holatini ko'rdik. “Boburnoma”dan joy olgan matla', misra, ba'zan g'azalning yaratilish tarixini bizga oydinlashtiradi. Bu nazmiy satrlar asar muallifi shaxsiyatiga taalluqli bo'lib, muallifning ruhiy kechinmalarini o'rganish imkonini beradi.

Shoh Boburning eng og'ir ruhiy holatga tushgan vaziyatlari — turli davrda hech vaqosiz, ya'ni ot-ulov, yeguliklarsiz qolgan paytlaridir. Qoru bo'ronlar, shiddatli jang-u jadallarga ham bardosh bergan Bobur hayotdan nolimagan, birovdan yordam so'ramagan, biroq askarlari zaxirasiz qolganda o'zidan ko'ra ularga ko'proq qayg'ur-

gan, ular oldida nomus qilgan. Shunday damlarda izzat-nafsoniyati baland bu shaxs o'z ruhiy kechinmalarini she'r bilan ifodalagan va shu tariqa yengil tortgan. Nazarimizda, shunday paytda nasrdagi tasvirdan muallif ko'ngli to'lmagan, aniqrog'i, nasrda to'la ifodalay olmagani ichki dunyosini nazmiy asarida ifodalagan. Quyidagi misol buning yorqin namunasidir: "Yana Boqi Tarxong'a va o'zga beklarga asru ko'p insoniyat va baxshishlar ko'rsatti (ya'ni Xisravshoh — **H.Q.**). Ikki navbat aning viloyatidin uburumiz voqi' bo'ldi. Bizning abnoyi jinsimiz demayki, adno navkarimizga qilg'on insoniyatni bizga qilmadi, balki navkarimizcha bizni ko'zga ilmadi.

Bayt:

*Kim ko'rubtur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq,
Kimki ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshiliq".*

Quyidagi misol o'zgacha mazmunga ega. Bunda yakuniy xulosani Bobur she'rda emas, aksincha, nasriy parchada aytadi: "...muning zarari turkka va mo'g'ulg'a musovidur". Shayx Sa'diydan keltirilgan she'r esa "Boburnoma"dagi nasriy matn bilan juda hamohang jaranglaydi: "Xoja Abulmakorimning tavassuti bila bu so'zni orag'a soldimkim, Shayboqxondek g'anim paydo bo'lubtur, muning zarari turkka va mo'g'ulg'a musovidur. Muning fikrini hololiqtakim, ulusni hanuz yaxshi bosmaydur va ko'p ulg'aymaydur, qilmoqliq vojibdur. Nechukkim debturlar:

*Imro'z bikush chu metavon kusht,
Otash chu baland shud jahon so'xt.
Magzorki zih kunad kamonro,
Dushman chu ba tir metavon do'xt".*

(Mazmuni: *Kuching yetar ekan, olovni shu on o'chir. Agar alanga olsa, jahonni yondiradi. Dushmaning ka-*

monini o'qlashga imkon berma. Chunki u yoyi bilan barchani nobud qilishi mumkin.)

Alisher Navoiy ijodida nasr va nazmning uyg'unligiga juda ko'p misol keltirish mumkin. Ulug' adib asarlarida mazmun bir mavzuga daxldor bo'ladi — nasr nazmni, nazm nasrni mantiqan to'ldirib, bir-biriga sayqal beradi. Quyidagi misolda nasriy matndan ko'ra nazm parchalari ko'proq. Muallif fikrini ruboiy bilan boshlaydi. Ruboiydagi hazil ohangini nasrdagi ifoda va iboralar mantiqan davom ettiradi. O'quvchi nasriy parchani ham, nazm namunalarini ham birdek o'qiydi, Navoiyning "so'gvor" dardiga sherik bo'ladi. Yana nasriy parchalardan so'ng bir bayt keltiriladi. Bu Navoiy g'azalining Matla'i bo'lib, bu mavzu adibga hech orom bermagani, u butun ijodi davomida, aniqrog'i, umrining oxirigacha "quyoshdek shohi" hajrida yonganini bildiradi. Baytdan so'ng Navoiy yana nasrga murojaat qiladi, biroq nasriy parchani uzoq davom ettirmaydi, Olloh imtihoni va u yuborgan kulfatga chidashdan boshqa chora yo'qligini bildirib, yana bir ruboiy keltiradi. Ruboiyda Navoiy nasrda aytmagan dardini ochiq bayon etadi:

"Ruboiya:

*Yoshung'on emish qaro bulutqa mohim,
Gardunni sovurmog'liq erur dilxohim.
Kirmish qaro tufroqqa quyoshdek shohim,
Nevchun qaro qilmasun falakni ohim.*

Jigarso'z hodisakim, istimo'i ko'zga mujibi xunborliq va g'amando'h voqiakim, ittiloi jonga boisi afgorlig' erdi — yetishtti. Ko'z ashk to'fonidin bahor yomg'uridek seli ando'h oqizib, jon g'ussa fig'onidin nayson bulutidek o'kurmak og'oz qildi.

*O'rtanur el furqatingdin nola bunyod aylasam,
Qo'zg'alur olam o'kirmak birla faryod aylasam.*

Ammo... sabrdin o'zga chora va tahammuldin o'zga tadbir topilmas.

Ruboiya:

*Gul bordi esa, chaman muattar bo'lsin,
Sham' o'chti esa, quyosh munavvar bo'lsin.
Shahzodag'a gar ravza muyassar bo'ldi,
Sultong'a jahon mulki musaxxar bo'lsun".*

“Boburnoma”da mumtoz adabiyotimizda qo’llanilgan “ta’rix aytish” badiiy san’atiga doir misollar ham bor. Bu parchalar ko’pincha nasrda (ayrim hollarda tarixiy so’zlar arab tilida) matn tarkibida keladi. Ba’zan Bobur she’rda ifodalangan tarixiy voqeani keltiradi. Shulardan biri uning 19 yoshida Samarqandni Shayboniyxon qo’lidan qayta olish tarixiga doir yozilgan bayt. Bobur “Bu fathda shuaro ta’rixlar aytib edilar”, der ekan, uning iqrorida yosh bo’lishiga qaramay Shayboniyxondек “purtajriba va ko’p ish ko’rgan va ulug’yoshliq kishi” ustidan erishgan g’alabasi sururini ko’ramiz. Muallif bir qancha shoirlar bu voqeaga atab tarix yozganlarini zikr etarkan, voqeaning chindan tarixiy ahamiyatga molik ekanini uqtiradi va kamtarlik bilan “ul jumladan bir bayt xotirda qolib-tur”, deydi. Aslida, bu bayt Bobur xotirasiga tuyqusdan kelmagan ko’rinadi. Unda Bobur shijoati, mardligi, fotihu bahodirligi xirad ahli tomonidan tan olingani haqida so’z boradi. Aniqrog’i, ta’rix aytgan shoir “Boburnoma” muallifi o’zi haqida ayta olmagan, aytsa nokamtarlik bo’ladigan fikrni to’ldirmoqda. Bobur bu baytdan oldin faxr bilan Shayboniyxon ustidan qozongan g’alabasini Husayn Boyqaroning Hirotni Yodgor mirzodan olgani bilan solishtirib, besh jihatdan o’z ustunligini yozgan. Bobur ta’rix aytish san’atiga doir bir baytida ana shu mazmunni yanada boyitib, takomillashtirgan: “Bu deganlardin g’araz elga sang kam urmoq emas, bayoni vo-

qeyi bu erdikim, mazkur bo'ldi... Bu fathda shuaro ta'rixlar aytibedilar. Ul jumladin bir bayt xotirda qolib-tur.

Bayt:

*Boz gufto xirad ki ta'rixash,
"Fathi Bobur bahodur ast", bidon".*

(Mazmuni: Aql yana aytdiki, bilgil: uning ta'rixi "Fathi Bobur bahodur bo'lur".)

"Boburnoma"da nasriy matnlar orasida hajmi ancha katta she'riy parcha (36 misra) ham bor. Bu asardagi noyob hol ekanidan tashqari, Bobur uslubiga unchalik xos hodisa ham emas. Muallif avval nasrda Afg'onistonning Yakka, Shibartu, Jangalak degan joylarida turkman hazoralari bilan jang manzarasini anchagina batafsil tasvirleydi. Nasriy parchada hikoya yakun topadi, adibning bu mavzuda aytmagan fikri qolmagan, aniqrog'i, she'riy parcha keltirishga zarurat yo'q: "Ilgaridin xabar keldikim, bir necha hazora cherik elining olini bir tangida to'sub, o'qlashib kishini o'tgali qo'ymaydurlar, bu xabar kelgach, ildam o'q yurudum, yetib ko'rdum ersa, tangi ham emas, bir necha hazora bir tumshuqdin kelib o'q qo'yadurlar, partial yig'ilib turubtur, o'bdon-o'bdon yigitlardek.

She'r (36 misra she'r keltirilgan — **H.Q.**).

*Hazora molidin men ham bir pora qo'y
yig'ishturdum".*

She'rda ham Bobur lashkarlarining hazoralari bilan urushi manzarasi berilgan. She'r masnaviy shaklida yozilgan bo'lib, uncha badiiy yuksak emas. Ehtimol, Bobur o'sha paytda bu she'rni yozib, asariga kiritib qo'yganga o'xshaydi.

Nasriy asarga kiritilgan nazmiy parcha asar mazmunini boyitib, unga singib ketishi kerak. Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” asaridan olingan quyidagi misol shunday xulosaga kelishimizga asos bo’ldi. Unda muallif katta ahamiyatga molik davr voqeasini bir misra orqali bayon qilgan. Ma’lumki, Pahlavon Muhammad Kushtigir Husayn Boyqaro saltanati davrida eng mohir kurashchi, musiqashunos, shoir va olim edi. Uning oddiy xalqdan chiqqanligi o’z davrining nufuzli, nasl-nasabi ulug’larga borib taqaladigan ayrim kimsalar tomonidan ta’na-malomatlarga sabab bo’lgan. Alisher Navoiy hamisha bu shaxsni yuksak insoniy fazilatlarini tufayli himoya qilgan va unga atab alohida “Holoti Pahlavon Muhammad” asarini bitgan.

Bu siymo haqida Vosifiy asarida ham juda ko’p voqealar keltirilgan.

Vosifiyning yozishicha, kunlarning birida Husayn Boyqaro bazm oqshomi uyushtiradi. Pahlavon kechada qatnashadi va sayr qilish maqsadida tashqariga chiqib, shohning payki – otini jilovidan tutib boradigan Tayfur ismli chiroyli yigitcha va uning hamrohi bo’lgan o’spirinlar bazmiga boradi. U yozadi: “Pahlavon Muhammad Abusaid havo olish uchun o’tirgan davrasidan tashqariga chiqib, Sadafxona tomonda mash’al yorug’ligini ko’rdi va g’ala-g’ovurni eshitdi. Mastligi tufayli Pahlavon o’sha tomonga qarab yurdi. Yaqinlashishi bilan Tayfur uni ko’rib, paykiy yoshlar bilan birga istiqboliga chiqdi va oyog’iga bosh qo’yib bu qanchalik lutf va bandanavozlik dedi. Misra: “Burgut pashshani ovlash uchun kelmoqda”.

Bir qaraganda, uncha e’tiborni tortmaydigan bu misrada Vosifiyning juda katta masala – o’sha davrdagi axloqiy-ma’naviy mavzuga bergan bahosini ko’ramiz. Pahlavon Muhammad, ta’kidlaganimizdek, o’zi oddiy xalqdan chiqqani uchun Husayn Boyqaro uyushtirgan majlisni tark etib, beg’araz, shohona iltifotdan xoli suh-

batni xush ko'rgan. Shirakayflik Pahlavonni beixtiyor Tayfur va uning atrofidagilar davrasiga tortgan. Albatta, bunda Vosifiy Pahlavonning Tayfur boshliq besoqol bolalar davrasiga intilganiga ham ishora etadiki, bu mavzuni yoritishda muhim jihat. Har holda, Vosifiyga Pahlavondek obro'li, davr fozillaridan birining o'spirinlar, Husayn Boyqaro otining jilovdori, payki va besoqoli suhbatiga borishi erish tuyulgan. Adib bunday g'aroyib voqealarga "Badoye' ul-vaqoye'"dan o'rin berishni maqsad etgan. Asar sujeti va voqealarining rangin bo'lishini ko'zlagan Vosifiy Pahlavon Muhammad, Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro, Tayfur qatnashgan bu qissani zavq bilan hikoya qilgan. Biroq yana bir e'tiborni tortadigan jihati shundaki, nasriy parchada tasvirlangan bu voqeada Vosifiy Pahlavonning yonini olmagan, Navoiy tomonida ham turgan, balki davrani tark etib, Husayn xizmatkori Tayfur bazmiga yuz tutgan Pahlavondan ranjigan va Husayn Boyqaro qarashlarini yoqlagan.

Yuqoridagi misrada Pahlavon burgutga, Tayfur va uning atrofidagilar pashshaga o'xshatilgan. Boshqacha aytganda, Vosifiy "Filning ishqi pashshaga tushibdi" degan mantiqqa asoslanib, xulosa chiqarmoqda. Shuning uchun "Badoye' ul-vaqoye'"da muallif tomonidan nasriy asar matnida ishlatilgan nazmiy misol — hatto bir misra ham nasriy parchaning mantiqiy yakuni, umumlashtiruvchi xususiyatini jamlaganki, bu Vosifiy mahoratiga yorqin misoldir.

Nasriy asarlardagi nazm parchalarini diqqat bilan o'rgansak, adib ijodiy laboratoriyasining nozik jihatlari namoyon bo'ladi. Agar ayrim misollarda she'riy parcha faqat mantiq go'zalligi, so'z san'atining zeb-ziynati uchun ishlatilsa, "Boburnoma"da muallif maqsadi va asl niyatini ifodalab keladi. Bobur so'z mazmunida takrorga yo'l qo'ymaslik uchun nazmda bayon etadigan fikrini nasriy matnda ochiq-oydin aytmaydi. Unda fikr umumiy tarzda ifodalanib, muallif maqsadini she'riy

satrlar yorqin ochib beradi. Masalan, Hindiston voqealari tasvirini olaylik. Hind rojalaridan biri Qosim Sanbaliy yengilgan, ammo Bobur odamlariga qo'rg'on ixtiyorini berish niyatida emas. Bobur nasriy matnda o'zining siyosati, qudrati haqida so'z yuritmaydi, balki "va'da va vaid farmonlari"ni yuborganini aytadi. Ehtimol, bu farmonlarda she'r matnida keltirilgan shiddat va turklar (o'zbeklar) bilan siyosatda hazillashish yaxshi emasligi uqdirilgandir, ammo bu fikr nasriy matnda yo'q. Shu bois, she'riy parcha muallif maqsadining asl ifodasi, yakuniy xulosasiga aylangan: "Bayana-g'a Qalandar piyodani yiborib, Nizomxong'a va'da va vaid farmonlari yiborildi. Bug'ina qit'ani badihada aytib, bitib yiborildi:

*Bo turk siteza makun, ey, miri Bayana,
Cholokiyu mardonagii turk ayon ast.
Gar zud nayoiyu nasihat nakuni go'sh,
Onjoki ayon ast chi hojat ba bayon ast".*

(Mazmuni: *Ey, Bayona miri, turk bilan o'ynashma. Turkning epchillik va mardligi hammaga ayondir. Agar tez kelib, nasihatni quloqqa olmasang, ayon bo'lgan gapni bayon qilishning nima hojati bor.*)

Shunday qilib, mumtoz adabiyotimizdagi nasriy asarlarda nazm namunalariidan foydalanishni, nazm va nasr — adabiyotning bu ikki turi bir asarda "yashab" kelganini qisqacha bo'lsa-da, ko'rib chiqdik. Bu ikki adabiy turning uyg'un holda badiiy asarlardan o'rin olgani mumtoz adabiyotimizni yuksaltirish, taraqqiy ettirishga sabab bo'lgan. Nasriy asarlardagi nazm parchalari adabiy, tarixiy an'ana ekanligidan tashqari, muallifning she'rshunoslik iste'dodi, estetik tafakkuri, she'r tanlash, mavzuga mos she'r yarata olish mahoratini ham ko'rsatadi.

3. Musiqaga munosabat — adabiy-estetik qarashning tarkibiy qismi

O'rta Osiyo va Xuroson xalqlari tarixiga nazar tashlasak, madaniyatimizning naqadar qadimligiga guvoh bo'lamiz. XVI—XVII asrlarda yashab, ijod etgan Darvesh Ali "Risolai musiqiy" asarida yozishicha, bu xalqlar miloddan oldin ham musiqaga ixlos qo'yishgan. Muallif chang, barbat, qonun, ud, g'ijjak, qo'buz va nay kabi cholg'u asboblarning kelib chiqishi tarixini hikoya qiladi, o'sha davrdagi sozanda va bastakorlarni sanab o'tadi. Navoiy davrida, undan keyin Bobur saltanati zamonida ham san'at va adabiyot dargohiga qadam qo'ygan kishi kotiblik, notiqlik, ayrim hollarda, tasviriy san'at sirlarini bilishi bilan birga, musiqa nazariyasini ham egalagan bo'lishi, bir yoki bir necha musiqa asboblari kuy chalib ko'rsatishi talabetilgan. She'riyatda aruz talabiga monand g'azal yaratish qonuniy hisoblanganidek, shoirning musiqa ohanglarining nozik jihatlarini idrok etishi ham shunchalik muhim bo'lgan.

Navoiy va Bobur davrida "...muzika san'ati sohasida klassik maqomlar bilan birga, xalq kuy va ohanglari ham yashab kelar edi. Klassik maqomlar yozma adabiyotdagi lirikaning mazmuni va ruhi bilan bog'liq ravishda davom etsa, xalq muzikasi o'zining o'ynoqiligi va jozibadorligi bilan ajralib turardi"¹.

Sharq adib va olimlari hayotiga nazar tashlaganda, ularning musiqadan yaxshi xabardor bo'lganliklarini ko'ramiz. Jumladan, Forobiy, Abu Ali ibn Sino asarlarida, Kaykovusning "Qobusnoma" sida, Mahmud Mas'ud Sheroziy (XIII—XIV asrlar), Muhammad Omiliy (XV asr) asarlarida musiqaga doir juda ko'p qimmatli fikrlar bor. Tojik klassik adabiyotining asoschisi Abu Abdullo Ro'dakiy ud chalishda, Nosir Xisrav g'ijjak chalishda,

---

¹ O'zbek nasri tarixidan. «Fan», Toshkent, 1982, 19-bet.

Firdavsiy chang, barbat chalishda shuhrat topganlar. Alisher Navoiy, Binoiy, Husayn Boyqaro, Bobur musiqa nazariyasiga oid asarlar yaratishgan, kuy bastalashgan.

Boburning musiqa qo‘ygan talabi she‘riyatga munosabati singari izchil, ob‘yektiv bo‘lgan. Uning bu sohaga oid qarashlari bilan Navoiyning estetik munosabati orasida hamohanglik bor. Navoiyning zamondoshlarida musiqa havasini orttirish, ularda musiqa olami zavqi, sehridan bahramandlikni tarbiyalashdagi ko‘magini Bobur davom ettirgan. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub”da musiqaning jozibasi, sehri haqida fikr yuritib, kayfiyatni ko‘tarishda kuyning ta’siri, kundalik hayotda zarurligini shunday ta’kidlagan: “Xushxon mug‘anniydin dard ahlining o‘ti tezdur, agar malohati bo‘lsa, hol ahlig‘a rustoxezdur. Har mug‘anniyki, dardmandonaroq nag‘ma chekar, aning nag‘masi zaxliq yurakka kovgarroq tegar”.

Ko‘rinib turibdiki, ulug‘ shoir faqat yoqimli kuy va xushovoz xonandani ta’riflayotir. Demak, samimiy, yuksak nafasat bilan yaratilgan kuygina kishi ruhining ozig‘i bo‘la oladi. Navoiy hamisha hayotiy san‘at tarafdori bo‘lgan va bu soha vakillarini qo‘llab-quvvatlagan. Lekin, uning fikricha, qo‘shiq elga xizmat qilishi kerak. San‘atga dog‘ tushirganlarga adib nafrat bilan qaragan. San‘atni daromad manbaiga aylantirib olganlarni esa ta‘magir sifatida qoralagan: “To buyurg‘uvchida sila va in‘om bor, alar mulozimdurlar va xizmatgor. To suhbatda ne‘mat ko‘p, alarga barcha amru nahying jo‘b. Chun bazmda tana‘um oz bo‘ldi, alar ishi istig‘nou noz bo‘ldi... Harakotlari tuzuksiz so‘zlaridek va kalimotlari hashv va mahalsiz nozlaridek. Vafo alar tab‘idin maslub...”.

Adabiyotshunos Botirxon Akram yozadi: “Navoiy g‘azaliyotda soz, ovoz, navo, qo‘shiq, nag‘ma, shahnoz, surud, bayot, ohang, o‘lang, arg‘ushtak, savt, naqsh, ilhon kabi kuy, raqs, musiqa ma‘nosidagi: sozanda, xonanda, navo, nag‘makash, ilhonnamoy, ilhonsaro, mutrib,

mug'anniy, changar singari bastakor va sozanda ma'nosidagi, shuningdek, ud, chang, tanbura, arg'unun, qonun, nay, g'ijjak, rubob, setor, sur, surnay, karnay-(karanoy), naqora(nog'ora), kovurgo(katta nog'ora), chag'ona (safoyil) kabi cholg'u asboblari goh bevosita nutribona-musiqiy manzaralar chizish uchun xizmat qilsa, gohida (aksariyat) bilvosita ulug' shoir va mutafakkirning falsafiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy va ijodiy-estetik qarashlarini ifodalaydi"¹.

Zahiriddin Boburni ham adabiyot va musiqa ahlining axloq masalasi doimo qiziqtirib kelgan. "Boburnoma"da bu masalaga keng o'rin berilgan. Aytish joizki, Bobur ham Navoiy singari san'at ahli axloqini uning ijodi bilan birga tahlil etgan. Bobur tasvirlagan musiqa bilimdonlaridan biri Husayn Udiy bo'lib, "udni mazaliq cholib, mazaliq nimalar aytur edi". Bu qarash san'atkor ijrosidagi asar malohatli bo'lsa "hol ahlig'a rustoxez" vujudga kelishini qayd etgan Navoiy qarashiga to'g'ri keladi. Husayn Udiyning musiqa ilmiga kiritgan yangiligi ("udning torlarini yakka qilib bu cholibtur") juda qadrlanib, ijobiy baholangan. Bobur bu sozanda axloqidagi eng katta illatlardan birini qayd etib: "aybi bu ediki, bisyor noz bila cholur edi", der ekan, uning san'ati xalq uchun emas, balki kimlar uchundir xizmat qilishini, o'zini boshqalardan yuqori qo'yish, yalintirish xususiyati borligini aytadi va fikrini isbotlash uchun jonli bir misol keltiradi. Diqqatga molik joyi shundaki, "Boburnoma"da muallif Shayboniyxon haqida iliq, ijobiy gap aytmagan, faqat Husayn Udiy misolida uni oqlab: "Shayboniyxon bir navbat soz buyurur, takalluf qilib ham yomon cholur, ham o'z sozini kelturmay, yaramas soz kelturur. Shayboniyxon fahmlar, buyururkim, suhbatda-o'q g'alaba gardanig'a urarlar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi

---

¹ *Akram Botirxon*. "Nutribona ohanglar". "San'at", 1991, 5-son.

ishikim bor budur, filvoqi' xo'b bordur. Ushmundoq nozuk mardaklarga mundin ko'prak sazo kerak".

Musiqani tushunish haqida Navoiyning "Nasoim ul-muhabbat"ida (bu misol Jomiyning "Nafahot ul-uns..."ida ham bor) keltirilgan misol juda xarakterli: "Alar (ya'ni Jaloliddin Rumiy — **H.Q.**) der ermishlarki, rubobuni behisht eshigining sariridur. Agar bizga andin zavqu xushholliq bo'lsa, jihat budur.

Bir munkir eshitib debdurki, biz dog'i eshiturbiz. Bizga nechuk ul zavqu hol bo'lmas? Alar debdurlarki, siz ul eshikning yopqanining saririn eshitursiz, biz ochqonining. Sabab budurki, bizga zavqu hol bo'lur va sizga yo'q».

Albatta, Navoiyning Rumiy tilidan keltirgan bu e'tirofida sof tasavvufona qarash mavjud. Ya'ni musiqadan chiqadigan ohang ilohiy kuy bo'lib, odam toki Ollohni ko'ngli bilan tanimasa, Unga chin dildan e'tiqod qilmasa uni eshita olmaydi, taniy olmaydi. Shu bois, Rumiy musiqadan zavq olgan, uni butun vujudi bilan his etgan, munkir esa bu lazzatdan mahrum bo'lgan. Demak, musiqani (shu bilan birga, adabiyotni ham) faqat oddiy eshituvchi sifatida eshitish (yoki o'qish) kifoya qilmaydi. Uni qalb bilan tushunish lozim. O'shandagina u kishiga zavq bag'ishlab, ruhini poklaydi.

Navoiy qarashlarida kuzatganimizdek, Boburning munosabatida ham musiqa va adabiyotning hamohangligi, adabiy jarayonning musiqa olami bilan hambastaligi yaqqol seziladi. O'sha davrda ko'pchilik musiqa bilimiga ega bo'lgan va, o'z navbatida, bu bilim aruz qonuniyatiga rioya qilishga ham undagan. Ijodda musiqa va she'riyatning uyg'unligi bir-biriga ko'mak berganini biz Pahlavon Muhammad, Navoiy, Jomiy, Binoiy, Bobur va boshqa adiblar ijodida ko'rishimiz mumkin. Ular badiiy asar yaratishda o'z davrlarining yalovbardorlari bo'lish bilan birga musiqaga oid risolalar bitib, bu sohaga ham hissa qo'shganlar. Navoiy ham, Bobur ham zamondosh-

larining musiqiy bilimni ba'zan umumiy tarzda, ba'zan esa batafsil yoritganlar, ularning o'ziga xos ovozi va dunyoqarashini ta'kidlaganlar. Har ikkala alloma o'z davrlari musiqa madaniyati va musiqa ahli hayotiga oid qimmatli ma'lumot qoldirganlar. Ular musiqada originallik tarafdori bo'lganlar, adabiyot va musiqani bir-biriga ko'makdosh soha deb bilib, yaxshi musiqa asari, musiqa sohasida nazariy risola yaratilishini quvonchli voqea sifatida qadrlashgan, musiqa ahliga ham ma'naviy, ham moddiy yordam berishgan va, eng muhimi, o'zlari musiqa ilmining bilimdonlari bo'lishgan.

Alisher Navoiy ijodini puxta o'rgangan adib Sadriddin Ayniy "Alisher Navoiy" risolasida qiziq bir voqeani keltiradi: "Alisherning shogirdlaridan biri bo'lib, qozilik hamda vazirlik martabalariga erishgan Xoja Abdullo Marvorid uning yordami va rahbarligida muzikadan ixtisos olib, bu sohada bir kitob yozdi. Abdullo Marvorid Navoiyning:

*Dil ofati bir mug'bachai mohliqodur,
Mayxoravu bebok.
Kim ishqidin oning vatanim dayri fanodur,
Sarmastu yaqom chok, —*

deb boshlanadigan bir mustazodiga "Sarmastu yaqom chok" nomi bilan kuy bastalaydi. Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye"dagi mubolag'alibroq ta'biriga ko'ra, bu ashula o'sha vaqtlarda Hirotida juda mashhur bo'lgan va kuylanmagan biror uy va bu ashulani eshitganda yoqasini chok qilmaydigan biror tinglovchi bo'lmagan.

Ma'lumotlarga ko'ra, Bobur ham musiqaga doir risola yozgan, ammo bu asar haligacha topilgani yo'q. Biroq "Boburnoma"da turli voqealar, bazmlar, musiqa ahliga berilgan baholar orqali adibning mazkur sohaga munosabatini aniqlash mumkin. U o'z davri musiqasi haqida fikr yuritarkan, umumiy xulosa bilan cheklanmaydi, balki

har bir musiqa asbobining o'ziga xos nozik tomonlariga e'tibor beradi. Ayniqsa, uning g'ijjak, ud, qonun kabi musiqa asboblari sozandaning kuy chalishdagi mohirligi va o'ziga xos tomonlarini alohida tasvirlagani diqqatga sazovordir.

Navoiy va Boburning xabar berishlaricha, o'sha davrdagi adabiy yig'inlar, shohona bazmlar musiqasiz o'tmagan. Ko'zga ko'ringan shoirlarning mashhur g'azalari bastakorlar tomonidan kuyga solingan. Shubhasiz, adabiyotdagi singari, musiqa olamida ham o'z sohasini mukammal bilgan iste'dodli sozanda, xonanda, bastakorlar ko'p bo'lgan va ular o'rtasida o'ziga xos musobaqa davom etgan. Boburning ko'rsatishicha, musiqa sohasida o'z kasbining sir-asrorini mukammal bilgan kishilarning ayrimlari o'z ixtirolari, mahorat ila kuy chalishlari, yangilikka intilishlari bilan shuhrat qozongan.

Bobur mashhur sozanda Qulmuhammad Udiyning faoliyatini yuksak baholab, uning g'ijjakka yangilik kiritgani – uch qil “taqqan”ini alohida ta'kidlaydi. Bu bilan Qulmuhammadning kuy chalishda mohirliginigina qayd etmaydi, balki iste'dodini alohida ta'riflab, “ahli nag'madin va ahli sozdin hech kim muncha ko'p va xo'b peshrav (og'zaki an'anaviy kasbiy musiqada kuyni rivojlantirish – **H.Q.**) bog'lag'on emastur” deb, bastakorlik qobiliyatiga e'tiborni qaratadi.

Haqiqatan, Qulmuhammad Udiy zamonasining mashhur bastakori va sozandasi bo'lgan. Manbalarda u yashagan davr musiqasi haqida so'z borganda bu san'atkorning nomi zikr etiladi. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da Qulmuhammad Udiyning musiqiy risola bitgani haqida ma'lumot beradi.

Bobur Shayxiy Noiy haqida ma'lumot berib, uning musiqa sohasiga qo'shgan hissasini yuksak baholaydi, ud, g'ijjak, nay chalishga mohirligini ta'kidlaydi hamda musiqa asbobining imkoniyati va unda ijro etayotgan san'atkorning ustaligini ajoyib dalil yordamida ochib be-

radi: “Yana Shayxiy Noiyl edi, udni va g’ijjakni ham xo‘b cholur ekandur... Bir navbat Badi‘uzzamon mirzoning suhbatida bir ishni naydin xo‘b chiqarur, Qulmuhammad g’ijjakta ul ishni chiqara olmas. Derkim, g’ijjak noqis sozdur. Shayxiy filhol Qulmuhammadning iligidin g’ijjakni olib, ul ishni g’ijjakta xo‘b va pokiza cholur. Shayxiydin yana bir nima rivoyat qildilar: nag‘amotqa andoq mustahzar ekandurkim, har nag‘makim, eshitsa, der ekandurkim, falonining falon pardasi munga ohangdur, vale xeyli ish bog‘lamaydur. Bir-ikki naqshe andin derlar”.

Shayxiy Noiyl shaxsiyatini, musiqaga layoqatini ochishda Bobur uni shunchaki oddiy san‘atkor bilan emas, balki Qulmuhammad Udiydek mashhur bastakor, g’ijjakka uch qil taqib, yangilik kiritgan shaxs bilan taqqoslaydi (bu an‘ana Vosifiyda Mir Xonanda – shogird va hofiz Basir – ustoz misolida davom ettirilgan). Noiylning yuksak sozandalik mahorati “xo‘b va pokiza” chalishida namoyon bo‘ladi. Uning yana bir qobiliyati – kuylarni hatto nozik pardalarigacha eslab qolishi qayd etiladi. Bobur Shayxiy Noiyl shaxsiyati va musiqiy qobiliyatini baholashda o‘zining xolisligiga sodiq qoladi va bu san‘atkorning shunchalik mahorati bo‘la turib, deyarli bastakorlik bilan shug‘ullanmaganini, “bir-ikki naqsh”-dan boshqa kuy bog‘lamaganini aytib, afsuslanadi. Ayni paytda, Bobur bu jihatdan musiqasohasida ko‘p asar yaratgan Qulmuhammad Udiyini zimdan Shayxiy Noiyl dan ustun qo‘yadi.

Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye” asarida ham o‘sha davr musiqasozlari va bastakorlari, raqqos-u xonandalari haqida qimmatli ma‘lumotlar bor. Muallifning bu ma‘lumotlari o‘ta chiroyli tashbihlar, istiora va mubolag‘alar, o‘xshatish kabi so‘z san‘ati vositalari bilan bezatilgani bois ajralib turadi. Uning davr sozandalariga bergan bahosida Boburning aniq, real, konkret tasvirlari o‘rniga shoirona jimjimador ta‘rif-tavsi-

flarni ko'ramiz. Bu uslub faqat Vosifiy ijodining xususi-yatlarinigina emas, balki o'sha davr ruhini ham bizga yetkazadi. Masalan, adib qonunda kuy chalishda shuhrat qozongan Qosim Ali haqida: "Shunday sozanda ediki, falak oyi uning qonuni torlari uchun deb xolasidan kumush kalavasini keltirar, hurisiymolar o'sha qonun quloqlari namunasiga behisht bog'ining gul'unchalarini qonunsoz huzuriga keltiradi" desa, "...sozandalar peshvosi Saidahmadi G'ijjakiy ediki, falak Sharq quyoshining zarrin jomini uning g'ijjagi tosi uchun munosib ko'rardi, jannat hurlari g'ijjak kamonchasining tori uchun o'z anbarin tolalarini keltiradi" deb, davr sozandalarining mahoratini obrazli ifoda etadi. Vosifiyning asari faqat o'sha davr musiqa hayotiga oid ma'lumot berib qolmay, balki davrning nodir sozandolari haqidagi musiqiy antologiya sifatida ham qadrlidir. Masalan: "Olamning nodir sozandalaridan ustod Hasan Udiy bo'lib, ruhbaxsh mug'anniy-lar uning qulligida edilar... Ustod Husayniyki, Ko'chak Noiylar husnu jamolda, kamolotda, Arabu Ajamu Iroqda uning sozi ovozi shuhrati o'z cho'qqisiga yetgan edi. Yana Mir Xonanda bo'lib, u xonish qilayotganda hofiz Basir g'oyat bexud va betoqat bo'lar ekan. Vaholanki, hofiz Basirning o'zi zamonasining yagonasi ekan. Hazrati Dovud payg'ambardan keyin hech kim hofiz Basirdek xonandalik qilolmas ekan. Shunisi ham mashhurki, uning xonandalik majlisida to'rt kishi hushdin ketgan ekan..."

Vosifiy ma'lumotida diqqatga molik tomoni shundaki, o'sha davrda adabiyotshunoslar, musiqashunoslar davrasida musiqa fani va ijrochilik san'ati bo'yicha doimo musobaqalar bo'lib turgan. Vosifiy hofiz Basir shaxsiyati haqida so'z yuritarkan, uning iste'dodi, ovozinin shiraliligini aytib, Mir Xonanda ana shunday mohir san'atkorni qoyil qoldirganini va XV—XVI asrlarda musiqa ilmida vorislik an'anasi davom etganini bildiradi. Muallif musiqaga oid juda ko'p qissalar keltirganki, ular chindan e'tiborga loyiqdir.

Bobur ham Shayxiy Noiyy va Qulmuhammad haqida gapirganida, Vosifiy singari, musiqa olamida ustodshogirdlik, o'zaro musobaqa ruhi borligini ta'kidlab o'tgan.

Bobur musiqa ahliga baho berganda, bu sohadagi har bir yangilikka katta e'tibor bilan qaragan. Yangilikni tushunish, idrok etish uchun, oldin yaratilgan asarlarni nazariy va amaliy jihatdan mukammal bilish talab etiladi. Bobur shunday fazilat egasi bo'lishidan tashqari, har bir yangilikka ijodiy yondashgan, san'atkor yaratgan original asarni hamisha qutlagan. Bir-ikki misol keltirsak:

“Yana Mir Azu edi, bu soz cholmas edi, musannif edi, agarchi oz ish bog'labtur, vale mazaliq ishlari bor”;

«Ahli nag'madin qonunni Xoja Abdullo Marvoriycha kishi cholmas edi...»;

“Yana musanniflardin G'ulom Shodiy edi. Shodiy xonandaning o'g'li edi, agarchi soz cholur edi, vale bu sozandalar chargasida cholmas edi. Yaxshi savtlari va naqshlari bor. Ul zamonda oncha naqsh va savt bog'lar kishi yo'q edi”.

Bobur bu o'rinda har bir bastakorning jamiyatdagi o'rni va musiqa olamidagi mavqeyini aniq belgilab bermoq-da. Mir Azuning soz chalmasligini bildirsa-da, bu jihatni uning kamchiligi qatoriga kiritmaydi, aksincha, uning son jihatidan kam asarlarining saviyasi balandligini ta'kidlaydi. Marvoriyning qonunda girift qilishi esa, uning o'ziga xos uslubi ekanligini bildiradi. G'ulom Shodiyning sermahsul ijodkor sifatida ta'riflaydi. Mazkur shaxslarga berilgan baholar Boburning estetik qarashlari va musiqiy bilimi yuksakligidan dalolatdir.

Bobur Pahlavon Muhammad Kushtigirni ham ta'riflagan. Barkamol olim, zamonasining eng kuchli polvoni, xonanda va bastakor Pahlavon Muhammadning nufuzli kishilar qatoridan o'rin olishida musiqa ilmidan xabardorligi katta o'rin tutgan. Boburdan oldin Pahlavon Muhammadning shaxsiyati va musiqiy qobiliyatiga Ali-

sher Navoiy yuksak baho bergan. Uning ta'kidlashicha, Pahlavon tug'ma musiqiy qobiliyat egasi. Shu bilan birga, u xushovoz xonanda bo'lib, g'azallariga o'zi kuy bastalab, o'zi ijro etgan. Klassik musiqachilikning naqsh, so'fiya, amal, jir, chorzarb maqomlarini zamonasining xushxonlaridan ham yaxshi kuylagan va musiqa risolasi bitgan. Navoiy Pahlavon Muhammadning chorgoh amalida kuylashini maqtab: "Xuroson mulkida, balki Samarqand va Iroqda hamul ishni bilur go'yanda yo'qtur", deydi va uning nomi xalq yodidan chiqmasligini ta'kidlaydi. Navoiy "Majolis un-nafois"da Pahlavonga yuksak baho berib, "musiqiy va advor ilmida davrining benaziridir", deydi.

Darvesh Ali "Risolai musiqiy" asarida Pahlavonning musiqiy qobiliyati haqida xarakterli bir hikoya keltiradi. O'sha davrdagi bazmlardan birida Pahlavon Muhammad ham ishtirok etadi va yig'ilganlarning hamma savollariga javob beradi, so'ngra xotiriga kelgan yangi kuyni chalib eshittiradi. Kuyning jozibadorligi, musiqa nazariyasi talablariga a'lo darajada javob berishi davra ahlini, ayniqsa, musiqashunoslarni hayratda qoldiradi. O'sha davrning mashhur musiqashunosi Darvesh Shodiy chalingan kuydan ruhlanib, Pahlavonga qarab: "...agar hazratim ruxsat etsalar, bastalagan kuylarini men ijro etsam va nomingiz orqali men ham shuhrat topsam", deydi.

Bobur Pahlavon Muhammadga quyidagicha baho beradi: "Yana benazir eldin bir Pahlavon Muhammad Busa'id edi. Kushtigirliqta xud saromad edi, she'r ham aytur edi. Savt va naqshlar bog'lar edi. "Chorgoh"da bir yaxshi naqshi bor, xushsuhbat kishi edi. Kushtigirliq bila muncha haysiyatni jam' qilmoq g'arobati bor".

Pahlavonga berilgan bu bahoning nozik bir tomoniga e'tiborni qaratmoqchimiz. Pahlavon shaxsiyati orqali kishi o'z kasbi, shug'ullanayotgan asosiy sohasidan tashqari (Pahlavonning kushtigirliqi — kurash ustasi hamda shoirliqi nazarda tutilmoqda), imkoniyat va vaqt

topib, musiqa bilan ham shug'ullansa, zamonasining mashhur sozandasi bo'la olishini ham hayrat bilan ta'kidlamoqda. Ya'ni Bobur zamondoshlari qobiliyatini tarbiyalab, qunt bilan bir ishga kirishsa, albatta, muvaffaqiyat qozonishi mumkinligini bildirmoqda.

Boburning musiqaqa munosabatini san'atkorning axloqi, ma'naviy qiyofasidan ayri tahlil etish mushkul. Yuqorida keltirilgan Husayn Udiy misolida ham shunga guvoh bo'ldik. Kamoliddin Binoiy mashhur adib bo'lishiga qaramay, shoirlik iste'dodi musiqiy bilim bilan bezanmaganini ko'rgan Alisher Navoiy shu haqda Binoiyga ishora qiladi. Natijada yuksak iste'dod egasi bo'lgan Binoiy yarim yil musiqa bilan shu qadar shug'ullanadiki, kuy chalishga, musiqa bo'yicha hatto bir necha kuylar yaratishga muvaffaq bo'ladi. Bu haqda ma'lumot bergan Bobur Binoiy haqida shunday yozadi: "Yoz mirzo Hiri kelganda savt va naqsh o'tkarur. Alisherbek taajjub qilib tahsin qilur. Musiqiyda tavr ishlar bog'labtur, ul jumladin bir naqshi bor, «Nuhrang»ga mavsum. Bu to'qquz rangning tuganishi va naqshning yallosi «Rost»tadur".

Zahiriddin Bobur san'at ahliga chuqur ehtirom bilan qaraydi va san'atkorning ijrochilik mahorati bilan birga davrada o'zini qanday tutishi ham diqqatidan chetda qolmaydi. San'atkor va ijrochi axloqi bobida Bobur keltirgan bir majlis tasviri diqqatga sazovordir: "Majlista nag'ma ahlidin Hofiz Hoji edi, Jaloliddin Mahmud noyi edi. G'ulom Shodiyning inisi Shodi bacha edi. Chang cholur edi, Hofiz Hoji xo'b o'qur edi. Hiri eli past va nozuk va hamvor o'qurlar. Jahongir mirzoning bir xonandasi bor edi, Mirjon otliq, Samarqandiy edi. Baland va durusht va nohamvor o'qur edi... Xuroson eli purzarofat tirilur el. Muning bu o'qishidin birisi qulog'in tutamudur, yana biri chiroyin chitamudur, mirzo jihatidin hech kim man' qila olmaydur".

Boburning Sayid Badrning raqs mahoratiga bergan

bahosi muallifning yuksak estetik dididan dalolat beradi. Muallif uning raqqoslik mahoratini bir necha iboralarda ta'riflaydi: "bisyor zo'r", "g'ayri mukarrar raqs qilur", "g'olibo ul raqs aning ixtiroidur". Tasavvur etsak, so'zga juda tejamkor Bobur bir raqqos mahoratiga shunchalik atroflicha baho berar ekan, demak, raqs haqiqatan ham jozibali, yuksak mahorat bilan ijro etilgani ayonlashadi. Sayid Badr yaxshi raqsga tushibgina qolmay, balki har bir harakatida yangilik, originalikka intilgan. Shu bois, uning raqsi "g'ayri mukarrar", o'zi esa mazkur usul ixtirochisidir. Bobur bu shaxsning Husayn Boyqaro davralarida doimo bo'lishini ta'kidlab, Sayid Badrni "doimo harifi sharob va hamsuhbati edi", deb ilova qilgan. Bobur Sayid Badrga bu sharaf, avvalo, uning o'ta mohir raqqosligi tufayli in'om etilganini bildiradi.

Boburning Yusuf Aliga bergan bahosida biz bu samimiyatni ko'rmaymiz, adib uning raqsini ko'rib, "sohib usul", deb baholaydi: "Namozni shomdin so'ng Tarabxonadin Muzaffar mirzo solg'on yangi qishloqi uyga kelduk. Ushbu uyga kelganda oxir mastlig'larda Yusuf Ali ko'kaldosh qo'pub raqqosliq qildi...»

"Boburnoma"da muallif, avval aytganimizdek, san'at ahlining mahoratiga alohida e'tibor bilan qaraganini kuzatamiz. Adibning sinchkov nazaridan turli san'at vakillarining nozik, ayni paytda murakkab harakatlari, ijrochilik mahoratlari chetda qolmagan. Bunda ham Boburning qiyoslash mahorati asosiy mezon vazifasini o'tagan. U ko'p o'lkalarda bo'lib, turli millat va elatlarning urf-odatlarini tasvirlagan. Shular qatori, hindistonlik lo'lilar sirk san'ati ham uning diqqatini tortgan. Hindiston zabt etilgach, Bobur kechaga "Hindistonni bozingerlari kelib, o'yunlarini ko'rsatgaylar", deydi. O'quvchi diqqatini tortish uchun "Hindiston lo'lilari ba'zi ishlare ko'rsaturlarkim, ul viloyatlarning lo'lilari din ko'rulmaydur edi", deydi. Lo'lilar ijrosidagi ajoyibotlardan Bobur eng a'lolarini saralab, bayon etadi. O'zi

zavqlanib, o'quvchisini ham shu zavqqa sherik qiladi: "Ul jumladin biri budurkim, yetti halqani peshonasig'a va ikki tiziga ta'biya qilib, yana to'rt halqani ikkini ikki ilik barmog'i bila va ikkini ikki oyog'i barmog'i bila tez va bedarang evuradur...". Bobur bu tomoshani shunchalik aniq va batafsil tasvirleydiki, havas qilgan kishi uni bemalol o'rganishi ham mumkin. Ikkinchidan, bu usulning ijro jarayoni yakuni "tez va bedarang evuradur", ya'ni xuddi shu iborada sho'badaboz o'z aksini topgan. Tasvirni davom ettirib, Bobur "yana biri bukim" deb, boshqa namoyishni hikoya qilar ekan, san'atkorlarning harakatlari avvalgisidan murakkabroq, hayajonliroq va yanada nodir ekanini ko'ramiz. Tasvir asnosida Bobur tobora orttirma sifatlar yordamida lo'lilar mahoratini ifodalash uslubini qo'llaydi. O'quvchi ko'z o'ngida biri-biridan ajib tomoshalar tasviri gavdalanadi. Bobur lo'lilar san'ati Movarounnahrda taomil bo'lgan "cho'b oyoq" o'yinidan farq qilishini aytadi. Movarounnahrda, odatda, oyoqlariga uzun cho'p bog'lab, maxsus qopchaga oyoqni tiqib, o'yin ko'rsatishgan. Muallif hind lo'lilarining mazkur raqslari originalligini shunday tasvirleydi: "Lo'lilar bir yig'och bila "poyi cho'bin" qilib, yo'l yuraydurlar, oyog'larig'a ham bog'lamaydurlar".

"Yana biri bukim", deb Bobur ilgari hech qayerda ko'rilmagan o'yinni tasvirlashga kirishadi. U endi murakkab harakatlar orqali yuksak mahorat namunasini ko'rsatgan lo'lilarni ta'riflab ular san'atining mukammalligini tasvirleydi: "Yana biri bukim, ikki lo'li bir-birini tutushub, ul viloyatlarda ikki turluk muallaq borurlar, Hindiston lo'lilari bir-birlarini tutushub, uch, to'rt turluk muallaq boradurlar. Yana biri bukim, oltiyetti qari yig'ochning tubini bir lo'li beliga qo'yub, yig'ochni tik tutub turadur, yana bir lo'li bu yig'ochqa chiqib, yig'och ustida o'yunlar o'ynaydur".

Yuqoridagi parchalarda Bobur Hindiston klassik akrobatikasi turlarini yaqqol tasvirlab bergan. Quyidagi mi-

solda u katta yoshdagi akrobatdan ko'ra yosh bolaning san'atiga qoyil qolganini yashirmaydi, bu sohani maroq bilan hikoya qiladi: "Bir kichik lo'li yana bir ulug' lo'lining boshig'a chiqib, tik turadur, quyig'i lo'li ul sari, bul sari ildam yurub, ish ko'rsatganda, bu kichkina ul lo'lining boshining ustida tip-tik tebranmay turub, ul ham ishlar ko'rsatadur..."

Bu tasvirlar bugungi o'quvchi uchun unchalik qiziqarli tuyulmasligi ham mumkin. Biroq Bobur zamonida Movarounnahr va Xuroson eli uchun notanish mamlakatning tabiati, hayvonot olami, hatto san'atining har bir detali qiziqarli bo'lgan. Texnika vositalarisiz lo'lilar ko'rsatgan sirk namoyishlari ham o'quvchi diqqatini jalb etgani muqarrar. Boburning san'at ahli mahoratiga sinchkovlik bilan yondashgani, uni real va jozibali tasvirlagani, "Boburnoma"ning boshqa jihatlari qatori, asarning keng shuhrat qozonishiga hissa bo'lib qo'shilgani aniq.

XV asrning oxiri—XVI asrning birinchi yarmida yaratilgan nasriy asarlarda adabiyot va musiqaning uyg'unligi, bu ikki san'at va ma'naviyat qutblarining hamisha bir-biridan kuch olib, bir-birini boyitib kelgani mumtoz adabiyotimiz va musiqa olamimizning eng qadrli jihatidir. Bobur, Navoiy, Vosifiy va o'zga zamondosh adiblar musiqa ixlosmandlari bo'libgina qolmay, uning rivojiga ham sezilarli hissa qo'shganlar. O'sha davr musiqa fani va san'atining taraqqiyoti, ustoz-shogirdlik an'analari mavjudligi, san'atkor axloqi, uning o'z kasbiga munosabati avlodlarimiz ma'naviyatining mezon bo'lgan. Shu bois, bu sohani yanada chuqurroq o'rganish, bugungi avlodga ibrat qilib ko'rsatish lozim.

XULOSA

Kitobning xulosa qismini qoralar ekanmiz, tabiiy savollar tugʻiladi: biz hazrat Bobur ijodini nega oʻrganamiz? Nega farzandlarimiz, shogird-u talabalari-mizga Vatanga mehr, doʻstga sadoqat, boshga qilich kelganda ham rost soʻzlash, umrni mazmunli oʻtkazish haqida maslahat berganimizda bu benazir shaxs hayoti, umr mazmuniga murojaat etishni aytamiz? Ayniqsa, “Boburnoma”ni axloq, tarbiya, mardlikka chorlovchi manba sifatida ularga tavsiya etishimizning boisi nimada?

Zahiriddin Boburning bu shoh asari adabiy manba sifatida tarixiy voqealar tasviri, jonli sahnalarga shu qadar boyki, undan olinadigan saboqlar sarhadlarini belgilash amri mahol! Asarni mutolaa qilgan sari olam va odamni yangidan kashf etasan, kishi. Muallifning hayotni qanchalik yaxshi koʻrgani, vafoli oshiq misoli yonib kuylagani, oʻtayotgan umrni imkon qadar ijod, yaratish, yangiliklar quvonchi bilan bezashga intilganini koʻramiz. Boburga Olloh hamisha shoshib yashash, bobosi Amir Temurning yagona saltanatini qayta tiklashga urinish, as-rashni hayotining mazmuni etgan chogʻi. Biroq bevafo davron unga 47 yil umrguzaronlikni ravo koʻrdi. Shu qisqa umrning qariyb boshidan oxirigacha u ot ustidan tushmadi: tarqalib, parokandalikka uchrayotgan temuriy-zodalarni yarashtirish, bir mustahkam davlat tevaragida yigʻish uchun jang-u jadaldan qoʻli boʻshamadi. Shunga qaramay, “Boburnoma”dek tarixiy, badiiy, rostbayonligi bilan bebaho qomusiy asar, yuzlab dilbar gʻazal, ruboiy, qitʼa, masnaviylarni oʻz ichiga olgan sheʼriy devon, “Mubayyin”dek diniy, falsafiy masnaviyini, aruz fani

durdonasi bo'lmish "Muxtasar" ("Aruz risolasi")ni yaratishga, Xo'ja Ahrori Valiyning "Risolai volidiyya" sini fors tilidan turkiy tilga tarjima qilishga ulgurdiki, bunday umrdan ibrat olsa arzigulikdir.

"Boburnoma" 30 ga yaqin fan sohalari bo'yicha aniq, ilmiy ma'lumot beruvchi mo'tabar manba. Unda muallifning hayoti, dunyoqarashi, yashash tarzi ham chiroyli dalil va bo'yoqlarda berilgan. Asardan joy olgan Boburning hayotga muhabbat, undan lazzatlanish, tabiat mo'jizalaridan hayratga tushishdek jihatlari ko'pchilik diqqatini o'ziga tortadi.

Zahiriddin Boburning kuzatuvchanligi, atrofdagi barcha o'zgarishlar, tabiatning nodir voqealari, jumboq va mo'jizalarini o'rganmagunga qadar izlanavergani kishini hayratga soladi. Ehtimol, adibning ana shu xislati va qarashlari "Boburnoma"ga dunyoviy shuhrat keltirgan va bu asar hozir ham olimlar diqqat markazida.

Zahiriddin Bobur Hindistonni zabt etgan bo'lsa-da, yerli xalq urf-odati va an'alarini ehtirom etgan, ularning dini va e'tiqodiga tajovuz qilmagan. U vafotidan oldin vorisi — o'g'li Humoyunga vasiyat qilarkan, zinhor hindlar ibodatxonalari, butparastlikka oid obidalariga shikast yetkazmaslik, xalqning diniy, mazhabiy e'tiqodiga ehtirom ila qarashni alohida ta'kidlagan. Boburning buyuk davlatdorlik siyosati hind xalqi va ilm ahli tomonidan munosib baholangan. Masalan, hind tarixchisi S.R.Sharma shunday yozadi: "Boburning bironta hind ibodatxonasini buzgani yoki hindlarni ularning diniy e'ti-qodiga ko'ra ta'qib qilganining hech qanday asorati ko'rinmaydi".

Bobur musulmoni komil, dindor shaxs bo'lsa-da, hech vaqt jaholatparastlik bilan ko'r-ko'rona islom dini aqidalarini pesh qilib ish tutgan emas. Bu masalada ham u izchil mulohazali, ziyrak aql egasi sifatida ish ko'rgani bois yana bir karra qalbimizda mehr uyg'otadi.

Kobulda bo‘lib o‘tgan zilzilaning “Boburnoma”dagi tasvirida tom ma‘nodagi haqqoniy va badiiy talqinni ko‘rish mumkin. Asarda keltirilgan ko‘pdan ko‘p aniq tasvirlardan ko‘z yummagani holda, insoniyat uchun dahshatli bo‘lgan birgina shu tabiiy ofatning Bobur tomonidan naqadar mahorat bilan aks ettirilganini inobatga olib, “Boburnoma”ni jahondagi nodir asarlar qatoriga kiritsak, mubolag‘a bo‘lmas. Bu tasvirlar, muallifning bilimdon ruhshunos ham bo‘lganidan dalolat beradi. Dahshatli ofat paytida (Bobur tasvirlagan zilzilani hozirgi seysmologiya o‘lchovlariga ko‘ra 9 – 10 bal bilan belgilasak bo‘ladi), inson o‘z ixtiyorini qo‘ldan boy berishi, tabiiy. Zilzila paytida Nurullo tanburchi Bobur bilan birga bo‘lib, tanburda kuy chalardi. Zilzila boshlanishi bilan u o‘zini asrashni o‘ylamasdan, qo‘lidagi tanburi va yerda turgan ikkinchi tanbur himoyasiga otiladi. Shu payt davrada o‘tirgan Jahongir mirzo jonini asrash payida o‘zini boloxonadan pastga otadi. Bobur Nurullo tanburchi holatini tasvirlar ekan, uning o‘zini emas, tanburini asrashga intilganini haqqoniy tasvirlab, yuksak mahorat ko‘rsatgan.

Bobur umrining so‘nggi yilini qattiq kasallik bilan o‘tkazadi.

Hindistonni temuriylar boshqaruviga qayta o‘tkazganiga hali 4–5 yil bo‘lmagani bois, uni saltanatning kelajagi, amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlar, bitmagan binolar, karvon yo‘llari bexatarligi va boshqalar tashvishga solardi. Shunda Bobur biron-bir Sharq podshosi va sultoniga xos bo‘lmagan, tarixda misli ko‘rilmagan jasorat ko‘rsatadi: u o‘zi hayotlik chog‘ida saltanatni o‘g‘li Humoyunga Vasiyat orqali topshiradi. Bu Vasiyatnomaning har bir satrida shoh Boburning javonmardlik, saltanatni adolat, yuksak axloq, insof va diyonat bilan boshqarish, vorisi — shahzoda Humoyunning ukalari, beg-u raiyatga yuksak insoniylik bilan munosabatda

bo‘lib ish tutish haqida ogohlikka chaqirishi bor. Bu Vasiyatnoma Boburning ulgurmagan ishlari, bitmagan orzulari, Amir Temur saltanati yagonaligini istovchi hayqirig‘i bitilgan armonidir.

Zahiriddin Boburning orzu-armonlari uning nabirasi, boshqa temuriyzoda — shahzoda Akbar tomonidan muayyan darajada amalga oshirildi. Akbar davrida Hindiston madaniyati, san‘ati, me‘morligi yuksak cho‘qqilarga ko‘tarildi, nisbatan, Bobur orzu qilgan saltanat qaror topdi.

Zahiriddin Boburning “Boburnoma” asari bilan birga biz hazrat Alisher Navoiyning bir necha nasriy asari, G‘iyosiddin Xondamirning “Habib us-siyar”i, Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye”si, ahyonan Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majmai bahrayn” kabi nasriy asarlar mualliflarning dunyoqarashi, badiiy mahoratini baholi qudrat ko‘rib chiqdik. Bu asarlar ham ma’naviyatimizning bebaho sarchashmalaridir. Ularda ham adiblar dardi, qarashlari, Komil insonni tarbiyalashga doir durdona fikrlar mavjud. Bu asarlar ham, “Boburnoma” singari, Xuroson va Movarounnahr tarixining jonli guvohlari, deyish mumkin. Shu qatori, bu kitoblarning har biri o‘z muallifining uslubi, dunyoqarashi, o‘sha davr nasrining xarakterli tomonlarini bizga yetkazgani bilan ham muhim. Bu durdonalarning qiyosiy tahlili faqatgina Bobur uslubi va mahoratini emas, balki Navoiy, Xondamir, Vosifiyning ham nasrdagi mavqeyini, o‘ziga xos uslublarini ko‘rsatadi.

Zahiriddin Bobur ijodi, uning “Boburnoma”sining ko‘p nazokatlari, o‘rganilmagan qirralari bilan kishini bu sirli olamni yanada chuqur idrok etishga, tadqiq etishga chorlaydi. Ayniqsa, uning saltanatni boshqarish mahorati, davlatchilik siyosati, beqiyos harbiy mahorati, yuksak diplomatik qobiliyati, qolaversa, shaxsiy jasorati navbatdagi kuzatishlarimizga asos bo‘lar, degan umid-damiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur umrining o‘zi — hayot maktabi. “Boburnoma” — muallifning armon kitobi, umr mazmuni. Uning sahifalarini satrlardan satrlarga ko‘chib mutolaa qilar ekanmiz, kishi ruhiyatida insof orta boradi, yovuzlikdan hazar, yaxshilikka intilish tuyg‘usi ongimizni chulg‘ab oladi. Sizda ham, hurmatli kitobxon, biroz bo‘lsa-da shu tuyg‘u zuhur topgan bo‘lsa, o‘zimizni maqsadga erishgan, deb bilamiz.

MUNDARIJA

<i>Soʻzboshi</i>	3
------------------------	---

I bob. Badiiy tasvir vositalari va ifoda usullari

1. Boburning qiyoslash sanʼati – teran mantiqiy tafakkur namunasi	8
2. “Sekkiz sifati asil aning zotigʻa muttassil erdi...”	26
3. “Temuriyya salotini dasturi bila...”	55
4. Boburning moʻgʻul qavmi va uning urf-odatlariga munosabati	76

II bob. Boburning hayotni tasvirlashdagi badiiy mahorati

1. “Boburnoma”da haqqoniylik va badiiy talqin	83
2. Taxayyul va ilohiy qudrat	108
3. “Boburnoma”da tabiat va muhit inʼikosi	123
4. “Boburnoma”da sugʻorish mavzui	145
5. Bobur – bunyodkor shoh	157
6. “Boburnoma”da Movarounnahr	174

III bob. Shaxs siyomosida zamon ruhi

1. Davr voqeligi va ruhiy holat tasviri	186
2. Tarixiy va sarguzasht asarlarda adabiyotshunoslik masalalari	211
3. Adabiy janrlarga munosabat	224
4. Shaxs mavqeyi va badiiy talqin	235
5. “Alisherbek naziri yoʻq kishi edi...”	257
6. “Ajabzamone” hukmdori	279
7. Cultonlar kechmishi ayollar taqdirida	301
8. Uch karra “Olloh” deyishga undagan Vatan sogʻinchi	310

IV bob. Nasrda badiiy sanʼat vositalari

1. Badiiy sanʼatlar moʻjizasi	319
2. Nasrdagi nazm: anʼana va oʻziga xoslik	342
3. Musiqaga munosabat – adabiy estetik qarashning tarkibiy qismi	364
<i>Xulosa</i>	378

HASAN QUDRATULLAYEV

BOBUR ARMONI

Nashriyot muharriri	<i>Barno Eshpo'latov</i>
Muharrirlar	<i>Mahmud Sa'diy, Ahmad Otaboy</i>
Badiiy muharrir	<i>Tolib Qanoatov</i>
Texnik muharrir	<i>Diana Gabdraxmanova</i>
Sahifalovchi	<i>Tatyana Ogay</i>
Musahhihlar:	<i>Jamila Toirova, Sharofat Xurramova</i>

Bosishga ruxsat etildi 22.09.2009. Bichimi 84x108¹/₃₂. "Peterburg" garniturası, kegl 11. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 20,16. Nashriyot-hisob tabog'i 19,3. Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 620.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik
kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.**